

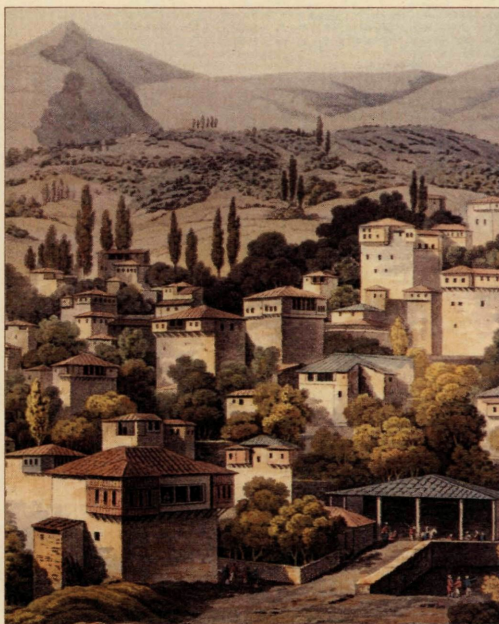
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια έργασίας 18

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης,
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου

ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ιστορικά Μελετήματα

Αθήνα 2003

Εικόνα εξωφύλλου: Η Πορταριά του Πηλίου το 1801. Λεπτομέρεια από χαρακτηριστικό του Simone Pomardi, βασισμένο σε σκίτσο του Edward Dodwell, *Views in Greece*, Λονδίνο 1821.

ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ιστορικά Μελετήματα

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια έργασίας 18

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης,
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου

ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ιστορικά Μελετήματα

Αθήνα 2003

Στον ανά χείρας τόμο περιλαμβάνεται μια σειρά μελετημάτων που εκπονήθηκαν μεταξύ των ετών 1992-1999, από παλαιούς και νεότερους συνεργάτες του Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)», –για τη δημοσίευση των οποίων είχε μάλιστα δεσμευθεί εκ των προτέρων ο αριθμός τεύχους 18 των *Τετραδίων Εργασίας* του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών. Λόγω ποικίλων αιτιών και αφορμών, τα μελετήματα αυτά δεν δημοσιεύθηκαν στην ώρα τους, κρίθηκε ωστόσο σκόπιμο να συμπεριληφθούν στην παρούσα έκδοση έστω και καθυστερημένα, καθώς αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό την πορεία του προβληματισμού που αναπτύχθηκε εντός του Προγράμματος καθ' όλο αυτό το διάστημα, αλλά και το θεματικό εύρος των αντικειμένων των οποίων επιχειρείται η διαπραγμάτευση, ώστε να προκαλέσουν το ενδιαφέρον αλλά και να υποστούν τον έλεγχο της ευρύτερης επιστημονικής κοινότητας.

Λ.Κ.

Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 11635 Αθήνα
τηλ. (210) 72.73.554, Fax (210) 72.46.212
ISSN 1105-0845-18

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας: Ερευνητικά ζητούμενα και προβλήματα των πηγών . . .	7
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας	25
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια στα νησιά του Αιγαίου: όψεις της αντοχής της σήμανσης του τόπου στο χρόνο	49
ΛΕΩΝΙΔΑΣ Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Το μετόχι της Πάτμου στον Στύλο Αποκορώνου και η αυτοκρατορική λύσις του 1196	91
ΕΥΔΟΚΙΑ ΟΛΥΜΠΙΤΟΥ, Η συγκρότηση ενός νησιωτικού οικισμού: η Χώρα της Πάτμου κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας	133
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κάστρο και Παλαιά Χώρα Μήλου: η παράλληλη πορεία δύο οικισμών (15ος-19ος αι.)	163
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβάσεις αγροληψιών στη Νάξο κατά τον 16ο και 17ο αιώνα	203
ΛΕΩΝΙΔΑΣ Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Νέα Πικέρνη Δήμου Βουπρασίων: το χρονικό ενός οικισμού της Πελοποννήσου τον 19ο αι. (και η περιπέτεια ενός πληθυσμού)	221
ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ, Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στο Σαλναμέ του 1895	243

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΖΗΤΟΥΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

Ερευνητικά ζητούμενα

Το Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)», το οποίο διεξάγεται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, έχει ως αντικείμενο τη συστηματική συγκέντρωση τεκμηριωτικού υλικού σχετικού με τη γεωγραφία, τη δημογραφία, τη διοικητική ιστορία, τις οικονομικές δραστηριότητες και τις εθνοπολιτισμικές ομάδες του ελλαδικού χώρου, με στόχο αφενός τη συγκρότηση βάσεων δεδομένων για τα παραπάνω αντικείμενα και αφετέρου την ιστορική μελέτη περιοχών, οικισμών και επιμέρους φαινομένων.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος αυτού, του οποίου εμπνευστής και δεμελιωτής είναι ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος,

1. Επιχειρείται καταρχήν μια διερευνητική προσέγγιση των προβλημάτων που προκύπτουν σε ό,τι αφορά τον εντοπισμό και την κριτική χρήση των πηγών της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας στην Ελλάδα.¹ Για τα προβλήματα των πηγών θα αναφερθούμε λεπτομερέστερα στη συνέχεια.

2. Συγκροτείται μια σειρά αρχείων, όπως το αρχείο μετονομασιών του συνόλου των οικισμών της Ελλάδας για την περίοδο 1912-1962, το αρχείο κρατικών απογραφών της περιόδου 1834-1991 και το αρχείο πληθυσμιακών δεδομένων της προ του 1834 περιόδου.

1. Βλ. ενδεικτικά τα σχετικά δημοσιεύματα του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας στη νεώτερη Ελλάδα», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7, 1984, σ. 1-30· «Η Μεσόγειος στον ιστορικό χρόνο του Φ. Μπρωντέλ: οι άνθρωποι και ο χώρος», *Δελτίο της Εταιρίας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* 11, 1988, σ. 41-46· βλ. επίσης Λεωνίδα Καλλιθρετάκης «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», *Histoire et Mesure* 1-2/1995, C.N.R.S., Παρίσι 1995, σ. 9-23· Δημήτρης Δημητρόπουλος (κ.ά.), *Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο. Πιλοτική εφαρμογή στις Κυκλάδες. Επιλεκτική βιβλιογραφία*, Κέντρο Ελληνικής-Ρωμαϊκής Αρχαιότητας Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 1997, 277 σ.

3. Προωθείται η μελέτη επιμέρους ζητημάτων ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας.²

4. Προωθείται η μελέτη της διοικητικής ιστορίας του ελλαδικού χώρου, με έμφαση στον εντοπισμό και την οριοθέτηση των διοικητικών ενοτήτων από τα τέλη του Μεσαίωνα, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και μέχρι τις μέρες μας.³

2. Βλ. λ.χ. τα δημοσιεύματα του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας στη νεώτερη Ελλάδα», *ό.π.*: «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στη νεοελληνική πόλη», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα 1985, σ. 521-531· «Η αποχώρηση πληθυσμών από την πεδιάδα στο θουόν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Πρακτικά Συνεδρίου: Ο αγροτικός κόσμος στο Μεσογειακό χώρο*, Αθήνα 1988, σ. 203-205· «Ιστορική Δημογραφία», *π. Σύγχρονα Θέματα* 35/1988, σ. 188-190· «Les Grecs d'Égypte à Athènes», στον τόμο *L'Europe retrouvée, les migrations de la décolonisation*, Παρίσι 1995, σ. 247-254· «Η δημογραφική κατάσταση της ορεινής Αρκαδίας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας», *Πρακτικά Συνεδρίου Στεμνίτσα: Ιστορία-Κοινωνία-Τέχνες*, Αθήνα 1996, σ. 21-26· «Η σχεδόν νήσος Μάνη: Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία», *Πρακτικά Συνεδρίου Αρεόπολης 1993*, Αθήνα 1996, σ. 33-38· τα δημοσιεύματα του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, «L'évolution du peuplement (moyen âge et temps modernes)», στον τόμο *Paysages d'Achaïe I: La vallée du Peiros et la plaine occidentale*, Κέντρο Ελληνικής-Ρωμαϊκής Αρχαιότητας Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, (Μελετήματα 15), Αθήνα 1992, σ. 223-248· «Αναπαραστάσεις του χώρου: Οι Κυκλάδες στους χάρτες (15ος-18ος αι.)», *Κυκλάδες-Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες*, ΥΠΕΧΩΔΕ - Υπουργείο Παιδείας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1998, σ. 49-56· «Η σήμανση του χώρου: Κυκλαδικά τοπωνύμια (13ος-20ός αι.)», *ό.π.*, σ. 57-62· «Σύντομη επισκόπηση της Λατινοκρατίας στις Κυκλάδες (1205-1579)», *ό.π.*, σ. 306-318· βλ. επίσης Μιχάλης Κοκολάκης, «Δημογραφικές εξελίξεις στην Ήπειρο, 1830-1910», *π. Ίστωρ* 6/1993, σ. 121-142· *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, 552 σ· Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Η εξέλιξη των οικισμών στην κοιλάδα του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 358 σ· Ευδοκία Ολυμπίτου, «Ένα οδοιπορικό στη Σαρία της Καρπάθου: Ο χώρος και οι άνθρωποι», στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαδιακής Λαογραφίας*, (2001)· τα δημοσιεύματα του Δημήτρη Δημητρόπουλου, «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», *π. Τα Ιστορικά*, 27/1997, σ. 335-352 και *Ο πληθυσμός των νησιών του Αιγαίου κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας: οι πηγές και τα προβλήματα επεξεργασίας τους*, υπό έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, 343 σ.

3. Βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι*, καθώς και τα δημοσιεύματα του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, «Σύντομη επισκόπηση της Λατινοκρατίας στις Κυκλάδες (1205-1579)», *ό.π.* και *Ζητήματα Διοικητικής Ιστορίας των Νήσων*

5. Επιχειρείται μια ιστορική προσέγγιση των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων του ελληνικού και ευρύτερου βαλκανικού χώρου, οι οποίες παρουσιάζουν εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες μέσα στο συγκεκριμένο περιβάλλον που εντοπίζονται, με στόχο τον προσδιορισμό τους και τον γεωγραφικό εντοπισμό των ζωνών εγκατάστασης και μετακίνησής τους στις αλληπάλληλες ιστορικές περιόδους από τον 15ο αιώνα μέχρι σήμερα.⁴

6. Προωθείται η μελέτη των τοπικών παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων, τόσο των βασικών (αγροτικών, κτηνοτροφικών κ.τ.λ.), όσο και των συμπληρωματικών (χειροτεχνικών, βιοτεχνικών κ.τ.λ.), καθώς θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της σχέσης των ανθρώπων με το χώρο και την οργάνωσή του.⁵

του Αιγαίου (13ος-19ος αι.), υπό έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2000, 205 σ.

4. Βλ. ενδεικτικά Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Το εθνοπολιτισμικό φαινόμενο στην εποχή μας», *Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, Αθήνα 1994, σ. 38-52· «Η εγκατάσταση των προσφύγων στο Νομό Φλωρίνης», π. *Εταιρία 17-18/1994*, σ. 16-20· «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας υπό το πρίσμα της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας», *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 1995, σ. 25-58.

5. Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «La culture du murier dans les pays grecs», *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek world*, Αθήνα 1991, σ. 31-35· «Οι απαρχές της πυριτιδοποιίας στη Δημητσάνα», π. *Τα Ιστορικά* 16/1992, σ. 3-22· «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», π. *Επιλογή-Ετήσιο Αφιέρωμα*, 1993, σ. 379-389· Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, έκδοση ΚΝΕ/ΕΙΕ, 540 σ.· «Ελαιοτριβεία, μύλοι, φούρνοι, εκκλησίες στο νησιωτικό χώρο τον 17ο αιώνα. Το ζήτημα της συνιδιοκτησίας με βάση το παράδειγμα της Μυκόνου», π. *Μνήμων*, 16/1994, σ. 37-70.

Στο πλαίσιο εξάλλου των διαδοχικών συγχρηματοδοτούμενων Ερευνητικών Έργων «Ξέστρον-Παραδοσιακές τεχνικές και επαγγέλματα», «Καταγραφή παραδοσιακών χειροτεχνικών επιχειρήσεων και εργαστηρίων» και «Παραδοσιακοί τεχνίτες και επαγγέλματα του ξύλου», με κύριο συντελεστή την εξωτερική συνεργάτρια του Προγράμματος Ευδοκία Ολυμπίτου, πραγματοποιήθηκαν ευρείες και συστηματικές αρχαιακές, βιβλιογραφικές και επιτόπιες έρευνες· συγκροτήθηκε επίσης μια σημαντική τράπεζα πληροφοριών που αφορά τα υλικά παράγωγα του παραδοσιακού τεχνικού πολιτισμού, κυρίως στο χώρο του Αιγαίου, τις τεχνικές και τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν κατά τους τελευταίους αιώνες και τις επαγγελματικές εξειδικεύσεις που συνδέονται με αυτές, ενώ παράλληλα έγινε καταγραφή παραδοσιακών χειροτεχνικών εργαστηρίων και δημιουργήθηκε ένα σημαντικό φωτογραφικό αρχείο. Από την έρευνα προέκυψαν ορισμένες διαπιστώσεις σχετικά με τη φυσιογνωμία των παραδοσιακών επαγγελμάτων και

7. Φιλοξενείται το μακράς πνοής αυτοτελές Έργο της μεταγραφής και έκδοσης του Αρχείου Αλή Πασά της Γενναδειού Βιβλιοθήκης.

8. Τα ζητήματα οικιστικής οργάνωσης και εξέλιξης του χώρου, αν και αποτέλεσαν εξ αρχής στοιχείο του προβληματισμού που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του Προγράμματος,⁶ δεν έτυχαν εντούτοις ανάλογης συστηματικής ερευνητικής μέριμνας και τα αποτελέσματα υπήρξαν μάλλον σποραδικά, κυρίως στο πλαίσιο αυτοτελών Έργων.⁷

των φορέων τους, η οποία θα αποτελέσει τη βάση για περαιτέρω μελέτες και έρευνες· βλ. ενδεικτικά Ευδοκία Ολυμπίτου, «Παραδοσιακή Τεχνολογία και Επαγγέλματα», *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα II: Οι νεώτεροι χρόνοι*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2002, 120 σ.

6. Βλ. ενδεικτικά Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Βοστίτσα-Γαστούνη: Δύο ανταγωνιστικά πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης τον 18ο αιώνα», *Αμνητός-Αφιέρωμα στο Φώτη Αποστολόπουλο*, Αθήνα 1984, σ. 359-375.

7. Ενδεικτικά, στο πλαίσιο του Ερευνητικού Έργου «Αιγαίο: Ιστορική μελέτη των οικισμών και η αρχιτεκτονική της κατοικίας», που εκτελέστηκε από το Πρόγραμμα μας σε συνεργασία με το Ε.Μ.Π. επιχειρήθηκε η αναζήτηση, συγκέντρωση, ταξινόμηση και αναλυτική συγκριτική εξέταση ιστορικών και αρχιτεκτονικών πληροφοριών για τις Νήσους του Αιγαίου Πελάγους, με αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας σειράς αρχείων (αρχιτεκτονικών σχεδίων, ιστορικής και αρχιτεκτονικής βιβλιογραφίας, ονοματολογίας, χαρτών και αεροφωτογραφιών)· βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Δημητρώπουλος, «Το δικαίωμα της προτίμησης στα νησιά του Αιγαίου: επιπτώσεις και προσαρμογές κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου», π. *Τα Ιστορικά*, 33/2000, σ. 205-228· «Δόμηση και κοινοτική παρέμβαση στα νησιά του Αιγαίου, 17ος-αρχές 19ου αιώνα», π. *Μνήμων*, 23/2001, σ. 37-65.

Επιπλέον, στο πλαίσιο του Ερευνητικού Έργου «Αθήνα: Ιστορικό Μητρώο Κτιρίων (1830-1940)» πραγματοποιήθηκε συστηματική αρχαιολογική, βιβλιογραφική και επιτόπια έρευνα, η οποία ανέδειξε με τρόπο δραματικό το πρόβλημα των βασικών πηγών για την ιστορία της Αθήνας, και συγκροτήθηκαν αρχεία επαγγελματικών χρήσεων, πολεοδομίας, υποθηκοφυλακείου, διατηρητέων κτιρίων, εικόνων και αεροφωτογραφιών, ενώ παράλληλα σχεδιάστηκε μια υποδειγματική ηλεκτρονική εφαρμογή, ως συνδυαστική έκθεση των επιμέρους θεματικών βάσεων δεδομένων· βλ. ενδεικτικά Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η Αθήνα του 19ου αιώνα: από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού βασιλείου», *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1996, σ. 173-196.

Ξεχωριστό παράδειγμα στον τομέα αυτό αποτελεί το φιλοξενούμενο στο πλαίσιο του Προγράμματος Ερευνητικό Έργο «Μάνη: Κοινωνία, οικισμένος χώρος, πολιτιστικές δράσεις», το οποίο μελετά ακριβώς την οικιστική και αρχιτεκτονική εξέλιξη, την οικογενειακή συγκρότηση και την γενικότερη ιστορία της περιοχής της Μάνης. Το έργο αυτό είναι απολύτως αυτοτελές σε ό,τι αφορά τον επιστημονικό του προγραμματισμό και βασίζεται αποκλειστικά σε εξωτερικές χρηματοδοτήσεις· βλ. ενδεικτικά Γιάννης Σαΐτας, «Οχυρές

Τα προβλήματα των πηγών

Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο μελετητής της νεοελληνικής ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας είναι η έλλειψη πηγών. Η παρατήρηση αυτή δεν αναφέρεται –επί του παρόντος– στην αξιοπιστία των πηγών αλλά, απλά και μόνο, σ' αυτή ταύτη την ύπαρξή τους. Ηχεί παράδοση η διαπίστωση ότι ένας τόπος, κατοικούμενος από την αρχαιότητα λίγο ως πολύ αδιάκοπα, επί του οποίου οι πολιτισμοί και οι κρατικοί σχηματισμοί διαδέχονταν ο ένας τον άλλον, παραμένει εν πολλοίς άγνωστος για μια περίοδο που εκτείνεται από τον Μεσαίωνα έως τον 19ο αιώνα. Ενώ, λόγου χάριν, στην περίπτωση της Γαλλίας τα διαθέσιμα επίσημα δημογραφικά στοιχεία στην πλειονότητα των περιπτώσεων ξεκινούν τουλάχιστον από τον 17ο αιώνα και συνεχίζουν, σχεδόν αδιάκοπα, ως τις μέρες μας, στα καθ' ημάς, εξαιρσει μεμονωμένων περιπτώσεων, τα πρώτα επίσημα στοιχεία για το ήμισυ περίπου του ελληνικού εδάφους χρονολογούνται μόλις από τα μισά σχεδόν του 19ου και, για τη Βόρειο Ελλάδα, τις αρχές του 20ού αιώνα. Χάρτες που να αποτυπώνουν κάτι περισσότερο από τις γνωστές πόλεις είναι εξαιρετικά σπάνιοι πριν από τον 19ο αιώνα. Η ίδια η ύπαρξη ή μη των διαφόρων χωριών τίθεται υπό αμφισβήτηση, ελλείψει απλών καταλόγων των υπαρχόντων οικισμών, ενώ ακόμα και η ονομασία τους παραμένει αμφίβολη, λόγω των ποικίλων παραλλαγών, των διπλών ονομασιών ή και μετονομασιών που παρέμειναν ακαταχώρητες.

Αυτές οι δυσκολίες δεν αφορούν μόνον τις επί μέρους περιπτώσεις των απομονωμένων οικισμών της υπαίθρου – είναι παρούσες και όταν αντιμετωπίζουμε γενικότερα φαινόμενα. Στην περίπτωση, παραδείγματος χάριν, της διοικητικής ιστορίας της χώρας, δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τον αριθμό των σαντζακίων ή των καζάδων της οθωμανικής περιόδου, τα όριά τους σε κάθε φάση, την κατάργηση παλαιών ή την δημιουργία νέων, κ.ο.κ. Απαιτούνται ιδιαίτερες πρωτογενείς έρευνες για κάθε περιοχή και κάθε περίοδο ώστε να καλυφθούν, μέχρις ενός σημείου, οι άγνοιες ή οι ελλείψεις μας, που φθάνουν έως και τον 19ο αιώνα.

Ελλείψει σειρών επισήμων στοιχείων, είμαστε υποχρεωμένοι να αναζητήσουμε αλλού τις πληροφορίες που μας χρειάζονται, είτε ανα-

εγκαταστάσεις καπεταναίων και μπέηδων», *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1989, σ. 519-541· *Μάνη: Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1988 (αγγλ. έκδοση 1990), 176 σ.

καλύπτοντας νέες πηγές, είτε επαναπροσεγγίζοντας ήδη γνωστές, αλλά επί μακρόν παραμελημένες.

Εν πρώτοις, υπάρχουν περιοχές που παρέμειναν υπό την βενετική κυριαρχία, είτε για μεγάλο, όπως η Κρήτη και τα Επτάνησα, είτε για σύντομο, όπως η Πελοπόννησος, χρονικό διάστημα. Οι Βενετσιάνοι πραγματοποίησαν απαριθμήσεις του πληθυσμού των περιοχών αυτών σε διάφορες περιπτώσεις. Οι μετρήσεις αυτές, εξαιρετικά συστηματικές αν και προστατιστικές, μας προσφέρουν πολύτιμα δεδομένα. Το σημαντικότερο πρόβλημα αυτών των εγγράφων, εκτός από τη σπανιότητά τους, είναι η μεταγραφή των διαφόρων τοπωνυμίων από ανθρώπους που δεν κατανοούσαν τι έγγραφαν, που θέτει σοβαρά προβλήματα ταύτισης και κάποτε γίνεται αιτία παρερμηνειών.⁸

Αλλά και τα οθωμανικά κατάστιχα περιέχουν ανάλογες σημαντικές πληροφορίες, είτε πρόκειται για καταλόγους τιμαρίων, είτε για φορολογικά κατάστιχα. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα έγγραφα αυτά περιέχουν τον αριθμό των *hane* μιας διοικητικής περιφέρειας είτε συνολικά είτε, αν είμαστε τυχεροί, ανά οικισμό. Ο όρος *hane* όμως, που κατά τον 15ο αιώνα εξέφραζε ακόμη την έννοια της οικογενειακής εστίας, δεν σήμαινε πλέον, από τον 16ο αιώνα και εξής, παρά μια φορολογική μονάδα που δεν αντιστοιχούσε υποχρεωτικά σε μια οικογένεια. Δεν πρέπει να το λησμονεί κανείς αυτό, όταν επιχειρεί δημογραφικές εκτιμήσεις βασισμένος σε παρόμοιας φύσης πηγές, που δεν είχαν δημογραφική λογική.

Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι τα φορολογικά κατάστιχα αφορούσαν κυρίως τον *cizye*, δηλαδή το φόρο επί των μη-μουσουλμάνων υπηκόων του σουλτάνου, γένους αρσενικού, ενηλίκων και υγιών, οι οποίοι συνεπώς ήσαν και οι μόνοι που καταγράφονταν υπό την ιδιότητά τους ως αρχηγοί οικογενειών – καθώς και οι χήρες, στην περίπτωση που η οικογένεια διατηρήθηκε παρά το θάνατο του πατέρα. Και τέλος, ο αναφερόμενος αριθμός φορολογουμένων δεν ήταν πάντοτε αποτέλεσμα της καταμέτρησης μιας συγκεκριμένης χρονιάς, αλλά συχνά επαναλάμβανε υπολογισμούς που είχαν γίνει κάποτε και στη συνέχεια μεταβάλλονταν κατά καιρούς στο πλαίσιο διαπραγματεύσεων μεταξύ

8. Το έργο του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, 2η έκδ. 1987, 418 σ., παραμένει νομίζω η πληρέστερη και πλέον συνεκτική προσπάθεια να εξαχθούν επιστημονικά συμπεράσματα ιστορικής δημογραφίας από τέτοιου τύπου έγγραφα.

της φορολογικής αρχής και της φορολογούμενης περιφέρειας. Το τιμάριο, από την άλλη μεριά, δεν αντιστοιχούσε υποχρεωτικά προς μια συγκεκριμένη εδαφική ενότητα, καθώς επρόκειτο βασικά για ένα σύνολο εισοδημάτων, προερχομένων από έναν ή περισσότερους οικισμούς, ή και τμήματά τους. Όπερ σημαίνει ότι οι πληροφορίες που σημειώνονται πλάι σε ένα τοπωνύμιο δεν αντιστοιχούν παρά σε εκείνο το τμήμα του οικισμού που εξυπηρετούσε τη συγκεκριμένη τιμαριωτική σχέση.⁹

Τα εκκλησιαστικά και μοναστηριακά χειρόγραφα κρύβουν επίσης πολύτιμες πληροφορίες για την έρευνά μας.¹⁰ Είτε πρόκειται για καταμέτρηση των σπιτιών που διέδεται οι οικισμοί μιας μητρόπολης, προκειμένου να κατανεμηθούν τα οφειλόμενα «δοσίματα»,¹¹ είτε πρόκειται για κτηματολόγια, στα οποία καταγράφονται τα χωριά όπου ένα μοναστήρι διαθέτει κτήματα και οι επικεφαλής των οικογενειών που τα καλλιεργούν, τα τεκμήρια αυτά, εάν προσεγγιστούν με κριτικό τρόπο και τις απαραίτητες επιφυλάξεις, μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε κάποια μεγέθη. Οι μοναστηριακές «προθέσεις» με τα χωριά που πρόσφεραν δωρεές, αποτελούν εξάλλου ενδείξεις προκειμένου να προσ-

9. Η πλέον φιλόδοξη και εκτεταμένη απόπειρα δημογραφικής προσέγγισης αυτού του υλικού, παραμένει νομίζω το έργο των Todorov και Velkov για τα Βαλκάνια του 15ου-16ου αιώνα, αλλά και στον άμεσο περίγυρό μας οι εργασίες των συναδέλφων μας Ευαγγελίας Μπαλτά για την Εύβοια και Βασίλη Παναγιωτόπουλου για την Πελοπόννησο· βλ. Nikolaï Todorov & Asparuh Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s. - début du XVIe s.)*, Académie Bulgare des Sciences, Σόφια 1988· Ευαγγελία Μπαλτά, *L'Eubée a la fin du XVe siècle, Économie et Population, Les registres de l'année 1474*, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Αθήνα 1989 και *Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the early 16th century*, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Αθήνα 1992· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*· Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», π. *Τα Ιστορικά*, 27/1997, σ. 335-352 και «Αρχαιακά τεκμήρια και κυκλαδικός χώρος (16ος - αρχές 19ου αι.)», στο συλλογικό τόμο: *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Κέντρο Ελληνικής-Ρωμαϊκής Αρχαιότητας Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου, 1998, σ. 319-342. Πρβλ. Ο. L. Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres des recensements dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1/1957, σ. 9-36.

10. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Η εξέλιξη των οικισμών στην κοιλάδα του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία*, έργο που προέκυψε στο πλαίσιο του Προγράμματος μας.

11. Βλ. ενδεικτικά Ν. Κ. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Αθήνα 1980.

διορίσουμε, τουλάχιστον, την ύπαρξη ante que ορισμένων οικισμών.¹²

Υπάρχουν τέλος οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις και τα κάθε λογής υπομνήματα των περιηγητών οι οποίοι, άλλοτε ιδιωτικώς και άλλοτε κατ' εντολήν των κυβερνήσεών τους, διασχίζουν την καθ' ημάς Ανατολή, κυρίως από τον 17ο αιώνα και εξής. Αν και οι μάρτυρες αυτοί, υπονομευμένοι από το ανθρωπιστικό και κλασικιστικό τους πνεύμα, ενδιαφέρονται κυρίως για την ανακάλυψη των μνημείων ενός παρελθόντος μακρινού και ενδόξου, παρά για την παρατήρηση ενός παρόντος πολύ λιγότερου λαμπρού, εντούτοις οι σημειώσεις τους έχουν αδιαμφισβήτητη αξία, δεδομένης της παρούσας κατάστασης των γνώσεών μας.¹³

Μετά την εντελώς ενδεικτική αυτή απαρίθμηση κάποιων γενικών προβλημάτων που προκύπτουν από την έλλειψη των σειρών και την αντικατάστασή τους με λιγότερο «ορθόδοξες» πηγές, ας εξετάσουμε τώρα μερικά επιμέρους προβλήματα, αρχίζοντας από εκείνα που δέχονται οι, υπαρκτές πλέον, απογραφές που πραγματοποιήθηκαν μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, από τα τέλη της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα και εξής.

Καταρχήν, αυτό δεν σημαίνει ότι διαθέτουμε επίσημα δεδομένα για το σύνολο της σημερινής Ελλάδας από το 1830. Το τότε ελληνικό κράτος δεν κάλυπτε παρά 47.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα, μόλις το ένα τρίτο της έκτασης του σημερινού. Για την υπόλοιπη χώρα τα επίσημα στοιχεία κάνουν σταδιακά την εμφάνισή τους καθώς οι διάφορες περιφέρειες ενσωματώνονται στο βασίλειο: τα Επτάνησα το 1865, η Θεσσαλία και η Άρτα το 1881, η λοιπή Ήπειρος και η Μακεδονία το 1913,

12. Βλ. ενδεικτικά Κ. Σπανός, «Τα χωριά της Καλαμπάκας στα 1754 στο κατάστιχο 225 της Μονής Βαρλαάμ», π. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 10/1986, σ. 177-201 και «Η ανέκδοτη Πρόδεση 291 της Μ. Βαρλαάμ (18ος αιώνας)», π. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 17/1990, σ. 49-76· Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Η εξέλιξη των οικισμών στην κοιλάδα του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία*.

13. Στο Ινστιτούτο μας διεξάγεται μια συστηματική έρευνα για τους περιηγητές, και έχει συγκροτηθεί μια βάση δεδομένων που διαρκώς εμπλουτίζεται. Βλ. ενδεικτικά Ιόλη Βιγγοπούλου & Ράνια Πολυκανδριώτη, «Περιηγητικά Κείμενα για τη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αιώνας: Κατάλογος Συντομευμένων Τίτλων», *Τετράδια Εργασίας* 17, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σ. 17-155. Για την, λιγότερο γνωστή, ανατολικής προέλευσης περιηγητική παραγωγή, βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Κοκολάκης, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πρέβεζα και στην Άρτα», π. *Σκουφάς* 72-73/1987, σ. 234-247 και «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στα Ιωάννινα», π. *Σκουφάς* 74-75/1991, σ. 323-339.

η Δυτική Θράκη το 1920, τα Δωδεκάνησα το 1947. Εν ολίγοις, για το εν τρίτον της Ελλάδας επίσημα δεδομένα δεν διαθέτουμε πριν από τον εικοστό αιώνα. Αλλά και όπου τα διαθέτουμε πρωτύτερα, όπως στην περίπτωση της νότιας Ελλάδας, είναι εξαιρετικά ανεπαρκή.

Μια πρώτη απόπειρα καταμέτρησης του πληθυσμού, μέσω τοπικών πηγών, επιχειρήθηκε από τον Καποδίστρια στα 1828. Ένα χρόνο αργότερα πραγματοποιήθηκε απογραφή των οικισμών και του πληθυσμού της Πελοποννήσου, στα πλαίσια των εργασιών της επιστημονικής αποστολής που συνόδευε το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα του στρατηγού Maison. Τα αποτελέσματα αυτής της απογραφής, που περιλάμβαναν τον αριθμό των οικογενειών και, συχνά, των ατόμων κατά οικισμό, δημοσιεύθηκαν έξι χρόνια αργότερα. Μια απαρίθμηση λίγο ως πολύ λεπτομερής, για το σύνολο σχεδόν της χώρας, παρουσιάστηκε διάσπαρτη μεταξύ των ετών 1834-1836, κατά τη δεσμοθέτηση της διοικητικής δομής του νεοπαγούς κράτους. Από την εποχή εκείνη και μέχρι το 1879, τα δημοσιευμένα αποτελέσματα των απογραφών δεν είχαν κατά κανόνα ως μονάδα αναφοράς τον μεμονωμένο οικισμό αλλά τους τότε Δήμους, που περιλάμβαναν, ως γνωστόν, ένα μεγάλο αριθμό οικισμών –κάποτε δεκαπέντε με είκοσι– μεταξύ των οποίων υπήρχε συχνά κάποια πόλη (έδρα), της οποίας ο πληθυσμός συναθροιζόταν, ως τα 1856, με εκείνον των υπαγομένων χωριών, καθιστώντας έτσι κάθε απόπειρα μελέτης των δημογραφικών φαινομένων μια αληθινή περιπέτεια.¹⁴

Επιπλέον, τα προ του 1860 δημοσιευμένα στοιχεία δεν ήταν, ως επί το πλείστον, το αποτέλεσμα μιας απογραφής αλλά μάλλον το αποτέλεσμα αριθμητικών πράξεων: πρόσθεση των γεννήσεων, αφαίρεση των δηλωμένων θανάτων. Τα στοιχεία που έχουν προκύψει από αυτή τη διαδικασία καλύπτουν την μεγαλύτερη περίοδο μεταξύ των ετών 1839-1856. Και σ' όλα αυτά πρέπει να συνυπολογίσουμε τη δυσπιστία του πληθυσμού.

«Όταν [η κυβέρνηση] πραγματοποιεί απογραφές, οι κάτοικοι φοβούμενοι μήπως αυτό επιφέρει αύξηση των εισφορών, έχουν την τάση

14. Στο πλαίσιο του Προγράμματός μας φιλοξενείται τα τελευταία χρόνια μια ερευνητική εργασία του εξωτερικού συνεργάτη Χάρη Παπαγεωργίου, με αντικείμενο ακριβώς την απόπειρα εφαρμογής μεθόδων στατιστικής ανάλυσης στις ποσοτικές πληροφορίες που εμπεριέχονται στις ποικίλες αυτές απογραφές προ του 1861, προκειμένου να ελεγχθεί ο βαθμός φερεγγυότητάς τους. Η εργασία αυτή βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, με πιλοτική εφαρμογή στις Κυκλάδες.

να μειώνουν τον αριθμό του πληθυσμού των χωριών τους. Οι δε δημόσιοι υπάλληλοι, μη συναισθανόμενοι την σπουδαιότητα αυτών των στατιστικών, δεν επιδεικνύουν κατά τις απογραφές όλο το ζήλο και την απαιτούμενη επιμονή για να επιτύχουν τα ορθά αποτελέσματα» σημειώνει το 1838 ο γάλλος λοχαγός J.P.E.F. Peytier, που διηύθυνε κατά την περίοδο εκείνη τις τοπογραφικές εργασίες για τον σχεδιασμό του χάρτη της Ελλάδας. Να προσθέσουμε στο σημείο αυτό ότι η αυτή δυσπιστία δεν προέκυπτε μόνο από τον φόβο επιβάρυνσης της φορολογίας αλλά και από εκείνον της αύξησης του αριθμού των υπόχρεων προς κατάταξη κληρωτών.

Δεν πρέπει εξάλλου να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ακόμα και οι απογραφές του εικοστού αιώνα απαιτούν προσεκτικό χειρισμό, ειδάλλως κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε σε απατηλά συμπεράσματα. Ας εξετάσουμε, λόγου χάριν, τα διαδοχικά στοιχεία που έχουν δημοσιευθεί σχετικά με το θεσσαλικό χωριό Κρασιά, για τα έτη 1920-1981 (βλ. πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΡΙΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

Όνομασία	Υψόμετρο (μέτρα)	Αριθμός κατοίκων ανά απογραφή							
		1920 18 Δεκ.	1928 16 Μαΐου	1940 18 Οκτ.	1951 7 Απρ.	1961 19 Μαΐου	1971 14 Μαρτ.	1981 5 Απρ.	1991 17 Μαρτ.
Κρασιά	1.140	32	9	337	5	9	0	136	94
Ανθούσα	1.110	14	19	209	11	18	3	34	37
Σαμαρίνα	1.450	76	603	1142	4	5	10	605	285

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Οι εκκεντρικές διακυμάνσεις του αριθμού των κατοίκων δημιουργούν κατ' αρχήν την εντύπωση είτε ενός τυπογραφικού σφάλματος, είτε ενός δημογραφικού παραδόξου. Αλλά τα παραδείγματα είναι πολλά, όπως στις περιπτώσεις των χωριών Ανθούσα και Σαμαρίνα (βλ. στον ίδιο πίνακα). Μια πρώτη έρευνα τεκμηριώνει ότι πρόκειται για ορεινά χωριά, σ' ένα υψόμετρο που ποικίλλει μεταξύ 1.110 και 1.450 μ. και ότι η κύρια οικονομική δραστηριότητα είναι η κτηνοτροφία. Αυτοί

οι πληθυσμοί, βλάχικης καταγωγής, ξεκαλοκαιριάζουν στα βουνά, ενώ από του Αγίου Δημητρίου κατεβαίνουν στα πεδινά χειμαδιά τους. Η ακριβής ημερομηνία διεξαγωγής κάθε απογραφής έχει συνεπώς κρίσιμη σημασία. Στον πίνακα αποτυπώνεται επίσης η γενικότερη κατάρρευση του συστήματος της ορεινής κτηνοτροφίας μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η ψευδαίσθηση κάποιας ανάκαμψης που δημιουργούν οι αριθμοί των πιο πρόσφατων απογραφών, υποκρύπτει στην πραγματικότητα την ευκαιριακή κινητοποίηση των εγκατεστημένων στις πόλεις, πλέον, απογόνων των παλαιών κατοίκων, που ανεβαίνουν στο χωριό με στόχο την ενίσχυση της διαπραγματευτικής του ισχύος (μη κατάργηση του αυτοτελούς ΟΤΑ, μη μεταφορά έδρας, επιδοτήσεις κ.τ.λ.). Οι καθαροί αριθμοί, συνεπώς, δεν σημαίνουν απολύτως τίποτα, εάν δεν συνδυαστούν με τη μελέτη γεωγραφικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και άλλων παραμέτρων, που θα επιτρέψουν την έγκυρη ερμηνεία τους.

Εάν αυτό αληθεύει για τους ορεσίβιους της Πίνδου, συνιστά αδυσώπητη πραγματικότητα για τις εκατοντάδες των χωριών της Βορείου Ελλάδος, των οποίων ο μουσουλμανικός πληθυσμός ανταλλάχθηκε σε ποσοστό 100% με τον χριστιανικό πληθυσμό της Μικρασίας, βάσει της συνθήκης της Λωζάννης του 1923. Αυτό σημαίνει ότι τα στατιστικά στοιχεία που περιέχονται στις διαδοχικές απογραφές των ετών 1920 και 1928, αναφέρονται αντίστοιχα σε δύο πληθυσμούς εντελώς διαφορετικούς, θέτοντας μια βίαιη τομή σε κάθε απόπειρα μελέτης δημογραφικών συμπεριφορών.

Θα κλείσουμε τον κύκλο των προβλημάτων με μια σύντομη αναφορά στα τοπωνυμικά ζητήματα. Είναι προφανές ότι για τον ιστορικό της δημογραφίας και της γεωγραφίας, η ταύτιση της υπό μελέτη τοποθεσίας αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα, προϋπόθεση των περαιτέρω προσεγγίσεων του. Η ακριβής αντιστοίχιση του τοπωνυμίου της πηγής του με μια συγκεκριμένη γεωγραφική θέση, η εδραίωση μιας στέρερης σχέσης σημαίνοντος και σημαινόμενου, είναι το πρωταρχικό του μέλημα. Ακούγεται απλό και προφανές, πλην όμως δεν είναι πάντοτε και εφικτό.

Ας αφήσουμε κατά μέρος τους 26 Πλάτανους, τις 27 Μηλιές, τους 38 Κάμπους, τους 32 Άι Δημήτρηδες, τους 66 Άι Γιώργηδες¹⁵ και άλλα

15. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

ανάλογα παραδείγματα συνωνυμίων, δεδομένου ότι ένα ντοκουμέντο μας παραδίδει συνήθως το τοπωνύμιο εντός μιας αλληλουχίας πληροφοριών που μας επιτρέπουν να το διακρίνουμε από τα συνώνυμά του· το πρόβλημα δεν βρίσκεται λοιπόν καταρχήν εκεί.

Τα ζητήματα που δημιουργούν οι μεταγραφές των διαφόρων τοπωνυμίων του ελληνικού χώρου από τους Βενετούς, Οθωμανούς και λοιπούς γραφείς, τα κατάστιχα των οποίων αποτελούν την κύρια, αν όχι τη μοναδική πηγή μας επί αιώνες, αναφέρθηκαν ήδη προηγουμένως. Η ταύτιση της βενετικής *Arulia* του 1463 με την Άρλα της Αχαΐας¹⁶ φαίνεται σχετικά εύκολο εγχείρημα· κάπως πολυπλοκότερη εκείνη του φέουδου των Ναϊτών του 1210 *Laffustan* ή του τουρκικού τιμαρίου *Kostena* με τη Φώσταινα.¹⁷ Τα πράγματα δυσκολεύουν όταν το ζευγολατείο της *Pucustia* της Βοστίτζας κρύβει από πίσω του την Μπουφούσκια του Αιγίου, ενώ για να ταυτιστεί το ζευγολατείο *Mega Spileo* του 1700 με τον οικισμό Πέρα Μετόχι,¹⁸ η γλωσσοετυμολογική προσέγγιση πρέπει να δώσει τη θέση της στην πραγματική ιστορική έρευνα. Στα παραπάνω πρέπει να προσθέσουμε το αντίστροφο πρόβλημα, εκείνο της καταγραφής τοπωνυμίων ξενικής προέλευσης από τους Έλληνες γραφείς.

Τα προβλήματα όμως πολλαπλασιάζονται τότε ακριβώς όταν θα περίμενε κάποιος ότι θα είχαν πλέον εκλείψει, δηλαδή στον εικοστό αιώνα. Ας πάρουμε μια σελίδα της επίσημης απογραφής της Θεσσαλίας στα 1881 και ας την αντιπαραβάλουμε με ένα κατάλογο των ίδιων χωριών όπως καταγράφονται στην επίσημη απογραφή του 1961 (βλ. πίνακα 2).

16. Πρόκειται για το φέουδο των *Trimolai* που μαρτυρείται ως *Arulla* το 1259 και στη συνέχεια απογράφεται από τους Βενετούς ως *Arulia* το 1463, *Arila* το 1689 και *Arrulla* το 1700· βλ. Α. Καλλιβρετάκης, «L'évolution du peuplement (moyen âge et temps modernes)», σ. 228-229.

17. Μαρτυρείται επίσης ως *Fustena* το 1377, όταν έχει πλέον περάσει υπό τον έλεγχο των ιπποτών του Οσπιταλίου, και ως *Fostena* το 1402 και το 1689-1700· βλ. Α. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ. 247-248.

18. Και το Πέρα Μετόχι με τη σειρά του θα μετονομαστεί σε απλό Μετόχι το 1889· βλ. *ό.π.*, σ. 238-239.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΔΗΜΟΥ ΚΡΑΝΝΩΝΟΣ
ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΥ ΛΑΡΙΣΣΗΣ

1881	1961
Τσορμακλή	Άγιοι Ανάργυροι
Χατσηλάρ	Κραννών
Σουλέτς	Κυπάρισσος
Καρατσόλ	Αγία Παρασκευή
Μπουγλάρ	Άγιος Γεώργιος
Κετσελή	Ψυχικό
Γιατσιλάρ	Δοξαρά
Σούμπασι Κιόϊ	Χαρά
Τουρκομουσλή	Φιλίκια
Μπουγιούκ Χαλίτς	εγκαταλελειμμένο
Ταουσάνη	Μαυροβούνιον
Χασάν Τατάρ	Μεσορράχη
Χατζή Χαλάρ	Ελευθεραί

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Ουδενμία ένδειξη μας επιτρέπει να υποψιαστούμε ότι πρόκειται για τους ίδιους οικισμούς.¹⁹ Επί 11.500, περίπου, οικισμών της Ελλάδας,²⁰ οι 3.600 έχουν μετονομασθεί, και αναφερόμαστε μόνο στις επίσημα καταγεγραμμένες μετονομασίες και μόνο για το διάστημα 1912-1961, για το οποίο διαθέτουμε δεδομένα σε σειρές, τα οποία και έχουμε αναλύσει· πρόκειται για το 31% του συνόλου των ελληνικών οικισμών ή, αλλιώς, για ένα χωριό στα τρία.

Εάν συγκρίνουμε αυτό το φαινόμενο με το αντίστοιχο, λόγου χάριν, της Γαλλίας, οι παρατηρήσεις των Γάλλων συναδέλφων είναι καταλυτικές: «όλες οι μετονομασίες πλην μιας», αναφέρουν οι μελετητές του νομού Seine-et-Marne, «είχαν ως μοναδική συνέπεια τη συμπλήρωση της προ-

19. Πλην του γεγονότος ότι το Κετσελή/Ψυχικό και το Γιατσιλάρ/Δοξαρά είχαν ήδη διπλή ονομασία το 1881· βλ. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

20. Οι επισήμως αναγνωρισμένοι οικισμοί της Ελλάδας ήταν 10.907 το 1951, 11.615 το 1961, 11.691 το 1971, 12.315 το 1981 και 12.817 το 1991· βλ. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

γενέστερης ονομασίας», λόγου χάριν Arbonne-la-Forêt αντί Arbonne. «Στο σύνολό τους τα ονόματα είναι πολύ σταθερά», παρατηρούν οι μελετητές του νομού Indre-et-Loire, γεγονός που δεν αποκλείει κάποιες αποπροσανατολιστικές αλλαγές», αποτέλεσμα –κατά κανόνα εφήμερο– της Γαλλικής Επανάστασης: λόγου χάριν Michel-du-Bois αντί Saint-Michel-du-Bois. Το να χαρακτηρίσει κάποιος αυτές τις αλλαγές «αποπροσανατολιστικές», σημαίνει ότι δεν έχει δει το Καρτασόλ να γίνεται Αγία Παρασκευή. Σε κάθε περίπτωση, το φαινόμενο στη Γαλλία παραμένει εξαιρετικά περιθωριακό: για μια περίοδο τριών αιώνων παρατηρούνται μετονομασίες σε ποσοστό 14% στο νομό Indre-et-Loire, 17% στο νομό Seine-et-Marne, και μόλις 5% στην Κορσική, δηλαδή εκεί ακριβώς που θα περίμενε κάποιος μαζικές μετονομασίες.²¹ Υπενθυμίζουμε τα μεγέθη για την Ελλάδα: 31% για μια περίοδο πενήντα ετών.

Βεβαίως, εάν παραμείνει ασχολίαστο αυτό το ποσοστό, δημιουργεί με τη σειρά του εξίσου αποπροσανατολιστικές εντυπώσεις, δοθέντος ότι στην πραγματικότητα το φαινόμενο δεν κατανέμεται ισομερώς στο σύνολο της επικράτειας: σε γενικές γραμμές εμφανίζεται πυκνότερο στο βορρά απ' όσο στο νότο, στις ηπειρωτικές περιοχές απ' όσο στα νησιά και στα μεσόγεια απ' όσο στα παράλια της χώρας (βλ. πίνακα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΕΣ ΟΙΚΙΣΜΩΝ, 1912-1961

Πελοπόννησος	687	Θεσσαλία	397
Στερεά Ελλάδα	430	Ήπειρος	376
Νησιά Αιγαίου	55	Μακεδονία	1.313
Επτάνησα	37	Θράκη	200
Κρήτη	81		

Παρατηρήσεις: (1) Οι αριθμοί δεν είναι οριστικοί, δεδομένου ότι αφορούν μόνο στις μετονομασίες που εγκρίθηκαν με ΒΔ ή ΠΔ το οποίο δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ.

(2) Ο αριθμός που αναφέρεται στους οικισμούς της Θράκης είναι τελείως συμβατικός, καθώς οι περισσότερες μετονομασίες που έγιναν εκεί δεν δημοσιεύτηκαν σε ΦΕΚ.

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

21. Marie Le Mée-Orsetti & René Le Mée, *Seine-et-Marne*, Παρίσι 1988, σ. 93, 75-77· Jean-Michel Gorry, *Indre-et-Loire*, Παρίσι 1985, σ. 86-87· François Casta, *Corse*, Παρίσι 1993, σ. 46, 99. Πρόκειται για τόμους που εκδίδονται από το C.N.R.S., στο πλαί-

Η διαφορά βορρά-νότου θα ήταν δυνατό να αποδοθεί, σε μια πρώτη προσέγγιση, ως συνέπεια της διαδοχικής ενσωμάτωσης των διαφόρων περιοχών στο Ελληνικό κράτος, με τη βαθμιαία επέκταση της κυριαρχίας του από τα νότια προς τα βόρεια. Πράγματι, δεδομένου ότι τα στοιχεία που έχουμε αναλύσει εδώ αφορούν ακριβώς την περίοδο που έπεται των Βαλκανικών πολέμων (1912 κ.ε.), είναι λογικοφανές να αφορούν κατά κύριο λόγο τις περιοχές εκείνες που τότε ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα.

Η ανταλλαγή εξάλλου των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος αφενός, Βουλγαρίας και Τουρκίας αφετέρου, (1919-1923), διαδραμάτισε επίσης έναν αποφασιστικό ρόλο. Η Μακεδονία σε μεγαλύτερη έκταση από οποιαδήποτε άλλη ελληνική περιφέρεια, είναι διάσπαρτη από οικισμούς που θυμίζουν με τις χαρακτηριστικές τους ονομασίες, τις χαμένες εστίες της Μικρασίας ή της Ανατολικής Θράκης, τις οποίες οι χριστιανοί πρόσφυγες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν στο διάστημα 1919-1923.

Αυτή όμως η προσέγγιση, όσο λογική και αν μοιάζει, δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει το γεγονός ότι, μετά από έναν περίπου αιώνα οργάνωσης και λειτουργίας του Ελληνικού κρατικού μηχανισμού, υπήρχαν ακόμη στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, περισσότεροι από 1.100 οικισμοί οι οποίοι δεν είχαν μετονομασθεί όλο αυτό το διάστημα αλλά κρίθηκαν εκ των υστέρων «μετονομαστέοι», ογδόντα και περισσότερα χρόνια μετά την απελευθέρωσή τους.

Αρκετοί ίσως παράγοντες συντέλεσαν τόσο στο φαινόμενο –όσο και στην προηγούμενη απουσία του. Θα αρκεστούμε επί του παρόντος να αναφερθούμε εν συντομία σε δύο, υπό μορφή υποθέσεων εργασίας.

Πρώτον, το εθνικό ζήτημα, που συνδέεται άρρηκτα με το φαινόμενο που μελετάμε, βιωνόταν στα 1912 υπό τελείως διαφορετική μορφή και ετίθετο υπό τελείως διαφορετικούς όρους απ' ότι το 1832. Δεύτερον, ο διοικητικός χάρτης της χώρας στο διάστημα 1832-1912, είχε συγκροτηθεί με βάση τις ομάδες οικισμών που συναποτελούσαν τους τότε δήμους, οι οποίοι έφεραν τα αρχαιοπρεπή, συχνά εξεζητημένα, ονόματα που τους είχε προσδώσει η νεοκλασικίζουσα-ρομαντική ελληνοβουναρική γραφειοκρατία της οθωνικής περιόδου.

σιο της σειράς *Paroisses et Communes, Dictionnaire d'histoire administrative et démographique*.

Η διοικητική μεταρρύθμιση του 1912, διαλύοντας τους Δήμους και συγκροτώντας τις μικρο-κοινότητες, επέτρεψε την ανάδυση στην επιφάνεια του διοικητικού χάρτη ενός πολύχρωμου μωσαϊκού «αλλόκοτων» τοπωνυμίων. Πρόκειται για τα διάφορα Μπούκουρα, Δραχμάνι, Κόκλα Γκέρμπεσι, Μπεντρόνι, ή Μπέλεσι, που ως τότε επιβίωναν λάθρα, σε δεύτερο επίπεδο, υπό το επίσημο πέπλο των δήμων Δύμης, Ελατείας ή Πλαταίων.²² Ο εντοπισμός των περιόδων κατά τις οποίες το κύμα των μετονομασιών δυναμώνει, καθώς και η διερεύνηση του τρόπου επιλογής των νέων ονομάτων, θα συνέβαλε εκτός των άλλων στη διεύρυνση των γνώσεών μας τόσο στο επίπεδο της πολιτικής ιστορίας, όσο και στο επίπεδο της ιστορίας του πολιτισμού.

Εν ολίγοις, η πρώτη εντύπωση είναι ότι δεν μπορούμε να προσβλέπουμε σε μια πλήρη και ισχυρά τεκμηριωμένη προσέγγιση της ιστορίας των οικισμών και των πληθυσμών πριν από τον 19ο αιώνα· ακόμη δε και σ' αυτή την περίπτωση, τα προβλήματα δεν λείπουν. Παρ' όλα αυτά το Πρόγραμμά μας καυχάται ότι επιχειρεί αυτήν την έρευνα «από το τέλος του Μεσαίωνα ως τις μέρες μας». Το ακραίο παράδειγμα των προϊστορικών αρχαιολόγων που ανασυνθέτουν την εικόνα ενός ολόκληρου πολιτισμού με τη βοήθεια μερικών σπασμένων αγγείων και των υπολειμμάτων μιας ξερολιδιάς, υποδεικνύει ότι ο αποτελεσματικός συνδυασμός μιας μεθοδολογίας στέρεης και αυστηρής και μιας δημιουργικής φαντασίας είναι σε θέση να υπερβούν τα όρια που θέτει η έλλειψη της επαρκούς και πρόσφορης τεκμηρίωσης.

Το περιεχόμενο αυτού του άρθρου βασίζεται σε μια διάλεξη που πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια της Ελληνογαλλικής Επιστημονικής Συνάντησης «Χώρος και Δημογραφία», στο πλαίσιο των Σεμιναρίων της Ερμούπολης, τον Ιούλιο του 1992 και δημοσιεύτηκε με τίτλο «Géographie et démographie historiques de la Grèce: le problème des sources», στον τόμο *Histoire et Mesure* 1-2/1995, C.N.R.S., Παρίσι 1995, σ. 9-23.

22. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Εισαγωγικά

Με τη διατύπωση «οικονομικός χώρος των Ελλήνων» θέλουμε περισσότερο να παρακάμψουμε μια δυσκολία παρά να περιγράψουμε μια αντικειμενική πραγματικότητα. Η δυσκολία που πρέπει να παρακάμψουμε συνίσταται στη φτώχεια γενικώς των ποσοτικών στοιχείων για τη μελέτη της οικονομικής ζωής των Ελλήνων της Τουρκοκρατίας, και στην παντελή απουσία σειραϊκών στοιχείων για τη μελέτη με σύγχρονες τεχνικές ειδικότερων όψεων της οικονομίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Έτσι, θα προχωρήσουμε σε μια συνοπτική απογραφή και, μέσω αυτής, μια κάποια εμβάθυνση των συνθηκών της οικονομικής ζωής των Ελλήνων, σε συσχετισμό αλλά και αντιδιαστολή προς τις συνολικές συνθήκες οικονομικής ζωής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μελέτη λοιπόν του «οικονομικού χώρου» των Ελλήνων, αφού δεν μπορούμε να προχωρήσουμε συστηματικότερα προς τη διερεύνηση βασικότερων προβλημάτων όπως εκείνο π.χ. της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Πράγματι, ο τρόπος και ο χρόνος της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια οικονομία είναι αποφασιστικός για την παραπέρα εξέλιξή της, ενώ η μελέτη και η κατανόησή τους αποτελούν βασικό καθήκον κάθε εθνικής επιστημονικής κοινότητας και ιδιαίτερα δεβαίως των κλάδων της ιστορίας και της πολιτικής οικονομίας.

Για την ελληνική περίπτωση, ειδικότερα η μελέτη του φαινομένου της κεφαλαϊκής συσσώρευσης μοιάζει περισσότερο αναγκαία επειδή οι ιδιότροπες διαδικασίες συγκρότησης και εθνικής ολοκλήρωσης του Νέου Ελληνισμού, απαιτούν εξειδίκευση της προσέγγισής μας και τον οξύτερο δυνατό συνδυασμό θεωρητικών κατασκευών και μελέτης ιστορικών συμβάντων. Εννοώ πράγματι: «θεωρητικών κατασκευών» γιατί δεν πιστεύω να μπορεί να υποστηριχθεί σοβαρά ότι μπορούμε να προχωρήσουμε στην κατανόηση ενός τόσο περίπλοκου φαινομένου, χωρίς θεωρητικό εξοπλισμό. Και εννοώ επίσης: «ιστορικά συμβάντα», στην πιο απλή, στην πιο στοιχειώδη εκδοχή τους, επειδή πιστεύω επίσης

* Πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Επιλογή*, (1993), σ. 379-389.

ότι η περίπτωση της ελληνικής οικονομίας συνιστά ένα μωσαϊκό συμπτώσεων που, ενώ δεν παύει να διαπερνάται από ορατά και αόρατα νήματα μιας οικονομικής αναγκαιότητας, απαιτεί μια όσο γίνεται περισσότερο λεπτομερειακή γνώση της πρώτης ύλης, των οικονομικών συμβάντων, καθώς επίσης και της εποχής και του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αυτά πραγματοποιήθηκαν.

Θα αποπειραθώ να σκιαγραφήσω σύντομα τις ειδικές συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτήθηκε η ελληνική οικονομία και συνακόλουθα μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκε η συσσώρευση του κεφαλαίου, οι οποίες, πρέπει να το πούμε προκαταρκτικά, ταυτίζονται με εκείνες της συγκρότησης της σύγχρονης ελληνικής εθνότητας.

Η πρώτη παρατήρηση από την οποία πρέπει να ξεκινάει κάθε σχετικός προβληματισμός είναι το γεγονός ότι ο Νέος Ελληνισμός συγκροτήθηκε ή, για την ακρίβεια, άρχισε να συνειδητοποιείται και να παίρνει όλο και περισσότερο εθνοτική μορφή, αρκετά πρόωρα και ερήμην του χώρου που αποτέλεσε αργότερα τη σημερινή πατρίδα του, τη σύγχρονη δηλαδή Ελλάδα. Χωρίς να μπορούμε στην αναχρονιστική για την εποχή μας διαπάλη του 19ου αιώνα ανάμεσα στον διαφωτισμό και τον ρομαντισμό για την ιστορική συνέχεια, ή στη μεταγενέστερη διαπάλη για τις απαρχές του Νέου Ελληνισμού, νομίζω ότι εύκολα μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι στο όψιμο Βυζάντιο (13ος αιώνας κ.εξ.) διακρίνουμε εμφανή στοιχεία και μηχανισμούς συγκρότησης της εθνοπολιτισμικής ομάδας του νεώτερου ελληνισμού όπως, λίγο-πολύ, τον εννοούμε σήμερα. Ωστόσο, στο ολο-ύστερο Βυζάντιο των εμφυλίων πολέμων, της διάσπασης και των Δεσποτάτων, σφυρηλατούνται τα βασικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά του Νέου Ελληνισμού, ενός κόσμου που αισθάνεται ότι το Βυζάντιο μπορεί σε λίγο να γίνει Οθωμανικό, κάτι που δεν θα είναι πια μια αλλαγή δυναστείας, αλλά η απαρχή μιας καινούργιας, με απροσδιόριστο ορίζοντα, εποχής.

Σ' αυτή τη νέα εποχή της θριαμβεύουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εντάθηκαν οι δεσμοί συνοχής του Νέου Ελληνισμού και, κάτι περισσότερο, έγιναν πολυεπίπεδα λειτουργικοί. Μπορεί να μοιάζει ιδεαλιστικό, αλλά ο ελληνισμός έγινε μια ιδέα συνεκτική για τον πονεμένο κόσμο της πρώτης διασποράς και μια ιδέα αντιστασιακή για τον καταπιεσμένο κόσμο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Στη συνέχεια, όταν ο ελληνοχριστιανικός κόσμος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και εκείνος της διασποράς, αναζητούσαν μια εθνική ταυτότητα και συνε-

πώς μια εθνική εστία, που θα τους εξασφάλιζε, τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στο οθωμανικό περιβάλλον την πολιτισμική τους ακεραιότητα και την προσωπική τους ελευθερία, προωδήθηκαν προς την ελληνική εθνική συνείδηση και προς το σχέδιο του ελληνικού εθνικού κράτους. Σ' ένα κόσμο που άλλαζε, που σε ολόκληρη την Ευρώπη, Δυτική και Κεντρική, πραγματοποιούσε ένα μεγάλο όραμα κοινωνικής και πολιτικής απελευθέρωσης, ο ελληνικός κόσμος διεκδικούσε ένα νόμιμο δικαίωμα, την ελευθερία της οικονομικής του πράξης.

Στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο ελληνοχριστιανικός κόσμος ζει σε μια ιδιόμορφη, σχεδόν σχιζοφρενική σχέση. Ενώ από το ένα μέρος διαθέτει μια αξιοπρόσεκτη σειρά από θεσμικές ελευθερίες –θρησκευτική λατρεία, παιδεία, μορφές αυτοδιοίκησης κ.λπ.– οι οποίες εύκολα θα μπορούσαν να οδηγήσουν και σε μορφές ελεύθερης οικονομικής δράσης, από το άλλο είναι υποχρεωμένος, δεσμευμένος, να μην υπερβαίνει το ρυθμό ανάπτυξης του κυριάρχου, δηλαδή του οθωμανικού κράτους και της ισλαμικής κοινωνίας.

Τόσο το οθωμανικό κράτος όσο και η ισλαμική κοινωνία, στο πλαίσιο της δικής τους εξω-οικονομικής λογικής, γνωρίζουν καλά ότι η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων-χριστιανών περιέχει την υπέρβαση της συνθήκης υποταγής τους, και αυτό δεν μπορούσε να γίνει ούτε ανώδυνα, ούτε τυχαία αποδεκτό.

Έτσι μια ανωτέρα βία, η βία του εξωγενούς κράτους, επικάθεται με έναν ιδιαίτερος επαχθή τρόπο πάνω στο σώμα των Ελλήνων-οικονομικών υποκειμένων, που έρχεται να επιδεινώσει τους συνολικά δυσμενείς όρους ζωής που επικρατούν στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου. Αυτή η έννοια του εξωγενούς κράτους δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη διότι κρύβει μέσα της, αν όχι το ερμηνευτικό νήμα της οικονομικής καδυστέρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο σύνολό της, σίγουρα όμως κάποιες κλωστές που μπορεί να βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση αυτής της καδυστέρησης.

Η θρησκευτική διχοτομία

Η οθωμανική Αυτοκρατορία είναι πράγματι το μοναδικό κρατικό συγκρότημα στη νεώτερη Ευρώπη (ως τα τέλη ή, έστω, τα μέσα του 19ου αιώνα) που αποτελείται από δύο κοινωνικούς σχηματισμούς, δύο κοινωνίες διαστρωματωμένες μεν στο εσωτερικό τους, αλλά και διατε-

ταγμένες σε σχέση υποταγής μεταξύ τους, με κυρίαρχη την οθωμανική και υποτελή τη χριστιανική κοινωνία (στο βαθμό που μας αφορά: ελληνική).

Η πρώτη συνέπεια αυτού του τρόπου διάταξης των κοινωνικών δυνάμεων εμφανίζεται πάνω στην αντίστοιχη οικονομική δομή και οργάνωση της Αυτοκρατορίας. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρείται το φαινόμενο του καταμερισμού της εργασίας με εθνολογικά κριτήρια, κάτι που οδηγεί χονδρικώς στο σχήμα: αγροτικός χώρος-αγροτικό προϊόν = Χριστιανοί, πόλεις-βιοτεχνικό προϊόν = Οθωμανοί. Το σχήμα αυτό παραμένει λειτουργικό ως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα παρά το γεγονός ότι η πόλη της πρώτης μεταβυζαντινής περιόδου, αρχικώς οθωμανική, «αλώνεται» από την συνεχώς αυξανόμενη διείσδυση ελληνοχριστιανικού στοιχείου, ενώ παράλληλα η ύπαιθρος, στην ευρύτερη βαλκανική της έκταση, «προικίζεται» με μουσουλμάνους αγρότες όχι βεβαίως μέσω της μετανάστευσης των Οθωμανών Τούρκων της Μικράς Ασίας αλλά μέσω του εξισλαμισμού γηγενών αγροτικών πληθυσμών.

Ποιο μπορεί να είναι το βαθύτερο νόημα αυτής της διχοτομίας για την οικονομική και κοινωνική ιστορία των Ελλήνων; Μέσω αυτής φθάνουμε νομίζω σε μια άλλη διχοτομία που έχει, πέρα από πολύ σοβαρές πολιτιστικές διαστάσεις, και μία άκρως σημαντική οικονομική διάσταση, την εξής:

Η διχοτομία πόλης-υπαίθρου, που σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη υπήρξε το δίπολο πάνω στο οποίο αποκρυσταλλώθηκαν όλες οι οικονομικές διεργασίες των νέων χρόνων και της καπιταλιστικής ανάπτυξης, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει επενδυθεί με θρησκευτικο-πολιτισμικό ένδυμα, που περιπλέκει τις οικονομικές λειτουργίες και ακυρώνει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της πόλης απέναντι στην ύπαιθρο, όπως τα γνωρίζουμε από την Δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία.

Στο οθωμανικό σχήμα, η πόλη είναι ο τόπος της διοίκησης και της εξουσίας και όχι ο τόπος της παραγωγής και της καινοτομίας. Η πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σαν θρησκευτικό, στρατιωτικό και διοικητικό κέντρο είναι ένας μηχανισμός επιτήρησης του μοναδικού παραγωγικού χώρου, της χριστιανικής υπαίθρου. Η χριστιανική ύπαιθρος παράγει και η οθωμανική πόλη καταναλώνει, χωρίς να επιστρέφει τα τροφεία, έστω και έμμεσα, με τη διαμόρφωση ενός πολιτισμού (ομοιογενούς προς την ύπαιθρο) ο οποίος θα λειτουργούσε ανακουφιστικά

έως αναπτυξιακά πάνω σ' αυτή. Έχω μιλήσει με άλλη ευκαιρία για τη σημασία και τις συνέπειες της παρουσίας του στρατιωτικο-διοικητικού κατεστημένου στην οθωμανική πόλη. Θα περιοριστώ εδώ σε μια πολύ σύντομη διατύπωση: Η πόλη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έχει οικονομική ζωή με την έννοια που την γνωρίζουμε στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή και στη δική μας εθνική περιοχή στα χρόνια της κρατικής συγκρότησης του Νέου Ελληνισμού. Στην οθωμανική πόλη παράγονται προϊόντα πολυτελείας, υψηλής συνήθως καλλιτεχνικής αξίας, αλλά όχι εργαλεία και μηχανές που θα μπορούσαν να ανεβάσουν την παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας ή να αναπτύξουν μια παραγωγική αστική βιοτεχνία. Μια βιοτεχνία που θα δούλευε για την αγορά δημιουργώντας έτσι ένα σύστημα προσφοράς και ζήτησης που θα μπορούσε να βάλει σε κίνηση την παραγωγική διαδικασία της χώρας.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες μακροχρόνιας οικονομικής καθυστέρησης του δικτύου των πόλεων, ποια περιθώρια οικονομικής ανάπτυξης απομένουν για την υποταγμένη ελληνική εθνότητα; Μια σύντομη απογραφή των οικονομικών πεδίων μπορεί να δώσει μια πρώτη απάντηση, έστω και αν στο βάθος θα παραμένει αναλλοίωτη η γνωστή σε όλους εικόνα μιας πενιχρής ποσοτικά και ποιοτικά οικονομίας.

Ο κόσμος της υπαίθρου

Σύμφωνα με την προηγούμενη, οπωσδήποτε σχηματική, διάκριση του οικονομικού χώρου σε οθωμανική πόλη και χριστιανική υπαίθρο πρέπει να εντάξουμε στην τελευταία τρία κυρίως πεδία τα οποία όχι μόνον στάθηκαν οι βασικές και σχεδόν αποκλειστικές δραστηριότητες των κατακτημένων αλλά και στην ανέλιξη των αιώνων της οθωμανικής στασιμότητας, αναπτύχθηκαν δυναμικότερα από άλλα οικονομικά πεδία, όπως τη βιοτεχνία της πόλης π.χ., που ήλεγχαν οι κυρίαρχοι οθωμανοί: α) η αγροτική παραγωγή β) η ημινομαδική κτηνοτροφία γ) η βιοτεχνία του ορεινού χωριού και η ναυτιλία του άγονου νησιού. Οι δύο τελευταίες δραστηριότητες, βιοτεχνία και ναυτιλία, παρά την φαινομενικά εξωαγροτική τους υπόσταση, αποτελούν συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες οργανικά δεμένες με τον κόσμο της υπαίθρου και ως εκ τούτου έχουν τη θέση τους στον αντίστοιχο οικονομικό χώρο. Πράγματι, χρειάστηκε να προχωρήσει κατά πολλές δεκαετίες ο 19ος αιώνας, για να εμφανισθούν μέσα στις συνθήκες του ελεύθερου

αστικο-δημοκρατικού Ελληνικού κράτους, οι ίδιες αυτές δραστηριότητες με καινούργια μορφή και λειτουργία. Εμφανίζονται πράγματι η εργοστασιακή βιομηχανία και η ατμοκίνητη εμπορική ναυτιλία ανώτερου τεχνολογικού επιπέδου και οι δύο, που ωθούντο προς τη γρήγορη επιβεβαίωση του ολοσχερώς καπιταλιστικού χαρακτήρα τους.

Η αγροτική παραγωγή

Η αγροτική παραγωγή είναι ο κατ' εξοχήν χώρος οικονομικής δράσης του χριστιανικού ελληνικού στοιχείου. Ολόκληρο το οικονομικό οικοδόμημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στηρίζεται σ' αυτήν. Ο συντριπτικός όγκος των κρατικών προσόδων προέρχεται από τη φορολογία του αγρότη-ραγιά, τόσο στην αφετηρία της παραγωγής, στο χωριό-οθωμανικό τιμάριο, όσο και στην μετέπειτα διαδρομή του αγροτικού προϊόντος όταν ένα τμήμα του έφθανε στην εσωτερική και ενίοτε στη διεθνή αγορά.

Βασική θέση στην αγροτική παραγωγή κατέχουν τα δημητριακά τα οποία όμως παράγονται σε ποσότητες που δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες διατροφής της αγροτικής οικογένειας και να ανταποκριθούν στις πολλαπλές υποχρεώσεις της απέναντι στην οθωμανική εξουσία και τις άλλες παράλληλες κοινοτικές εξουσίες που συνυπάρχουν στο κρατικό οργανωτικό σχήμα της εποχής (Ορθόδοξη Εκκλησία, φορολογική κοινότητα του χωριού και άλλες).

Αντίθετα όμως προς τα δημητριακά και ξεκινώντας έτσι, για παράδειγμα, από τις ελιές και τα σύκα της Μεσσηνίας, τη σταφίδα του Αιγίου και το μέλι της Αττικής ή τον κρόκο της Κοζάνης, η αγροτική παραγωγή βοηδούσης της γεωγραφίας και του κλίματος, παρουσιάζει μια διαφοροποίηση η οποία συμβάλλει ασφαλώς στον προσπορισμό κάποιου διαφοροποιημένου εισοδήματος στην οικογένεια του παραγωγού, αλλά και στη δημιουργία μιας μικρής έστω αγοράς εμπορευσιμων (στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό) αγροτικών προϊόντων. Αυτό βοηθάει τον άμεσο παραγωγό να εκπληρώσει τις σε χρήμα φορολογικές υποχρεώσεις του αλλά και συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας έστω και μερικώς εκκρηματισμένης οικονομίας, η σημασία της οποίας είναι προφανής για τους αναγνώστες αυτού του κειμένου. Συνοπτικά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι δίπλα στα δημητριακά, μια μεγάλη σειρά, σε όγκο και σημασία, αγροτικών προϊόντων φαίνεται να απασχολεί την αγροτική οικογένεια, τα οποία προφανώς αποτελούν την δικλείδα

ασφαλείας για τη διατροφή και τη διάσωση του αγροτικού κόσμου.

Σ' αυτού του είδους την οικονομική παραγωγή και οργάνωση, τα περιθώρια επιχειρηματικής παρέμβασης είναι από ανύπαρκτα έως στενότερα περιορισμένα. Σε ποιο σημείο της οικονομικής διαδικασίας θα μπορούσε να παρέμβει ο υποτιθέμενος Έλληνας επιχειρηματίας ώστε να προκύψουν κέρδη που με τη σειρά τους θα μπορούσαν να μετατραπούν σε κεφάλαιο; Ο μεγαλύτερος όγκος των αγροτικών προϊόντων απορροφάται από την αυτοκατανάλωση και την τοπική κατανάλωση ενώ το μικρότερο τμήμα που εμπορευματοποιείται, κυρίως στην όψιμη τουρκοκρατία, διακινείται μέσω των εκπροσώπων του οθωμανικού εξουσιαστικού μηχανισμού, ο οποίος προσπαθεί να ενσωματώσει το εμπορικό κέρδος και τον επιχειρηματικό κίνδυνο για να μεγιστοποιήσει τα οικονομικά οφέλη της επιχείρησής του. Πράγματι αυτοί οι εκπρόσωποι του οθωμανικού κρατικο-στρατιωτικού κατεστημένου, Πασάδες, Αγάδες, Βοεβόδες κ.ά., προβαίνουν σε σοβαρές οικονομικές πράξεις όπως π.χ. η πώληση δημητριακών, προϊόντων της δεκάτης, χωρίς τη διαμεσολάβηση τοπικών εμπόρων, με αποτέλεσμα το πραγματικά εμπορεύσιμο τμήμα της τοπικής αγροτικής παραγωγής να διαφεύγει από τον οικονομικό χώρο του Έλληνα εμπόρου.

Οι οθωμανοί κρατικοί λειτουργοί μέσω του συστήματος της αγοραπωλησίας των αξιωμάτων και των εισοδημάτων που τα συνοδεύουν, είναι εμπλεγμένοι σε μια οικονομική εκμεταλλευτική διαδικασία άσχετη προς το διοικητικό τους έργο, όπου είναι υποχρεωμένοι να μεγιστοποιήσουν τα οικονομικά οφέλη της «επιχείρησής» τους, κάτι που θα τους επιτρέψει στη συνέχεια να τη διατηρήσουν και ίσως να την διευρύνουν μέσω της προαγωγής, δηλαδή της απόκτησης ανώτερου και, συνεπώς, αποδοτικότερου διοικητικού αξιώματος. Εύκολα όμως καταλαβαίνει κανείς ότι αυτή η διαδικασία άμεσης διαπραγματεύσεως από τους κρατικούς αξιωματούχους του αγροτικού υπερπροϊόντος, αφαιρεί από την τοπική αγορά ένα σοβαρό αντικείμενο εργασίας και την κρατά σε σταθερή κατάσταση ατροφίας.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες η δημιουργία αυτόνομου οικονομικού χώρου στον τομέα της αγροτικής παραγωγής της οθωμανικής οικονομίας, συναντά ανυπέρβλητα εμπόδια, τα οποία άλλωστε δεν υπερπηδήθηκαν ποτέ, παρά το γεγονός ότι μέσα στην ποικιλία των περιπτώσεων της ευρύτερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μερικές φορές παρακάμφθηκαν. Αυτό έδωσε την εντύπωση ότι στα χρόνια και τους

τόπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δημιουργήθηκε μια δυναμική τάξη Ελλήνων εμπόρων που αυτή και μόνη, με τις οικονομικο-κοινωνικές λειτουργίες και παρεμβάσεις της, υπήρξε ο πόλος συσπείρωσης και ανασυγκρότησης του Νέου Ελληνισμού, κάτι που δεν αντιστοιχεί, νομίζω, στην οικονομική πραγματικότητα της εποχής και απαιτεί νέες μελέτες και ίσως σοβαρή αναθεώρηση.

Το εμπόριο των Ελλήνων ασφαλώς αποτελεί μια οικονομική πραγματικότητα, δεν μπορούσε όμως, από μόνο του, να ξεπεράσει τα όρια συμπληρωματικότητας που του επέβαλε η οθωμανική οικονομία στο σύνολό της, και να λειτουργήσει ανατρεπτικά στο επίπεδο της δημόσιας και ιδιωτικής οικονομικής τάξης πραγμάτων.

Η ημινομαδική κτηνοτροφία

Αντίθετα προς ότι συμβαίνει στο χώρο της γεωργίας όπου έχει εγκαθιδρυθεί ένα αυστηρό σύστημα σχέσεων των ανθρώπων, της γης και της εξουσίας, ο χώρος της κτηνοτροφίας παρουσιάζει μια ελαστικότερη οικονομική και θεσμική οργάνωση που του δίνει κάποια περιθώρια ανάπτυξης, όχι εντελώς αμελητέα.

Όταν μιλούμε για κτηνοτροφία δεν εννοούμε βεβαίως την οικόσιτη κτηνοτροφία αυτοκαταναλωτικού χαρακτήρα της αγροτικής οικογένειας η οποία δεν μπορεί να ξεπεράσει τα οικονομικά όρια της αρχαϊκής αγροτικής εκμετάλλευσης. Αυτή η ενασχόληση μπορεί να δίνει στην αγροτική οικογένεια ένα μικρό εισόδημα ανακούφισης, δεν μπορεί όμως να αποτελέσει εργαλείο υπέρβασης της δοσμένης οικονομικο-κοινωνικής οργάνωσης, επειδή μια τέτοια υπέρβαση θα αποτελούσε ανατροπή της ισορροπίας φτώχειας και υποταγής στον αγροτικό χώρο και θα προκαλούσε τα ζηλόφθονα βλέμματα των ληστών και της εξουσίας. Από στενότερα οικονομική άποψη θα λέγαμε ότι η ανάπτυξη της οικόσιτης κτηνοτροφίας σε ανώτερα ποσοτικά μεγέθη, απαιτούσε δυσανάλογα μεγαλύτερη αύξηση των εξόδων διαχείρισης και ασφάλειας, κάτι που έκανε οριακά αντιοικονομική μια τέτοια απασχόληση.

Με την ημινομαδική κτηνοτροφία τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Χωρίς να προχωρήσουμε σε μια βαθύτερη εξέταση του χαρακτήρα της βαλκανικής, και συνεπώς και της ελληνικής κτηνοτροφίας σε σχέση με την κτηνοτροφία άλλων γεωγραφικών ενοτήτων του ευρύτερου Μεσογειακού μας περιγύρου, μπορούμε να σταθούμε σε μερικές όψεις της

που εντάσσονται στον προβληματισμό του παρόντος άρθρου. Σε αντίθεση με την νομαδική, η ημινομαδική κτηνοτροφία του ελληνικού χώρου είναι η κτηνοτροφία των εντοπισμένων δρομολογίων της εποχιακής διαδοχής (χειμώνας-πεδιάδα, καλοκαίρι-βουνό), στηρίζεται στην σχετικώς ολιγοδάπανη εκτροφή των κοπαδιών στο φυσικό περιβάλλον και την ασκούν ειδικευμένες εθνοπολιτισμικές ομάδες (ελληνότροποι Βλάχοι, ελληνόφωνοι Σαρακατσάνοι κ.λπ.), οι οποίες μέσω μιας ιδιότυπης στρατιωτικο-κτηνοτροφικής οργάνωσης, ασκούσαν αυτομάτως λειτουργίες άμυνας και ασφάλειας των κοπαδιών τους. Ο όρος «Τσελιγκάτο», γνωστός από τις παλαιότερες λαογραφικές και τις μεταγενέστερες ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, μπορεί να αποδώσει, εν μέρει τουλάχιστον, το φαινόμενο που θέλουμε να περιγράψουμε εδώ και η μελέτη του οποίου πάντως παραμένει ένα βασικό ζητούμενο της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας.

Ποια είναι όμως αυτά τα στοιχεία ελαστικότητας της κτηνοτροφίας στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω; Μια πρόχειρη καταγραφή τους θα ήταν η ακόλουθη.

Η βία. Ο κόσμος της κτηνοτροφίας είναι ένας κόσμος βίαιος και ένοπλος που κινείται σε μια ευρύτατη εδαφική ενδοχώρα, ουσιαστικά ορεινή και δύσβατη, κάτι που τον κάνει υπολογίσιμο αντίδικο της εξουσίας και της ληστείας.

Η απόκρυψη. Οι απογραφικές και εκτελεστικές δυνατότητες της οθωμανικής εξουσίας απέναντι στον κτηνοτροφικό πλούτο είναι περιορισμένες. Υπάρχουν βεβαίως σταθεροί μηχανισμοί φορολόγησης της κτηνοτροφικής δραστηριότητας αλλά τα περιθώρια απόκρυψης και διαφυγής φαίνεται να είναι σοβαρά, κάτι που επιτρέπει τη συγκρότηση ενός πλούτου στα χέρια των ανώτερων στρωμάτων του κτηνοτροφικού κόσμου που στο πλαίσιο της αδιαφοροποίητης και υποταγμένης χριστιανικής κοινωνίας, αποτελεί σοβαρό οικονομικό πλεονέκτημα.

Η εμπορευσιμότητα. Τα προϊόντα της κτηνοτροφίας, του κρέατος συμπεριλαμβανομένου το οποίο φθάνει με τη μορφή ζωντανού ζώου στον τόπο της κατανάλωσης, είναι επιδεκτικά αποθήκευσης και επεξεργασίας (μαλλί, γάλα-βούτυρο-τυρί, δέρματα) και αποτελούν πρώτες ύλες οι οποίες και με την ελαχίστη δυνατή επεξεργασία μπορεί να βάλουν σε ενέργεια μια εμπορική και βιοτεχνική διαδικασία η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί με το γνωστό από την ευρωπαϊκή εμπειρία φαινόμενο της πρωτο-εκβιομηχάνισης.

Η χωροταξία. Ο ειδικός τρόπος κατοίκησης του ορεινού κτηνοτροφικού χώρου παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο χωροταξικό ενδιαφέρον. Η χαμηλή οικιστική πυκνότητα, μια και η κτηνοτροφία πραγματοποιείται σε εκτεταμένες ακαλλιέργητες εκτάσεις από σχετικά ολιγάριθμο πληθυσμό, συνδυάζεται με ένα ιδιότυπο φαινόμενο αστικής συγκέντρωσης με την εμφάνιση ενός τύπου ορεινής πόλης («πόλης της υπαίθρου» όπως εύστοχα αποκλήθηκε ήδη) όπου εμφανίστηκαν αξιόλογα στοιχεία διαφοροποίησης και ανάπτυξης τα οποία δεν μπορούμε να κατανοήσουμε έξω από το κτηνοτροφικό υπόβαθρο της οικονομίας τους. Η Μοσχόπολη, το Συρράκο, οι Καλαρίτες, το Μέτσοβο, για να περιοριστούμε σε μερικά προφανή παραδείγματα, το μαρτυρούν.

Η μετανάστευση. Αυτού του τύπου η οικιστική οργάνωση έχω την εντύπωση ότι αποτελούσε το άριστο πρότυπο διαχείρισης του δημογραφικού πλούτου της ανθρωπίνης ομάδας γιατί, μέσω αυτού, επιτυγχανόταν ο καλύτερος έλεγχος της μεταναστευτικής πρακτικής αφού τα μέλη της ομάδας είχαν ένα ελάχιστο επίπεδο βιοτεχνικών γνώσεων και δεξιοτήτων το οποίο τους επέτρεπε να μεταναστεύουν στις πόλεις και όχι στην ύπαιθρο (στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή έξω απ' αυτήν στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη) και να επωφελούνται των πλεονεκτημάτων που το μέγεθος της ημιαστικής έστω ιδιαίτερης πατρίδας, τους προσπόριζε (εύρος δικτύου σχέσεων κ.λπ.).

Έμποροι ή τεχνίτες, τα παιδιά της μετανάστευσης από τον κτηνοτροφικό οικισμό, έχουν μια προετοιμασία που τους επιτρέπει να επιβιώσουν επιτυχέστερα στον αστικό χώρο της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Βιέννης ή της Ιταλικής Μεσοήνης.

Δεν είναι βέβαια τυχαίο το γεγονός ότι ο ανθηρός επιχειρηματικός κόσμος της ελληνικής διασποράς –κυρίως εκείνος της Αυστριακής επικράτειας και της Ιταλικής χερσονήσου– προέρχεται στη μεγάλη πλειοψηφία του από το χώρο της αλπικής κτηνοτροφίας, τους οικισμούς δηλαδή του συγκροτήματος της Πίνδου υπό την ευρύτατη γεωγραφική εκδοχή του, καθώς επίσης δεν είναι τυχαία και η πρωιμότητα του μεταναστευτικού κινήματος των ορεινών πληθυσμών. Πράγματι, τα πρώτα σημάδια αυτής της διασποράς τα συναντάμε πολύ νωρίς τον 17ο αιώνα και εντονότερα βέβαια από τις αρχές του 18ου αιώνα, μια εποχή δηλαδή που δεν έχει αρχίσει ακόμη η δημογραφική ανάκαμψη των βαλκανικών και ειδικότερα, των ελληνικών πληθυσμών. Ως εκ τούτου αυτή η πρώιμη μετανάστευση δεν πρέπει να συσχετισθεί με το φαινόμενο που

εμφανίζεται με κάποια συχνότητα τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, της εκπομπής πληθυσμικών περισσευμάτων (με τη σχετική δημογραφική σημασία του όρου πάντοτε), αλλά είναι νομίζω συνδεδεμένη με συγκεκριμένες και ειδικές οικονομικές και δημογραφικές λειτουργίες του κτηνοτροφικού χώρου. Πράγματι ενώ το αγροτικό προϊόν εξαγόμενο στην εσωτερική ή τη διεθνή αγορά δεν μπορούσε να παρυσύρει προς αυτήν και ανθρώπινες δυνάμεις, αφού στην πραγματικότητα δεν διεκινείτο μέσα από τους μηχανισμούς του ελληνικού εμπορίου, το αντίθετο ακριβώς συνέβαινε με το κτηνοτροφικό προϊόν. Αυτό, μικρότερου όγκου και μεγαλύτερης αξίας, δεν ήταν ποτέ αντικείμενο συγκέντρωσης από τους εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας. Από νωρίς μάλιστα έγινε αντικείμενο εμπορίου στα χέρια των Ελλήνων οι οποίοι ασχολήθηκαν αρχικά με την ευκαιριακή εξαγωγή και κατόπιν εγκαταστάθηκαν σταθερά στις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης και συστηματοποίησαν τη διακίνησή του. Τα δέρματα, το τυρί, τα μάλλινα υφάσματα (μερικές φορές μάλιστα έτοιμα για χρήση όπως οι κάπες), εξαγόμενα, παρέσυραν μαζί τους και ανθρώπους και δημιούργησαν εμπορικά προγεφυρώματα τα οποία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη δημιουργία του φαινομένου που μας ενδιαφέρει εδώ του οικονομικού δηλαδή χώρου των Ελλήνων.

Από το ευρύτατο φάσμα των θεμάτων που θα μπορούσε να αναφέρει κανείς για να διευρύνει τη βασική εικόνα της οικονομικής λειτουργίας του κόσμου της κτηνοτροφίας είναι και οι χερσαίες μεταφορές. Παρ' όλο που θα μιλήσουμε και πιο κάτω για τις μεταφορές γενικότερα, μιλώντας εδώ για την κτηνοτροφία δεν μπορούμε να μη αναφερθούμε στο φαινόμενο των πολυάριθμων караβανιών ζώων που στα χέρια Χριστιανών αγωγιάτων διασχίζουν τη Βαλκανική και φθάνουν ως την Κεντρική Ευρώπη και τη Ρουμανία. Η δραστηριότητα αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον κόσμο της ημινομαδικής κτηνοτροφίας γιατί η παραγωγή και διακίνηση τόσο μεγάλου αριθμού ζώων ξεπερνά τα όρια της οικόσιτης κτηνοτροφίας και γιατί ακόμη, η ασφάλεια των караβανιών αντιστοιχεί απολύτως στις στρατιωτικές και τεχνικές ικανότητες των κτηνοτροφικών πληθυσμών. Η σημασία των караβανιών για τις επικοινωνίες του ορεινού χώρου και την πραγματοποίηση, μέσω αυτών, εξαγωγικών εισοδημάτων, είναι προφανής αλλά και πάλι νομίζω ότι είμαστε σε ένα χώρο ισορροπιών, στον οποίο

δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν σοβαρά κέρδη που θα δημιουργούσαν ανατρεπτικές καταστάσεις στο οικονομικό πεδίο.

Στο σημείο αυτό όμως έχει τη θέση της η εξέταση της σημασίας που είχε για την οικονομική ανάπτυξη του κόσμου της κτηνοτροφίας, η επί τόπου δημιουργία βιοτεχνικής δραστηριότητας με βάση τις κτηνοτροφικές πρώτες ύλες, π.χ. επεξεργασία μαλλιού, ύφανση κ.λπ. Δεν προτιδέμαι όμως να το κάνω παρά ακροδιγώς στην επόμενη ενότητα, γιατί εδώ θέλω να εξαρδεί απλώς η θεμελιώδης απόκλιση της κτηνοτροφίας από τη γεωργία και να γίνουν ορατές οι ιδιομορφίες που εγκλείονται μέσα στα δύο αυτά οικονομικά υποσυστήματα, ιδιομορφίες μέσα από τις οποίες εκφράζονται βαθύτατα ριζωμένες νοοτροπίες με απροσδόκητες καμιά φορά συνέπειες. Πιστεύω πράγματι ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία, κράτος γαζήδων (πολεμιστών), φέρει μέσα στο βασικό πολιτισμικό της εξοπλισμό την έννοια της εδαφικής κατάκτησης, η οποία κατανοείται από τους φορείς της εξουσίας ως πράξη κατοχής του παραγωγικού αγροτικού χώρου, των αγρών και των καλλιεργητών τους. Αντίθετα ο χώρος της κτηνοτροφίας, συγγενικός κάπως προς την κατακτητική ιδεολογία και τον κόσμο των γαζήδων, θεωρείται, και είναι, δευτερεύων από γεωπολιτική και οικονομική άποψη και αντιμετωπίζεται με ρυθμίσεις και ανοχές από εκείνες που ε γνώριζε να εφαρμόζει η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η βιοτεχνία και η ναυτιλία ως συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες

Η βιοτεχνία της υπαίδρου. Τα λίγα λόγια της προηγουμένης παραγράφου για την παρουσία μιας βιοτεχνίας στο χώρο της μείζονος κτηνοτροφίας άμεσα συνδεδεμένης με τις συνθήκες του περιβάλλοντος και την ύπαρξη ορισμένων πρώτων υλών (κτηνοτροφικών), δεν καλύπτει εντελώς το γενικότερο φαινόμενο της βιοτεχνίας της υπαίδρου, η οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια χαρακτηρίζεται από μία ευρύτατη ποικιλομορφία προελεύσεως, προϋποθέσεων και επιτευγμάτων.

Κρατώντας πάντα ως βασική υπόθεση εργασίας την αντιπαράθεση οθωμανικής πόλης-χριστιανικής υπαίδρου, θα εξετάσουμε παρακάτω τις συνέπειες αυτής της αντιπαράθεσης πάνω στην οικονομική ζωή των χριστιανικών πληθυσμών, και από την άποψη της δικής μας εθνικής ιστορίας: των ελληνικών πληθυσμών. Στο πνεύμα αυτού του μελε-

τήματος, οι ακόλουθες παράμετροι φαίνεται να συμμετέχουν ενεργά στη δημιουργία και λειτουργία του φαινομένου της βιοτεχνίας της υπαίδρου.

Γεωγραφική κινητικότητα. Όρος με τον οποίο περιγράφονται συλλήβδην όλες οι μορφές της μετακίνησης των ανθρώπων μέσα στο στενό ή τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, η γεωγραφική κινητικότητα είναι μια παράμετρος της δημογραφικής συμπεριφοράς των πληθυσμών με έντονη την κοινωνική διάσταση, αντίθετα προς άλλες δημογραφικές παραμέτρους όπου κυριαρχεί η βιολογική διάσταση της ανθρώπινης ζωής (σύλληψη, γέννηση, θάνατος).

Η οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη των νεωτέρων χρόνων στη Κεντρική και Δυτική Ευρώπη αν δεν στηρίχθηκε εντελώς αιτιακά στη μετανάστευση προσώπων και ανθρώπινων ομάδων, δεν μπορεί ωστόσο να γίνει κατανοητή έξω απ' αυτήν. Με τη σταδιακή απελευθέρωση από τις φεουδαλικές δεσμεύσεις, άρχισαν να κυκλοφορούν ελεύθερα περισσότεροι άνθρωποι που μετέφεραν στους τόπους της νέας τους κατοικίας κάτι από τις τεχνικές κατακτήσεις της μικρότερης πατρίδας τους, κάποιες πρακτικές λύσεις που είχαν δοκιμαστεί στον τόπο τους κ.λπ. Την πρώτη αυτή φάση διαδέχθηκε μια έντονη δημογραφική κινητικότητα που χαρακτηρίζεται από μαζικές μετακινήσεις θρησκευτικών ομάδων (Εβραίοι από την Ισπανία, Προτεστάντες από τη Γαλλία κ.λπ.), λίγο αργότερα από την κλασική αγροτική έξοδο των Αγγλικών περιφράξεων και στη συνέχεια, στον 18ο αιώνα, από τις εποχιακές μεταναστεύσεις εργατών. Αυτοί οι τελευταίοι, αναζητούσαν ένα συμπληρωματικό εισόδημα και παρέμεναν ευκαιριακά, και μόνο για έναν ορισμένο χρόνο, έξω από τους τόπους της μόνιμης κατοικίας τους.

Αυτή η μηχανική της γεωγραφικής κινητικότητας είχε όμως μια ανελαστική προϋπόθεση: την άνιση ανάπτυξη μέσα στο χώρο της οικονομίας και της δημογραφίας. Πράγματι, αντίθετα προς παλαιότερες αντιλήψεις που έβλεπαν μια αιτιακή σχέση οικονομίας και δημογραφίας, χωρίς βέβαια να μπορούν να προσδιορίσουν επαρκώς την προτεραιότητα της κάθε μιας, η πρόσφατη ιστορική έρευνα αποδέχεται την παρουσία ενός διπλού σχήματος ανεξάρτητης ανάπτυξης, αφενός της οικονομίας με επίκεντρο την πόλη (στην ιστορική της διάσταση μεγέθους που δεν πρέπει να συγχέεται με τον γιγαντισμό των σημερινών πολεοδομικών συγκροτημάτων) και αφετέρου της δημογραφίας, με επίκεντρο την ύπαιδρο. Ας θυμηθούμε την εικόνα της πόλης που

καταβροχθίζει τους ανθρώπους της, εικόνα που έχει γίνει κοινός τόπος στην οικονομική και κοινωνική ιστορία ολόκληρου του 19ου αιώνα.

Για να λειτουργήσει όμως αυτός ο μηχανισμός της τροφοδοσίας της πόλης με εργατικό δυναμικό, έπρεπε η εν λόγω πόλη να έχει μεγαλύτερη παραγωγικότητα από την ύπαιθρο, να έχει δε και την ανάλογη δεκτικότητα, να μπορεί δηλαδή να απασχολήσει παραγωγικά όσους κατέφευγαν σ' αυτή και να παρέχει την αναγκαία ασφάλεια στους κατοίκους και στους φιλοξενούμενους της.

Δυστυχώς, για την δική μας περίπτωση, όλοι αυτοί οι όροι δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η οθωμανική πόλη δεν είναι μόνον η καδέδρα της εξουσίας, είναι και ο τόπος κατοικίας των μουσουλμανικών εξωαγροτικών πληθυσμών που αποτελούν το βασικό κορμό του οθωμανικού πληθυσμού της Αυτοκρατορίας. Κλήρος και δικαστικοί λειτουργοί, φιλανθρωπικά ιδρύματα, διοικητικές και αστυνομικές λειτουργίες, στρατιωτικά και παραστρατιωτικά σώματα, θιοτέχνες, παρασιτικοί τοκογλύφοι και μισθωτές προσόδων, είναι ένας κόσμος συμπαγής που κάνει την πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ένα κάστρο οθωμανικής αντίστασης που δεν θα αλωθεί εύκολα από τους ειρηνικούς πολιορκητές της, τους χριστιανούς της υπαίθρου. Αυτούς, που στην διαδικασία μιας οιονεί αγροτικής εξόδου, θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν την πόλη με εργατική δύναμη κάτι που δεν μπορούσε εύκολα να πραγματοποιηθεί, αφού μια τέτοια εξέλιξη θα προκαλούσε σοβαρές αλλοιώσεις με απροσδόκητες συνέπειες για τον εθνο-θρησκευτικό χαρακτήρα της οθωμανικής πόλης.

Αυτό όμως που δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί ευθέως ως κλασικό σχήμα αγροτικής εξόδου, πραγματοποιήθηκε εν μέρει με ιδιότυπες μορφές που απάντησαν σε ανάγκες της εποχής και των ανθρώπων και που, πάντοτε από την άποψη της συγκρότησης του οικονομικού χώρου των Ελλήνων, οδήγησαν σε ορισμένου τύπου ανάπτυξη της οποίας όμως ταυτόχρονα προσδιόρισαν τα ποσοτικά και ποιοτικά όρια.

Με δεδομένη την παρουσία μιας δημογραφικής ανάκαμψης που μπορεί να ανιχνευθεί από τις αρχές του 18ου αιώνα, αλλά σταθεροποιείται κάπου στα μισά του ίδιου αιώνα, στο σύνολο του ορεινού χώρου και όχι μόνον σ' εκείνον της ημινομαδικής κτηνοτροφίας στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη, εμφανίζεται ένα πληθυσμιακό περίσσειμα το οποίο δεν μπορεί να διατραφεί από την παραδοσιακή αγροτική εκμετάλλευση του βουνού και ωθείται προς τις ακόλουθες διεξόδους:

α) Επέκταση των καλλιεργειών με δημιουργία νέων χωριών, εκχερσώσεις, μικρά υδραυλικά έργα κ.λπ. (σε περιορισμένη πάντως γεωγραφική κλίμακα).

β) Μετανάστευση σε σχετικά μακρές αποστάσεις –Ιταλία, Κεντρική Ευρώπη, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες– όπου οι μετανάστες ασχολούνται κυρίως με αστικές δραστηριότητες: εμπόριο, βιοτεχνία, κ.λπ.

γ) Ειδίκευση και ενασχόληση με βιοτεχνικά παραγωγικά έργα στο στενότερο τόπο καταγωγής και κατοικίας αρχικώς, σε μια ευρύτερη περιφέρεια ακολούθως. Έτσι εμφανίζεται το φαινόμενο των μονοτεχνικών χωριών που ειδικεύονται στην παραγωγή ενός μόνο προϊόντος ή την προσφορά μιας μόνο υπηρεσίας. Αυτή η δραστηριότητα πήρε διπλή μορφή: α) τη μορφή της περιφερόμενης ομάδας που εργάζεται μακριά από τον τόπο μόνιμης κατοικίας (π.χ. χτίστες της Πυρσόγιαννης, χτενάδες του Πάρνωνα κ.λπ.) και β) τη δημιουργία στον ορεινό οικισμό εργαστηρίων σταθερής και μόνιμης απασχόλησης (δέρματα στην Άμφισσα, μπαρούτι στη Δημητσάνα, νηματοβαφεία στα Αμπελάκια κ.λπ.).

Οι δύο τελευταίες κατηγορίες αποτελούν τη σημαντικότερη εκδοχή δημιουργίας παραγωγικού χώρου στους κόλπους της ελληνικής εθνότητας και αποτελούν το αντίβαρο στη δυσπρόσιτη για τους χριστιανούς πόλη της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Διείσδυση στην οθωμανική και ανάδειξη της χριστιανικής πόλης

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει αναφορά σε τρία φαινόμενα τα οποία χωρίς να αναιρούν τις παραπάνω όψεις της δημιουργίας ελληνικού παραγωγικού χώρου, υποδεικνύουν και μια συμπληρωματική σχέση με το φαινόμενο της πόλης, κυριαρχούμενης ή όχι.

Το πρώτο είναι η διείσδυση του ελληνικού στοιχείου στο βασικό αστικό δίκτυο της Αυτοκρατορίας. Στην Κωνσταντινούπολη π.χ. οι χριστιανοί τεχνίτες επαγγελματίες καταφέρνουν να διεισδύουν συνεχώς και να βελτιώνουν, σε κάποιο βαθμό τις θέσεις τους. Οι Χιώτες μεταξουργοί ή οι Ηπειρώτες αρτοποιοί είναι τα πρόχειρα παραδείγματα. Δυσμενέστερη είναι η θέση των Ελλήνων στις μικτές πόλεις όπου με το προχώρημα του 18ου αιώνα, δυναμώνει ο ανταγωνισμός των μουσουλμάνων προς το χριστιανικό στοιχείο με επώδυνες συνέπειες για το δεύτερο. Η Αθήνα στα χρόνια του Βοεβόδα Χ' Αλή, τα Γιάννενα

στα χρόνια του Αλή Πασά δεν είναι οι καταλληλότεροι χώροι για την ανάπτυξη της οικονομικής δράσης των Ελλήνων. Αντίθετα μια τρίτη περίπτωση φαίνεται να είναι ευνοϊκότερη για τους ομοεθνείς μας. Είναι οι ίδιοι οι οικισμοί του ορεινού χώρου που με μια διαδικασία που σχετίζεται με τη βιοτεχνική τους ειδίκευση (και βεβαίως και άλλους γενικότερους όρους) καταφέρνουν να συγκροτηθούν σε αστικούς πυρήνες, ένα είδος παραγωγικού μικρόκοσμου που τείνει να λειτουργήσει σαν πόλη. Ας θυμηθούμε τη Μοσχόπολη, το Μέτσοβο, τα Αμπελάκια, τη Δημητσάνα, ακόμη και οικισμούς του πεδινού χώρου που βρέθηκαν χωρίς πολυάριθμο τουρκικό πληθυσμό ή έντονη διοικητική παρουσία και προσέλκυσαν κατοίκους που, λίγο πολύ, τους απασχόλησαν παραγωγικά όπως η Νάουσα, η Κοζάνη ή το Άργος.

Έτσι βρισκόμαστε σ' ένα κύκλωμα γεωγραφικών οικιστικών σημείων όπου το ελληνικό στοιχείο αποδεσμεύεται από την παραδοσιακή προσκόλληση στην αγροτική δραστηριότητα, αποκτά δεξιότητες και συνείδηση τεχνίτη-παραγωγού και στη συνέχεια πολιτισμική οντότητα και ανάγκες ελευθερίας.

Δεν είναι τυχαίο ότι απ' αυτούς τους χώρους προκύψανε οι πρώτοι «καπετάνιοι» της ελληνικής βιομηχανίας στα μισά του 19ου αιώνα όταν το χαμηλό επίπεδο της κεφαλαικής συσσώρευσης έκανε απαραίτητη την συνύπαρξη στο ίδιο πρόσωπο τεχνικών δεξιοτήτων και επιχειρηματικής πρωτοβουλίας.

Η εμπορική ναυτιλία

Η μελέτη της εμπορικής ναυτιλίας των Ελλήνων υπό την οθωμανική κυριαρχία αποτελεί ένα φωτεινό πεδίο στο γκριζό σκηνικό της ελληνικής ιστοριογραφίας. Βασικά προβλήματά της έχουν ικανοποιητικά μελετηθεί και μερικά έχουν μάλιστα επιλυθεί. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι η έρευνα βρίσκεται χωρίς αντικείμενο αλλά αντιθέτως υποδηλώνει ότι έχουν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για την πρόσβαση προς συνδεδετότερους προβληματισμούς, δηλαδή οι προϋποθέσεις για διεύρυνση και παραπέρα ανάπτυξη του σημαντικού αυτού ιστοριογεωγραφικού πεδίου.

Έτσι, στη θέση αυτή δεν πρόκειται να ασχοληθούμε με την ελληνική εμπορική ναυτιλία ως συνολική οικονομική δραστηριότητα παρά μόνο με την εννοιολογικά εντελώς περιορισμένη εκδοχή της λειτουργίας της

σαν χώρου οικονομικής παρουσίας και δράσης των Ελλήνων, τόσο από την πλευρά της παροχής υπηρεσιών (μεταφοράς) όσο και από την πλευρά της συγκρότησης της εργατικής δύναμης και της εμπορο-εφοπλιστικής ομάδας. Όπως το υπαινίχθηκα κιόλας παραπάνω, μας ενδιαφέρει εδώ η θαλάσσια απασχόληση σαν συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα των νησιωτικών, και ιδιαίτερα μικρονησιωτικών πληθυσμών, γιατί πιστεύουμε ότι οι πληθυσμοί αυτοί επιδόθηκαν στις θαλάσσιες μεταφορές για να προσποριστούν ένα συμπληρωματικό εισόδημα, όπως ο κόσμος της κτηνοτροφίας επιδόθηκε για τους ίδιους λόγους στις χερσαίες μεταφορές, και γενικότερα οι πληθυσμοί των ορεινών οικισμών επιδόθηκαν στη βιοτεχνία.

Είναι βέβαια αυτονόητο ότι οι θαλάσσιες επικοινωνίες με τη μορφή της σύνδεσης ενός νησιού με τα γύρω του, είναι μια σταθερά που παραμένει αναλλοίωτη από την πρώτη παρουσία του ανθρώπου πάνω στον ελληνικό θαλάσσιο χώρο και προφανώς δεν είναι αυτή η διάσταση των πραγμάτων που μας ενδιαφέρει. Το ίδιο άλλωστε ισχύει και στις ναυτικές επιδόσεις των αρχαίων Ελλήνων που ξεφεύγουν από τους προβληματισμούς του παρόντος σημειώματος.

Στην ιστορία των νεωτέρων χρόνων, ίσως από το όψιμο Βυζάντιο, ένα καινούργιο φαινόμενο έχει παρουσιαστεί στην περιοχή μας, όπως και σ' ολόκληρη τη Μεσόγειο άλλωστε, που σχετίζεται άμεσα με τη συγκρότηση του οικονομικού χώρου των Ελλήνων. Αυτό το φαινόμενο είναι η μετάλλαξη της ναυσιπλοΐας, της τεχνικής ικανότητας των νησιωτών να διαπλέουν τη θάλασσα, σε ναυτιλία, σε οικονομικής δηλαδή σημασίας δραστηριότητα μεταφορών και εμπορίου, όπως την γνωρίζουμε ως σήμερα.

Πράγματι, σε υπολογίσιμες αναλογίες τους δύο τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, 17ο και 18ο, έχουμε στον ευρύτερο νησιωτικό χώρο ναυτιλιακές δραστηριότητες που ξεπερνούν τις ανάγκες επικοινωνίας και επιβίωσης των νησιών και συνιστούν φαινόμενο συγκρότησης ενός οικονομικού κλάδου παροχής υπηρεσιών (θαλασσιών μεταφορών) που καλύπτει ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο.

Επειδή βεβαίως το χαμηλό, έως ανύπαρκτο, επίπεδο συσσώρευσης του κεφαλαίου κάνει να μοιάζουν σαν μια ενιαία δραστηριότητα το εμπόριο και οι θαλάσσιες μεταφορές, καμμιά φορά μάλιστα και η ναυπηγική, δεν είναι εύκολο να ξεχωρίσει κανείς το τμήμα της εργατικής δύναμης (των πληρωμάτων), από την επιχειρηματική πράξη του εμπό-

ρου-κεφαλαιούχου ή του καπετάνιου-διαχειριστή κ.λπ. Άλλωστε οι συντροφικές μέθοδοι στη ναυτιλία, σταθερές επί αιώνες στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, δείχνουν αυτήν ακριβώς τη διαπλοκή που όχι μόνον σε ιστοριογραφικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο θεωρητικό είναι πηγή παρανοήσεων. Δύσκολο λοιπόν να εντοπίσουμε την «εργασία» στην ναυτιλιακή πρακτική και να την ορίσουμε σαν το κύριο πεδίο παραγωγής υπεραξίας και συνεπώς συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Αν όμως μια τέτοια απόπειρα είναι δύσκολη, αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε την προσπάθεια για μια οικονομική και όχι «πατριωτική» προσέγγιση του φαινομένου της εμπορικής ναυτιλίας. Ανατρέχοντας σε κάποιες αφετηριακές στιγμές της, που δεν μπορούμε να τις χρονολογήσουμε μάλιστα με ακρίβεια, θα μπορούσαμε να πούμε, στο πνεύμα πάντα του προβληματισμού αυτού του άρθρου, ότι μέσα στις συνθήκες δημογραφικής ανάκαμψης, στις οποίες αναφερθήκαμε πιο πάνω, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις μιας εξωαγορικής απασχόλησης, που στην περίπτωση των νησιών είναι φυσικό να εμφανίζεται στη ναυτιλία υπό την ειδικότερη άποψη της παραδοσιακής ναυπηγικής και των μεταφορών.

Οι περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης της γεωργίας στον μικρονησιωτικό χώρο και η περιορισμένη, ως τις μέρες μας άλλωστε, οικονομική σημασία της αλιείας στις ελληνικές θάλασσες, ωδούσαν το ανθρώπινο δυναμικό που αναζητούσε συμπληρωματικό εισόδημα, προς τη ναυτιλία (δηλαδή προς τις υπηρεσίες), η οποία έτσι κι αλλιώς, είχε μια οικονομική λειτουργικότητα αφού ανταποκρινόταν σε βασικές ανάγκες επικοινωνίας του νησιωτικού κόσμου. Μια λειτουργικότητα που αναδείχθηκε στη συνέχεια σε συγκριτικό πλεονέκτημα για τη νέα αυτή παράμετρο του οικονομικού χώρου των Ελλήνων.

Η επαφή της οικονομικής αυτής δραστηριότητας με την οθωμανική εξουσία δεν είναι ούτε ευθύγραμμη ούτε ανώδυνη.

Από τη στιγμή που εμφανίστηκαν οι πρώτες αναπτυξιακές δυνατότητες της εμπορικής ναυτιλίας άρχισε και η ανάλογη οικονομική πίεση πάνω στους νησιωτικούς πληθυσμούς. Η πίεση αυτή έπαιρνε διπλή μορφή και εμφανιζόταν πρώτον με συνεχή αύξηση της κοινοτικής φορολογίας η οποία επιβάρυνε το σύνολο του πληθυσμού και φυσικά εκείνα τα τμήματα που εμφάνιζαν κάποια οικονομική επιφάνεια και δεύτερον με τη μορφή υποχρεωτικής υπηρεσίας νησιωτών, πληρωμάτων και ναυπηγών, στον Τουρκικό στόλο η οποία επιβάρυνε

οικονομικά πάλι τις κοινότητες και αποδιοργάνωνε την εύθραυστη αγορά εργασίας που πήγαινε να δημιουργηθεί στο νησιωτικό χώρο. Σημαντικές επίσης ήταν οι επιβαρύνσεις για τα διπλώματα ναυσιπλοΐας, ή οι απαγορεύσεις για το μέγεθος και τον εξοπλισμό των πλοίων που μαζί με άλλου τύπου οικονομικές επιβαρύνσεις και διοικητικούς περιορισμούς, ωδούσαν τον κόσμο των θαλασσιών μεταφορών προς αρχαϊκές οικονομικές συμπεριφορές οι οποίες άλλωστε συνόδευσαν την ιστιοφόρο ναυτιλία ως τα τέλη του 19ου αιώνα. Ως αρχαϊκή οικονομική συμπεριφορά η οποία ανάγεται στις αφετηριακές συνθήκες συγκρότησης της εμπορικής ναυτιλίας, χαρακτηρίζω την κάπως τυχαία και συγκυριακή ένταξή της στο σύστημα των Μεσογειακών μεταφορών, κάτι που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε με κάποια αυστηρότητα, απουσία επιχειρηματικού σχεδίου.

Ωστόσο τρεις ευμενείς συνθήκες, η μία πολιτικής-θεσμικής τάξεως και οι επόμενες δύο οικονομικής, εβοήθησαν τη ναυτιλία να συγκροτηθεί σε οικονομική δύναμη και να αποτελέσει το βασικότερο συντελεστή του οικονομικού χώρου των Ελλήνων και ακολούθως, έναν από τους βασικούς παράγοντες της αναπτυξιακής αναδόμησης της ελληνικής κοινωνίας. Η θεσμικής τάξεως συνθήκη είναι βεβαίως η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί (1774) η οποία επέτρεψε στον ελληνικό στόλο να επικαλείται τη Ρωσική προστασία γενικώς, και να εργάζεται ελεύθερα στη Μαύρη Θάλασσα. Η σημασία της Συνθήκης αυτής έχει νομίζω υπερτιμηθεί από την ελληνική αφηγηματική ιστοριογραφία η οποία δεν μπόρεσε να ξεχωρίσει τις θεσμικές από τις οικονομικές προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός επιχειρηματικού κλάδου. Αυτό όμως δεν πρέπει να οδηγήσει σε μια συνολική εκμηδένιση της σημασίας της Συνθήκης. Πράγματι, σε ένα κρατικο-κοινωνικό σχηματισμό όπως εκείνος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ούτε η ασφάλεια των προσώπων, ούτε η ασφάλεια των επιχειρήσεών τους είναι δεδομένες. Επομένως κάθε θεσμική προστασία της οικονομικής δράσης των χριστιανών υπηκόων της Πύλης ήταν ένας αναγκαίος όρος ανάπτυξης που δεν πρέπει να υποτιμηθεί.

Η πρόοδος της προεπαναστατικής εμπορικής ναυτιλίας δεν μπορεί όμως να γίνει κατανοητή χωρίς την παρουσία δύο συγκυριακών οικονομικών συντελεστών ήτοι του φαινομένου της αύξησης του όγκου των μεταφορών και, στο τέλος σχεδόν της προεπαναστατικής περιόδου, της παρουσίας των Ναπολεοντείων πολέμων μέσα στους οποίους

παρουσιάστηκε μαζί με την αύξηση των κινδύνων και η αύξηση των κερδών.

Μέσα στον 18ο αιώνα παρατηρείται πράγματι, στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, μια προοδευτική αύξηση της παραγωγής εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων, κυρίως δημητριακών, τα οποία και μόνον στο επίπεδο των τοπικών μεταφορών θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μια σοβαρή ναυτιλιακή κίνηση. Συνέβη όμως κάτι καλύτερο, η προσφορά αυτή συνέπεσε με μία αυξημένη ζήτηση αγροτικών προϊόντων στη Δυτική Ευρώπη πράγμα το οποίο, χωρίς καμμία αμφιβολία, υπήρξε η βασική προϋπόθεση εργασίας του ελληνικού εμπορικού ναυτικού, τόσο από την άποψη του μεταφορικού έργου, όσο και από την άποψη της επιχειρηματικής-εμπορικής πρωτοβουλίας. Τα γεγονότα είναι γνωστά και πρόσδεσή μας δεν είναι μια αναλυτική έκθεση, αλλά η ένταξή τους και μόνο στο σχήμα και το πνεύμα που προτείνει το παρόν άρθρο.

Το ίδιο ισχύει βέβαια και για τους Ναπολεόντειους πολέμους και ιδιαίτερα τον αποκαλούμενο Ηπειρωτικό αποκλεισμό. Και εδώ τα γεγονότα είναι γνωστά και η αναφορά τους γίνεται απλώς για να φανεί ο μεταξύ τους συσχετισμός. Πιστεύω δηλαδή ότι αν τα ριψοκίνδυνα ταξίδια των Υδραϊκών πλοίων που διασπούν τον θαλάσσιο αποκλεισμό της Γαλλίας αποτελούν ένα τίτλο υπερηφάνειας για το προεπαναστατικό ελληνικό ναυτικό, για μας αποτελούν πληροφορία «άλλου τύπου», πληροφορία οικονομικού χαρακτήρα η οποία εκκρεμεί να αξιολογηθεί αναλόγως.

Δεν θα ήταν υπερβολή λοιπόν να πούμε ότι στη συγκυρία των Ναπολεοντείων πολέμων δημιουργήθηκαν τα πρώτα σημαντικά κέρδη στην εμπορική ναυτιλία των Ελλήνων, και στα χρόνια ακριβώς αυτά δημιουργήθηκαν τα βασικά χαρακτηριστικά της όπως τα γνωρίσαμε αμέσως μετά, κατά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Μέγεθος πλοίων και εξοπλισμός, προσωπικό (καπετάνιοι και ναύτες) με σοβαρές ικανότητες ναυσιπλοΐας και διαχείρισης του πλοίου, εφοπλιστές με οικονομική και κοινωνική επιφάνεια που τους επιτρέπει να πραγματοποιούν επιχειρηματικά σχέδια μεσογειακού μεγέθους, όλα αυτά είναι συνδεδεμένα με κάποιο τρόπο με τους Ναπολεοντείους πολέμους.

Είναι νομίζω προφανές ότι με το εμπορικό ναυτικό, κυρίως στις δεκαετίες του περάσματος από τον 18ο στον 19ο αιώνα, δημιουργείται ένας σταθερός πόλος οικονομικής δράσης των Ελλήνων που αφήνει

πίσω του σε σοβαρή καθυστέρηση τους άλλους εξω-αγροτικούς πόλους που θα μπορούσαν να συνδέσουν ένα δυναμικό οικονομικό χώρο όπως τον φανταζόμαστε στο παρόν άρθρο. Οι χερσαίες συγκοινωνίες παραμένουν σε απερίγραπτη καθυστέρηση, η βιοτεχνία της υπαίδρου, όπου αυτή πήρε κάποιες συζητήσιμες μορφές (Αμπελάκια κ.λπ.), δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τα νηπιακά δήματά της, ενώ τα λίγα δημογραφικά περισσεύματα τα απορροφούσε ο αγροτικός χώρος ο οποίος αυτήν ακριβώς την εποχή γίνεται αντικείμενο νέας διαπάλης στο εσωτερικό του κυρίαρχου οθωμανικού στρώματος που εκφράζεται με την εμφάνιση των τοπικών ηγεμόνων και του τσιφλικιού.

Εκκρεμότητες

Η παρούσα διαπραγμάτευση αφήνει ανοικτό για διερεύνηση το θέμα των παραγωγικών δυνατοτήτων της μεταγενέστερης οθωμανικής πόλης και της συμμετοχής των Ελλήνων σ' αυτήν. Πρέπει να διευκρινιστεί πάντως ότι ο κατηγορηματικός χαρακτηρισμός της οθωμανικής πόλης ως αντιπαραγωγικής, με τον οποίο έχει ξεκινήσει η ανάλυσή μου αρχίζει να μην έχει όλη του τη σημασία για τις τελευταίες δεκαετίες πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Με την παρακμή του παλαιού στρατιωτικού συστήματος, με την κρίση του διοικητικού-φορολογικού μηχανισμού, με τις τάσεις προσαρμογής της ηγέτιδας οθωμανικής τάξης σε δυτικά πρότυπα, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις συμβίωσης των εθνο-θρησκευτικών ομάδων στις πόλεις και ένα σύστημα ανοχής εγκαθίσταται που επιτρέπει την ειρηνική και ασφαλή, σε κάποιο βαθμό, συμβίωση των χριστιανών με τους κυριάρχους τους.

Μερικές πόλεις μάλιστα αρχίζουν να παίρνουν ένα χαρακτήρα ολότελα χριστιανικο-ελληνικό στην περίπτωση μας, που μπορεί να πούμε ότι μπαίνουν και αυτές με τις οικονομικές επιδόσεις τους στον «οικονομικό χώρο» των Ελλήνων. Το χριστιανικό Άργος δίπλα στο οθωμανικό Ναύπλιο, η χριστιανική Κοζάνη δίπλα στα οθωμανικά Σέρβια, ως αναφερθούν σαν παραδείγματα-φαινόμενα των νέων καιρών, όπου αρχίζουν να εμφανίζονται οι προϋποθέσεις της οικονομικής και κοινωνικής αλλαγής. Μιας αλλαγής που τη γνώρισαν αργότερα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος οι Έλληνες, στα δικά τους εθνικά κράτη οι άλλοι Βαλκανικοί λαοί.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟΤΟΠΩΝΥΜΙΑ
ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ:
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΤΟΧΗΣ ΤΗΣ ΣΗΜΑΝΣΗΣ
ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

Η καταγραφή των τοπωνυμίων μιας περιοχής αποδίδει τον τρόπο σήμανσης του χώρου τη δεδομένη στιγμή της καταγραφής, ταυτόχρονα όμως αποτελεί και μια προβολή στο παρελθόν, μια ζωντανή πηγή πληροφοριών για την ιστορική διαδρομή του τόπου. Επίσης, οι εθνοπολιτισμικές ομάδες που εγκαταστάθηκαν σε μια περιοχή και οι μεταξύ τους σχέσεις, οι γλωσσικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κάθε γεωγραφικής ενότητας αποτυπώνονται στα τοπωνύμια μιας περιοχής είτε με απτά τους ίχνη που φθάνουν μέχρι σήμερα είτε με εύγλωττες σιωπές. Επιτρέπουν έτσι ίσως το σχηματισμό μιας τοπωνυμικής στρωματογραφίας στην οποία αναδεικνύονται οι επάλληλες φυλετικές εγκαταστάσεις και οι πολιτισμικές ωσμώσεις.¹ Υπό αυτή την οπτική η χρησιμοποίηση για την κατηγοριοποίηση των τοπωνυμίων τομών, με αποκλειστικό κριτήριο το χρόνο (όπως προελληνικά, αρχαία ελληνικά, βυζαντινά, νέα ελληνικά τοπωνύμια)² δεν μπορεί να αποτελεί το μοναδικό εργαλείο έρευνας.

Η διαδρομή προς το παρελθόν δεν είναι πάντοτε αυτονόητη και συνεχής, αντίθετα μάλιστα η όποια προσέγγιση έχει να αντιμετωπίσει σκοτεινά σημεία, αβεβαιότητες και χάσματα. Την ίδια στιγμή, η έντονη ιδεολογική φόρτιση με την οποία περιβλήθηκαν τα θέματα αυτά, η προσπάθεια εξυπηρέτησης «υψηλών» σκοπών και προτεραιοτήτων, και η ανάγκη αποκατάστασης ενός αδιατάρακτου εθνικού συνεχούς οδήγησε συχνά σε απόπειρες να καλυφθούν τα κενά με άλματα στο χρόνο, προκειμένου να αποκατασταθεί η γλωσσική και εθνική συνέχεια ή, όπου αυτό δεν ήταν δυνατόν, να αναζητηθούν ερμηνείες, οι οποίες κατέληγαν συχνά στην επίκληση της ελληνικής ιδιαιτερότητας.

Στο πνεύμα αυτό έχουν διατυπωθεί απόψεις όπως: «Η ελληνική τοπωνυμική στρωματογραφία διαφέρει περαιτέρω της γαλλικής και

1. Για τις απόπειρες σχηματισμού τοπωνυμικών στρωματογραφιών στην Γαλλία και Αγγλία βλ. πρόχειρα, Θ. Παπαδόπουλος, «Συνοπτικόν διάγραμμα τοπωνυμικής μεθόδολογίας», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 5 (1971-1972), σ. 10-11, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

2. Τα στρώματα αυτά διακρίνει ο Ιω. Θωμόπουλος, *Τα τοπωνύμιά μας. Η αξία τους και τα προβλήματά τους*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 33-48.

βρετανικής κατά το ότι εις τας τελευταίας ταύτας τα τοπωνυμικά στρώματα αντιπροσωπεύουσι διαδοχικά εποικιστικά στρώματα, ουδέν των οποίων ενσυνειδήτως απερρίφθη εν συνεχεία. Πλην ελαχίστων εξαιρέσεων άπασαι αι φυλετικά διεισδύσεις αι εκφραζόμεναι δια των αντιστοιχων τοπωνυμιών συνέβαλλον θετικώς εις την οικοδόμησιν των εθνικών τούτων κοινωνιών. Τουναντίον, εν τη ελληνική τοπωνυμική πλείστα τοπωνυμικά στρώματα οφείλονται εις την επιβολήν και κυριαρχίαν ξένων λαών μη ενσωματωθέντων εθνικώς προς τον γηγενή λαόν, διατελεσάντων δε ως επί το πλείστον εις εχθρικές σχέσεις προς αυτόν».³ Επίσης, έχουν προβληθεί ισχυρισμοί όπως ο ακόλουθος: «Τα ελληνικά τοπωνύμια είναι κατά τούτο πολυτιμότερα παρά των πολλών άλλων χωρών: Πρώτον δια το μακραιωνότερον του ελληνικού πολιτισμού και δεύτερον δια την σπουδαιότητα των εν τη ανελιξει του ελληνικού πολιτισμού, της πηγής δηλαδή των ευγενεστερων ιδεωδών της Ανθρωπότητας ολοκλήρου».⁴

Προσεγγίσεις όπως οι παραπάνω νομίζω ότι δεν μπορούν να αποτελέσουν ερμηνευτικό όχημα ικανό να παράσχει λύσεις στη μελέτη των τοπωνυμιών του ελληνικού χώρου. Κατά κανόνα άλλωστε τα προβλήματα αποδείχθηκαν πιο σύνθετα και η αυτόματη αναγωγή στις ρίζες του «μακραίωνου ελληνικού πολιτισμού» επισφαλής λύση.

Παράλληλα με τη συγχρονική καταγραφή των τοπωνυμιών από προφορικές μαρτυρίες και τη γνώση των κατοίκων μιας περιοχής, η καταγραφή των τοπωνυμιών και μικροτοπωνυμιών μιας γεωγραφικής ή διοικητικής ενότητας από παλαιότερες πηγές, όπου βέβαια το διαδέσιμο υλικό την καθιστά εφικτή, μπορεί να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας με νέες προσθήκες τοπωνυμιών, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπει τη δοκιμασία παγιωμένων απόψεων. Ο νησιωτικός χώρος του Αιγαίου προσφέρεται ιδιαίτερα για μια τέτοια απόπειρα. Καταρχήν από την περιοχή αυτή διασώζεται πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό (δικαιοπρακτικά έγγραφα, προικοσύμφωνα, διαθήκες, φορολογικά κατάστιχα και κτηματολόγια). Επίσης η μακραίωνη συνεχής κατοίκηση, η φύση του εδάφους και το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης αποτέλεσαν παράγοντες που οδήγησαν σε μία εξαιρετικά πυκνή σήμανση του τόπου.⁵

3. Βλ. Θ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, σ. 13-14.

4. Βλ. Ιω. Θωμόπουλος, «Τα Κυκλαδικά τοπωνύμια», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 700.

5. Για τις σχέσεις σήμανσης του τόπου και γαιοκτησίας στις Κυκλάδες βλ. αναλυτικά Δ. Δημητρόπουλος, «Γαιοκτησία και σήμανση του χώρου στις Κυκλάδες (16ος-

Αν οι ονομασίες με τις οποίες καταγράφονται οι τοποθεσίες σηματοδοτούν ένα σύνολο πληροφοριών γι' αυτές και τις ευρύτερες περιοχές στις οποίες εντάσσονται, η ανθεκτικότητα των τοπωνυμίων και των μικροτοπωνυμίων στο πέρασμα του χρόνου επιτρέπει τον έλεγχο αξιωματικών παραμέτρων της διαδρομής του συγκεκριμένου τόπου. Για παράδειγμα η διατήρηση ή η απάλειψη της ονομασίας μιας θέσης μπορεί να αναδεικνύει τη γλωσσική και εθνοπολιτισμική συνέχεια ή την ενσωμάτωση αλλόγλωσσων σημάνσεων στο λεκτικό των κατοίκων, τη διατήρηση ή εγκατάλειψη γεωργικών, κτηνοτροφικών ή άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων στη δεδομένη περιοχή, την αναφορά σε χρήσεις της γης που έχουν πλέον εγκαταλειφθεί ή αλλάξει, την ανάδειξη στοιχείων του παρελθόντος που παρέμειναν στο συλλογικό υποσυνείδητο χωρίς να είναι εύκολα ανιχνεύσιμη η αρχική αιτία της σήμανσης κλπ. Ταυτόχρονα μπορεί να ελεγχθεί η παλαιότητα ή ο χρόνος ζωής των μικροτοπωνυμίων σε συνδυασμό με τις έννοιες που αυτά δηλώνουν. Οπωσδήποτε η αντιπαραβολή παλαιότερων με νεότερα ή σύγχρονα τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια προσκρούει στο πρόβλημα της έλλειψης αρχαιικών πηγών. Παρόλα αυτά, τουλάχιστον για το νησιωτικό χώρο του Αιγαίου στον οποίο αναφερόμαστε εδώ, υπάρχει ικανός όγκος αρχαιικού υλικού, ο οποίος είναι εφικτό να αξιοποιηθεί σε μια τέτοιου τύπου προσέγγιση.

Υπάρχουν πολλές ενδείξεις που συνηγορούν στην παρατήρηση ότι τα μικροτοπωνύμια των νησιών αποδείχθηκαν εξαιρετικά ανθεκτικά στο χρόνο και διατηρήθηκαν εν χρήσει από τους κατοίκους, πολλές φορές αναλλοίωτα από την περίοδο τουλάχιστον της οθωμανικής κυριαρχίας έως σήμερα. Διάσπαρτα τέτοια παραδείγματα έχουν επισημανθεί από τους μελετητές του τοπωνυμικού των νησιών, ιδιαίτερα όσον αφορά μεμονωμένες ονομασίες θέσεων, οι οποίες γλωσσικά παραπέμπουν στην αρχαιότητα. Εκκρεμεί όμως ακόμη η λεπτομερής προσέγγιση των τοπωνυμίων και μικροτοπωνυμίων από νεότερες αρχαιικές πηγές – κάποιες φορές πλούσιες σε πληροφοριακό υλικό – η οποία μπορεί να επιτρέψει μια ποσοτική αποτίμηση της αντοχής των ονομασιών στο χρόνο. Η τελευταία θα επέτρεπε όχι μόνο να δειχθεί η γλωσσική συνέχεια, αλλά κυρίως να εντοπιστούν οι επιπτώσεις από σημαντικά γεγονότα-τομές στην ιστορική διαδρομή των τόπων και να αναδειχθούν

18ος αι.)», *Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών: «Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία μέχρι σήμερα»*, υπό έκδοση.

εκφάνσεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής των κατοίκων, που αποτυπώνονται στο τοπωνυμικό των νησιών και αποτελούν σταθερές συνιστώσες τους για μακρό χρονικό διάστημα.

Θα αναφερθούμε παρακάτω σε κάποιες ενδεικτικές προσεγγίσεις του ζητήματος που προκύπτουν από μια πρώτη εξέταση διαφόρων τύπων πηγών, που χρονολογούνται στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

– Σύρος

Αποδελτιώθηκαν οι τοποθεσίες που μνημονεύονταν κατά τις μεταβιβάσεις ακινήτων σε δύο προικοσύμφωνα και μία διαθήκη από τη Σύρο των ετών 1590, 1597 και 1598.⁶ Κατόπιν τα τοπωνύμια αυτά αναζητήθηκαν σε ένα κτηματολόγιο της Σύρου που χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα (οι περισσότερες χρονολογικές ενδείξεις εντοπίζονται στο διάστημα 1808-1820, μεμονωμένες εγγραφές φθάνουν όμως μέχρι τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1830).⁷ Στα τρία δικαιοπρακτικά έγγραφα καταγράφονται οι ακόλουθες 67 θέσεις (σε ορθογώνιες αγκύλες σημειώνονται παραλλαγές των ονομασιών οι οποίες απαντούν στο κτηματολόγιο):

Αβραμίτου (του) [στ' Αβραμή], Αγία Απακούη, Αγία Θεοδοσία, Άγιος Θεόδωρος, Άγιος Μάμας, Ακρίδα, Αληθινή, Ανεκυλίστρες, Απάνω Φυγός, Αρμυρίστρες, Αστοιθωπό, Βάρη, Βίτζα, Γαλησσάς, Γαλούνα [Γαλιούνα, στο], Γράλοντας [Γλαρόντας], Γυαλός, Γύρι, Διακοντρία [Δρακοντριά], Δανακός, Εδαρμός [Ενδαρμός, η], Ελληνίδρες, Καλικανίτη (στο), Καστρί, Κηπαρούσα [Κηπερούσα], Κορίθι, Κουκουβάγια, Κυλίστρα, Λαγκάδα, Λακκιές, Λάκκοι, Λιβιάδι, Λιόντες, Λυγερό, Μάλια, Μαντελιδοπή, Μελιτά (στο), Μεσσαριά, Μπηλός [Πήλος], Νεράτζι, Νήτο, Νήττες, Πάγος, Παρακοπή, Πέργυρος, Περδίκη, Πισκοπειό, Ποσειδία,

6. Τα έγγραφα δημοσιεύονται από τον Α. Μηλιαράκη, «Προικοσύμφωνον συνταχθέν εν Σύρω τω 1597», π. *Αρμονία*, 11 (1900), σ. 697-699 και τον Α. Δρακάκη, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας. Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 6 (1967), σ. 308-314.

7. Το κτηματολόγιο απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Δήμου Άνω Σύρου, Σειρά Λογιστικά και Φορολογικά κατάστιχα, χφ. 157 (και σε μικροφίλμ στο Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας). Θα ήθελα να ευχαριστήσω από τη δέση αυτή τον Αγαμέμνονα Τσελίκια που μου έδωσε τη δυνατότητα μελέτης του κτηματολογίου αυτού.

Ραχαμού (στου), Ραχίδια, Ρεγούδια, Ριανό, Ρόζου (στου), Τερέτου (στου), Τούμπες [Ντούμπες], Σαμάκι, Σκελία (στα), Σταυρός, Σύριγγας, Τάλαντα, Τούρλος, Φοίνικας [και στην Κολώνα στο Φοίνικα], Φοινικιά, Χαλαντριανή, Χρούσα, Ψαχνό.

Αναφέρονται επίσης οι τοποθεσίες Κάστρο (το), Βορνάς ή Βορινάς (ο) και Γιόρα (τα). Όσον αφορά τις θέσεις Κάστρο και Βορ[ι]νάς, η πρώτη αποτελεί τον αρχικό οικιστικό πυρήνα της σημερινής Άνω Σύρου και η δεύτερη, περιοχή στα βορινά του Κάστρου.⁸ Τέλος η ονομασία Γιόρα περιέχεται στο προικοσύμφωνο του 1590 στη φράση: «ακόμη από τα ζώα όπου έχομε εις τα Γιόρα να παίρνει τα δύο μερτικά δικά του...». Πρόκειται προφανώς για τη γνωστή νησίδα Γυάρο ή Γιούρα, την οποία χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι της Σύρου ως τόπο βοσκής για τα ποιμνιά τους.⁹

Μία πρώτη αντιπαραβολή των υπολοίπων 67 τοπωνυμίων με όσες θέσεις καταγράφονται στο κτηματολόγιο του νησιού που αναφέραμε παραπάνω, επέτρεψε την ταύτιση των 62 από αυτές. Δεν εντοπίστηκαν οι ακόλουθες θέσεις:

- Αρμυρίστρες και Λακκιές (οι): Ενδεχομένως εξέλιπαν.¹⁰
- Ανακυλίστρες (οι): Στο κτηματολόγιο περιλαμβάνεται τοπωνύμιο Ανηκυλάρι (στο)· δεν είναι σαφές όμως αν πρόκειται για παραλλαγή της ίδιας θέσης.
- Καλικανίτη (στου): Στη διαθήκη του 1590 δηλώνεται ως περιοχή στην οποία υπήρχε «μάντρα». Η ονομασία προέρχεται πιθανόν από κάτοχο εκτάσεων στην περιοχή, δεν εντοπίστηκε όμως ούτε το τοπωνύμιο ούτε ομώνυμη οικογένεια σε μαρτυρίες από το νησί. Στο κτηματολόγιο υπάρχει θέση «στου Καλοκαιντίνου», για την οποία

8. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση σε απόφαση του Κοινοτικού Κριτήριου Σύρου του 1798: «...το σπίτι του εις την χώρα, οπου έχει εις τα Βορινά...» (βλ. Α. Δρακάκης, «Η Σύρος», σ. 412). Η ονομασία αυτή έχει επιβιώσει έως σήμερα, βλ. καταγραφές τοπωνυμίων των Ε. Ν. Ρούσσου και Γ. Ντελόπουλου, π. *Συριανά Γράμματα*, 11 (Ιούλιος 1990), σ. 263, και πρόκειται για διαφορετική θέση από την αγροτική τοποθεσία Βοριάς (ο), η οποία επανέρχεται συχνά στο κτηματολόγιο της Σύρου.

9. Βλ. Α. Δρακάκης, *Η Σύρος επί της Τουρκοκρατίας*, τ. 1, Αθήνα 1948, σ. 254-256, όπου μάλιστα σε διαταγή που εξέδωσε το 1737 ο «σερασκέρης των Βασιλικών φυργαδών» για την προστασία των ποιμένων η νησίδα αναφέρεται ως Γιόρα (στα).

10. Αυτό αναφέρει και ο Α. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 703-704, ο οποίος θεωρεί ότι εξέλιπαν επίσης και θέσεις όπως οι: Ακρίδα, Κυλίστρα, Λιθαράκι, Πέργυρο, που όμως απαντούν στο κτηματολόγιο.

όμως δεν έχουμε κάποιο στοιχείο που να επιβεβαιώνει ταύτιση με την ονομασία της θέσης που μας ενδιαφέρει εδώ.

- Κολώνα στο Φοίνικα (στη): Το μικροτοπωνύμιο Κολώνα δεν εντοπίστηκε στο κτηματολόγιο. Πιθανότατα σχετίζεται με αρχαία οικοδομικά λείψανα, ορατά στην περιοχή μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.¹¹

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των τοπωνυμίων του δείγματός μας –με βεβαιότητα το 92,5 %– διατηρήθηκε από τους κατοίκους του νησιού εν χρήσει κατά τους δύομισι περίπου αιώνες που χωρίζουν τις δύο πηγές. Αντοχή στο πέρασμα του χρόνου δεν έδειξαν μόνο τοπωνύμια που σχετίζονται με τη μορφολογία του εδάφους (για παράδειγμα Γυαλός, Λάκκοι, Λιβάδι) ή τη χλωρίδα και πανίδα του νησιού (για παράδειγμα Ακρίδα, Κουκουβάγια, Νεράτζι, Φοινικιά), αλλά και ονομασίες θέσεων που προέρχονται από οικογενειακά ονόματα –μάλλον κατόχων εκτάσεων γης (για παράδειγμα στ' Αβράμη, στου Ρόζου, στου Τερέντου)– τα οποία και επέζησαν στην καθημερινή πρακτική των κατοίκων ανεξάρτητα από τους αρχικούς ονοματοδότες.

Ας σημειωθεί εδώ ότι οι καθολικές οικογένειες που μετά τον 13ο αιώνα εγκαταστάθηκαν στη Σύρο και στα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων,¹² αποκτώντας σημαντικές εκτάσεις γης, δεν άφησαν με τα οικογενειακά τους ονόματα ιδιαίτερος ευδιάκριτα ίχνη στο τοπωνυμικό του νησιού. Το ίδιο ισχύει και σε νησιά, όπως η Νάξος, που οι φεουδαλικές δομές φαίνεται ότι υπήρξαν βαδύτερες και ισχυρότερες.¹³ Η επισήμανση αυτή, η οποία απαιτεί περαιτέρω επιβεβαίωση, ίσως σχετίζεται με την ίδια τη φύση των γαιοκτησιών των οικογενειών αυτών. Καθώς επρόκειτο είτε για ενιαίες μεγάλες εκτάσεις γης είτε για πολλές διασκορπισμένες μικρότερες εκτάσεις, αυτές δεν επέτρεπαν τον

11. Βλ. σχετικά Τιμ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, σ. 87.

12. Για τα οικογενειακά ονόματα των οικογενειών αυτών και τους τόπους προέλευσής τους, βλ. Τιμ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 385-391.

13. Για παράδειγμα, μεταξύ των τοπωνυμίων που μνημονεύονται στα νοταριακά έγγραφα του κώδικα Νάξου του νοτάριου Ιω. Μηνιάτη, των ετών 1680-1689 (βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, 29-30 (1982-3), Αθήνα 1990, σ. 1304-1311) δεν υπάρχουν ονομασίες θέσεων προερχόμενες από τις ισχυρές οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στο νησί αυτό.

σαφή, επακριβή ορισμό μιας περιοχής, οι πρώτες λόγω του μεγέθους τους και οι δεύτερες διότι η κατοχή από την ίδια οικογένεια πολλών διάσπαρτων γαιοκτησιών δεν ευνοούσε τον επιλεκτικό προσδιορισμό μιας από αυτές με το όνομα του κατόχου της.

– Πάρος

Σε κτηματολόγιο της Παροικιάς Πάρου που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα περιλαμβάνονται 193 ονομασίες θέσεων της περιοχής.¹⁴ Αφαιρέσαμε από το σύνολο αυτό 20 ονομασίες θέσεων που αφορούσαν τοπωνύμια συνδεδεμένα με ονομασίες αγίων και ναών, παρότι ο βαθμός σήμανσης του τόπου με ονομασίες προερχόμενες από τον θρησκευτικό κύκλο, η διασπορά της ονοματολογίας των αγίων και η κατά τόπους επικράτησή τους έχουν πολλαπλό ενδιαφέρον,¹⁵ το οποίο δεν περιορίζεται μόνο στη μελέτη της θρησκευτικής συμπεριφοράς των κατοίκων. Οι ονοματοθεσίες αυτές, όπως και σε άλλα νησιά, κατά κανόνα προέρχονται από ομώνυμους ναούς, χωρίς όμως να αποκλείονται και περιορισμένες περιπτώσεις ονομασιών θέσεων, στις οποίες ομώνυμος ναός είτε δεν υπήρξε είτε εξέλιπε.¹⁶ Η ακριβής ταύτισή τους όμως συχνά απαιτεί ειδικότερη εξέταση, διότι είναι συνηθισμένο

14. Το κτηματολόγιο περιλαμβάνεται στο χφ. 212 της σειράς των Χειρογράφων των Γ.Α.Κ. Τον σχετικό κατάλογο τοπωνυμίων έχει συντάξει η Ελευθερία Ζέη για τις ανάγκες της διδακτορικής της διατριβής (*Paros dans l'Archipel Grec, XVIIe-XVIIIe siècles: Les multiples visages de l'insularité*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρίσι 2001). Την ευχαριστώ και από εδώ θερμά που μου επέτρεψε να συμβουλευτώ τον παραπάνω κατάλογο.

15. Προσεγγίσεις του θέματος με λαογραφική-ανθρωπολογική οπτική βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, «Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου», *Λαογραφικά Μελετήματα*, 6^η έκδ., Αθήνα [1979], σ. 15-40· Μ. Γ. Βαρβούνης, «Τοπωνύμια και ορισμός του ιερού χώρου στη Χάλκη της Δωδεκανήσου», π. *Ιστορικογεωγραφικά*, 5 (1995), σ. 133-145.

16. Βλ. για παράδειγμα τη συγκριτική καταγραφή των ναωνυμίων και ναών που έχει γίνει για την Κέα, στο Χαρ. Δημητρόπουλος, *Οι εκκλησίες της Κέας*, Θεσσαλονίκη 1982-1983, σ. 27-28 και Ευφροσύνη Καρποδίνη-Δημητριάδη, *Η θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Κέας*, Αθήνα 1988, σ. 31, 33. Ανάλογες ονομασίες θέσεων στη Σάμο βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Τοπωνύμια και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά: Η περίπτωση της Σάμου», π. *Ονόματα*, 14 (1994), σ. 185-186, 196. Επίσης την περίπτωση της θέσης Στύλος στην Τήνο, βλ. Αλ. Φλωράκης, «Τοπωνύμια και ιερός χώρος. Η θέση Στύλος στο Φαλατάδο Τήνου», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 609-616.

το φαινόμενο σε μία περιοχή να υπάρχουν δύο ή και περισσότεροι ναοί αφιερωμένοι στον ίδιο άγιο, ενώ εντοπίζονται και περιπτώσεις κατά τις οποίες με την πάροδο του χρόνου εμφανίζεται να έχει αλλάξει ο άγιος στον οποίο ο ναός ήταν αφιερωμένος.¹⁷

Η αντιπαραβολή των 173 αυτών θέσεων του κτηματολογίου με πρόσφατο κατάλογο τοπωνυμίων της Πάρου, τον οποίο έχει συντάξει ο Ν. Αλιπράντης,¹⁸ δείχνει ότι η πλειοψηφία των ονομασιών των θέσεων που περιλαμβάνονταν στο κτηματολόγιο του 18ου αιώνα εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα. Μικρό μόνο μέρος των ονομασιών του κτηματολογίου δεν απαντά στο σύγχρονο τοπωνυμικό του νησιού. Μια αριθμητική αποτίμηση των δεδομένων αυτών περιέχεται στον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ ΤΟΥ 18ου αι.
ΜΕ ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

	<i>Αριθμός θέσεων</i>	<i>%</i>
Κοινά τοπωνύμια κτηματολογίου-σύγχρονου καταλόγου	105	60,7
Τοπωνύμια που δεν είναι εν χρήσει σήμερα	23	13,3
Τοπωνύμια του κτηματολογίου που δεν αναγράφονται στον σύγχρονο κατάλογο	45	26,0
ΣΥΝΟΛΟ	173	100,0

– *Μύκονος*

Στο παράδειγμα της Μυκόνου πηγή μας υπήρξαν οι πράξεις αγοραπωλησιών, ανταλλαγών και δωρεών που συντάχθηκαν στο νησί αυτό κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα.¹⁹ Όσα τοπωνύμια εντοπίστηκαν στα έγγραφα αυτά αντιπαραβλήθηκαν με δύο μεταγενέστερους καταλό-

17. Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, «Περί της τοπογραφικής σημασίας των εκκλησιών εν Ελλάδι προς αναγνώρισιν αρχαίων ιερών», π. *Λαογραφία*, 4 (1912-1913), σ. 19-20.

18. Βλ. Ν. Αλιπράντης, *Τα τοπωνύμια της Πάρου*, Αθήνα 1990.

19. Βλ. επίσης Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997, σ. 351-369, όπου και καταγραφή των αρχαιολογικών πηγών από τις οποίες αντλήσαμε τα τοπωνύμια του νησιού.

γους τοπωνυμίων του νησιού. Ας επισημανθεί εδώ ότι πρόσφατα εκδόθηκε κατάλογος των τοπωνυμίων της Μυκόνου, ο οποίος περιέχει πλούσιο πληροφοριακό υλικό για τα τοπωνύμιά της και την ταύτισή τους.²⁰ Ο κατάλογος αυτός και ο χάρτης που επισυνάπτεται στην έκδοση –πολύτιμος από πολλές απόψεις– δεν προσφέρεται δυστυχώς για τον τύπο της αντιπαραβολής που επιχειρήθηκε εδώ, διότι σε αυτόν δεν διακρίνονται οι σύγχρονες ονομασίες από εκείνες που ο συντάκτης του έχει εντοπίσει σε αρχαιακές πηγές.

Ο πρώτος κατάλογος με τον οποίο συγκρίθηκαν τα τοπωνύμια του 17ου αιώνα έχει καταρτισθεί από τον Τρύφ. Ευαγγελίδη. Περιλαμβάνει 133 τοπωνύμια, που εντόπισε ο τελευταίος σε βιβλίο «στίμας» της Μυκόνου, το οποίο χρονολογείται στα 1819.²¹ Στα νοταριακά έγγραφα που εξετάσαμε εντοπίστηκαν τα 123 από τα τοπωνύμια αυτά, δηλαδή το 92,5%.

Ο δεύτερος κατάλογος με τον οποίο επιχειρήθηκε σύγκριση έχει συνταχθεί από τον Σ. Μενάρδο και δημοσιεύτηκε το 1930.²² Ο συγγραφέας του καταλόγου αυτού έχει διαιρέσει σε οκτώ «τάξεις» τα τοπωνύμια που εντόπισε κατά την έρευνά του στο νησί.²³ Οι κατηγορίες αυτές ήταν: (α) αι άκραι, οι κολπίσκοι και οι αιγιαλοί, (β) αι νησίδες, (γ) τα εκ της φύσεως του εδάφους ονόματα, (δ) τα ονόματα

20. Βλ. Π. Κουσαθανάς, *Χρηστικό λεξικό του ιδιώματος της Μυκόνου*, Ηράκλειο 1996, σ. 264-293.

21. Βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος, ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1912, σ. 257-258. Στον κατάλογο υπάρχουν αρκετές παραναγνώσεις.

22. Βλ. Σ. Μενάρδος, «Τοπωνυμικόν της Μυκόνου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 7 (1930), σ. 240-252 και περίληψη: ο ίδιος, «Περί τοπωνυμίων της Μυκόνου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 5 (1930), σ. 244-245. Στην απογραφή του 1928 καταγράφονται επίσης τα ονόματα των οικισμών του νησιού (βλ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πίναξ πληθυσμού απογραφής 1928*, Αθήνα, σ. 203). Ας σημειωθεί ότι τα τελευταία αυτά τοπωνύμια απαντούν όλα στα νοταριακά έγγραφα του 17ου αιώνα.

23. Ανάλογες «ειδολογικές» διαιρέσεις έχουν προταθεί κατά καιρούς από μελετητές των τοπωνυμίων του ελληνικού χώρου. Ενδεικτικά βλ. Ιω. Θωμόπουλος, *Τα τοπωνύμια μας*, σ. 50-53· Στ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α', Μνημεία του λόγου*, β' έκδ., Αθήνα 1965, σ. 370-374· Θ. Παπαδόπουλος, «Συνοπτικόν», σ. 21. Για τα προβλήματα που προκύπτουν από τις «ειδολογικές» κατατάξεις βλ. Άγγ. Αφρουδάκης, «Προβλήματα ειδολογικής κατάταξης των τοπωνυμίων», *Λεξικογραφικόν Δελτίον*, 17 (1991), σ. 141-153.

πηγών και ρυακιών, (ε) τα εκ φυτών, (στ) τα εξ οικοδομών και άλλων έργων, (ζ) τα εκ ναών, (η) τα εξ ανθρώπων. Στην αντιπαραβολή που επιχειρήθηκε δεν περιελήφθησαν τα τοπωνύμια της «τάξης» (β), διότι στα νοταριακά έγγραφα κατά κανόνα δεν γινόταν λόγος για τις πέριξ της Μυκόνου νησίδες. Δεν εξετάστηκαν επίσης τα τοπωνύμια της «τάξης» (ζ) διότι εκεί περιλαμβάνονται θέσεις που οι ονομασίες τους κατά κύριο λόγο σχετίζονται με εκκλησίες αφιερωμένες σε αγίους-αγίες ή στην Παναγία. Τα περισσότερα από αυτά αντιπροσωπεύονται στα νοταριακά έγγραφα του 17ου αιώνα αλλά δεν είναι εύκολο, όπως αναφέρθηκε και στο παράδειγμα της Πάρου, να τεκμηριωθεί ότι πρόκειται για τις ίδιες θέσεις. Να επισημάνουμε πάντως την παρουσία στα νοταριακά έγγραφα ορισμένων προσωνυμίων αγίων ή της Παναγίας όπως: Ελεούσα, Κιουρά των Αγγέλων, Κουμαρού, Λιμνιώτισσα, Παραπορτιανή, Σκουλουδού, Φανερωμένη, όπου καταγράφονται ως τοποθεσίες με αγροτικού χαρακτήρα ακίνητα.

Όσον αφορά τις υπόλοιπες κατηγορίες η αριθμητική σύγκριση των ταυτίσεων των τοπωνυμίων του καταλόγου του 1930 με εκείνα των νοταριακών εγγράφων του 17ου αι. παρουσιάζει την ακόλουθη εικόνα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΣΕ ΠΗΓΕΣ 17ου ΑΙΩΝΑ
ΜΕ ΤΟΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟ ΚΑΤΑΛΟΓΟ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ ΤΟΥ 1930

«Τάξη»	Θέσεις καταλόγου 1930	Απαντούν στα νοταριακά έγγραφα του 17ου αι.	%
(α)*	20	12	60,0
(γ)	42	29	69,0
(δ)	9	6	66,7
(ε)	23	19	82,6
(στ)	21	14	66,7
(η)	40	22	55,0

* Στον αριθμό αυτό δεν προσμετρήθηκαν ορισμένα τοπωνύμια που ονοματίζουν βράχους εκτός Μυκόνου και θαλάσσια περάσματα.

Καταρχήν πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η σύγκριση δεν είναι εξαντλητική διότι περιορίζεται στα τοπωνύμια που εντοπίστηκαν στα νοταριακά έγγραφα και συνεπώς καθορίζεται από τους περιορισμούς που θέτει η ίδια η πηγή μας. Έτσι τα τοπωνύμια της κατηγορίας (α)

στην οποία εντάσσονται βράχοι, κόλποι και αιγιαλοί, δηλαδή τόποι ακατάλληλοι για γεωργική εκμετάλλευση, είναι φυσικό να έχουν χαμηλή αντιπροσώπευση στα νοταριακά έγγραφα όπου καταγράφονται κυρίως αγοραπωλησίες ακινήτων αγροτικού χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά ο μεγαλύτερος βαθμός επικάλυψης στις κατηγορίες (γ) και (ε), στις οποίες περιλαμβάνονται τοπωνύμια δηλωτικά των φυσικών εδαφικών χαρακτηριστικών, των καλλιεργειών και των φυτών που φύονταν στο νησί δείχνει ότι αυτά αποτελούν σταθερές παραμέτρους στη ζωή του τόπου. Το ίδιο ισχύει και για την ταύτιση των τοπωνυμίων της κατηγορίας (δ) που αφορά τις –λιγοστές ούτως ή άλλως– πηγές νερού, οι οποίες φαίνεται ότι παρέμειναν σχεδόν αμετάβλητες στους τρεις περίπου αιώνες που μεσολαβούν μεταξύ των δύο καταλόγων.

Στην τάξη (η) ο Σ. Μενάρδος έχει περιλάβει όσα τοπωνύμια προέρχονται κατά τη γνώμη του «εξ ανθρώπων». Στα νοταριακά έγγραφα απαντούν τα μισά περίπου τοπωνύμια από όσα έχει εντάξει σε αυτήν την κατηγορία, αρκετές φορές όμως με μικρές γλωσσικές διαφοροποιήσεις που απομακρύνουν την πιθανότητα προέλευσής τους από επώνυμα ή παρωνύμια. Για παράδειγμα ο Σ. Μενάρδος παραδίδει τοπωνύμιο «ο Κούτελας», στα νοταριακά έγγραφα όμως βρίσκουμε τη δέση «η Κουτέλα» ή αντίστοιχα σημειώνει τοπωνύμιο «ο Κοκκαλάς», ενώ ο τύπος των νοταριακών πράξεων είναι «η Κοκκάλα».²⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μεταξύ όσων τοπωνυμίων αυτής της κατηγορίας έγινε εφικτό να ταυτιστούν, δεν περιλαμβάνονται ονομασίες προερχόμενες από επώνυμα οικογενειών που αναφέρονται στα έγγραφα του 17ου αιώνα. Αντίθετα πέντε τοπωνύμια που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του 1930, εκφερόμενα σε γενική –τα: Κουντουμά, Μπάου (νησιδα), Περή, Φαμελίτη Ξέρα, Ψαρού–²⁵ είναι ομώνυμα με οικονομικά και κοινωνικά ισχυρές, κατά τον 17ο αιώνα, οικογένειες της Μυκόνου.

24. Βλ. ενδεικτικά σχετικές αναφορές σε δημοσιευμένα έγγραφα Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779», *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, 3 (1960), σ. 297, 344, 607 (όπου αναγράφεται Γκουτέλα), 710, και σ. 109, 194, 757. Τοπωνύμια Κοκκάλα (η) και Κούτελα (η), περιλαμβάνει και ο Π. Κουσαθανάς, *ό.π.*, σ. 272-273, στον κατάλογό του.

25. Τα τοπωνύμια αυτά περιλαμβάνονται και στον κατάλογο του Π. Κουσαθανά, *ό.π.*, σ. 272, 293, 283, 276, 284 αντιστοίχως.

– Πάτμος

Σε κτηματολόγιο της Πάτμου, το οποίο χρονολογείται στα 1676, καταγράφονται οι φορολογικές μερίδες των κατοίκων στις οποίες σημειώνονται και οι δέσεις όπου βρίσκονταν όσα ακίνητα τους ανήκαν.²⁶ Καταγράψαμε συνολικά 117 ονομασίες δέσεων (βλ. αναλυτικό κατάλογο στον Πίνακα ΙΙΙ του παραρτήματος). Τις δέσεις αυτές αναζητήσαμε στον κατάλογο και το σχετικό χάρτη με τα τοπωνύμια του νησιού που έχει συντάξει ο Π. Κρητικός,²⁷ καθώς και στους χάρτες που έχει συντάξει ο Χρ. Ιακωβίδης.²⁸

Τελικά τα τοπωνύμια του κτηματολογίου του 1676 τα οποία θεωρούμε ότι ταυτίζονται με σύγχρονες δέσεις είναι τα ακόλουθα (σημειώνεται το άρθρο μόνο όπου δεν είναι προφανές και δηλώνονται με ορθογώνιες αγκύλες οι παραλλαγές της ίδιας ονομασίας στο κτηματολόγιο):

Αγριολιβάδι, Ανεμόμυλοι, Αρούβαλη (στου), Αρτικοπός (ο), Ασώματος [Ασώματοι],²⁹ Βαγιά (η), Βιχάρη (στου), Βραστά (τα), Βρισούλι, Γουρνιά [Γούρνα], Γραβά (στου), Γρίκος, Δρυάδες, Ευαγγελίστρια, Θεοσκέπαστη, Θολάρι, Κακούδι, Καλαμωτή [Γγαλαμωτή], Καμάρι, Καμίни,³⁰ Κάμπος, Κατζού-

26. Το κατάστιχο βρίσκεται στο Νεοελληνικό Αρχείο της Ιεράς Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου και σε μικροφίλμ στο ΚΝΕ/ΕΙΕ (σύμφωνα με την ταξινόμησή του Β. Παναγιωτόπουλου, «Αρχείο Ιεράς Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου», π. *Ο Ερανιστής*, 3 (1965), σ. 154, μικροφίλμ 43-44).

27. Βλ. Π. Κρητικός, «Πατριακά τοπωνύμια (γεωγραφία, ιστορία, ετυμολογία, παραδόσεις)», π. *Δωδεκανησιακόν Αρχείον*, 1 (1955), σ. 57-110, 2 (1956), σ. 102-157, 4 (1963), σ. 33-94. Να σημειωθεί ότι ο κατάλογος του Π. Κρητικού περιλαμβάνει τοπωνύμια σύγχρονα και τοπωνύμια που έχει εντοπίσει ο συντάκτης του καταλόγου σε αρχαιακές πηγές ή άλλο παλαιό έντυπο και χειρόγραφο υλικό χωρίς να γίνεται πάντοτε ευκρινής διάκριση. Για τις ανάγκες της σύγκρισης που επιχειρήθηκε εδώ δεν συμπεριλήφθησαν φυσικά τα μαρτυρούμενα αποκλειστικά σε παλαιές πηγές τοπωνύμια του καταλόγου του Π. Κρητικού.

28. Βλ. Χρ. Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα 1978, σ. 46, 62, 64, 67, 81, 84, 92.

29. Πιθανότατα πρόκειται για δέση στην περιοχή του Ευαγγελισμού, όπου και μονύδριο γνωστό ως Ασώματοι ή κάθισμα των Ασωμάτων (βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 1, σ. 133-134).

30. Στον τοπωνυμικό χάρτη του νησιού δέση Καμίни σημειώνεται κοντά στον όρμο του Αγριολιβαδιού. Την ονομασία αυτή φέρουν όμως και άλλες περιοχές της Πάτμου που υπήρχαν εγκαταστάσεις παρασκευής ξυλανθράκων, κεραμικά καμίγια ή ασβεστοκάμια (βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 4, σ. 39-40). Τοποθεσία Καμίни αναφέρεται και σε

ρενα (η),³¹ Κάψαλος (ο),³² Κήπος, Κονόμου (στου), Κοσκινά (στου), Κυρά Ελεούσα, Λαγκάδα, Λαμπρινούσα, Λεύκες, Λιβάδι, Μακάριου (στου), Μάνδρα, Μανώλακα (στου), Μελίοι, Μέρικας, Νεοχώρι, Νετιά, Ξυλοπάρι, Περδικάρη (στου), Πηγή, Πλάζα [Μπλάζα], Πρόδρομος, Πυργάλι, Σάψηλα (τα), Σκοινιάτιστα [Σκοινιώτιστα], Συκαμιά, Τρούλος, Υπακοή, Φανερωμένη, Φράγκισσα (η), Χριστός, Χριστός στον Κάμπο, Χωριδάκι.

Επίσης εντοπίστηκαν οι ακόλουθες ονομασίες θέσεων που ταυτίζονται με τις ομώνυμες εκκλησίες και τα εξ αυτών σύγχρονα τοπωνύμια: Αγία Θεοφανού, Αγία Παρασκευή, της Αγίας Παρασκευής το γύρισμα, Αγία Τριάδα, Άγια των Αγίων (τα), Άγιος Βλάσιος, Άγιος Γοβδελεάς, Άγιος Κήρυκος, Άγιος Λουκάς, Άγιος Νικόλας της Κατζούρενας, Άγιος Σίδερος, Άγιος Σπυρίδων, Άγιος Στέφανος. Παράλληλα στην ίδια κατηγορία συναντάμε στο κτηματολόγιο τα τοπωνύμια: Αγία Μαρίνα,³³ Άγιον Πνεύμα,³⁴ Άγιοι Σαράντα, Άγιος Αθανάσιος, Άγιος Βασίλειος,

προικοσύμφωνο του 1686 (βλ. Στ. Παπαδόπουλος – Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Κείμενα για την τέχνη και την τεχνική*, Αθήνα 1990, σ. 32).

31. Την ονομασία αυτή φέρει λόφος κοντά στον Αρτικοπό. Προέρχεται από οικογενειακό όνομα. «Μοσχού του Κατζούρη» αναφέρεται σε έγγραφο του 1636 (βλ. Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *Κείμενα*, σ. 13): για μεταγενέστερες μνείες του επωνύμου βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 2, σ. 128-129 και τ. 3, σ. 69-70. Το επώνυμο αυτό πάντως δεν περιλαμβάνεται σε μεταγενέστερα φορολογικά κατάστιχα του 18ου και 19ου αιώνα, βλ. Σπ. Ασδραχάς (σε συνεργασία με την Αικατερίνη Ασδραχά), «Βαπτιστικά και οικογενειακά ονόματα σε μια νησιωτική κοινωνία: Πάτμος», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 225.

32. Στο κτηματολόγιο χρησιμοποιείται ο όρος «κάψαλος» όχι ως τοπωνύμιο αλλά για να περιγραφεί το φορολογούμενο είδος του ακινήτου (έκταση η οποία λόγω πυρκαγιάς έχει «καψαλιστεί»). Υπάρχει επίσης μία εγγραφή που το αναγραφόμενο ακίνητο βρίσκεται «στον κάψαλο στου Τραντάφυλλου». Στα σύγχρονα χρόνια η ονομασία δίδεται σε αρκετές περιοχές με αυτού του τύπου τα χαρακτηριστικά, βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 1, σ. 91.

33. Δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για την Αγία Μαρίνα, ναό που υπήρχε ήδη τον 17ο αιώνα και βρίσκεται κοντά στη Χώρα, όπου σήμερα και ομώνυμη συνοικία ή την Αγία Μαρίνα στα βόρεια του νησιού στην περιοχή της Λαγκάδας, η οποία αναφέρεται και σε προικοσύμφωνο του 1686 (βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, σ. 110 και Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *Κείμενα*, σ. 30).

34. Υπάρχουν αρκετές εκκλησίες αφιερωμένες στο Άγιο Πνεύμα. Μία από αυτές, κοντά στη Σκάλα, φέρει επιγραφή με έτος ίδρυσης 1644 (βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 2, σ. 113). Μία άλλη στην περιοχή των Μύλων έχει χαραγμένη τη χρονολογία 1714. Η τελευταία μνημονεύεται ως τοπωνύμιο σε προικοσύμφωνο του 1798 (βλ. Στ. Παπαδόπουλος

Άγιος Γεώργιος, Άγιος Ευθύμιος, Άγιος Θωμάς, Άγιος Κωνσταντίνος, Άγιος Νικόλας, Άγιος Ονούφριος,³⁵ Άγιος Παντελέμονας, Άγιος Στάθης, Αρχιστράτηγοι [Αξεστράτηγοι].³⁶ Υπάρχουν επίσης οι δέσεις: «Παναγία του παπά Θωμά», «Παναγία του Παγκάλη» και «Χριστός της Αργυρής», με ονομασίες προερχόμενες από εκκλησίες που συνοδεύονται με το όνομα του ιδιοκτήτη ή κτήτορά τους, οι οποίες όμως δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστούν. Όλες οι παραπάνω ονομασίες ανευρίσκονται στο σύγχρονο τοπωνυμικό του νησιού, καθώς όμως υπάρχουν περισσότερες από μία εκκλησίες με το ίδιο όνομα και στο κτηματολόγιο δεν περιλαμβάνεται καμία ένδειξη για τη γενικότερη περιοχή που βρισκόταν η δέση αυτή, παραμένει επισφαλής η ταύτισή τους.

Από τις ονομασίες που δεν απαντούν στο νεότερο τοπωνυμικό του νησιού η πλειονότητα προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από τα βαπτιστικά ή οικογενειακά ονόματα ιδιοκτητών της περιοχής. Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να υπαχθούν οι δέσεις:

- ο Βαλάντου (στου): τον 17ο αιώνα ανευρίσκεται το επώνυμο «Βάλαντος» για να δηλωθεί ο συνορίτης ακινήτου σε προικοσύμφωνα,³⁷ δεν περιλαμβάνεται όμως στα φορολογικά κατάστιχα.

– Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 188). Στο κτηματολόγιο δεν υπάρχει ένδειξη αν είναι μία από αυτές ή κάποια άλλη.

35. Ο Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 2, σ. 129-130, αναφέρει δύο ναούς αφιερωμένους στον Άγιο Ονούφριο. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι το τοπωνύμιο ταυτίζεται με τον ομώνυμο ναό που βρισκόταν κοντά στα τείχη της μονής. Για το ναό αυτό είχε ληφθεί κοινή απόφαση της Μονής και του Κοινού της Πάτμου να κατεδαφιστεί (βλ. σχετικό έγγραφο Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 3-4), η οποία όμως δεν εκτελέστηκε. Γενικότερα για την εκκλησία, η οποία φέρει επιγραφή με τη χρονολογία 1611, βλ. Κάντω Φατούρου, «Οικοδομικές επιγραφές Ι. Μονής Θεολόγου», *Επιγραφές Πάτμου*, Αθήνα 1966, σ. 126-128.

36. Πιθανόν πρόκειται για την περιοχή βορειοδυτικά της Ελεημονήτριας όπου και ομώνυμος ναός (βλ. Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 92). Στα μέσα του 17ου αιώνα ιδιωτική εκκλησία Αξεστράτηγιο μεταβιβάζεται μέσω προικοσυμφώνων, βλ. Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 22, 43, 52. Σήμερα στην Πάτμο υπάρχουν και άλλοι ναύσκοι με αυτό το όνομα αφιερωμένοι στους Αρχάγγελους Γαβριήλ και Μιχαήλ (βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 1, σ. 133-134). Τοπωνύμιο Αξεστράτης, ταυτόσημης προέλευσης απαντά και στην Κω, βλ. Ν. Ζάρακας, «Τοπωνύμια της νήσου Κω», π. *Τα Κωακά*, 2 (1981), σ. 89 και 120.

37. Βλ. σχετικές αναφορές Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 13 («της παπαδιάς του Βαλάντου») και σ. 34 («και σύμπλεον της Άννας παπά Νικόλα Βαλάντου», «σύμπλεον του παπά Νικόλα Βαλάντου»).

- ο Γεννάδιου (στου): μοναχί με το όνομα αυτό απαντούν στο Βραβείο της Μονής από τα τέλη του 16ου αιώνα.³⁸ Μνεία της δέσης υπάρχει σε παλαιά ρίμα της Πάτμου, η οποία απηχεί μνήμες της λεηλασίας της Χώρας το 1659 από τα στρατεύματα του Μοροζίνι.³⁹
- ο Γνάτη (στου): η ονομασία της δέσης ίσως προέρχεται από πρόσωπο που έφερε αυτό το όνομα (τον άρχοντα Ιγνάτιο Κοντολέο που έζησε στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα ή κάποιο μοναχό με αυτό το όνομα).⁴⁰ Σε έγγραφα που χρονολογούνται στα μέσα περίπου του 18ου αιώνα απαντά επίσης παράγωγο του ονόματος σε δηλικό γένος («Άγιος Γεώργιος της Γνάτενας» και «τα σπίτια τα λεγόμενα της Γνάτενας»);⁴¹
- ο Μαντζόκο (στο): σε προικοσύμφωνο του 1712 εντοπίζεται πρόσωπο με το όνομα «Ερήνη του Ματζούκου» και στο φορολογικό κατάστιχο του 1811 επώνυμο «Ματζούκιου».⁴²
- ο Μέταλου (στου): το επώνυμο Μεταλλάς συμπεριλαμβάνεται στα φορολογικά κατάστιχα του 17ου, 18ου, 19ου αιώνα, καθώς επίσης και σε δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής.⁴³
- ο Παγκαλή [Παγκαλά] (στου): οικογένειες Παγκαλή και Πάγκαλου απαντούν σε φορολογικά κατάστιχα της Πάτμου των ετών 1673, 1770 και 1811.⁴⁴
- ο Παπά Γεώργη Παγκαλή (στου): στο νησί υπήρχε ομώνυμος ιερέας ο οποίος, όπως φαίνεται από σχετικό έγγραφο, έζησε την εποχή αυτή.⁴⁵

38. Βλ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1980, σ. 4, 6, 7 κ.λπ.

39. Δημοσίευση του τραγουδιού βλ. Επαμ. Αλεξάκης, «Άσμα πατμιακόν είτε ως κοινώς τα τοιαύτα ονομάζονται ρίμα» π. *Παρνασσός*, 12 (1888-1889), σ. 329.

40. Για τον Ιγνάτιο Κοντολέο, βλ. Χρ. Φλωρεντής, *Βραβείον*, σ. 31, και για άλλους μοναχούς με το όνομα αυτό κατά τον 17ο αιώνα, *ό.π.*, σ. 17, 40.

41. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *Κείμενα*, σ. 101, 107, 115.

42. Βλ. αντίστοιχα Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 48· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Βαπτιστικά», σ. 227.

43. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 227 και Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 44, 52, 149, 150 κ.λπ.

44. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 228. Επίσης το επώνυμο Παγκαλής απαντά σε προικοσύμφωνα του έτους 1686, βλ. Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 30 και 32.

45. Βλ. Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 62.

- ο Σίγουρου (στου): οικογένεια Σιγούρου απαντά στο φορολογικό κατάστιχο του 1673.⁴⁶
- ο Τζικαλά (στου): επώνυμο Τζικαλάς εντοπίζεται στα φορολογικά κατάστιχα των ετών 1673, 1693 και 1770 και σε δικαιοπρακτικά έγγραφα της εποχής.⁴⁷

Επώνυμα ομώνυμα με τις θέσεις Μαύρου (στου), Πλυτά (στου), δεν εντοπίστηκαν στο ονοματολόγιο του νησιού. Οι ονομασίες: Καταβα-νιούδενας (της), Λυριστή (του), Παλαμάρενας (της), Στασινής (της), Τζιντίλενας (της), που περιλαμβάνονται στο κτηματολόγιο, προφανώς ταυτίζονται με ονόματα ή παρωνύμια ιδιοκτητών, τα οποία όμως δεν έγινε δυνατό να εντοπιστούν σε άλλη πηγή. Κατά πάσα πιθανότητα ούτε στο κτηματολόγιο του 1676 είχαν καθιερωθεί ως τοπωνύμια, συνιστούν απλώς μία αναφορά που επιτρέπει κάποιο προσδιορισμό του ακινήτου. Άλλωστε ο γραφέας δεν χρησιμοποιεί το συνήθη τρόπο εκφοράς του τοπωνυμίου (στο, στου, κ.λπ.), αλλά απλή γενική. Οι ονομασίες αυτές δεν απαντούν επίσης στο μεταγενέστερο τοπωνυμικό του νησιού.

Για τις υπόλοιπες αταύτιστες θέσεις του κτηματολογίου θα μπορούσαν να επισημανθούν τα ακόλουθα:

- ο Βουνάκι (στο), Βουνάκι στες καδικιές (στο) και Κακόβουνο: στο σύγχρονο τοπωνυμικό του νησιού υπάρχουν θέσεις που ονομάζονται Βουνάρι και Βουνό, ενώ υπάρχει και ύψωμα Κακοβούναρο, δεν είναι όμως εφικτή η ταύτιση.⁴⁸
- ο Καδοικιές (οι): η λέξη «καδοικιά» και «κατοικιά» ήταν εν χρήσει σε πολλά νησιά του Αιγαίου προκειμένου να δηλωθούν οι αγροικίες που χρησιμοποιούνταν ως πρόχειρος τόπος διαμονής, κυρίως τους θερινούς μήνες, προκειμένου οι ιδιοκτήτες τους να μένουν κοντά στα κτήματά τους και να αποθηκεύουν τα εργαλεία και την παραγωγή τους.⁴⁹ Στο κτηματολόγιο χρησιμοποιείται ως ονομασία θέσης, όπου προφανώς υπήρχαν τέτοιου είδους κτίσματα, την οποία δεν έγινε κατορθωτό να εντοπίσουμε. Η διασπορά ανάλογων

46. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 228.

47. Βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *ό.π.*, σ. 229, Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 72 και Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 65.

48. Βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 1, σ. 79 και 81.

49. Βλ. Ι. Πρωτόδικος, «Η νησιωτική 'κατοικιά'», π. *Αρμονία*, 1 (1900), σ. 164-165· Κ. Άμαντος, «Κατοικιά», π. *Ελληνικά*, (1937-1938), σ. 122· Γ. Σπυριδάκης, «Η αγροτική κατοικία (στάβλος) εις την Κέα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 2 (1962), σ. 756.

κτισμάτων σε διάφορες περιοχές του νησιού φαίνεται ότι οδήγησε στην εγκατάλειψη του τοπωνυμίου.

- ο Κοιμητήρια: ο Π. Κρητικός αναφέρει δύο νεκροταφεία στις θέσεις Βίγλες και Ξιφάρι, ενώ παλαιότερα ταφές γίνονταν και στην Παναγία των Κοιμητηρίων που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της Μονής,⁵⁰ αλλά και σε άλλες εκκλησίες. Δεν είναι σαφές που βρισκόταν η θέση Κοιμητήρια του κτηματολογίου.
- ο Κοκκινόχωμα: δεν εντοπίζεται η θέση στο σύγχρονο τοπωνυμικό του νησιού. Στο βόρειο τμήμα του νησιού όμως υπάρχουν οι θέσεις Φυρό και Κάβος του Φυρού που καλείται και Κοκκινόκαβος.⁵¹ Είναι πολύ πιθανό η θέση αυτή, που το όνομά της αποδίδει το χρώμα του εδάφους, να βρισκόταν στην περιοχή αυτή.
- ο Πηγάδια και Πηγάδια στον Ποταμό: υπάρχουν στο τοπωνυμικό του νησιού διάφορες θέσεις με αντίστοιχα πηγάδια. Ο Ποταμός πιθανότατα είναι ο Βαθύς Ποταμός ή Ποταμός των Μαύρων Γκρεμών.⁵² Δεν είναι όμως ευχερής η ταύτιση.
- ο Τρία Κηπάρια: στα νότια της Χώρας υπάρχει σήμερα περιοχή που ονομάζεται Τρία, χωρίς να είναι σαφής η προέλευσή της (τρεις εκκλησίες, τρία πηγάδια κ.λπ.).⁵³ Δεν γνωρίζουμε αν τα Τρία Κηπάρια βρισκόταν στην ίδια περιοχή.
- ο Φεγκάφτη, στο [Φιγκώτη, στου]: το τοπωνύμιο επανέρχεται αρκετά συχνά στο κτηματολόγιο. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω το, άγνωστης σε μένα σημασίας και ετυμολογίας αυτό τοπωνύμιο, στο τοπωνυμικό του νησιού ή στις πηγές της εποχής.
- ο Χωρέφτρια: η ανάγνωση του τοπωνυμίου στο κτηματολόγιο είναι ασφαλής. Στο σύγχρονο τοπωνυμικό υπάρχει θέση Χωρέφχες στο δρόμο Γροίκου - Χώρας.⁵⁴ Δεν διαθέτουμε κάποιο στοιχείο που να επιτρέπει την ταύτιση.

Η ομαδοποίηση των τοπωνυμίων με κριτήριο την παρουσία τους, αφενός στο κτηματολόγιο του 1676 και αφετέρου στο νεότερο τοπωνυμικό της Πάτμου, αποδίδει τα ακόλουθα αριθμητικά στοιχεία:

50. Βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 4, σ. 63.

51. Βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 1, σ. 91-92.

52. Βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 1, σ. 93, 96.

53. Βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, τ. 1, σ. 97. Το τοπωνύμιο Τρία Πηγάδια απαντά σε δικαιοπρακτικά έγγραφα του 18ου και του 19ου αι., βλ. Στ. Παπαδόπουλος - Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 156, 283, 286, 287.

54. Βλ. Π. Κρητικός, *ό.π.*, σ. 90.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ ΤΟΥ 1676
ΜΕ ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ

	Αριθμός θέσεων	%
Σύνολο τοπωνυμίων στο κτηματολόγιο του 1676	117	100,0
Τοπωνύμια που ταυτίζονται με το νεότερο τοπωνυμικό	73	62,4
Τοπωνύμια του κτηματολογίου που υπάρχουν στο νεότερο τοπωνυμικό αλλά δεν είναι ευχερής η ταύτισή τους	15	12,8
Τοπωνύμια που δεν απαντούν στο νεότερο τοπωνυμικό	29	24,8

Από τα παραπάνω καταδεικνύεται ότι η μεγάλη πλειονότητα των τοπωνυμίων του κτηματολογίου του 1676 επέζησε στο σύγχρονο τοπωνυμικό του νησιού. Οι απώλειες αφορούν κυρίως ονομασίες θέσεων που προέρχονται από ονόματα ιδιοκτητών.

Γενικότερα το τοπωνυμικό της Πάτμου κατά τον 17ο αιώνα, όπως προκύπτει από τα δεδομένα του κτηματολογίου, παρουσιάζει την ακόλουθη ιδιοτυπία: ενώ ο σύγχρονος τοπωνυμικός κατάλογος της Πάτμου περιλαμβάνει περισσότερες από 1.500 ονομασίες θέσεων, στο κτηματολόγιο του 1676 καταγράφονται μόνο 123 ονομασίες θέσεων με φορολογήσιμα αγροτικά ακίνητα. Η σήμανση λοιπόν του τόπου, συγκρινόμενη και με δεδομένα από άλλα νησιά του Αιγαίου, φαίνεται ότι δεν ήταν πυκνή.⁵⁵ Σε ποια κατεύθυνση λοιπόν θα πρέπει να αναζητηθούν τα αίτια του περιορισμένου αριθμού τοπωνυμίων-μικροτοπωνυμίων του κτηματολογίου του 1676;

Φυσικά τα κτηματολόγια της οθωμανικής περιόδου δεν είναι τοπωνυμικοί κατάλογοι. Οι ονομασίες των θέσεων περνούν σε αυτά συμπληρωματικά, μόνο και μόνο για να προσδιοριστεί η θέση των φορολογούμενων αγροτικών ακινήτων. Στο κτηματολόγιο λοιπόν καταγράφονται αποκλειστικά οι θέσεις εκείνες όπου υπήρχαν καλλιεργούμενες εκτάσεις ή εκτάσεις πρόσφορες σε κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Ειδικά στο κτηματολόγιο για το οποίο γίνεται εδώ λόγος υπάρχει η σημείωση: «1676 Μαΐου 29. Μάνα των αμπελιών και των κηπαρίων καθώς τα εστιμάρισεν, και εσήκωσά το δια να φαίνου[ν]ται εις κάθε καιρό». Παρά

55. Ενδεικτικά μία ανάλογη καταγραφή θέσεων στο κτηματολόγιο της Σερίφου του 1781 απέδωσε 727 θέσεις χωραφιών (βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987, σ. 193-211).

τούτο καταγράφονται επίσης τα «χωράφια», οι «μάντρες» τα «τζουκαλαριά», τα μελίτσια, οι μύλοι και ορισμένα δένδρα, ενώ τα στοιχεία που περιλαμβάνονται αντιστοιχούν σε απογραφή του 1672.⁵⁶

Ο μικρός αριθμός σημάνσεων της γης στην Πάτμο αντιστοιχεί άραγε σε περιορισμένη ενασχόληση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία; Όπως έχει επισημανθεί, η γεωργική παραγωγή του νησιού δεν επαρκούσε για να εξασφαλιστεί η αυτάρκεια των κατοίκων και τα εισοδήματά τους πρέπει να ενισχύονταν σε σημαντικό βαθμό από τη ναυτιλία και το εμπόριο.⁵⁷ Παρότι όμως η αδυναμία εξασφάλισης αυτάρκειας τουλάχιστον ως προς τα δημητριακά, είναι χαρακτηριστικό και άλλων –αν όχι των περισσοτέρων– νησιών του Αιγαίου,⁵⁸ ο τοπωνυμικός τους πλούτος παρουσιάζει διαφορετική εικόνα από αυτήν της Πάτμου.

Ένα δεύτερο στοιχείο είναι ότι στο κατάστιχο δεν περιλαμβάνονται οι γαίες της Μονής του Ιωάννου Θεολόγου, για τις οποίες υπήρχε ειδική φορολογική ρύθμιση.⁵⁹ Σε απογραφική έκθεση που στέλνει, έναν αιώνα περίπου αργότερα, το 1773, η κοινότητα στο ρώσο ναύαρχο Σπυριδών, αναφέρει ότι «από τα δοσίματα ... επλήρωνεν η Χώρα τα δύο τρίτα και το μοναστήρι το ένα τρίτον».⁶⁰ Οπωσδήποτε λοιπόν η μη καταγραφή της μοναστηριακής ιδιοκτησίας στο κτηματολόγιο οδηγεί στην απώλεια αρκετών θέσεων. Η απώλεια αυτή όμως νομίζω ότι δεν πρέπει να είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον ακόλουθο λόγο. Όταν το 1720 επιτυγχάνεται συμφωνία μεταξύ του κοινού της Πάτμου και της Μονής για την κατανομή των γαιών του νησιού, η διανομή γίνεται ως εξής: «... ήγουν ευγάλοντας τα κηπάρια και τα χωράφια και ό,τι άλλο έχουνσι ξεχωριστά οι οικοκυροί και φαίνεται εις καθένα ο οικοκύρης, όλον το νότιον μέρος του νησιού, ήγουν από το Κακούδι και εδώ, να γροικάται του μοναστηριού, χωράφια, βουνά, μανδρότοποι, βοσκήματα

56. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Κατακερματισμός», σ. 76 και ο ίδιος, «Νησιωτικές», (Ι), σ. 11.

57. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Κατακερματισμός», σ. 69 και Ευδοκία Ολυμπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 2002, σ. 113-115.

58. Η εικόνα αυτή προκύπτει από μετρήσεις που έχουν προταθεί βάσει των φορολογικών τεκμηρίων βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Από το φορολογικό», σ. 293-297· Sevasti Lazari, *Économies et sociétés des îles de la mer Égée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Myconos*, δακτυλ. διδακτ. διατριβή, Παρίσι 1989, σ. 317-330· Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος*, σ. 165.

59. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Κατακερματισμός», σ. 66.

60. Βλ. Ι. Σακκελίω, «Εγγραφα ιστορικά», π. *Παρνασσός*, 10 (1886), σ. 129.

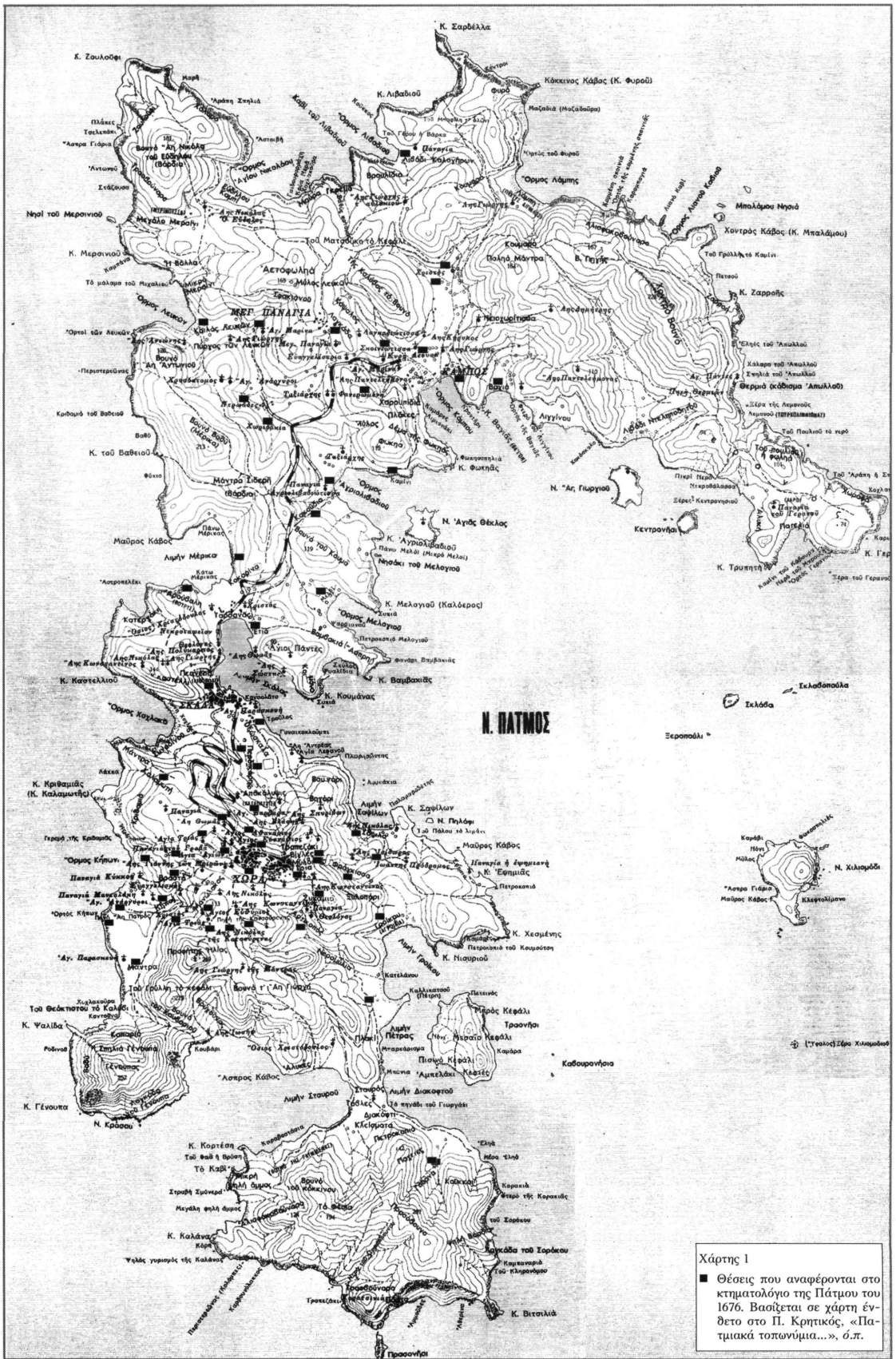
και ό,τι άλλο βρίσκεται εις την εξουσία του, καθώς και πρώτον είχασι. Από δε τον τόπον του Κακουδιού όλον το βόρειον μέρος του νησιού καθώς ευρίσκεται χωράφια, αμπέλαι, βουνά, μανδρότοποι και όλον το εναπολειφθέν να γροικάται και να είναι εις την εξουσίαν της Χώρας, ώστε οπού ο αυτός τόπος του Κακουδιού να γροικάται το σύνορον του ενός και άλλου τόπου...».⁶¹

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω στην κατοχή της μονής μένει το νότιο τμήμα του νησιού, με εξαίρεση τις ιδιόκτητες καλλιεργήσιμες γαίες που βρίσκονταν σε αυτό. Όπως φαίνεται όμως και από το Χάρτη 1, η πλειονότητα των τοπωνυμίων που στο κτηματολόγιο της κοινότητας αναφέρονται ως θέσεις με φορολογήσιμες καλλιεργούμενες γαίες βρίσκονται στο νότιο τμήμα του νησιού, δηλαδή σε εκείνο ακριβώς που ανήκει στη μονή. Αντίθετα στο βόρειο τμήμα, αυτό δηλαδή που περιέρχεται στη δικαιοδοσία της κοινότητας, παρόλο που η γεωφυσική του διαμόρφωση δείχνει ότι υπήρχαν περιδώρια εύρεσης καλλιεργήσιμων εκτάσεων, οι θέσεις με καλλιέργειες που εντοπίζονται στο κτηματολόγιο, είναι λίγες. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι οι καλλιεργούμενες γαίες της μονής σε περιοχές που δεν μνημονεύονται στο κατάστιχο, πρέπει να ήταν περιορισμένες και επομένως, αν μας ήταν γνωστή αναλυτικά η περιουσία της μονής, ολιγάριθμες μάλλον θα ήταν και οι προσθήκες νέων ονομασιών. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι από άλλες δημοσιευμένες πηγές του 17ου αιώνα έχουμε επισημάνει ελάχιστες ονομασίες θέσεων που δεν αναφέρονται στο κτηματολόγιο –πρόκειται συγκεκριμένα για τις θέσεις: Αλλοτεινά (συνοικία στη Χώρα), Αγρέλα, Λογγίνος.⁶² Ο Ι. Γεωργιέρηνης επίσης περιγράφοντας την Πάτμο καταγράφει θέσεις του νησιού όπου υποστηρίζει ότι υπήρχε κάποια δραστηριότητα.⁶³ Οι θέσεις που αναφέρει –με εξαίρεση τις: Phocas, Turcolimnionos ή Turks Port, Hagio Theophanes [= Αγία Θεοφανού;], οι οποίες δεν απαντούν στο τοπω-

61. Για την πιο πρόσφατη πληρέστερη δημοσίευση του εγγράφου, βλ. Σπ. Ι. Αοδραχάς, «Κατακερματισμός», σ. 76-77. Βλ. επίσης όσα σχετικά αναφέρει η Ευδοκία Ολυμπίου, *ό.π.*, σ. 37-38.

62. Βλ. σχετικά έγγραφα, Στ. Παπαδόπουλος – Χρ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 22, 30, 32 αντιστοίχως.

63. Βλ. J. Georgirenes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 77-83, όπου αναφέρονται οι θέσεις Phocas, Merike, Leukes, St. Nicholas, St. George's Turcolimnionos, Agrio Livadi, Sapsila, Port Gricou, Diacopti, Meloi, Livadi, Megalocampos, Hagio Theophanes, Sazousa.

νυμικό του νησιού και στις ελληνικές πηγές της εποχής— δεν απέχουν από αυτές του κτηματολογίου του 1676. Ενδιαφέρουσα είναι η προσθήκη της θέσης Διακόφτι, η οποία δεν μνημονεύεται στο κτηματολόγιο και όπου σύμφωνα με τον Γεωργιέρηνη υπήρχαν αλυκές ιδιοκτησίας της μονής.

Χαρακτηριστική είναι επίσης η συγκέντρωση των θέσεων με καλλιέργειες γύρω από τη Χώρα της Πάτμου και τη μονή, η οποία φαίνεται ότι λειτούργησε όχι μόνο ως πόλος έλξης για τον πληθυσμό, αλλά και γενικότερα ως επίκεντρο για τις δραστηριότητες των κατοίκων. Η μακραίωνη αυτή επικέντρωση της ζωής του νησιού γύρω από την μονή του Ιωάννη Θεολόγου από την εποχή της ίδρυσής της, το 1088,⁶⁴ που αποτέλεσε με το κύρος της και την οικονομική της ισχύ καταλύτη στη ζωή του νησιού, συντέλεσε νομίζω στη μη εντατική εκμετάλλευση όσων περιοχών ήταν απομακρυσμένες από τη Χώρα, γεγονός που αποτυπώνεται και στον τοπωνυμικό χάρτη του νησιού κατά τον 17ο αιώνα.

– Συγκλίσεις και αποκλίσεις στο μικροτοπωνυμικό των νησιών

Οι κοινές γλωσσικές καταβολές, οι παρόμοιες κλιματολογικές συνθήκες και τα κοινά στοιχεία της γεωφυσικής διαμόρφωσης, η παράλληλη ιστορική πορεία, το ευρύ πλέγμα οικονομικών και πολιτισμικών επικοινωνιών, η επικράτηση εν πολλοίς παρόμοιων όρων διαβίωσης για τους κατοίκους των νησιών επί μακρό χρονικό διάστημα αποτελούν παράγοντες που συντέλεσαν στη διαμόρφωση κοινών παραμέτρων ζωής στα νησιά του Αιγαίου, παραμέτρων που αποτυπώνονται και στη σήμανση του χώρου μέσω των τοπωνυμίων και των μικροτοπωνυμίων. Η χρήση όμοιων, παρεμφερών ή κοινής ρίζας λέξεων στο τοπωνυμικό των νησιών είναι μάρτυρας αυτών των συμπτώσεων.

Κοινές ονομασίες θέσεων έχουν επισημανθεί σε πολλές συλλογές τοπωνυμικού υλικού ή σε επιμέρους μελέτες για συγκεκριμένα τοπωνύμια. Οι επισημάνσεις αυτές κατά κανόνα καταγράφουν τη διασπορά επιλεγμένων τοπωνυμίων και παραλλαγών τους, στο νησιωτικό ή και γενικότερα στον ελλαδικό χώρο. Οι ταυτίσεις αυτές –που κατά κύριο

64. Για το χρονικό της ίδρυσης και ανάπτυξης της μονής βλ. Στ. Παπαδόπουλος, *Μονή Ιωάννου Θεολόγου*, Πάτμος 1977, σ. 9-18· Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 60-66 και Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 66-72.

λόγο αφορούν ονομασίες προερχόμενες από τη μορφολογία του εδάφους— αποδίδουν το κοινό λεκτικό και τις κοινές επιλογές σημάνσεων των κατοίκων σε ευρύ φάσμα περιοχών.

Θελήσαμε να επιχειρήσουμε μια πρώτη ενδεικτική ποσοτική προσέγγιση του φαινομένου αυτού στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου με βάση το παράδειγμα ενός νησιού, της Μυκόνου. Ως συγκρίσιμη ύλη χρησιμοποιήθηκαν οι ονομασίες θέσεων της Μυκόνου που εντοπίστηκαν από τη μελέτη των νοταριακών πράξεων μεταβιβάσεων του 17ου αιώνα. Η επιλογή αυτών των τοπωνυμίων-μικροτοπωνυμίων της Μυκόνου και όχι μιας σύγχρονης καταγραφής του τοπωνυμικού της —η οποία βέβαια είναι πληρέστερη καθώς περιλαμβάνει πολλές νεότερες προσθήκες— προκρίθηκε διότι επιδιώχθηκε να ελεγχθεί η παρουσία σε άλλα νησιά των ονομασιών εκείνων της Μυκόνου που έχουν μακρά παρουσία στον τόπο.

Η αντιπαραβολή έγινε με δημοσιευμένους καταλόγους τοπωνυμίων άλλων νησιών, που έχουν κατά καιρούς καταρτισθεί είτε για να αποδώσουν το σύγχρονο τοπωνυμικό κάποιου νησιού, είτε για να καταγράψουν τις ισχύουσες σε κάποια δεδομένη ιστορική στιγμή ονομασίες. Πρόκειται συνεπώς για καταλόγους ανισόβαρεις, με διαφορετικά χαρακτηριστικά και ποικίλη σε βάθος προσέγγιση. Η σύγκριση επομένως σε αυτή τη φάση δεν αντιπαραβάλλει πλήρεις τοπωνυμικούς χάρτες των νησιών, αλλά συνιστά μια πρώτη ενδεικτική απόπειρα να επισημανθεί η διάδοση σε άλλα νησιά τοπωνυμίων που εντοπίζονται στη Μύκονο κατά τον 17ο αιώνα. Τελικά η αντιπαραβολή αυτή των τοπωνυμίων, παρά τα μεθοδολογικού χαρακτήρα προβλήματα που ίσως θέτει, έχει νόημα γιατί επιτρέπει να εντοπιστούν τα επίπεδα όπου πυκνώνουν οι ομοιότητες και οι ταυτίσεις των σημάνσεων. Να σημειωθεί ότι η προσέγγισή μας δεν είχε γλωσσολογικό χαρακτήρα και επομένως δεν δόθηκε βάρος στις φωνητικές αποδόσεις και γλωσσικές αποχρώσεις των χρησιμοποιούμενων λέξεων. Επίσης, για λόγους που αναφέρθηκαν και παραπάνω, δεν συμπεριλήφθησαν σε αυτή τη φάση της εργασίας τα κοινά ναωνύμια-αγωνύμια.

Τα κοινά, με αυτά της Μυκόνου, τοπωνύμια που εντοπίστηκαν έχουν ως εξής (σε περιπτώσεις παρεμφερών γλωσσικών τύπων δίνεται σε ορθογώνιες αγκύλες αυτός που απαντά στο αντιπαραβαλλόμενο με τη Μύκονο νησί):

*Μύκονος – Αμοργός:*⁶⁵

Αγρελιά [Αγρίλια], Αγριοσυκιά, Ακρωτηράκι, Βαστάγος [Βασταγός], Βόθωνας, Καυκάρα, Καψαλού [Κάψαλα], (Άγιος Γεώργης του) Κλουβά [Κλοβάς], Κουκίστρα [Κουκίστρι], Κουκουλού [Κουκούλα], Κουκουναυβλιά [Κουκουμαυλίδι], Λιβάδι, Λιβαδερή [Λιβαδερά], Λίμνη [Λιμνίν], Μακριά Φυλλάδα [Φυλλάδα], Μάρμαρα [Μάρμαρον], Ξυλοκερατιά [Ξυλοκερατία], Ορνός [Ορνέα], Πυργί, Πύργος, Ραχίδια [Ραχίδι], Τούρολος [Τουρλάκι], Φοινικιά, Φτελιά [Φτέλος], Χάλαρα.

Σύνολο: 25.

*Μύκονος – Άνδρος:*⁶⁶

Αγρελιά [Αγρίλια], Αμυγδαλίδι [Αμυγδαλός], Αρμυρά Λαγκάδια [Αρμυρά], Βασιλικό, Βίγλες, Βουνί, Γιαλός, Γκρεμνός του Κάρλου [Γκρεμνός], Γλυφάδα, Διακόφτι, Καμαλαύκα [Καλυμμαύκα], Καμνάκι [Καμινάκι], Κάππαρη [Καππαριά], Καράβι [Κάραβος], Καστελάκια [Καστελλάκι], Κάστρο, Κάτεργα [Κάτεργον], Καυκάλα [Καυκάρα], Καψαλού [Καψάλα], Κεφαλοθούνη, Κόνιτσα [Κονιζός], Κορακιά, Κουμαρού [Κουμάρι, Κούμαρος], Κούντουρος [Κούντουρα], Κουρβούλια [Κούρβουλο], Κρεμαστή [Κρεμαστές], Κυδωνιά [Κυδώνες], Λαγκάδα, Λάκκος [Λάκκα], Λιβαδάκι, Λιβάδι [Λιβάδες], Λιμνιώνας [Λιμνιώνας], Μαράθι [Μαραδιά], Μάρμαρα, Ξερόκαμπος, Παλιόκαστρο [Παλαιόκαστρο], Παραπόρτι, Πισκοπιανά [Πισκοπή, Πισκοπειό], Πόρτα [Πόρτες], Πύργος, Ράχη [Ράχη Δερβίση], Σκάφη, Σπηλιά, Στενό, Στρογγυλό [Στρογγυλή], Τούρολο, Φανερωμένη, Φυρρός Εγκρεμνός [Φυρράγκρεμνα], Χάλαρα, Χοχλιό [Χόχλακας].

Σύνολο: 50.

*Μύκονος – Κέα:*⁶⁷

Αγρελιά [Αγρελιός], Ακρωτηράκι [Ακρωτήρι], Άμμος, Βατούδια, Βίγλα, Βόθωνας [Βοθόνι], Βουνό, Βουργάρι [Βουργάρι], Βρύση, Γκρεμνός του Κάρλου [του Κάρλου], Ελιά [Ελιές], Καλίτσα [Καλίστρα], Κανάρια, Κάππαρη, Καστελάκια, Κάστρο, Κορακιά [του Κοράκου], Κουκίστρα [Κουτσίστρα],

65. Αντιπαραβλήθηκαν τα τοπωνύμια των νοταριακών εγγράφων της Μυκόνου με αυτά που συνέλεξε ο Ι. Βογιατζίδης, *Αμοργός*, Αθήνα 1918, σ. 85-102, από τις πράξεις του Βρεβίου της μονής Χοζοβιώτισσας. Οι πράξεις αυτές καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα.

66. Η αντιπαραβολή έγινε με τον κατάλογο τοπωνυμίων της Άνδρου που έχει συντάξει ο Δ. Πασάλης, *Τοπωνυμικόν της νήσου Άνδρου*, Αθήνα 1933, σ. 14-73.

67. Χρησιμοποιήθηκε για τη σύγκριση η μελέτη του Ιω. Θωμόπουλου, *Μελέτη τοπωνυμική της νήσου Κέω*, 6^η έκδ., Κέα 1992, σ. 3-184.

Κούνουπας [η Κουνούπα], Κούντουρος, Κρεμαστή, Λαγκάδα, Λάκκος, Λιβάδι, Λιγιά, Μαράδι [Αμαράδι], Μάρμαρα, Μνήματα, Ορνός, Παραδείσι, Πεζούλες [Πεζούλια], Περιβόλι [Περβόλια], Πλατύς Γιαλός, Πόρτες, Ποταμιά [Ποτάμι, Ποτάμια], Πύργος, Σταυρός, Στέρνα, Στρογγυλό [Στρογγυλή], Ταξιάρχης [Άγιος Ταξιάρχης], Τούρλος, Φανάρι, Φυρρός Εγκρεμένος [Φυρρά], Χάλαρα, Χαλασμένα, Χαρκίδια [Χαρτσιδιό], Χοχλιό [Χούχλι].

Σύνολο: 47.

*Μύκονος – Κίμωλος:*⁶⁸

Άσπρος Εγκρεμένος [Ασπρόγκρεμνα], Ασπαλάδου [Ασπάλαδρας], Βίγλα, Κάππαρη [Καππαριά], Καράβι [Κάραβος], Κάστρο, Καυκάλα [Καυκάρες], Καφαλού [Καφάλα], Κορακιά [Κορακίες], Κρεμαστή [Κρεμαστός], Λαγκάδι, Λάκκος, Λιβάδι [Λιβαδάκι], Λίμνη, Μαύρη Σπηλιά [Μαυροσπηλιά], Μερσίνη [Μερσινιά], Μύλοι, Ξερόκαμπος, Ξυλοκερατιά, Παλιόκαστρο, Πήγαδος [Πήαδος], Πύργος, Σελάδα [Σελλάδι], Σιδεροκάψια, Τούρλος [Τρούλλος], Φανάρι [Φανάρα], Φυρρός Εγκρεμένος [Φυρρόα], Χάλαρα.

Σύνολο: 28.

*Μύκονος – Νάξος:*⁶⁹

Αγρελιά [Αγριλιά], Αγριοσυκιά, Ακρωτηράκι, Αμυγαλιόδι [Αμυγαλιές], Ασπροθούνη, Αστοιωπή [Αστοιθή], Βίγλες, Βόθωνας [Βοδόνοι], Βρύση, Γέμελος [του Γεμελάρου], Γκρεμένος του Κάρλου [Γκρεμένος], Γλυφάδα, Ελιά, Καμαλαύκα [Καλαμαύκα], Καμνάκι [Καμινάκια], Κάππαρη [Καππάρες], Καράβι [Κάραβος], Καστελάκια [Καστέλι], Κάστρο, Καυκάλα [Καυκάρα], Καφαλού [Καφάλες], Κουκουλού [του Κουκουλά], Κούντουρος [του Κουντούρη], Κουτέλα [του Κουτέλη], Λαγκάδα, Λάκκος [Λάκκους], Λιβάδι, Ληνό [Ληνιά], Λίμνη [Λίμνες], (στού) Λουμνινού Πλάκα [Πλάκα, Πλάκες], Μακριά Φυλλάδα [Φυλλάδα], Μάρμαρα, Μαύρο Πετράδι [Μαύρα Πετράδια], Μερσίνη [Μερσινιά], Μύλος, Ξυλοκερατιά, Πάναρμος [Πάνερμος], Παραδείσι, Πεζούλες, Πηγάδι, Ποταμιά, Πύργος [Πυργάκι], Ράχη [Ράχη του Κανίκλη], Σελλάδα [Σελλάδι], Σκάφη, Στενό, Στρέμπουλας [Στρομπουλού], Τούρλος

68. Τα τοπωνύμια της Μυκόνου αντιπαραβλήθηκαν με αυτά που περιλαμβάνουν στους καταλόγους τους οι: Ι. Σ. Ράμφος, «Τα τοπωνύμια Κιμώλου και Πολυαίγου», π. *Κιμωλιακά*, 3 (1973), σ. 371-375 και Αντ. Κατσορός, «Τοπωνύμια Κιμώλου και Ηπολήθου», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 305-326. Κοινά με την Πολυαίγο είναι επίσης τα μικροτοπωνύμια: Απηγανιά [Απήγανος], Μερσίνη, Στενή.

69. Συγκριτικά χρησιμοποιήθηκε ο κατάλογος που έχει συντάξει και δημοσιεύσει σε συνέχειες ο Αντ. Κατσορός, «Τοπωνύμια της νήσου Νάξου», π. *Ναξιακό Αρχείο*, 1 (1947), σ. 76-83, 94-103, 108-114, 123-136.

[Τρούλος], Φανάρι [Φανάρια], Φυρρός Εγκρεμνός, Χάλαντρα, Χάλαρα [Τρανό Χάλαρο], Χαρκίδια.

Σύνολο: 53.

*Μύκονος – Πάρος:*⁷⁰

Αγρελιά, Ακρωτηράκι [(Α)κρωτήρι], Άμμος, Αμπελόκηπος, Απηνανιά [Απηνάνες], Ασπροβούνι, Άσπρος Εγκρεμνός, Βάρουχας, Βίγλες, Βουνό, Βρύση, Γιαλός, Γλυφάδα, Διακόφτι [Διακοφτό], Ελιά [Ελιές], Εμπουρδέκτης, Καμαλαύκα [Καλαμαύκα], Καμνάκι, Καράβι [Κάραβος], Κάστρο, Καφαλού [Καψάλα], Κόκκαλα, Κορακιά, Κουκίστρα, Κουκουναβλιά [Κουκουμαύλες], Κούτελα, στου Κυριάκου [Κυριάκος], Λαγκάδα, Λάζαρος [Λάζαρι], Λάκκος, Λιθαδάκι, Λιθαδερή [Λιθαδερά], Λιθάδι, Λίμνη, Μακριά Φυλλάδα, Μαράδι, Μάρμαρα, Μαχαίρας, Μερσίνη, Μύλος, Ξερόκαμπος, Ξυλοκερατιά [Ξυλοκερατάδι], Πεζούλες [Πεζούλια], Περιθόλι [Περιθόλα], Πήγαδος, Πισκοπιανά, Πλακωτό, Πλατιά Χωράφια, Πλατύς Γιαλός, Πόρτες, Ποταμιά, Πύργος, Ράχη, Ραχίδια, Σελάδα, Σπηλιά, Σταυρί, Στέρνα, Στρογγυλό, Ταξίαρχος, Τούρλος, Φανάρι, Φανερωμένη, Φυρρός Εγκρεμνός [Φυρρό Βουνί, Φυρρό Χωράφι, Φυρρολαγκάδι κ.λπ.], Χάλαρα.

Σύνολο: 65.

*Μύκονος – Σέριφος:*⁷¹

Αγρελιά [Αγριλιά], Ακρωτηράκι, Αμυγδαλίδι [Αμυγδαλιές], Ασπάλαθου [Ασπалаδράδικο], Άσπρος Εγκρεμνός, Βαστάγος [Βαστάγοι], Βατούδια [Βατούδη], Βίγλα, Βουδόμαντρες [Βουδόμανδρα], Βουνά, Βουνάκια, Βρετού [Βρετό], Γιαλούδι, Διακόφτι, Εγλιστρές Γούρνες [Εγκλειστρός], Καλαδάς, Καμαλαύκα [Καμιλαύκα], Κάππαρη, Καράβι [Καραβά], Καρδαμίδα [Κάρδαμα], Κάτω Πηγάδι, Καφαλού [Κάφαλος], Κορακιά [Κοράκου], Κούντουρος, Κρεμαστή, Κυριάκου [Κυριακού], Λαγκάδα, Λάκκος, Λίμνη, Μάρμαρα, Μεγάλη Βίγλα, Μερσίνη [Μυρσινιά], Μύλος, Ξερόκαμπος, Ξεροχωριό, Ξυλοκερατιά, Πεζούλες [Πέζουλας], Πέραμα, Πετρωτό [Πετροπό], Πήγαδος, Πηγή, Πλακωτό, Πλατύς Γιαλός, Πόρτες, Ποταμιά, Πυργί, Πύργος, Σκάφη, Σταυρός, Στενό, Ταξίαρχης, Φυρρός Εγκρεμνός [Φυρρό Βουνί, Φυρρό Κεφάλι κ.ά.], Χάλαρα, Χαλασμένη [Χαλασμένα], Χαρκίδια [Χαρκιαδινά στην Ετιά], Χοχλιό [στους Χοχλάκους].

Σύνολο: 57.

70. Χρησιμοποιήθηκε ο κατάλογος του Ν. Αλιπράντη, *Τα τοπωνύμια*, σ. 15-324.

71. Αντιπαραβλήθηκαν τα μικροτοπωνύμια της Μυκόνου με τις θέσεις που καταγράφονται σε φορολογικό κατάστιχο του 1781 της Σερίφου, βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος*, σ. 193-211.

*Μύκονος – Σίκινος:*⁷²

Απάνω Ρίμνη [Ρίμνη], Άσπρος Εγκρεμνός, Βαστάγος [Βαστάες], Ελιά [Εληές], Κάτεργα [Κάτεργο], Καυκάλα [Καυκάρες], Καψαλού [Κάψαλος], Κουκουλού [Κουκκούλη], Κούντουρος [Κουντούρα], Λαγκάδα, Λιβάδι, Μαύρη Σπηλιά, Μύλοι, Ξυλοκερατιά [Ξυλοκερατιές], Παλιόκαστρο, Παραπόρτι, Πήγαδος [Πήγαδος], Πόρτες [Πόρτα], Σελάδα [Σελλάδι], Σιδεροκάψια [Σιδεροκάψι], Ταξιάρχης, Τούρλος [Τρούλλος], Φανάρι [Φανάρα], Χάλαρα.

Σύνολο: 24.

*Μύκονος – Σύρος:*⁷³

Αγρελιά [Άγρελας], Άμμος, Αμυγδαλίδι [Αμυγδαλού], Ακρωτηράκι [Κρωτηράκι], Ασπαλάθου [Ασπалаθωπό], Άσπρος Εγκρεμνός, Αστοιθωπή [Αστοιθωπό], Βίγλα, Βουνάκι, Βουνί, Γιοφύρια [Γεφύρια], Γκρεμνός του Κάρλου [του Κάρλου], Γλυφάδα, Διακόφτι [Διακόφτης], Κακοβούνι, Καμαλαύκα [Καλαμαύκια], Καμνάκι [Καμινάκι], Καλαφάτη, Κάππαρη, Καράβι [Καράβα], Κάστρο [Καστρί], Καψαλού [Κάψαλος], Κεφαλοβούνι, Κηπάρια [Κηπάρι], Κορακιά [Κόρακας], Κουκουλού [Κουκουλάς], Κούτελα [Κούτελο], Κρεμαστή, Λαγκάδα, Λάκκος [Λάκκοι], Λιγιά, Λιβάδι, Λάμπη [Λάμπου], Λίμνη [Λιμνί], Μακριά Φυλλάδα [Άσπρη Φυλλάδα, Φυλλάδα], Μαντρίσια, Μάρμαρα, Μαύρη Σπηλιά, Μνήματα, Μύλος, Ξερόκαμπος, Ξυλοκερατιά [Ξυλοκερατιδία], Πανάχραντος, Πέραμα, Περιβόλι [Περβόλια], Πήγαδος [Μπήγαδο], Πισκοπιανό [Πισκοπιανό], Πλακωτό [Πλακωπό], Πόρτες [Πόρτα], Ποταμιά [Ποταμός], Πυργί [Πυργιά], Ράχη, Σκάφη, Σπηλιά, Σταυρός, Στενό, Στρογγυλό [Στρογγυλή], Ταξιάρχης, Τουρκίτζι [Τουρκί], Τούρλος, Φανάρι, Φανερωμένη, Φοινικιά, Φυρρός Εγκρεμνός [Φυρρά Βουνά, Φυρρές Σπηλιές κ.ά.], Χάλαρα, Χάλαντρα [Χάλανδρα], Χοχλιό [Χοχλάκοι].

Σύνολο: 67.

72. Χρησιμοποιήθηκε για αντιπαραβολή ο κατάλογος τοπωνυμίων της Σικίνου που έχει καταρτίσει ο Ζ. Γαβαλάς, *Η νήσος Σίκινος*, Αθήνα 1931, σ. 72-76, όπου περιλαμβάνεται σχετικά μικρός ονομασιών δέσεων.

73. Για την παραβολή με το τοπωνυμικό της Σύρου χρησιμοποιήθηκαν τα τοπωνύμια που έχει συγκεντρώσει ο Α. Φραγκίδης, όπως αυτά έχουν δημοσιευθεί από τον Γ. Ντελόπουλο, «Η συμβολή του Φραγκίδη στη συριανή τοπωνυμολογία», π. *Συριανά Γράμματα*, 11 (Ιούλιος 1990), σ. 247-250 και οι αντίστοιχες καταγραφές των Ε. Ν. Ρούσσου και Γ. Ντελόπουλου (βλ. π. *Συριανά Γράμματα*, 11 (Ιούλιος 1990), σ. 263-265. Η καταγραφή του Α. Φραγκίδη πραγματοποιήθηκε το 1912 και οι άλλες δύο το 1967 και 1987 αντίστοιχα, επομένως στο τοπωνυμικό αυτό αποτυπώνονται πλέον οι επιδράσεις και καταγράφονται οι ονομασίες που ήρθαν στο νησί με τους νέους κατοίκους που εγκαταστάθηκαν εκεί τον 19ο αιώνα.

Ας υπενθυμιστεί καταρχήν ότι ο αριθμός των επικαλύψεων σε κάθε ζεύγος νησιών και συνολικά δεν μπορεί να οδηγήσει σε απολύτως ικανοποιητικά συμπεράσματα, καθώς έχουν αντιπαραβληθεί κατάλογοι τοπωνυμίων με πολύ διαφορετικά γνωρίσματα (σύγχρονοι, καταρτισμένοι με βάση ιστορικά ντοκουμέντα συγκεκριμένης εποχής, κατάλογοι σχεδόν εξαντλητικοί και άλλοι λιγότερο λεπτομερείς). Παρόλα αυτά η τάξη μεγέθους των κοινών ονομασιών θέσεων –ανεξάρτητα από τον ακριβή αριθμό των ταυτίσεων– μπορεί να έχει τεκμηριωτική χρήση διότι σηματοδοτεί κοινά γνωρίσματα των συγκρινόμενων τόπων και αναδεικνύει σταθερές παραμέτρους της ζωής των κατοίκων.

Όπως είναι φυσικό τα περισσότερα όμοια ή παρόμοια μικροτοπωνύμια αποδίδουν τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά, τη μορφολογία του εδάφους, την έλλειψη ή τη συγκέντρωση ύδατος. Ενδιαφέρον είναι ότι απαντούν σε πολλά νησιά όχι μόνο τοπωνύμια των οποίων οι λόγοι διάδοσής τους είναι προφανείς (για παράδειγμα Ποταμιά [Ποτάμια, Ποτάμι], Βρύση [Βρυσιά, Βρύσες], Λαγκάδα [Λαγκάδι, Λαγκάδια],⁷⁴ Ακρωτήρι [Κρωτήρι, Ακρωτηράκι] κ.λπ.), αλλά και ονομασίες, των οποίων η επιλογή προδίδει κοινό γλωσσικό και αισθητικό κριτήριο, καθώς επίσης και κοινό τρόπο πρόσληψης του χώρου. Ενδεικτικά σημειώνουμε μερικά παραδείγματα:

- ο Η ονομασία Καμαλαύκα με διάφορες παραλλαγές: Καμιλαύκα, Καλαμαύκα, Καλαμαύκια, απαντά στη Μύκονο, στην Άνδρο, στη Νάξο, στη Σύρο, στη Σέριφο, στην Πάρο. Σύμφωνα με μία ερμηνεία το όνομα του τοπωνυμίου χρησιμοποιείται προκειμένου να δηλωθεί περιοχή, όπου η διαμόρφωση του εδάφους θυμίζει το καλιμαύκι ιερών (λατ. *camellaucium*).⁷⁵
- ο Το τοπωνύμιο Φυρρός Εγκρεμός [Φυρρόγκρεμα] προέρχεται από το πυρρός>φυρρός = κόκκινος και είναι δηλωτικό του χρώμα-

74. Σε νοταριακά έγγραφα συναντάμε επίσης μεταβίβαση λαγκαδιού (βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νοταριακά», σ. 672-673). Η ίδια λέξη λοιπόν χρησιμοποιείται παράλληλα ως τοπωνύμιο και ως προσδιορισμός συγκεκριμένου χαρακτήρα αγροτικής έκτασης. Ο Φ. Κουκουλές, «Ετυμολογικά. Λαγκάδι», π. *Λεξικογραφικόν Αρχαίον*, τ. 5, στο π. *Αθηνά*, 30 (1919), σ. 36-37, ερμηνεύοντας την προέλευση της λέξης, την σχετίζει με τη λέξη «λάκκος» που σημαίνει κοιλάδα, φαράγγι.

75. Το τοπωνύμιο απαντά επίσης στη Ρόδο, Ζάκυνθο, Κρήτη, Κάρπαθο κ.ά. (βλ. σχετικά Γ. Κουμουλής, «Καλαμαύκα - Καλλαμαύκι», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, 1 (1938), σ. 292· Ν. Αλιπράντης, *Τα τοπωνύμια*, σ. 92· Κ. Μηνάς, *Τοπωνυμικό της Καρπάδου*, Αθήνα 2000, σ. 127.

τος του εδάφους. Εδώ εντοπίστηκε στα νησιά Άνδρο, Κέα, Κίμωλο, Μύκονο, Νάξο, Πάρο, Σύρο, έχει όμως ευρύτατη διάδοση στο χώρο του Αιγαίου με ποικίλους λεκτικούς συνδυασμούς (Φυρρά, Φυρρόγεια, Φυρροβούνι, Φυρρολαγκάδι, Φυρρό Χωράφι, Φυρρόν Ποταμόν κ.λπ.).⁷⁶

- ο Το τοπωνύμιο Χάλαρα σημαίνει περιοχή απόκρημνη, με απότομες πέτρες, δύσκολη στην πρόσβαση.⁷⁷ Ανάμεσα στα νησιά που εξετάστηκαν εδώ το τοπωνύμιο εντοπίστηκε στην Αμοργό, Άνδρο, Κέα, Κίμωλο, Μύκονο, Πάρο, Νάξο, Σέριφο, Σίκινο, Σύρο.⁷⁸
- ο Τοπωνύμιο Χοχλιό [Χόλκακας, Χοχλάκοι, Χοχλάκους (στους)] απαντά στην Άνδρο, Μύκονο, Σέριφο, Σύρο. Παρεμφερείς τύποι της λέξης, που δηλώνει τις στρογγυλεμένες από το κύμα πέτρες, έχουν εντοπιστεί επίσης και σε άλλα νησιά.⁷⁹

76. Βλ. σχετικά Δ. Γεωργακάς, «Τοπωνυμικά», π. *Λαογραφία*, 12 (1938), σ. 67-71· Ι. Προμπονάς, «Η γλώσσα των ναξιακών εγγράφων (1433-1837) κατά το παλαιότερον ναξιακό ιδίωμα», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 7 (1968), σ. 391-392· Ι. Θωμόπουλος, *Μελέτη*, σ. 156-157· Ν. Αλιπράντης, *Τα τοπωνύμια*, σ. 228· Μ. Κορρές, «Τα τοπωνύμια της Κωμιακής Νάξου», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου, «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, επιμ. Ι. Προμπονάς, Στέφ. Ψαρράς, Αθήνα 1994, σ. 837, 854.

77. Βλ. Γ. Χατζηδάκις, «Περί τονικών μεταβολών εν τη Μεσαιωνική και Νεωτέρα Ελληνική», στον τόμο *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 2, Αθήνα 1907, σ. 135 και Ι. Θωμόπουλος, *Μελέτη*, σ. 158-159. Σημειώνεται ότι διαφορετική είναι η προέλευση του τοπωνυμίου Χάλαντρα, το οποίο σημαίνει ψάθα, στρώμα, κιτόνα ή καλύβα καλογήρου. Απαντά στη Μύκονο και σε διάφορες άλλες περιοχές της Ελλάδας (πρβλ. και Χαλανδριανή, Χαλάνδρι), βλ. Α. Κατσουρός, «Τοπωνύμια της Νάξου», *ό.π.*, σ. 99-100· Κ. Άμαντος, «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Χίου», π. *Αθηνά*, 17 (1915), σ. 39-40.

78. Επίσης και σε άλλες περιοχές όπως στην Τήνο, Κύδνο, Κρήτη, Σίφνο, Ρόδο, Πάτιο κ.ά., βλ. σχετικά, Σ. Μενάρδος, «Τοπωνυμικόν της Μυκόνου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 7 (1930), σ. 244-245 και Ν. Αλιπράντης, *Τα τοπωνύμια*, σ. 231.

79. Βλ. Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, «Τοπωνυμικό Νισύρου», π. *Νισυριακά*, 3 (1969), σ. 253 (Χοχλάκοι)· ο ίδιος, «Τοπωνύμια Σύμης», π. *Τα Συμαϊκά*, 1 (1972), σ. 63· Ν. Ζάρακας, «Τοπωνύμια της νήσου Κω», *ό.π.*, σ. 110 και 143 (Χοχλακίαρης, Χόχλακας)· Χ. Κουτελάκης, *Συμβολή στο τοπωνυμικό της Τήλου*, Αθήνα 1982, σ. 105 (Χοχλακιά)· Μ. Σκανδαλίδης, *Το τοπωνυμικό της Χάλκης Δωδεκανήσου*, Ρόδος 1982, σ. 104-105 (Χοχλάκοι, Χοχλακούρα)· Ναπ. Ξανθούλης, *Τοπωνυμικό της Σκύρου*, Αθήνα 1984, σ. 104-105 (Χόχλακας)· Κ. Μηνάς, *Τοπωνυμικό της Καρπάθου*, *ό.π.*, σ. 342 (Χοχλακία, Χοχλακίαρης, Χοχλακίης, Χοχλακούλλια)· Μ. Σέργης, «Τοπωνύμια Γλινάδου», *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου, «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, επιμ. Ι. Προ-

Ανάλογες συγκλίσεις παρουσιάζονται ακόμη σε τοπωνύμια που σχετίζονται με τη χλωρίδα ή τις καλλιέργειες των νησιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το τοπωνύμιο Αγριελιά, που είναι κοινό σε όσα νησιά συνεξετάστηκαν ή άλλα ανάλογα τοπωνύμια που εμφανίζονται σε περισσότερα από δύο νησιά, όπως Φοινικιά (Αμοργός, Μύκονος, Σύρος), Κάππαρη (Άνδρος, Κέα, Μύκονος, Νάξος, Σέριφος, Σύρος), Κουκκίστρα⁸⁰ (Αμοργός, Κέα, Μύκονος, Πάρος).

Κοινή είναι επίσης η παρουσία τοπωνυμίων που διασώζουν:

- ο κτίρια ή φρουριακές εγκαταστάσεις που απηχούν ιστορικές μνήμες όπως: Πύργος, Κάστρο, Καστέλι·
- ο πρακτικές των κατοίκων που ανταποκρίνονταν σε ανάγκες φύλαξης ή επιτήρησης όπως: Βίγλα, Βίγλες, Μεροβίγλι·
- ο εγκαταστάσεις που σχετίζονται με τις επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων όπως: Μύλοι, Ανεμόμυλοι, Καμίνι [Καμίνια, Καμινάκια], Χαρκιδιά.⁸¹

Τα τοπωνύμια αυτού του τύπου έχουν ισχυρή παρουσία στο νησιωτικό χώρο. Το ισχυρό στοιχείο ήταν η ανάγκη να επισημανθεί η λειτουργία που δήλωνε το όνομά τους και όχι η ονοματοθεσία του τόπου. Για παράδειγμα το τοπωνύμιο Βίγλα που αντιστοιχεί σε όσες θέσεις υπήρχαν βίγλες (σκοπιές, παρατηρητήρια), όχι μόνο επιχωριάζει σε όλα σχεδόν τα νησιά, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις επαναλαμβάνεται στο ίδιο νησί πολλές φορές.⁸²

μπονάς· Στέφ. Ψαρράς, Αθήνα 1994, σ. 906 κ.ά. (Βλ. επίσης τη συσχέτιση –και την αντίκρουσή της– σχετικά με το τοπωνύμιο Φλακωπή της Μήλου Ζ. Γαβαλάς, «Φλακωπή», π. *Αθηνά*, 45 (1934), σ. 198 και Ιω. Θωμόπουλος, «Το όνομα Φλακωπή», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 10-11, όπου και σχετική βιβλιογραφία).

80. Δηλαδή τόπος όπου καλλιεργούνται κουκκιά. Βλ. το ίδιο τοπωνύμιο στη Νάξο, Μ. Σέργης, «Τοπωνύμια Γλινάδου», σ. 909. Γενικά η κατάληξη -ιστρα, όταν προστίθεται σε ονόματα φυτών, δηλώνει τόπο καλλιέργειας ή σποράς τους· για σχετικά παραδείγματα βλ. Ιω. Θωμόπουλος, *Μελέτη*, σ. 105-106.

81. Η λέξη προέρχεται από το χαλκείο = εργαστήριο του χαλκέα και κατ' επέκταση του σιδηρουγού και είναι κοινή ονομασία στα νησιά του Αιγαίου σε περιοχές όπου υπήρχαν σιδηρουργεία, βλ. Κ. Μηνάς, *Το τοπωνυμικό της Κάσου*, Αθήνα 1975, σ. 119· Ν. Αλιπράντης, *Τα τοπωνύμια*, σ. 232.

82. Στη Ρόδο για παράδειγμα απαντά 21 φορές (βλ. Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1951, σ. 85). Γενικότερα για τις παραλλαγές του τοπωνυμίου στον ελληνικό χώρο βλ. Ι. Θωμόπουλος, «Nomes de postes d'observation et de signalement en Grèce», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 840-841.

Την ίδια αυστηρή ταύτιση ονομασίας - λειτουργίας συναντάμε και σε τοπωνύμια που δηλώνουν την ύπαρξη διαφόρων κτισμάτων ή εγκαταστάσεων. Ευρύτατη είναι για παράδειγμα η διάδοση του τοπωνυμίου Καμίι [Καμίγια, Καμινάκι], το οποίο σηματοδοτεί την ύπαρξη διαφόρων εγκαταστάσεων εκκαμίνευσης. Το τοπωνύμιο, εκτός από τα νησιά Άνδρο, Μύκονο, Νάξο, Πάρο και Σύρο, μπορεί να εντοπιστεί και σε πλήθος άλλους τοπωνυμικούς καταλόγους από διάφορες περιοχές της Ελλάδας.⁸³

Τα συγκριτικά στοιχεία, που αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με το τοπωνυμικό των νησιών του Αιγαίου, υποδεικνύουν ότι οι παράλληλες ιστορικές διαδρομές, η ομοιότητα του φυσικού περιβάλλοντος των νησιών, οι παρόμοιες συνθήκες στους όρους διαβίωσης και οι αναλογίες στις δραστηριότητες των κατοίκων αποτυπώνονται και στις επιλογές που ακολουθήθηκαν κατά τη σήμανση του τόπου. Βέβαια οι αναφορές που έγιναν εδώ απλώς και μόνο υπαινίσσονται το θέμα. Η συστηματική καταγραφή και μελέτη του τοπωνυμικού και μικροτοπωνυμικού πλούτου των νησιών –παρότι έχει ήδη για ορισμένες περιοχές δώσει πολύ αξιόλογα δείγματα γραφής– νομίζω ότι αποτελεί ακόμη σε μεγάλο βαθμό ζητούμενο. Η προσθήκη νέων μελετών και η διεξοδικότερη διερεύνηση του θέματος θα επιτρέψει να αναδυθούν στην επιφάνεια πλευρές της «ελάσσονος» ιστορίας του νησιωτικού χώρου που στο πέρασμα του χρόνου δεν άφησαν ίχνη αλλά, παρά μόνο ό,τι συμπυκνώθηκε μέσα στις ονομασίες των οικισμών και των τοποθεσιών.

83. Σημειώνονται ενδεικτικά: Εμμ. Μανωλακάκης, *Καρπαδικά*, Αθήνα 1896, σ. 157· Δ. Βαγιακάκος, «Συμβολή εις την μελέτην του τοπωνυμικού και ονοματολογίου της νήσου Ιθάκης», π. *Αθηνά*, 64 (1960), σ. 152· Λ. Κοντοβέρος, «Ονόματα τοπίων και περιφερειών των τριών περιοχών της νήσου Νισύρου», π. *Νισυριακά*, 1 (1963), σ. 145· Τάκης Δεμόδος, «Τοπωνύμια της Μοθώνης», π. *Ονόματα*, 4 (1972), σ. 29· Ν. Ζάρακας, *ό.π.*, σ. 112, 146· Χ. Κουτελάκης, *Συμβολή*, σ. 43· Μ. Σκανδαλίδης, *ό.π.*, σ. 58· Ναπ. Ξανθούλης, *ό.π.*, σ. 100-101· Β. Σταυρόπουλος, «Τοπωνύμια και τοπωνυμικά του χωριού Μάλθη (Μποντιά) επαρχίας Τριφυλίας νομού Μεσσηνίας», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 550· Π. Βλαχάκος, «Το μικροτοπωνυμικό του χωριού Βασιλική Λακωνίας», π. *Ιστοριογεωγραφικά*, 2 (1988), σ. 123 κ.ά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΘΕΣΕΙΣ “ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ” ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΣΤΗ ΜΥΚΟΝΟ ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ

Αγγελικό, το	Αμάλια, τ'
Αγία Αναστασία, η	Άμμος, η
Αγία Άννα, η	Αμπελόκηπος, ο
Αγία Μαρίνα, η	Αμυγδαλίδι, το
Αγία Μονή *, η	Απηγανιά, η
Αγία Παρασκευή, η	Αργύραινα, στην
Αγία Φωτεινή, η	Αρμενιστής, ο
Άγιοι Απόστολοι, οι	Αρμυρά Λαγκάδια, τα
Άγιοι Πάντες, οι	Ασήκωτο Λαγκάδι, το
Άγιος Αρτέμιος, ο	Ασπαλάδου, σι'
Άγιος Βασίλης *, ο	Ασπροβούνι, το
Άγιος Γεώργης, ο	Άσπρος Εγκρεμνός, ο
Άγιο Γεώργη, Τραχήλι πάνω στον	Αστοιδωπή [Ασηβωπή], η
Άγιος Γεώργης του Κλουδά, ο	Βαριγιάννης (;), ο
Άγιος Γεώργης της Πλάκας, ο	Βάρουχας, ο
Άγιος Δημήτρης *, ο	Βασιλικό, το
Άγιος Ελευθέριος, ο	Βαστάγος *, ο
Άγιος Ηλίας, ο	Βατούδια, τα
Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, ο	Βίγλες [Βιγλί, Βίγλα], οι
Άγιος Λάζαρος, ο	Βόδωνας, ο
Άγιος Νικόλας της Ράχης, ο	Βολιταριές, οι
Άγιος Παντελεήμονας, ο	Βουδόμαντρες, οι
Άγιος Παντελεήμονας Βορεινά, ο	Βουνάκια, τα
Άγιος Παντελεήμονας Ραχίδια, ο	Βουνί του Καλόγερου, το
Άγιος Παύλος, ο	Βουνί του Στρατή, το
Άγιος Πέτρος, ο	Βουνό [Βουνά], το
Άγιος Πρόδρομος, ο	Βουργάρι, το
Άγιος Σάββας, ο	Βούρλα του Μακαρόνη, τα
Άγιος Στέφανος, ο	Βρετού, στον
Άγιος Φιλάρετος, ο	Βρύση [Βρυσιά, Βρύσες], η
Αγράρι, το	Βρωμόλακας [Βρομόλακας], ο
Αγρελιά, η	Γαλιότες, οι
Αγριοσυκιά, η	Γέμελος [Γέμελο], ο
Ακρωτηράκι, το	Γιαλός *, ο
Αλετριδί (;), το	Γιαλούδι [Γιαλούδια], το

Γιοφύρια, τα	Καπνούσα, η
Γκιέλα Κοντογιάννη, η	Καράβι, το
Γκοπριά, η	Καρδαμίδα, η
Γκρεμνός του Κάρλου, ο	Καρδιοκαύτης, ο
Γλάστρο, το	Καρδούλη, του
Γλυφάδα, η	Κάρικα, του
Δαιμονιόπετρα, η	Καριωτάδω[ν], των
Δημητράκη, του	Κασοτρύπια, τα
Διακόφτι, το	Καστελάκια, τα
Διακόφτι, Άγιος Ιωάννης, το	Κάτεργα, τα
Διακόφτι, Κάτω, το	Κάτω Βουνί, το
Δρακουρί [Ντακουρί;], το	Κάτω Λιβάδι [Κάτω Λιβάδια], το
Δράπανος [Δράπανο], το	Κάτω Πηγάδι, το
Δραφάκι, το	Καυκάλα, η
Εγλιστρές Γούρνες, οι	Καψαλού, στου
Ελεημονήτρια, η	Κερά η Άρφη [Αρφανή;], η
Ελιά, η	Κεφαλόβατο, το
Εμπουρδέκτης [Εμπουνέτης;], ο	Κεφαλοβούνι, το
Επτά Αλώνια, τα	Κηπούργια [Κηπουργιό, Κηπάρια], τα
Καημένα Λιβάδια, τα	Κόκκαλα, τα
Καινούργια Κλείσματα, τα	Κόνυζα [Κόνιζα], η
Κάκαρη, του	Κορακιά, η
Κακοβούνι, το	Κοσομύτης, ο
Κακοπλάγι, το	Κουδονόπετρα, η
Καλά Λιβάδι, τα	Κουκίστρα, η
Καλαδάς, ο	Κουκουλού, η
Καλαμοπόδι, το	Κουκουναβλιά, τα
Καλαφακιόλα, η	Κουλουξούς, στις
Καλαφάτη, Κάμπος του, ο	Κουμαρού, η
Καλαφάτης, ο	Κούνουπας [Κούνουμπας], ο
Καλίτζα [Καλίτζη], η	Κούντουρος, ο
Καλό Λιβάδι, το	Κουρβούλια, τα
Καλόλυκος, ο	Κουσουμά [Κουσουμπά], στου
Καλό Χορτιά (;), το	Κουτέλα, η
Καλυβάρι [Καλυβάρια], το	Κουφωτό, το
Καμαλαύκα, η	Κρεμαστή, η
Καμινάρια, τα	Κυδωνιά, η
Καμίνι, το	Κυρά των Αγγέλων *, η
Κανάλια, τα	Κυριάκου, στου
Καμνάκι, το	Λαγκάδα [Λαγκάδι, Λαγκάδια], η
Κάππαρη, η	Λαγκάδια Βορεινά, τα
Καπασόνη, του	Λαγκάδι Συκαμιάς, το

Λάζαρος, ο	Μπαλιά Στεφανή, τα
Λαζαχάρο (;)	Μπλυντρί [Πλυντρί], το
Λάκκος, ο	Μπουζίνα [Μπουζιόνα], η
Λάμπη, η	Μπουρδεχτάρια [Μπουρδευτάρια], τα
Λαρδακοπή, η	Μύλος [στους Μύλους], ο
Λάταρη, στου	Νάση (;)
Λιθαδάκι [Λιθαδάκια], το	Νερό της Φλουρέντζας, το
Λιθαδερή, η	Νιόκαστρο, το
Λιθάδι [Λιθάδια], το	Ντάγκος [Νταγκού] (;), ο
Ληνό, το	Ντελαμούρα [Ταλαμούρα], η
Λιγιά, η	Ξερόκαμπος, ο
Λιγοπόταμο [Λίγος Ποταμός], το	Ξερό Χωριό, το
Λίμνη *, η	Ξυλοκερατιά, η
Λούλος, ο	Οκρίκου (;)
Λουμπινού Πλάκα, στου	Ορνός [Ορινός], ο
Λυχναύτια, τα	Παλιόκαστρο, το
Μάζα, η	Παναγία, η
Μακριά Φυλλάδα, η	Πάναρμος [Μπάναρμος], ο
Μαμάτζος, ο	Πανάχραντος, ο
Μάντρα του παπά Κωνσταντίνου, η	Παραγαζαριό (;), το
Μαντρίσια [Μαντρίτζια], τα	Παραδείσι, το
Μασού [Μαγού], η	Παραλία (κοντραδά της) *, η
Μασού, Κάτω, η	Παραχέρη, στου
Μαράδι, το	Παυλάδος [Παυλάδο], ο
Μαρινάδο, το	Πεζούλες [Πεζουλού], ο
Μάρμαρα, τα	Περάματα [Πέραμα], τα
Μασούρι, το	Περιβόλι, το
Ματογιάνι, το	Πετεινάρος, ο
Μαύρη Σπηλιά, η	Πετρούνι, το
Μαύρο Πετράδι, το	Πετρωτό [Πετρωτά], το
Μαχαίρας, ο	Πηγάδι Αβδελλών [Αβδελλοπήγαδο], το
Μεγάλη Βίγλα, η	Πήγαδος [Μπήγαδος, Πηγάδι], ο
Μεγάλη Πλάκα, η	Πηγή, η
Μεγάλο Βουνί, το	Πιθωτό, το
Μεγάλο Χωριό, το	Πισκοπιανά, τα
Μέγας Εγκρεμνός, ο	Πλακωτό, το
Μερσίνη, η	Πλατειά Χωράφια, τα
Μερχιά [Μερχιιά], η	Πλατύς Γιαλός, ο
Μνήματα, τα	Πόρτες, οι
Μορόεργο, το	Ποταμάκια τ' Αλέξη, τα
Μούρτζικα [Μούρτζικα, Αμούρτζικα], τα	Ποταμά, η
Μπίδος, ο	

Πουτρούμι, το	Συκίδια [Σκίδια], του
Πυργί **, το	Συναδινού, στου
Πύργος **, ο	Ταξίαρχος [Ταξίαρχης], ο
Ράχη [Ράχης], η	Τζαγκάρη, του
Ραχίδια [Ρεχίδια], τα	Τουμπάκια, τα
Ρεσούνα, η	Τουρκίτζι [Τουρνίτζι, Τουρκίσι], το
Ρέτα, η	Τουρκολούσι, το
Ρουμπάδο(ς), ο	Τουρλιανή, η
Ρουσουνάρα, η	Τούρλος, ο
Ρόχαρη *, η	Τρουπετάρια, τα
Σαμπίνα (;), η	Φανάρι, το
Σελάδα, η	Φανερωμένη, η
Σιδεροκάψια, τα	Φαφλαώνα, η
Σκαρδαμίδα, η	Φοινικιά, η
Σκάφη, η	Φορτωσού, η
Σκουλουδού [Σκουλουδιό], η	Φόκος (;), ο
Σκυλάμπελο, το	Φουμιά, η
Σπάρτα, τα	Φτελιά, η
Σπηλιά [Σπήλιο], η	Φυρρός Εγκρεμνός [Εφυρρός ...], ο
Στρακούρι, το	Χάλαντρα, τα
Σταρόδουρλα, τα	Χάλαρα, τα
Σταυρί [Σταυρός], το	Χαλασμένη, η
Στενό, το	Χαμπάρη, στου (;)
Στέρνα, η	Χαρκίδια *, τα
Στρατί, το	Χατζηράδο, το
Στρέμπουλας, ο	Χοιροβούρλια, τα
Στρογγυλό, το	Χουλάκια, τα
Συκαλάδω(ν) [Τσικαλάδω(ν)], των	Χοχλιό, το

Διευκρινίσεις

- Σε ορθογώνιες ακύλες τίθενται γλωσσικές παραλλαγές του ίδιου, όπως πιθανολογείται, τοπωνυμίου· δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί τελείως και η εκδοχή να πρόκειται για διαφορετικές τοποθεσίες.
- Για την ταύτιση των τοπωνυμίων που περιλαμβάνονται στον πίνακα βλ. τους δύο χάρτες που συνοδεύουν το βιβλίο του Π. Κουσαθανά, *Χρηστικό λεξικό του ιδιώματος της Μυκόνου*, Ηράκλειο 1996.
- *: Τοποθεσίες που ευρίσκονται στην περιοχή του κύριου οικισμού του νησιού.
- ** : Δεν είναι σαφής η διάκριση μεταξύ των ονομασιών Πύργος και Πυργί. Πύργος ονομάζεται συνοικία του οικισμού της Μυκόνου αλλά και θέση στην περιοχή της Ανωμεράς, ενώ τοπωνύμιο Πυργί απαντά στην ενδοχώρα του νησιού.
- (;): Η ανάγνωση του τοπωνυμίου είναι προβληματική.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

ΤΟΠΟΘΕΣΙΕΣ ΜΕ “ΑΣΤΙΚΑ” ΑΚΙΝΗΤΑ ΣΤΗ ΜΥΚΟΝΟ
ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ

Αγία Ελένη, η	Λευκάντρα [Αλευκάντρα], η
Αγία Κυριακή (κοντράδα), η	Λιμένες, οι
Αγία Μονή, η	Λίμνη (κοντράδα), η
Αγία Παρασκευή (κοντράδα), η	Λιμνιώνα, η
Αγία Τριάδα (κοντράδα), η	Λόξα, η
Άγιοι Τριεράρχες, οι	Μαζιπιό, το
Άγιος Βασίλης (κοντράδα), ο	Μανδράκι *, το
Άγιος Βλάσης, ο	Μαράδι *, το
Άγιος Δημήτρης (κοντράδα), ο	Μαγού, η
Άγιος Ηλίας (κοντράδα), ο	Μεγάλο Βουνί *, το
Άγιος Ιωάννης (κοντράδα), ο	Οικονόμου Κορίνθιου (κοντράδα), η
Άγ. Ιωάννης του Γιάκου (κοντράδα), ο	Παναγία (κοντράδα), η
Άγιος Ιωάννης του Κουφού, ο	Παναγία του Αγραβαρά (κοντράδα), η
Άγ. Ιωάννης Παραπόρτι (κοντράδα), ο	Παναγία παπά Βεντούρη (κοντράδα), η
Άγιος Νικόλαος, ο	Παναγία του Ρακετζή, η
Αγριοσυκιά *, η	Παναγία του Τελονακίου, η
Απάνω Ρύμη (κοντράδα), η	Παπά Φρατζέσκου Σκορδίλη (κοντρά- δα), του
Αρμυρά Λαγκάδια *, τα	Παραπόρτι, το
Βόδωνας *, ο	Περγίγρο (;)
Γεώργη Καλόμενου (κοντράδα), του	Πετεινάρος *, ο
Γιαλός (κοντράδα), ο	Πιάτζα Κομμούνα, η
Διακόφτι *, το	Πόρτα, η
Δράπανος *, το	Πόρτα Κομμούνα, η
Ελένης του Κολήνου (;) (κοντράδα), της	Ποτέ παπά Αντώνη (κοντράδα), του
Ελεούσα, η	Πυργί ***, το
Εμπουρδέκτης *, ο	Πύργος (κοντράδα) ***, ο
Ζαχαρόλας, στις	Σκουλουδού *, η
Κάστρο, το	Σκυριανούδενας (κοντράδα), της
Κάστρο, Άγιος Δημήτρης, το	Στενό *, το
Κάστρο, πίσω από το	Στρέμπουλας *, ο
Κάτω Λιθάδια *, τα	Συκαλάδο *, το
Καψάλη (;)	Σωτήρας, της (κοντράδα)
Κεφαλοβούνι *, το	Χαντάκι *, το
Κόρτι *, το	Χαρκιδιά, τα
Κυσουλή Κήπος (;), του	Χαύτα, η
Κωνσταντή Πετρή (κοντράδα), του	Χοχλιό *, το
Λιθάδια *, τα	

Διευκρινίσεις

- Σε ορθογώνιες αγκύλες τίθενται γλωσσικές παραλλαγές του ίδιου, όπως πιθανολογείται, τοπωνυμίου.
 - Για την ταύτιση των τοπωνυμίων που περιλαμβάνονται στον πίνακα βλ. τους χάρτες που συνοδεύουν το βιβλίο του Π. Κουσαδανά, *Χρηστικό λεξικό του ιδιώματος της Μυκόνου*, Ηράκλειο 1996.
- *: Τοποθεσίες που ευρίσκονται έξω από τον κύριο οικισμό του νησιού.
**: Πιθανότατα οι θέσεις «Πόρτα» και «Πόρτα κομμούνα» ταυτίζονται.
***: Δεν είναι σαφής η διάκριση μεταξύ των ονομασιών Πύργος και Πυργί. Πύργος ονομάζεται συνοικία του οικισμού της Μυκόνου αλλά και θέση στην περιοχή της Ανωμεράς, ενώ τοπωνύμιο Πυργί απαντά στην ενδοχώρα του νησιού.
(;): Η ανάγνωση του τοπωνυμίου είναι προβληματική.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ-ΜΙΚΡΟΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΠΑΤΜΟΥ

σύμφωνα με το κτηματολόγιο του 1676

Αγία Μαρίνα, η	Βαγιά, η
Αγία Θεοφανού, η	Βαλάντου, στου
Αγία Παρασκευή, η	Βιχάρη, στου
Αγίας Παρασκευής το Γύρισμα, της	Βουνάκι, το [Βουνάκι στες καδικιές, στο]
Αγία Τριάδα, η	Βραστά, στα
Άγια των Αγίων, τα	Βρισούλι, το
Άγιον Πνεύμα, στο	Γενάδιου, στου [Γενάδιο, στο]
Άγιοι Ανάργυροι, οι	Γνάτη, στου
Άγιοι Σαράντα, οι	Γούρνα, η
Άγιος Αβέρκιος, ο	Γραβά, στου
Άγιος Αθανάσιος, ο	Γρίκος, ο [Γρίκου, στου]
Άγιος Άνθιμος, ο	Δρυάδες, οι
Άγιος Βασίλειος, ο	Ελεούσα, η (βλ. Κυρά Ελεούσα)
Άγιος Βλάσιος, ο	Ευαγγελίστρια, η
Άγιος Γεώργιος, ο	Θεοσκέπαστη, η
Άγιος Γοβδελεάς, ο	Θολάρι, το
Άγιος Ευθύμιος, ο	Καδικιές, οι
Άγιος Θωμάς, ο	Κακόβουνο, στον
Άγιος Ιωάννης Σαράς, ο	Κακούδι, το [Κακουδιού, του]
Άγιος Κύρικος, ο	Καλαμωτή, η [Γκαλαμωτή]
Άγιος Λουκάς, ο	Καμάρι, το
Άγιος Κωνσταντίνος, ο	Καμίνι, το
Άγιος Νικόλας, ο	Κάμπος, ο
Άγιος Νικόλας της Κατζούρενας, ο	Κάμπος του Κάργα, ο
Άγιος Ονούφριος, ο	Κάμπος του Καραγιάννη, ο
Άγιος Παντελέμονας, ο	Κατζούρενα, στην
Άγιος Σίδερος, ο	Κάψαλος στου Τραντάφυλλου, ο *
Άγιος Στάθης, ο	Κήπος, ο
Άγιος Στέφανος, ο	Κοιμητήρια, τα
Άγιος Σπυρίδων, ο [Άγιος Σφιρίδης (;), ο]	Κοκκινόχωμα, το
Αγριολιβάδι, τ'	Κονόμου, στου
Ανεμόμυλοι, οι	Κοσκινά, στου
Αρούβαλη, στ'	Κυρά Λεούσα, η [Κερά Λεούσα]
Αρτικοπός, ο	Λαγκάδα, η [Λαγκάδα στον Κάμπο, η]
Αρχηστρατήγους, στους	Λαμπρινούσα, η
Ασώματος, ο	Λεύκες, οι
Βάκα (;) του Αγίου Δημητρίου, στην	Λιβάδι, το

Λίμνη, η	Σίγουρου, στου
Μακάριου το πηγάδι, στου	Σκάλα, η
Μάνδρα, η	Σκινιάτιστα, στη ***
Μαντζόκος, ο	Στράτα, η
Μανώλακα, στου	Στράτα της Λάμπας, στη
Μαύρου, στου	Συκαμιά, η
Μελίοι, το	Τζικαλά, στου
Μέρικας, ο	Τρία Κηπάρια, τα
Μέταλου, στου	Τρούλος, ο
Νετιά, η	Υπακοή, η
Νεοχώρι, το	Φανερωμένη, η
Ξυλοπάρι, το	Φεγκάφτη, στο [Φιγκώτη, στου]
Παγκαλή, στου [Παγκαλά, στου] **	Φράγγισα, στη
παπά Γεώργη Παγκάλη, στου [απόξω από του]	Φράγγισα της Κατζούρενας, στη (βλ. και Κατζούρενα)
Παναγία του παπά Θωμά, η	Χριστόν στον Κάμπο, στον
Παναγία του Παγκάλη, η	Χριστό, στον
Περδικάρη, στου	Χριστόν της Αργυρής, στον
Πηγάδια, τα	Χωρέφτρια, η
Πηγάδια στον Ποταμό, στα	Χωριδάκι, το
Πηγή, η	
Πλάζα, η [Μπλάζια]	(Καταβιανούδενας, της) ****
Πλυτά, του	(Λυριστή, του) ****
Πρόδρομος, ο (στα Άγια των Αγίων)	(Παλαμάρενας, της) ****
Πυργάλι, το	(Στασινής, της) ****
Σάψηλα, στα	(Τζιντίλενας, της) ****

Διευκρινίσεις

– Σε ορθογώνιες αγκύλες έχουν τεθεί διαφορετικές εκφορές τοπωνυμίων που απαντούν στο κτηματολόγιο. Έχει αποκατασταθεί η ορθογραφία.

*: Είναι αμφίβολο αν αποτελεί είδος κτήματος ή τοπωνύμιο.

** : Η συνηθέστερη γραφή στο κτηματολόγιο είναι με δύο γ.

***: Στο νεότερο τοπωνυμικό απαντά ως Σκοινιώτισσα.

****: Προσδιορισμοί δέσεων ακινήτων που δεν είναι σαφές εάν αποτελούν τοπωνύμια.

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

ΤΟ ΜΕΤΟΧΙ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΟ ΣΤΥΛΟ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ
ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΛΥΣΙΣ ΤΟΥ 1196

Οι σχέσεις της Μονής του Θεολόγου της Πάτμου με την Κρήτη χρονολογούνται τουλάχιστον από τις αρχές του 12ου αιώνα. Από την εποχή της βασιλείας Αλέξιου Α΄ του Κομνηνού (1081-1118), μετά τον θάνατο του ιδρυτού της Μονής Οσίου Χριστόδουλου (1093), με αλληπάλληλα χρυσόβουλλα,¹ της παραχωρήθηκε ετησίως αριθμός μοδίων² σίτου από το ακρόστιχο³ της Κρήτης· οι μόδιοι αυτοί, τριακόσιοι αρχικά, έφθασαν τους επτακόσιους επί βασιλείας Μανουήλ Α΄ του Κομνηνού (1143-1176)· παράλληλα η Μονή λάμβανε από την ίδια πηγή και αριθμό νομισμάτων, εικοσιτέσσερα αρχικά και σαρανταοκτώ στα τέλη της περιόδου.⁴ Το έτος 1176 ο αυτοκράτωρ Μανουήλ απέλυσε πρόσταξη σύμφωνα με την οποία, αντί σίτου, η Μονή θα εισέπραττε στο εξής δύο λίτρες νομίσματα τρικέφαλα. Η ρύθμιση αυτή συνδυάζεται, κατά τον Βίο του Οσίου Λεοντίου, με το γεγονός ότι «τω εκ Κρήτης σίτω άλλη τις οικονομία γέγονε».⁵ Είκοσι χρόνια όμως αργότερα, οι Πάτμιοι μοναχοί απευθύνονται στον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ τον Άγγελο αναπολώντας τους επτακόσιους μοδίους σίτου, καθώς ήδη η Μονή «μεγάλην έχει την ένδειαν και επί τω ψώμω αυτών [: των 150 μοναχών της]», και παραπονούμενοι ότι «ουκ έχομεν αλλαχόθεν [εκτός δηλαδή των νομισμάτων εκείνων] την οϊανούν ή νομισματικήν ή γεννηματικήν είσοδον». Στη συνέχεια της δέησης αυτής ο ηγούμενος της Μονής Αρσένιος ανέφερε στον αυτοκράτορα την ύπαρξη «ακινήτου» στην Κρήτη, στην κατηγορία των βασιλικών επισκέψεων,⁶ λεγομένου «Νησί,

1. Πέντε τουλάχιστον, από τα οποία διασώζεται μόνο το τρίτο, του έτους 1119· βλ. Έρα Λ. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου, Α΄- Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, σ. *61-*62.

2. Μέτρο περιεκτικότητας ρωμαϊκής προέλευσης, χρησιμοποιούμενο ιδίως στα σιτηρά· ισοδύναμο περίπου προς 8 3/4 λίτρες.

3. Φορολογικό κατάστιχο.

4. Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*

5. Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*, σ. *62 και 217-224.

6. Περί του δεσμού των βασιλικών επισκέψεων, σε σχέση και με την εξεταζόμενη περίπτωση, βλ. ενδεικτικά Νίκος Α. Οικονομίδης, «Η διανομή των βασιλικών 'επισκέψεων' της Κρήτης (1170-1171) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3^{ος}, Αθήνα 1968, σ. 195-201.

εν τη τοποθεσία του Ψυχρού) διακειμένον».⁷ Το ακίνητο αυτό είχε παραχωρηθεί στον επίσκοπο Καλαμώνος επί βασιλείας Ισαακίου Γ' του Αγγέλου (1185-1195). Ο εν λόγω επίσκοπος ανήγειρε εκεί «μοναστήριον επ' ονόματι του αγ(ίου) Νικ(ο)λλ(άου)», όπου εγκατέστησε τέσσερις-πέντε μοναχούς· μετά τον θάνατό του, ο Δούκας της Κρήτης το παραχώρησε σε κάποιον ντόπιο, από τη γνωστή οικογένεια των Χορτάτζηδων, «εις λόγον εφορείας». Εν κατακλείδι οι μοναχοί της Πάτμου υπέβαλαν το αίτημα όπως το ακίνητο αυτό τους δωρηθεί, «ως αν στήσωμεν ζευγαρίτζια όσα δυνηθώμεν, και γεωργήται σίτος». Αποδεχόμενος τη δέηση αυτή ο Αλέξιος, πρόσταξε τον Νοέμβριο του 1196, όπως «αυτό τε το μοναστήριον και το υπ' αυτό ακίνητον, το καλούμενον Νη(σί)», διοικείται στο εξής από τη Μονή του Θεολόγου η οποία, επιφορτιζόμενη τη συντήρηση του εκεί μοναστηριού, θα οικειοποιείται το περίσσευμα των εσόδων.⁸

Μεσολαβούν εικοσιτρία χρόνια έως την επόμενη μνεία ύπαρξης μετοχίου της Πάτμου στην Κρήτη. Πρόκειται για τη συνθήκη του 1219, μεταξύ του Βενετσιάνου, πλέον, Δούκα της Κρήτης Domenico Delphino αφενός και των στασιαστών Κωνσταντίνου Σεβαστού Σκορδίλη και Θεοδώρου Μελισσηνού αφετέρου· στο κείμενο αυτό, χωρίς γεωγραφικό προσδιορισμό, αναφέρονται οι «monachi clerici obedientes de Pathinos».⁹

Η ύπαρξη συγκεκριμένου μετοχίου στην Κρήτη στην περιοχή του Στύλου Αποκορώνου σημειώνεται για πρώτη φορά ρητά σε έγγραφο του Δόγη της Βενετίας Ranier Zen, του έτους 1267, όπου ορίζεται «οι καλόγηροι του Στύλου της δικαιολογίας του αγίου Ιωάννου της Πάτμου να είναι αφετοί εις την ιδίαν κτήσιν και ποσσεσιόν και εις την ιδίαν δικαιολογίαν». Αυτό το έγγραφο –καθεαυτό διασωζόμενο μόνον εμμέσως, εντός μεταγενεστέρου συνοπτικού χειρογράφου– αναφέρεται σε ακόμη προγενέστερη συνθήκη συναφθείσα μεταξύ του Δούκα της Κρήτης Marco Dandolo και των στασιαστών Μανουήλ και Γεωργί-

7. Καθώς στόχος του παρόντος είναι να επανατοποθετήσει ζητήματα ιστορικής γεωγραφίας, τα σημεία των παραπομπών που αναφέρονται σε ονόματα παρατίθενται βάσει των κριτικών τους εκδόσεων, και συνεπώς με τις παρενθέσεις που υποδηλώνουν τα κενά ή τα δυσανάγνωστα σημεία του πρωτοτύπου και την εκάστοτε υπόδεση-ανάγνωση των εκδοτών.

8. Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*, σ. 206-216.

9. G. L. Fr. Tafel & G. M. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. 2^{ος}, Βιέννη 1856, σ. 213.

ου Σκορδύλη, όπου ο Δούκας «παρετήρησε και παρέδραμεν ως μη ίδιον το χωρίον του Στύλου, αλλ' ως υπάρχον των λεχθέντων καλογήρων χωρίς τινος εναντιολογίας».¹⁰

Ανάλογα επικυρωτικά έγγραφα των δικαιωμάτων της Πάτμου επί του μετοχίου του Στύλου, που περιείχαν ορισμένες ευνοϊκές ρυθμίσεις, εκδόθηκαν και κατά τα έτη 1271 και 1307.¹¹ Κατά δε το έτος 1321, σε έγγραφο της Καγκελλαρίας Χανίων, περιγράφονται δια μακρών τα όρια του «territorium Sancti Johannis de Stillo», συγκαταλεγμένου στα «feuda militum et feodatorum de turma Psicro».¹²

Έκτοτε το μετόχι μαρτυρείται συχνά στο αρχείο της Πάτμου, στα βενετικά αρχεία, καθώς και σε άλλες ιστορικές πηγές, και σημειώνεται συνήθως ως «του Στύλου», «εις Στύλον» ή «κατά Στίλον» αλλά και απλώς –σε έγγραφα της Πάτμου– «το μετόχιον της Κρήτης». Από τον 16ο αιώνα σποραδικά και από το 1728 συστηματικά, το μετόχι τοποθετείται πλέον «εις το χωρίον Στύλον και Παλαιόκαστρον».

Η περί Παλαιόκαστρον προσθήκη παραπέμπει στο λόφο που βρίσκεται σε απόσταση πέντε περίπου χιλιομέτρων βορείως του Στύλου, και ο οποίος δεσπόζει της εισόδου του κόλπου της Σούδας. Εκεί, πέραν του αρχαιολογικού χώρου των Απτέρων,¹³ σώζονται εγκαταστάσεις της μονής χρονολογούμενες, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των αρχαιολόγων, από τον 17ο αιώνα κ.ε., χωρίς να έχει ακόμη διευκρινιστεί αν η εδαφική αυτή περιοχή του ανήκε εξαρχής.¹⁴ Βαθμιαία το μετόχι ταυτίστηκε ονομαστικά στις αναφορές με τη νέα του έδρα, προσδιοριζόμενο απλώς ως το «μετόχιον του Παλαιόκαστρον», ενώ από τα μέσα του 19ου αιώνα, υπό την επίδραση της εξελισσόμενης αρχαιογνωσίας και της εντεινόμενης αρχαιολατρείας, ο τόπος προσ-

10. Πανδώρα 19/1869, σ. 457-458· Fr. Miklosich & Ios. Muller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6^{ος}, Βιέννη 1890, σ. 220-222.

11. Πανδώρα, ό.π.· Fr. Miklosich & Ios. Muller, ό.π.· S. Borsari, *Il dominio Veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νάπολη 1963, σ. 122.

12. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Τα λατινικά έγγραφα του Πατμιακού Αρχείου», *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ* 2/1970, σ. 361-369.

13. Περί των παλαιότερων ταυτίσεων της περιοχής με τα αρχαία Άπτερα, βλ. ενδεικτικά R. Pashley Esq., *Travels in Crete*, τ. 1^{ος}, Λονδίνο 1837, σ. 32-60· T. A. B. Spratt, *Travels and Researches in Crete*, Λονδίνο 1865, τ. 2^{ος}, σ. 130· Ν. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα 1890, σ. 64-65.

14. Δεδομένου ότι δεν έχει καταστεί δυνατός μέχρι στιγμής ο ακριβής γεωγραφικός εντοπισμός των ορίων του 1321 (βλ. και παράρτημα 4).

διορίζεται όλο και συχνότερα σε σχέση με τον παρακείμενο αρχαιολογικό χώρο: «μετόχιον του λόφου των Απτέρων ή Παλαιοκάστρου», «η παρά τα Μεγάλα Χωράφια (Άπτερα) μονή», κ.τ.λ.¹⁵

Η αντίληψη που διατυπώνει η εκδότρια των Βυζαντινών εγγράφων της Πάτμου είναι, αφενός ότι μετά την αυτοκρατορική λύση του 1196, ουδέποτε γίνεται πλέον λόγος για το «μοναστήριον του Αγ. Νικ(ο)-λλ(άου) και το ακίνητον το καλούμενον Νησί εν τη τοποδεσία του Ψυχρ(ου)», και αφετέρου ότι η πρώτη μνεία περί του μετοχίου του Στύλου βρίσκεται στην προμνημονευθείσα συνθήκη του 1219.¹⁶

Ας συνοψίσουμε καταρχήν την επιχειρηματολογία επί της οποίας εδραιώνεται αυτή η αντίληψη. Επιχειρώντας να εντοπίσει γεωγραφικά το αρχικό μετόχι, η Έρα Βρανούση παρατηρεί ότι το τοπωνύμιο Ψυχρό δεν είναι σπάνιο στην Κρήτη· παραθέτει δε χαρακτηριστικά πρώτον «το παρά τα Χανιά Ψυχρόν», δεύτερον «ομώνυμον χωρίον εν τη επαρχία Λασηθίου», και τρίτον «παρά το Ρέθυμνον, ένθα μέχρι σήμερον σώζεται χωρίον καλούμενον Νησί»·¹⁷ προς αυτό τό τελευταίο κλίνει και η προτίμησή της. Ως προς το «μοναστήριον επ' ονόματι του αγ(ίου) Νικ(ο)λλ(άου)», του αυτοκρατορικού εγγράφου του 1196, η εκδότρια

15. Αρχεΐον Ιεράς Μονής Πάτμου, cod. 1009, όπως φυλάσσεται στο Αρχεΐο Μικροταινίων Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1961, αρ. f. 1, Πάτμος 1963, αρ. f. 105· Τ. Α. Β. Spratt, *ό.π.*, σ. 130· Ν. Σταυράκης, *ό.π.*, σ. 202 (βλ. και παραρτήματα 1-3).

16. Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*, σ. *90. [Προσθήκη 2003: Η επικράτηση αυτής της, μη τεκμηριωμένης κατά τη γνώμη μου, άποψης, επιβεβαιώνεται και από την επανάληψη της σε πρόσφατα επιστημονικά δημοσιεύματα· βλ. ενδεικτικά Konstantinos Smyrlis, *Une puissance économique: Les grands monastères à Byzance de la fin du Xe au milieu du XIve siècle*, Παρίσι 2002, σ. 58-63, όπου ο συγγραφέας παγιδεύεται από την άποψη αυτή και αντιμετωπίζει ως δύο διαφορετικά πράγματα το μετόχι του Ψυχρού και το μετόχι του Στύλου, με συνέπεια να αδροΐζει την εκτιμώμενη έκτασή τους, προκειμένου να μελετήσει τη διαδικασία αύξησης της έγγειας περιουσίας της Πάτμου, οδηγούμενος έτσι σε λανθασμένο σχήμα ανάπτυξης. Ευχαριστώ με την ευκαιρία αυτή τον αγαπητό συνάδελφο Χαράλαμπο Γάσπαρη που μου υπέδειξε την ύπαρξη της κατά τα άλλα πολύ ενδιαφέρουσας δημοσίευτης αυτής διατριβής].

17. Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*, σ. 214-215· Για το μεν πρώτο παραπέμπει στον Στ. Ξανθουδίδη, *Η ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939, σ. 10 κ.ε., για το δεύτερο στον Ι. Χασιώτη, *Μελισσηνοί*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 16, για δε το τρίτο στον Ν. Μανούσακα, «Τα έγγραφα των Χορτάτηδων της Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά* 10/1962, σ. 67-68.

παρατηρεί ότι δεν μνημονεύεται «ειμή μόνον ενταύθα», χωρίς εντούτοις να αποκλείει την ταύτισή του με ομώνυμη μονή της περιοχής Νησί του Ρεδύμνου, την οποία επεσήμανε ο Gerola.¹⁸ Συμπερασματικά η Έρα Βρανούση υπογραμμίζει ότι «η επικρατούσα αντίληψις [...] ότι η μονή αγίου Ιωάννου του Στύλου [...] διετέλει ήδη από του ΙΑ΄ αιώνος μετόχιον της εν Πάτμω μονής, δεν ευσταθεί»· και εν συνεχεία: «Το εκδιδόμενον έγγραφον μαρτυρεί ότι το 1196 η παρά το Ρέδυμνον μονή αγίου Νικολάου και το παρ' αυτή κτήμα (ακίνητον, το λεγόμενον Νησί), περιήλθον, υπό τινας όρους, υπό την μονήν της Πάτμου». «Εάν βραδύτερον», σημειώνει εν κατακλείδι, «η μονή του Στύλου, περί της ιδρύσεως της οποίας και περί της υπαγωγής της υπό την μονήν Πάτμου ουδεμία μαρτυρία σώζεται αρχαιοτέρα του 1219, κατείχε κτήματα της εν τω εκδιδόμενω εγγράφω μνημονευομένης μονής του αγίου Νικολάου, τούτο δεν παραδίδεται υπό των πηγών». Πράγματι, οι πηγές δεν ταυτίζουν κατά τρόπο ρητό την παραχωρηθείσα το 1196 περιοχή με το μετόχι του Στύλου. Αφετέρου όμως, όχι μόνον δεν αποκλείουν μια παρόμοια ταύτιση αλλά, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, παρέχουν ισχυρές ενδείξεις υπέρ αυτής.

Καταρχήν ας διευκρινίσουμε ότι, εάν μείνουμε αυστηρά προσκολλημένοι στις ρητές μαρτυρίες των πηγών, τότε η αρχαιότερη μαρτυρία για τον Στύλο δεν χρονολογείται καν από το 1219: κατά το έτος εκείνο ουδέν περί Στύλου αναφέρεται, ειμή μόνον γενικώς «*monachi clerici obedientes de Pathinos*»· συνεπώς είναι δυνατόν να εννοούνται οι μοναχοί οποιουδήποτε μετοχίου της Πάτμου στην Κρήτη. Η πρώτη ρητή αναφορά στον Στύλο χρονολογείται, όπως είδαμε, μόλις από το 1267. Το νήμα της σκέψης που κατά τη γνώμη μου ωθεί προς την υπόθεση της ταύτισης, κινείται πέραν των μεμονωμένων στοιχείων των ειδικών πηγών, χωρίς όμως και να αντιφάσκει προς αυτά. Εάν τα δυο μετόχια δεν ταυτίζονται, αυτό λογικά σημαίνει ότι, στο διάστημα μεταξύ

18. Έρα Α. Βρανούση, *ό.π.*, σ. 215· επισημαίνει εντούτοις ότι η ανάγνωση *Νικ(ο)λάου* «δεν είναι απολύτως ασφαλής», λόγω φθοράς του εγγράφου. Οι Fr. Miklosich & Ios. Muller, *ό.π.*, είχαν αναγνώσει *Νικήτα*, αλλά η Έρα Βρανούση προβάλλει ως επιβεβαιωτικό της ανάγνωσης της το γεγονός της ύπαρξης μονής Αγίου Νικολάου στην περιοχή Νησί Ρεδύμνου, παραπέμποντας στον Κ. Λασηδιωτάκη, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, Ηράκλειο 1961, ο οποίος μεταφράζει το κείμενο του Gerola. Αλλά το ζήτημα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι αν η περιοχή Νησί του Ρεδύμνου σχετίζεται ή όχι με το υπό συζήτηση ακίνητο.

των ετών 1196 και 1267, πρέπει να αφαιρέθηκε το μεν και να παραχωρήθηκε το δε. Θεωρώ αυτό το χρονικό διάστημα μάλλον βραχύ για την πραγματοποίηση αυτής της μεταβολής· γίνεται δε βραχύτερο εάν ληφθούν υπ' όψιν τα γενικότερα πολιτικά γεγονότα της περιόδου. Εάν η μεταβολή έλαβε χώρα στα πλαίσια της βυζαντινής εξουσίας, τότε το διάστημα περιορίζεται σε μια δεκαετία, δεδομένου ότι η Κρήτη περιήλθε υπό τους Λατίνους το 1206. Εάν πρόκειται για βενετσιάνικη πράξη, το διάστημα εκτείνεται στην εξηκονταετία μεταξύ των ετών 1206 (1212 για ένα μέρος της Κρήτης)¹⁹ και 1267 ή μοναχά σε μια δωδεκαετία, εάν δεχτούμε ότι η μνεία του 1219 περί «*monachi de Pathinos*» υπονοεί ήδη τον Στύλο. Στην περίπτωση που η μεταβολή πραγματοποιήθηκε σε δυο ανεξάρτητες μεταξύ τους κινήσεις, η μεν βυζαντινή η δε βενετσιάνικη προέλευσης, τότε η πρώτη –ανάκληση της δωρεάς του Νησίου του 1196– πρέπει να έγινε μέσα στη δεκαετία ως το 1206, και η δεύτερη –παραχώρηση του Στύλου– μέσα στην επταετία 1212–1219. Διότι είναι πέραν πάσης αμφιβολίας ότι η περιοχή του Νησίου Ρεδύμνης δεν παραμένει σε καμμία περίπτωση –αν ποτέ υπήρξε– μετόχι της Πάτμου κατά τους επόμενους αιώνες· ουδεμία πατμιακή, βενετσιάνικη, οθωμανική ή άλλη πηγή το αναφέρει ποτέ. Να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι η Χρύσα Μαλτέζου, αν και χωρίς ρητή αναφορά σε κάποια πηγή, εκτιμά, ορθώς κατά την γνώμη μου, ότι ο Στύλος ανήκε στην Πάτμο «από των βυζαντινών ήδη χρόνων».²⁰

Ως απαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση της διαλεύκανσης του όλου ζητήματος τίθεται ο κατά το δυνατόν ακριβέστερος γεωγραφικός εντοπισμός των περιοχών στις οποίες αναφέρονται οι πηγές μας. Εν πρώτοις, ας επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε την «τοποδεσία του Ψυχρού». Είναι προφανής εδώ η τάση της εκδότριας της δωρεάς του 1196, βάσει και της διατύπωσης του εγγράφου, να θεωρήσει το Ψυχρό περιοριστικά, ως συγκεκριμένο τόπο. Τόσο όμως ο Στ. Ξανθουδίδης και ο Μ. Μανούσακας, στους οποίους η εκδότρια παραπέμπει, όσο και άλλοι

19. Μεταξύ των ετών 1206 και 1212 τμήμα της νήσου είχε καταληφθεί από τους Γενοβέζους.

20. Χρύσα Μαλτέζου, *ό.π.*, σ. 349· πρβλ. Κ. Δουνάκης, «Ιστορία του Αποκορώνου», *Κρητική Εστία* 18/1967, τεύχος 175, σ. 420: «Το περί ου ο λόγος ακίνητον, του οποίου την δωρεάν επέτυχον παρά του Αλεξίου Γ, [...] δεν είναι άλλον παρά αυτά τα κτήματα, τα οποία κατέχει και σήμερον η Μονή αυτή εις το δυτικόν μέρος της κοιλάδος του Στύλου».

μελετητές,²¹ το αντιμετωπίζουν ευρύτερα, ως διοικητική διαίρεση. Πράγματι, στην πρώτη περίοδο της Βενετοκρατίας, η τούρμα του Ψυχρού ήταν υποδιαίρεση του σεξτερίου του Αγίου Παύλου,²² στο οποίο υπάγονταν επίσης και οι τούρμες Καλαμώνος και Καστελλίου Κάτω Σιβρύτου. Οι κρατούσες ταυτίσεις θεωρούν χονδρικός ως Κάτω Σίβρυτο την επαρχία Αγίου Βασιλείου, ως Καλαμόνα την επαρχία Ρεδύμνης και ως Ψυχρό την επαρχία Αποκορώνου· το όλο σεξτέριο βρίσκεται συνεπώς *à cheval* μεταξύ των μεταγενέστερων διαμερισμάτων-νομών Χανίων και Ρεδύμνης.

Η υπόθεση της Έρας Βρανούση περί ύπαρξης συγκεκριμένου τόπου ονομαζομένου Ψυχρό «παρά το Ρέθυμνον», επιχειρείται να τεκμηριωθεί βάσει παραπομπής στον Μ. Μανούσακα. Ο τελευταίος όμως στηρίζει την ύπαρξη Ψυχρού στο Ρέθυμνο αποκλειστικά στο ίδιο ακριβώς έγγραφο που σχολιάζει η πρώτη, και συγκεκριμένα στην εμπλοκή της επισκοπής Καλαμώνος, με την οποία θα ασχοληθούμε στη συνέχεια.

Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι στην καταγραφή των ορίων του 1321 ο Στύλος υπάγεται στην «turma Psicro», είναι δε δεδομένο ότι ο Στύλος βρισκόταν και βρίσκεται στον Αποκόρωνα. Σε νοταριακό εξάλλου έγγραφο του 1301 εμφανίζονται επίσης υπαγόμενα στην «turma Psicro» τα γνωστά αποκορωνιώτικα χωριά Κάινα και Νίπος, που βρίσκονται σε απόσταση 6 και 10 χιλιομέτρων αντίστοιχα ΝΑ του Στύλου.²³ Κατά την εκδότρια όμως της δωρεάς του 1196, το γεγονός της αναφοράς στη «turma Psicro» στο έγγραφο του 1321 «δεν σημαίνει

21. Στ. Ξανθουδίδης, *ό.π.*, σ. 10 και 16· Μ. Μανούσακας, *ό.π.*· Γ. Α. Σήφακας, *Παραχώρησης υπό της Ενετικής Συγκλήτου του διαμερίσματος των Χανίων ως φεουδου εις Ενετούς ευγενείς*, Αθήνα 1940, σ. 39-42· Κ. Δουνάκης, «Ιστορία του Αποκορώνου», *Κρητική Εστία* 18/1967, τεύχος 176, σ. 472, τεύχος 177, σ. 518-519 (βασίζομενος κυρίως στον Gerola)· Χ. Μάλτζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές και Γενοουατικές κτήσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 9^{ος}, σ. 266.

22. [Σημείωση 2003: Ο Χ. Γάσπαρης, «Από τη Βυζαντινή στη Βενετική Τούρμα, Κρήτη, 13ος-14ος αι.», *Σύμμεικτα* 14/2001, σ. 168, θεωρεί ότι το αρχικό σχέδιο για την υποδιαίρεση του νησιού σε σεξτέρια, αντίστοιχα με της Βενετίας δεν εφαρμόστηκε ποτέ, με εξαίρεση την περιοχή του Ηρακλείου].

23. Comitato per le pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia, *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia 1301-1302*, Βενετία 1950, σ. 157-158. [Προσθήκη 2003: Ο Χ. Γάσπαρης, *ό.π.*, σ. 190, σημειώνει, πέραν της Κάινας και του Νίπος, άλλα 12 χωριά του σημερινού Αποκορώνου (Αρμένιοι, Βαφές, Καλαμίτσι, Καρύδι, Κάστελλος, Κεφαλάς, Φιλίππου, Μαχαιροί, Μάζα, Μαθές, Πεμόνια, Τζιτζιφές), που οι πηγές του 14ου αιώνα αναφέρουν ρητά ως υπαγόμενα στην τούρμα του Ψυχρού].

αναγκαστικώς ότι ενταύθα μνημονεύεται το Ψυχρόν του Ρεδύμνου, ένθα το ακίνητον και η μονή του αγίου Νικολάου, εφ' όσον, ως γνωστόν, υπάρχει τοπωνύμιον Ψυχρόν και παρά τα Χανιά»· παραπέμπει δε σε ό,τι αφορά αυτό το τελευταίο στον Στ. Ξανθουδίδη, σε σημείο όμως όπου εκείνος σημειώνει την υπαγωγή των περιοχών Καλαμώνος, Κάτω Συβρίτου και Ψυχρού στο Σεξτέριο του Αγίου Παύλου, τοποθετώντας το Ψυχρό στον Αποκόρωνα.²⁴

Είναι όμως προφανές από τα προλεχθέντα, κατά τη γνώμη μου, ότι δεν πρόκειται για κάποιο Ψυχρό στο Ρέδυμνο και κάποιο άλλο στα Χανιά, αλλά για μια και μόνη περιφέρεια, που ταυτίζεται χονδρικώς με τον Αποκόρωνα του Νομού Χανίων. Όπως σημειώνει δε και η Χρύσα Μαλτέζου, η παλαιά βυζαντινή υποδιαίρεση σε τούρμες απετέλεσε τη βάση του διοικητικού συστήματος της βενετοκρατούμενης Κρήτης²⁵ και από αυτής συνεπώς της πλευράς, το Ψυχρό του 1196 και εκείνο του 1321 πρέπει να συμπίπτουν. Στο σημείο αυτό θα επικαλεστώ μια υποτιμημένη αλλά πολύτιμη πρόσθετη πληροφορία: σε κατάλογο δανεισμού βιβλίων της Πάτμου, τον οποίο η Έρα Βρανούση χρονολογεί περί τα μέσα του 13ου αιώνα, σημειώνεται ότι η Μονή έστειλε «εις τον Ψυχρόν» τρία βιβλία.²⁶ προφανώς κατ' εμέ εννοείται εδώ το μετόχι του Στύλου. Να επισυνάψουμε και το επιπλέον στοιχείο ότι σε μεταγενέστερες βενετσιάνικες πηγές (1630), όταν πλέον προ πολλού η αρχική διοικητική διαίρεση της Κρήτης έχει παραχωρήσει τη θέση της στη νεότερη, μαρτυρείται τοπωνύμιο Psichró στην περιοχή του Αποκόρωνα, ενδεχομένως παρά το χωριό Σαμωνάς,²⁷ το οποίο βρίσκεται μόλις τρία χιλιόμετρα ΝΝΔ. του Στύλου. Εξάλλου δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς το γεγονός ότι όλη η περί τον Στύλο και τους Αρμένους (βλ. και τον παρατιθέμενο χάρτη) κοιλάδα του Αποκόρωνα βρίθκει πηγών –τριάντα περίπου– που συγκεντρώνουν τα νερά των Λευκών

24. Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*, σ. 216· Στ. Ξανθουδίδη, *ό.π.*

25. Χρύσα Α. Μαλτέζου, *ό.π.* [Προσθήκη 2003: Βλ. αναλυτική τεκμηρίωση αυτής της συνέχειας από τον Χ. Γάσπαρη, *ό.π.*].

26. Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*

27. Με μεγάλη επιφύλαξη, δεδομένου ότι η σειρά παράθεσης των τοπωνυμίων στην *Relatione* του Francesco Basilicata, διότι περί αυτής πρόκειται, δεν φαίνεται να ακολουθεί αυστηρώς γεωγραφικά κριτήρια, ώστε το μόνο βέβαιο είναι ότι πρόκειται για οικισμό του Castello Aricogna, δηλαδή της καστελλανίας –κατοπινής επαρχίας– Αποκορώνου· βλ. Στ. Γ. Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 5^{ος}, Ηράκλειο 1969, σ. 133.

Ορέων. Συνδυαζόμενο το δεδομένο αυτό με την ύπαρξη πηγών και παρά το ορεινό Ψυχρό του Λασηθίου, υποδηλώνει το ενδεχόμενο σχέσης του τοπωνυμίου αυτού με την ύπαρξη νερού.²⁸

Πηγές υπάρχουν βεβαίως και στην περιοχή του Ρεδύμνου που συγκεντρώνει την προτίμηση της Έρας Βρανούση. Πάντως, και στην περίπτωση που το τοπωνύμιο αφορά μερικότερη περιοχή αντί επαρχίας ολόκληρης, η περιοχή του Στύλου συνιστά την επικρατέστερη εκδοχή, δεδομένου ότι Ψυχρό στον Αποκόρωνα μαρτυρείται όπως είδαμε και από άλλες πηγές, ενώ ουδαμού αναφέρεται Ψυχρό στο Ρέδυμνο.

Ας εγκύψουμε τώρα στην εμπλοκή του επισκόπου Καλαμώνος. Η επισκοπή Καλαμώνος εντοπίζεται για πρώτη φορά σε πηγές του 1170-1179 και θεωρείται ότι αντικατέστησε την προγενέστερη επισκοπή Λάμπης (από την οποία και αντικαταστάθηκε με τη σειρά της κατά τον 17ο αιώνα). Η έδρα της μετακινήθηκε αρκετές φορές και τα κατά καιρούς όρια της παραμένουν αδιευκρίνιστα, θεωρείται όμως ότι περιλάμβανε περιοχές του δυτικότερου τμήματος του σημερινού νομού Ρεδύμνης και εδάφη του ανατολικότερου τμήματος του σημερινού νομού Χανίων. Σήμερα υπάρχει ενιαία μητρόπολη Λάμπης και Σφακίων, όπου υπάγονται οι επαρχίες Αγίου Βασιλείου και Αμαρίου (Ρέδυμνο), καθώς και εκείνη των Σφακίων, ενώ ο Αποκόρωνας υπάγεται στη μητρόπολη Κυδωνίας (δηλαδή Χανίων) και Αποκορώνου. Η εντύπωση συνεπώς είναι ότι υπάρχει κάποια αναλογία μεταξύ αυτής της επισκοπής και της διοικητικής διαίρεσης της ίδιας περιόδου· φαίνεται ότι τα όρια Ρεδύμνης και Χανίων δεν είχαν ακόμη τελείως λάβει τότε τη μορφή που γνωρίζουμε σήμερα, γεγονός που προκύπτει και από αλλού: λ.χ., στην περιοχή των Σφακίων, οι οικισμοί Καφοδάσο, Σκαλλωτή και Αργουλές, υπαγόμενοι σήμερα στο Νομό Χανίων, το 1593 και το 1630 ανήκαν στο *Territorio di Rettimo*.²⁹

Η έδρα της επισκοπής κατά τη συζητούμενη περίοδο τοποθετείται στο ομώνυμο χωριό (Πισκοπή) της Ρεδύμνης, σε απόσταση μόλις δυο

28. Γ. Α. Σήφακας, *ό.π.*, σ. 41-42· Στ. Γ. Σπανάκης, *Η Κρήτη*, τ. 1^{ος}, σ. 529· Κ. Δουνάκης, «Ιστορία του Αποκορώνου», *Κρητική Εστία* 18/1967, τεύχος 175, σ. 420· Να προσθέσουμε ότι και σήμερα στο Στύλο λειτουργεί εργοστάσιο εμφιαλώσεως ποσίου νερού που καλύπτει τις ανάγκες του συνόλου της νήσου.

29. Στ. Σπανάκης «Δυο αναφορές των Σφακιανών προς Βενετούς προβλέπτες (1593 και 1594)», *Κρητικά Χρονικά* 1/1947, σ. 438· του ίδιου, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 5^{ος}, Ηράκλειο 1969, σ. 130.

χιλιομέτρων από το όριο της σημερινής επαρχίας Αποκορώνου.³⁰ Έχει κρίσιμη σημασία η πληροφορία που περιέχεται σε βενετσιάνικο έγγραφο του 1401, σύμφωνα με το οποίο ο, καθολικός πλέον, επίσκοπος Καλαμώνος Anthonio de Ballancinis υπογράμμισε ότι ο Στύλος «κείται εις τα μέρη της επισκοπής του», και ζητούσε να του δοθεί «η αρχή και η ποσσεσιώ του». Η υπόθεση έφθασε ως τη Βενετία, και αρχικά έγινε δεκτό το αίτημα του Καλαμώνος, η σχετική όμως έγκριση ακυρώθηκε στη συνέχεια από τον Δόγη Michael Steno (1401).³¹

Συνεπώς η μνεία του επισκόπου Καλαμώνος σε καμμία περίπτωση δεν μας υποχρεώνει να περιορίσουμε τις έρευνές μας στο Ρέθυμνο, όπως προτείνει ο Μ. Μανούσακας και δείχνει να αποδέχεται η Έρα Βρανούση.³² Αντιθέτως, δεν μπορεί να αγνοηθεί η ρητή μαρτυρία ότι ο Στύλος περικλειόταν στα όρια της επισκοπής Καλαμώνος. Η παραχωρηθείσα επί Αλεξίου έκταση αναφέρεται ως «το ακίνητον το καλούμενον Νησί». Χωριό ονομαζόμενο Νησί υπήρχε πράγματι στην επαρχία Ρεθύμνης, ταιριάζει δε αρκετά στην περίπτωσή μας, ιδίως μάλιστα επειδή δεν ήταν «παρά το Ρέθυμνον», αλλά τριάντα περίπου χιλιόμετρα μακριά του, προς τη νοτιοδυτική άκρη της ομώνυμης επαρχίας, κοντά στα όρια με τον Αποκόρωνα.³³

Στην περιοχή αυτή επιπλέον ο Gerola, όπως είδαμε προηγουμένως, σημειώνει μονή του αγίου Νικολάου στις αρχές του 20ού αιώνα.³⁴ Αυτό αποτελεί μια σημαντική ένδειξη, χωρίς εντούτοις και να αποδεικνύει ότι πρόκειται για το ζητούμενο Νησί. Συνώνυμο χωριό υπήρχε και στην επαρχία Μυλοποτάμου, επίσης του νομού Ρεθύμνης,³⁵ και γενικά δεν επρό-

30. Κ. Δ. Καλοκύρης, «Λάμπης Μητρόπολις», *Ηθική & Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8^{ος}, σ. 106-108· Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*, σ. 215, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

31. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Τα λατινικά έγγραφα του Πατριακού Αρχείου», σ. 352 & 369-370· πρβλ. *Πανδώρα*, *ό.π.* και Fr. Miklosich & Ios. Muller, *ό.π.*

32. Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*, σ. 215· Μ. Μανούσακας, «Τα έγγραφα των Χορτάσηδων της Σύμρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά* 10/1962, σ. 67-68.

33. Σημειώνεται στην καταγραφή του 1630 ως Nissí του Territorio di Rettimo· έκτοτε εμφανίζεται στις απογραφές ως το έτος 1951, οπότε και εγκαταλείπεται. Ο πληθυσμός του εκinieito σε χαμηλά επίπεδα: 43 κάτοικοι το 1881, 71 το 1900, 51 το 1928, 37 το 1940 και 27 το 1951. Ουδέποτε σε όλο αυτό το διάστημα αναφέρεται σχέση του με την Πάτμο.

34. Κ. Λασηθιωτάκης, *ό.π.*, σ. 51· Έρα Λ. Βρανούση, *ό.π.*, σ. 215.

35. Το οποίο επίσης εγκαταλείφθηκε το 1961.

κειτο για ένα σπάνιο τοπωνύμιο στον ελλαδικό χώρο,³⁶ δεν αποκλείεται συνεπώς η ύπαρξη του και σε άλλα σημεία κατά τους χρόνους εκείνους.³⁷

Ως προς το γεωγραφικό ζήτημα, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι αναζητούμε ένα μετόχι που κείται στην περιφέρεια του Ψυχρού και σχετίζεται με την επισκοπή Καλαμώνος· τα δεδομένα αυτά μας υποδεικνύουν την επαρχία Αποκορώνου καταρχήν και κατά δεύτερον την επαρχία Ρεδύμνης. Το Νησί και η μονή του Αγίου Νικολάου φαίνεται να ενισχύουν σε πρώτο βαθμό τη ρεθεμνιώτικη εκδοχή. Εντούτοις άλλα στοιχεία έρχονται να εξισορροπίσουν στο σημείο αυτό τα πράγματα.

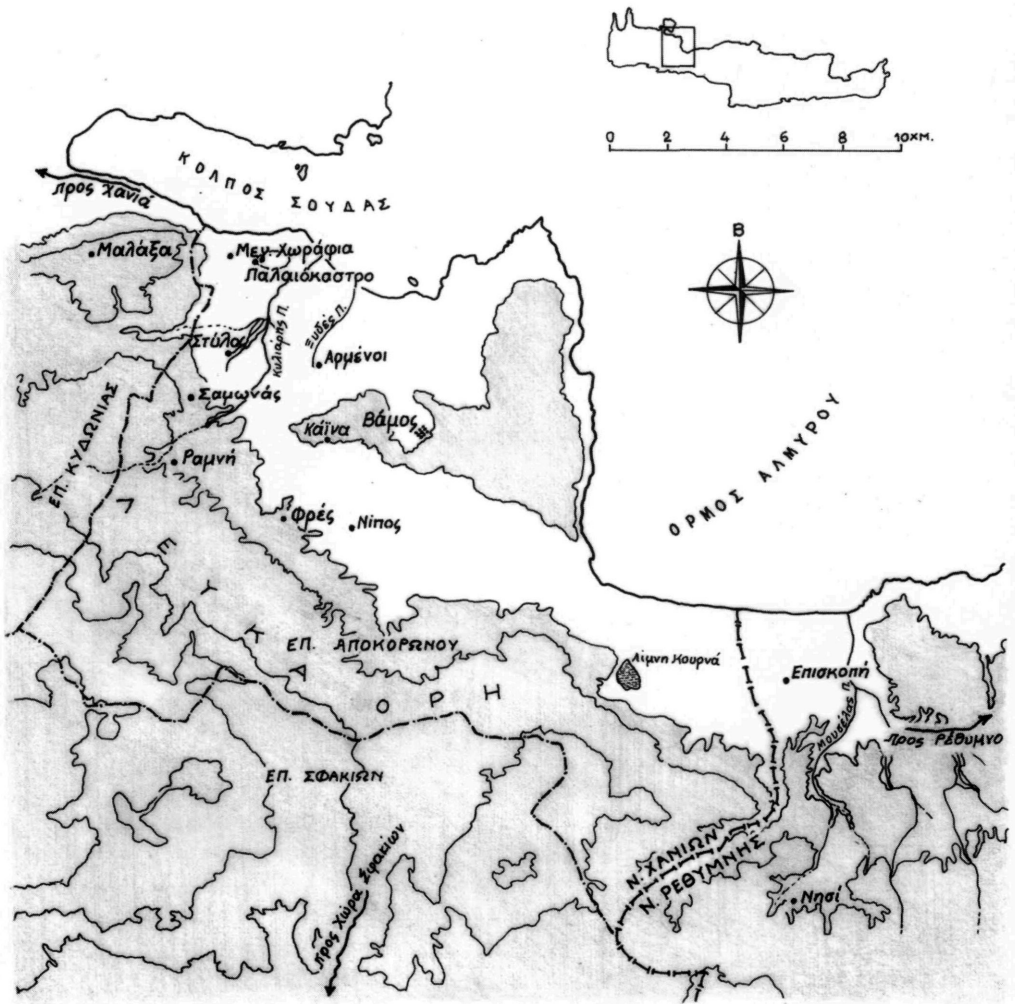
Πέραν όσων ήδη αναφέρθηκαν, να προσθέσουμε ότι, σε πράξη των Αντιρεκτόρων Χανίων Petrus Mudacio και Petrus Delfino του έτους 1295, επικυρώνεται η δωρεά του άλλοτε Ρέκτορα Jacobus Baroci στο μοναστήρι του «Αγίου Ιωάννου του Στύλου», γης «δια κτίσιμο σπιτιών δια τους καλογέρους», η οποία εντοπίζεται «σιμά εις τον τειχόν της εκκλησίας του αγίου Νικολάου».³⁸ Παραδέτω αυτό το στοιχείο με επιφύλαξη, δεδομένου ότι η γεωγραφική θέση αυτού του Αγίου Νικολάου δεν προκύπτει με σαφήνεια από το έγγραφο. Ίσως να το είχα παραβλέψει αν δεν συνδυαζόταν με πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα: Η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων που διεξάγει ανασκαφή στην περιοχή του Στύλου, έχει εντοπίσει στην άκρη του χωριού διμάρτυρη βυζαντινή εκκλησία, κτισμένη σε τρεις διαδοχικές φάσεις μεταξύ του 13ου και του 15ου αιώνα, αφιερωμένη αφενός στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο και αφετέρου στον Άγιο Νικόλαο.³⁹

36. Να υπενθυμίσουμε μεταξύ των άλλων τους ομώνυμους οικισμούς της Μεσσηνίας, της Βέροιας και της Έδεσσας.

37. Να σημειώσουμε εδώ τη μαρτυρία του Κ. Δουνάκη, «Ιστορία του Αποκορώνου», *Κρητική Εστία* 18/1967, τεύχος 175, σ. 418-420, για την ύπαρξη κτήματος του μετοχίου της Πάτμου που ονομαζόταν στην εποχή του ακόμη «Μεσονήσι», και το οποίο βρίσκεται ακριβώς στην επίμαχη περιοχή της κοιλάδας του Στύλου. Ο ίδιος, υποστηρίζοντας ότι το Νησί του 1196 είναι η περιοχή εκείνη, δίδει την ερμηνεία ότι πρόκειται για μια «ποταμόνησο» που σχημάτιζαν στο σημείο εκείνο οι δύο βραχίονες που ανέβλυζαν από τις παρακείμενες πηγές του Στύλου.

38. Fr. Miklosich & Ios. Muller, *ό.π.*, τ. 6^{ος}, σ. 238-239.

39. Κ. Δουνάκης, «Ιστορία του Αποκορώνου», *Κρητική Εστία* 18/1967, τεύχος 172, σ. 284-285· Klaus Gallas – Klaus Wessel – Manolis Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, σ. 244-245· Μ. Ανδριανάκης, «Η επαρχία Αποκορώνου στα χριστιανικά χρόνια», *Πεπραγμένα του Α΄ Παγκόσμιου Συνεδρίου των Αποκορωνιωτών* (1987), Χανιά 1989, σ. 80.

Η επαρχία Αποκορώνου Χανίων, με τα τοπωνύμια που αναφέρονται στο κείμενο (σχέδιο Ιωάννα Τραχανά).

Η ύπαρξη αυτής της εκκλησίας, σε απόσταση λίγων μέτρων από άλλα οικοδομικά κατάλοιπα του μετοχίου (σιταποθήκες), πιστεύω ότι ενισχύει την υπόθεση ότι η αυτοκρατορική παραχώρηση εκ των βασιλικών επισκέψεων του έτους 1196 αποτελεί τον πυρήνα του μετέπειτα γνωστού ως μετοχίου της Πάτμου στο Στύλο Αποκορώνου.

Αθήνα, Οκτώβριος 1992

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΜΝΕΙΕΣ ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΤΜΟΥ
ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ 12ου-13ου ΑΙΩΝΑ

1.α. Η περιγραφή της δέσης του μετοχίου στη δέηση του καθηγουμένου Αρσεβίου (προ του Νοεμβρίου 1196).

«Ἐστι τίνυν κ(α)τά τ(ην) αυτ(ήν) νή(σον) Κρήτ(ην) ακίνητ(ον) ε(κ) τ(ων) βα(σιλικών) επισκέ(ψεων), λεγόμε(νον) Νησί, εν τη τοποδ(ε)σ(ία) του Ψυχρ(ού) διακείμ(ε)ν(ον), όπερ δι' υπομνή(σεως) π(αρά) τ(ου) επισκόπ(ου) Καλαμ(ώ)ν(ος), του καλουμ(έ)ν(ου) Αρά, ζητηθ(έν) αυτώ π(αρε)δóθ(η), αλλ' ουχί και τη κατ' αυτ(όν) εκκλη(σία), δια χρυσοβ(ού)λ(ου) του π(ερι)που(ή)τ(ου) αυταδε(λφού) τ(ης) βα(σι)λ(είας) σου, κυρ Ισαακ(ίου) του τότ(ε) βασιλεύοντ(ος), [...] υποσχομ(έ)ν(ου) και μοναστ(ή)ρ(ιον) πεποικηέναι· και μ(έν)τοι και έκτισε μοναστ(ή)ρ(ιον), επ' ονόμ(α)τ(ι) του αγ(ίου) Νικ(ο)λ(άου) και προσεκάθ(ισεν) εν αυτώ (μοναχούς) ωσει τέσσαρ(ας) ή και πέντ(ε)· και κ(α)τείχ(ε)τ(ο) μ(εν) το τοιούτ(ον) ακίνητ(ον) και το μοναστ(ή)ρ(ιον) παρά του επισκόπ(ου) Καλαμ(ώ)ν(ος) [...]».

Πηγή: Έρα Α. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου, Α'- Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, σ. 209.

1.β. Απόσπασμα του πάκτου μεταξύ αφενός του Βενετού Δούκα της Κρήτης Domenico Delphino και αφετέρου των Κωνσταντίνου Σεβαστού και Θεοδώρου Μελισσηνού (13 Σεπτεμβρίου 1219).

«[...] Omnes monachi clerici obedientes de Pathimos et ceteri monasterii, qui sunt in tenuta illa, debeant esse sine alliqua querimonia et damno [...]».

Πηγή: G.L.Fr. Tafel & G.M.Thomas, *Urkunden zur alteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. 2^{ος}, Βιέννη 1856, σ. 213.

1.γ. Το μετόχι του Στύλου σε επικυρωτικό έγγραφο του Βενετού Δόγη Ranier Zen (11 Αυγούστου 1267).

«[...] οι καλόγηροι του Στύλου, της δικαιολογίας του αγίου Ιωάννου της Πάτμου, να είναι αφετοί εις την ιδίαν κτήσιν και ποσσεσιόν και εις την ιδίαν δικαιολογίαν, καθώς εποίησεν ο άρχων κύρις Μάρκος Δάνδουλος, ο προ του λεχθέντος δουκός Κρήτης δουξ εν Κρήτη, μετά της αυτού συμβουλής, κατά

τον καιρόν του σασμού της διαφοράς, ήτις ην αναμεταξύ της αυθεντίας και του κυρού Μανουήλ, και του Γεωργίου Σκορδίλλη· εν ώτινι σασμώ και συμβιβάσματι, εκείνος παρετήρησε και παρέδραμεν, ως μη ίδιον, το χωρίον του Στύλου, αλλ' ως υπάρχον των λεχθέντων καλογήρων, χωρίς τινος εναντιολογίας [...].»

Πηγή: Πανδώρα 19/1869, σελ. 457· Fr. Miklosich & Jos. Muller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6^{ος}, Βιέννη 1890, σ. 220.

1.δ. Μνεία των μοναχών σε επικυρωτικό έγγραφο του Βενετού Δόγη Lorenzo Tiepolo (1271).

«[...] εδόθη αυτοίς [: τους καλογήρους] το τοιούτον ζήτημα [: να δύνανται να εκβάλουσιν από των εσοδιών τος και των κόπων τος μουζούρια χίλια σπητάρι έξω της νήσου Κρήτης δια την Πάτμον, το νησήν τος].»

Πηγή: Πανδώρα 19/1869, σελ. 457-458· Fr. Miklosich & Jos. Muller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6^{ος}, Βιέννη 1890, σ. 221.

1.ε. Η επικύρωση από τους αντιρέκτορες Χανίων Petrus Mudacio και Petrus Delphino της παραχώρησης πρόσδετης γης (1295).

«[...] καθώς και ο Παύλος, ο οικονόμος του μοναστηρίου του αγίου Ιωάννου του Στήλου έμπροσθέν μας εφάνην και δυνατά μας εσομπληκάρησεν, ότι ως καθώς και από τον ευγενή άνδρωπον κύριον Ιάκωβον Μπαρότση, ποτέ ρετούρη Χανίων, ήχεν δωδήν γης του αυτού οικονόμου του αυτού μοναστηρίου, η οποία τον καιρόν εκείνον ήτονεν διακτίσιμον σπιτίων δια τους καλογήρους του ηρημένου μοναστηρίου και της κατοικίας των, [...] δια τούτο γνωρήζοντες ταύτην την αλήθειαν δίδωμεν και αφιερόνομεν αιωνίως του αυτού Παύλου, οικονόμου του προηρηθέντος μοναστηρίου του αγίου Ιωάννου του Στήλου την προηρημένην γην, [...] από την γην του κουμουνίου μας των Χανίων σημά εις τον τείχον της εκκλησίας του αγίου Νικολάου, άλλο όπου είναι η άμος, όπου είναι τα σπίτια του αυτού μοναστηρίου, η οποία γης τυχένει νάναι από το κεφάλην προς τον ποννέντε όργιες ρ' και από την φάτζαν της τραμουντάνας όργιες ν' και από την φάτζαν του λεβάντε όργιες ρ' και από την φάτζαν της όστριας όργιες ν'. τέτοιας λογής όπου αποσφαλίζονται μέσα όλα τα σπίτια του αυτού μοναστηρίου μέσα στα λεγόμενα κονφήνια [...].»

Πηγή: Fr. Miklosich & Jos. Muller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6^{ος}, Βιέννη 1890, σ. 238-239.

1.στ. Μνεία του μετοχίου του Στύλου σε επικυρωτικό έγγραφο του Βενετού Δόγη Petrus Gradenico (1307).

«[...] τους καλογήρους του μοναστηρίου του Στύλου και τους παροίκους αυτών τινάς από του νυν και έμπροσθεν να μηδέν τους βαρίνη και αναγκάξη να δίδουσι τα βόδη τος, αλλ' ουδέ ανθρώπους τινάς να δίδουσι τοις καστελλάνοις ή δια να σπείρωσιν ή δια να αλωνεύσουσιν ή δια να λιχνίζουσιν και να κοσκινίζουσιν σιτάριν ουδέ ταγάς ιδικάς των, ωσάν εις τον παρελληλυθότα καιρόν ειώθασιν να τους κάμνουσιν, ει μη οι λεχθέντες καλόγηροι και οι χωριάται των, να είναι ελεύθεροι της τοιαύτης και ομοίας αγγαρίας».

Πηγή: *Πανδώρα* 19/1869, σ. 457· Fr. Miklosich & Jos. Muller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6^{ος}, Βιέννη 1890, σ. 220.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΠΑΚΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
(17ος-19ος ΑΙ.)

2.α. Ιερομόναχος Χριστόφορος και ιεροδιάκονος Ιερόθεος, 6 Αυγούστου 1629

+ Εἰς δόξαν Χ(ριστο)ῦ ἀμήν. 1629 Αὐγούστῳ / 6 / ἐν Πάτμῳ. Τὴν σήμερον ὁμολογοῦμεν ἡμεῖς ὃ τε Χριστόφορος ἱερομόναχος καὶ Ἰερόθεος ἱεροδιάκων πῶς πακτόνωνμεν τό μετόχιον τῆς Κρήτης, κατ(ά) τὴν συνήθειαν τοῦ μοναστηρίου, διὰ χρόνους / 3 / νά δουλέψωμεν τό κονομίον, καί νά δώσωμεν τοῦ μοναστηρίου ρε(ά)λλ(ι)α χιλιάδες / 7 / καί ὄ / 800 / κρασίον βουτζία / 36 / λάδι μίστατα / 288 / τυρί λύτρες χιλιάδες / 3 / καί εἴ τί ἔξοδον ἐδέλαμεν κάμη, εἰς ἀνάκτησιν τοῦ μετοχίου, κατὰ τὴν τάξιν τοῦ μοναστηρίου, καί στήμαν τῆς αὐθεντίας, ἴσως καί ἠδέλαμεν κάμη τίποτα ἀγουμέντο εἰς φόβον θ(εο)ῦ νά τὴν κάμνουσιν οἱ π(α)τέρες καλήν. Εἰ δέ ὅποιαν ὥραν ἐδέλαμεν κάμη γονικά, ἢ πολλύ ἢ ὀλίγον, νά εἶναι ἄκαιη, καί ἡμεῖς νά παιδευοῦμεσθεν ὡς ἐναντίοι τῆς μονῆς. Καί διὰ τό βέβαιον, θέλουν ὑπογράψει κάτωθεν, οἱ ἄνωθεν οἰκιοχειρῶς, ἀκόμι τάσσουν οἱ αὐτοῖ οἰκονόμοι τοῦ διδριν τόν κάθεν χρόνον τρία μίστατα λάδι, διὰ νά ἀνάπτουν αεννάως τῆς φουσκαν τῆς ἡμετέρας μονῆς.
+ χριστόφορος ιερομόναχος στεργο τανοθε
– ιεροθεος διάκος στέργο τα ανοθέ: -

Πηγή: Αρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου, cod. 1009, ὅπως φυλάσσεται στο Αρχεῖο Μικροταινιῶν Κέντρου Νεοελληνικῶν Ερευνῶν Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1963, αρ. f. 105.

2.β. Ιερομόναχος Ιερεμίας Καλαφάτης, 9 Αυγούστου 1634

1634 / αὐγούστου / 9 /

+ ἔκαμεν ὁ π(α)πᾶ Ἰερεμίας Καλαφάτης, λογαριασμόν διὰ τό μετόχιον τῆς Κρήτης, ὅπου εἶχε πακτομένον διὰ τρεῖς χρόνους καί ἐπλήρωσεν εὐχαριστήμενα, εἰς τούς τρεῖς χρόνους ρε(ά)λλ(ι)α / 7800 / ἦγουν ἐπτὰ χιλιάδες καί ὀκτακόσια. Μέ τοῦτο ἐμπατάρησε τοῦ μοναστηρίου ρε(ά)λλ(ι)α διακόσια καί ἐβδομήντα τέσσαρα ἡμισυ [καί εἶπε ὃ ἀνίσως] διὰ τά μυλοαύλακα ὅπου ἔκαμε. Καί εἶπε ὅτι ἀνίσως καί δέν εἶναι στερεά, νά χάνη τά αὐτά ρε(ά)λλ(ι)α. Ἀκόμι ἐμπατάρησε καί διὰ τά ἡμισυ βόδια τοῦ π(α)πᾶ Μητροφάνους ρε(ά)λλ(ι)α ἐξήντα. Ἀκόμι ἐμπατάρησε καί ἄλλα ὅπου ἐξόδιασεν καί ἔκαμαμέν του τα καλά. Εἰς τὴν εἰσοδίαν τοῦ μοναστηρίου καί ὅπου ἔδωκε τῶν πατέρω, τοῦ π(α)πᾶ Ἰεροθέου / ρε(ά)λλ(ι)α 60 / τοῦ π(α)πᾶ Βενεδίκτου ρε(ά)λλ(ι)α / 84 / τοῦ π(α)πᾶ Γερμανοῦ Μαδά ρε(ά)λλ(ι)α / 79 / διὰ νά γοράση γονικά. Τοῦτα τά

ἐκάμαν καλά οἱ πατέρες διατί ἐγύρευεν νά θάλη καί ἄλλα μποῦτα, μά οἱ π(ατέ)ρες δέν τά ἐκάμαν καλά, ὡσάν καί τά ἄλλα ἡμισυ βόδια τοῦ π(α)πᾶ Μητροφάνους καί ἄλλα πολλά. Ὅλλη ἡ ἔξοδος ὁποῦ ἔκαμεν ὁ αὐτός π(α)πᾶ Ἱερεμίας καί ἔκαμῆν τ(α) καλά τό μοναστήριον / ρε(ά)λλ(ι)α 1228 /

Πηγή: Ἀρχεῖον Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, cod. 1009, ὅπως φυλάσσεται στο Ἀρχεῖο Μικροταινῶν Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1963, αρ. f. 105.

2.γ. Ἱερομόναχος Γερμανός Μαδάς, 30 Ἰουνίου 1635

1633, Ἰουνίου, 30

Πακτόνει ὁ π(α)πᾶ Γερμανός Μαδάς τό μετόχιον τῆς Κρήτης διά χρόνους τρεῖς, νά δίδῃ τόν κάθεν χρόνον χρυσά τζικίνια, 1700, ἤγουν χίλια ἐπτακόσια, καθῶς τό εἶχεν καί ὁ π(α)πᾶ Ἱερεμίας Καλαφάτης, τό ὁποῖον ἔδωκεν ὁ αὐτός π(α)πᾶ Ἱερεμίας ἀκόμη περισσότερον εἰς τούς τρεῖς χρόνους χρυσά / 100 / ἤγουν ἑκατόν. Σοῦμα ποῦ γίνονται ὅλα χρυσά, 5200, ἤγουν πέντε χιλιάδες καί διακόσια, γίνονται ρε(ά)λλ(ι)α, 7800, ἤγουν ἑπτὰ χιλιάδες καί ὀκτακόσια καθῶς ἐπλήρωσε καί ὁ ἄνωθεν π(α)πᾶ Ἱερεμίας. Ἀκόμη θέλει νά δώσῃ ὁ αὐτός π(α)πᾶ Γερμανός, διά τά βόδια τοῦ π(α)πᾶ Μητροφάνους, ὁπού τοῦ ἄφησεν ὁ π(α)πᾶ Ἱερεμίας ρε(ά)λλ(ι)α / 60 / ἤγουν ἐξήντα, τά ὁποῖα ρε(ά)λλ(ι)α τά ἐμπατάρισεν εἰς τό μοναστήριον. Ἀκόμη ἄφισέν του, ὁ αὐτός π(α)πᾶ Ἱερεμίας τοῦ αὐτοῦ π(α)πᾶ Γερμανοῦ ρε(ά)λλ(ι)α / 79 / ἤγουν ἑβδομήντα ενέα διά νά ἀγορασῇ γονικά καί ἐμπαταρῆσέν τα καί αὐτά ὁ αὐτός π(α)πᾶ Ἱερεμίας τοῦ μοναστηρίου.

Πηγή: Ἀρχεῖον Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, cod. 1009, ὅπως φυλάσσεται στο Ἀρχεῖο Μικροταινῶν Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1963, αρ. f. 105.

2.δ. Ἱερομόναχος Ἱερεμίας Καλαφάτης, 5 Αὐγούστου 1636

1636 αὐγούστου / 5 /

Τήν σήμερον ὁμολογῶ ἐγῶ Ἱερεμίας ὁ Καλαφάτης, πῶς Ἐπόσχομαι κατά τήν τάξιν, καί συνήθειαν τοῦ μοναστηρίου, μέ θέλημαν καί εὐχὴν τῶν Ἁγίων π(ατέ)ρων νά πάγω οἰκονόμος εἰς τήν Κρήτην χρόνους / 3 / νά δουλέψω τό κονομίον, νά δώσω τοῦ μοναστηρίου ρε(ε)άλλ(ι)α χιλιάδες / 7 / καί 800 / κρασί βουτζία / 36 / λάδι μίστατα 306 τυρί λ[ύτρεις] χιλιάδες / 3 / καί ὅτι ἔξοδον ἤθελα κάμη, κατά τήν τάξιν τοῦ μοναστηρίου καί στήμαν τῆς αὐθεντίας, ἀνήθελα κάμει αγομῆντο τίποτα, ἀπάνω εἰς τήν ψυχὴν μου, νά τήν κάμνουσιν οἱ π(ατέ)ρες καλήν. Καί ὅποιαν ὥραν ἤθελα κάμη γονικά, ἕνός πινακίου τινός νά μὴ με δέχονται εἰς τό μοναστήριον.

Ἱερεμίας Ἱερομόναχος καλαφάτης, γράφω καί στέργω τά ἄνωθεν

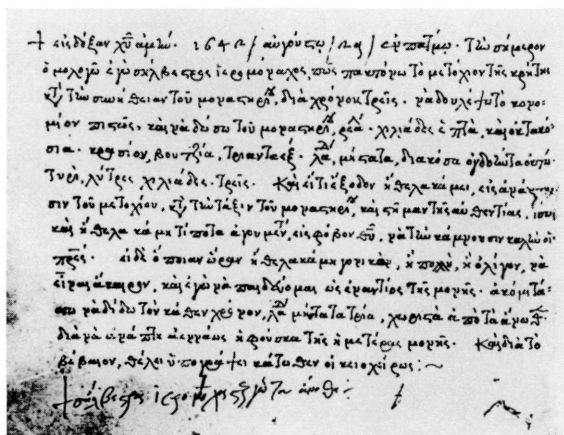
ἀκόμι ει δέ καί ἤθελα γληττώση τά χωράφια τῶν μουσούρων καί τῶν ταμίγου, νά ἔλθω εἰς τό μοναστήριον νά κάνω χίλια ρε(ά)λ(ι)α

Πηγή: Αρχεῖον Ιερὰς Μονῆς Πάτμου, cod. 1009, ὅπως φυλάσσεται στο Αρχεῖο Μικροταϊνῶν Κέντρου Νεοελληνικῶν Ερευνῶν Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1963, αρ. f. 105.

2.ε. Ιερομόναχος Ιερεμίας Καλαφάτης, 26 Οκτωβρίου 1637

«[...] c. il Rev. Signor Geremia Calafati, iconomo nel monasterio di S. Zuanne di Stilo, de r. de S. Zuane Evangelista di Patino, et dà in nota haver d'intrada de detto monasterio et de sue possessioni cert. et inc. ogni anno formento misuri 3.000, medesimamente oglio, uno anno con l'altro, mistati 500, vino botte 20 et per pascolo pergr. 150 all'anno et hà cura di duo calogeri [...]».

Πηγή: Μαρία Κ. Χαϊρέτη, «Η απογραφή των ναῶν και των μονῶν της περιοχῆς Χανίων του ἔτους 1637», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 36/1968, σ. 354.

Συμφωνητικό πάκτωσης της 29ης Αυγούστου 1642
(Αρχεῖον Ιερὰς Μονῆς Πάτμου, cod. 1009)

2.στ. Ιερομόναχος Συλδέστρος, 29 Αυγούστου 1642

Εἰς δόξαν Χ(ριστο)ῦ ἀμήν. 1642 αὐγούστῳ / 29 / ἐν Πάτμῳ.

Τὴν σήμερον ὁμολογῶ ἐγὼ Σύλδεστρος ἱερομόναχος πῶς πακτόνων τό μετόχιον τῆς Κρήτης, κατὰ τὴν συνθήδιαν τοῦ μοναστηρίου διὰ χρόνους τρεῖς, νά δουλέψω τό κονομίον πιστῶς, καί νά δώσω τοῦ μοναστηρίου ρε(ά)λ(ι)α χιλιάδες ἑπτὰ καί ὄκτακόσια, κρασίον, βουτζία τριανταἔξι, λάδι, μίστατα διακόσια ὀγδοήκοντα ὀκτώ, τυρί, λύτερες χιλιάδες τρεῖς. Καί εἰ τί ἔξοδον ἤθελα κάμει

εἰς ἀνάκτησιν τοῦ μετοχίου, κατὰ τὴν τάξιν τοῦ μοναστηρίου, καὶ στήμαν τῆς αὐθεντίας, ἴσως καὶ ἤθελα κάμη τίποτα ἀγουμέντο, εἰς φόβον θ(εο)ῦ, νὰ τὴν κάμνουνσι οἱ π(ατέ)ρες καλήν. Εἰ δὲ ὅποιαν ὥραν ἤθελα κάμη γονικά ἢ πολλύ, ἢ ὀλίγον, νὰ εἶναι ἄκαιρον καὶ ἐγὼ νὰ παιδεύομαι ὡς ἐναντίος τῆς μονῆς.

Ἄκομι τάσσω νὰ δίδω τὸν κάθεν χρόνον λάδι μίστατα τρία, χωριστά ἀπὸ τὰ ἄνωθ(εν) διὰ νὰ ἀνάπτῃ ἀεννάως ἡ φούσκα τῆς ἡμετέρας μονῆς.

Καὶ διὰ τὸ βέβαιον θέλει ὑπογράψῃ κάτωθεν οἰκιοχειρῶς: -

+ σύλδεστρος ιερομόναχος στεργώ τα ἄνοθεν: - +

Πηγή: Ἀρχεῖον Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, cod. 1009, ὅπως φυλάσσεται στο Ἀρχεῖο Μικροταινῶν Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1963, αρ. f. 105.

2.ζ. Ιερομόναχος Νεόφυτος Καλύμνιος ο Πετρωντής, 10 Σεπτεμβρίου 1718

1718 / σεπτεμβρίο 10 –

Τὴν σήμερον πακτόνοι ὁ ἡμέτερος ἀδελφός ἡμῶν π(α)πά κύρ Νεῶφυτος Καλίμνιος ονομαζόμενος Πετρώντης μαζί με τον γέρον Ἰωσήφ τῶν Καστελοριζώτῃ τῷ μετόχιον ὅπερ ἔχομεν ἐν τῇ νήσῳ Κρίτη εἰς τῷ Στίλῳ δια χρόνους τέσεροις καὶ νὰ δίδῃ τῶν κάθε χρόνων δια πάκτως ρεῶλιαν ἑκατῶν ενενήντα καὶ ανισῶς καὶ ἤθελεν σιμαχοι (;) νὰ μίς πέρνετε τῷ Παλεῶκάστρω νὰ δίδῃ μόνον ρεῶλιαν ἑκατῶν τῶν κάθε χρόνον. Καὶ διὰ πίστῳσιν του παρῶντος τηποῦτε και ει εικῶν τοῦ Μέγαν Θεολόγου. Καὶ ἡ υπογραφή τοῦ καθιγουμένου ις ασφάλῃαν πάντων νεοφύτος μοναχός στέργω ος ἀνοθεν

Πηγή: Ἀρχεῖον Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, cod. 1009, ὅπως φυλάσσεται στο Ἀρχεῖο Μικροταινῶν Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1961, αρ. f. 1.

2.η. Ιερομόναχος Ιερεμίας ο Κρης, 26 Σεπτεμβρίου 1812

Τὴν σήμερον πακτόνει ὁ συναδελφός ἡμῶν ἐν ἱερομονάχοις κύρ Ἰερεμίας Κρής τὸ μετόχιον ὅπερ ἔχει ἡ ἡμετέρα ἱερά μονή ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ κατὰ τὸ χωρίον Στύλον καὶ Παλαιόκαστρον μέ ὄλα του τὰ ζῶα, χωράφια, δένδρα καὶ εἴ τι ἄλλο πρᾶγμα κινητόν καὶ ἀκίνητον ὅπου ἔχει αὐτό τὸ μετόχιον κατὰ τὸ ἀθαντάριον, διὰ χρόνους ὀλόκληρους τέσσαρας μέ ὑπόσχεσιν νὰ δίδῃ κατ' ἔτος πάκτος εἰς τὴν Ἱεράν ἡμῶν μονήν γρόσια χίλια πεντακόσια γρ. 1500 ἀνελλειπῶς, ὅστις νὰ ἔχη χρῆος ἀπαραίτητον νὰ διοικῇ καὶ νὰ καλλιερῇ τὰ πρᾶγματα τοῦ μετοχίου, ὡς καλός καὶ πιστός οἰκονόμος καὶ νὰ διάγῃ σωφρῶνως εὐτάκτως καὶ εἰρηνικῶς, εἰ δε ποτε ἤθελε φανῇ πρᾶττων τὰ ἐναντία, μὴ διδούς τὸ πάκτος ἀνελλειπῶς, μηδὲ καλῶς διάγων, νὰ ἐξέρχεται πρό καιροῦ τῆς οἰκονομίας του ἄνευ τινος ἀντιλογίας, χάνων καὶ τὰ ἐξοδά του ὄλα. Προσέτι ὑπόσχεται ὁ αὐτός κύρ Ἰερεμίας ὅτι νὰ ἐξοδεύῃ τὸν καθ' ἕκαστον χρόνον

πρός ανακαινισμόν καί βελτίωσιν τοῦ μετοχίου ἐξ ἰδίων του γρόσια πενήντα καί ὄχι νά κάμη ἔξοδα ἄνευ τῆς ἀδείας τῆς Ἱερᾶς ἡμῶν μονῆς. Εἰ δε ποτε καί ἤθελε ἀκολουθήσῃ κάμμια ἀναγκαία καί μεγάλη οἰκοδομή τοῦ μετοχίου τότε νά ἐπιζητῇ τήν ἄδειαν ἐκ τῆς μονῆς καί λαμβάνοντας αὐτήν, τότε ἄς ἐξακολουθῇ τῆς οἰκοδομῆς. Ὅθεν εἰς ἔνδειξιν ἀληθείας ἐγένετο ἡ παρούσα ὑπογεγραμμένη παρά τοῦ ἁγίου καθηγουμένου καί τετυπωμένη τῇ ἱερᾷ συνήθει σφραγίδι τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς μονῆς καί ἐδόθη εἰς χεῖρας τῆς αὐτοῦ πανοσιότητος, κατεστρώθη δέ καί ἐν τῷ Ἱερῷ τούτῳ κώδικι τῆς μονῆς, καί ὑπεγράφη παρ' αὐτοῦ ἰδιοχείρως πρὸς ἀσφάλειαν 1812 Σεπτεμβρίου 26: Ἐν Πάτμῳ ἱερεμίας, ἱερομόναχος στέργο

Παρατήρηση: Υπάρχει ἄλλη μια πάκτωση τῆς ἰδίας ἡμερομηνίας με τὴν ἐνδειξη «η παρούσα πάκτωσις ἐμεινεν ἀκυρος και ανενεργός» και με μόνη διαφορὰ ἀπὸ ἐκείνη που ἴσχυσε τελικῶς, τὸ ποσό που προβλεπόταν ὡς ετήσιο πάκτος: 500 ἀντὶ 1.500 γρόσια.

Πηγή: Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου, cod. 1009, ὅπως φυλάσσεται στο Ἀρχεῖο Μικροταινῶν Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1961, αρ. f. 1.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

ΜΝΕΙΕΣ ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
(19ος ΑΙ.)

3.α. Οδοιπορικό του Βρετανού περιηγητή Robert Pashley (Φεβρουάριος 1834)

«Συναντήσαμε ένα καλόγερο [: στην περιοχή του Παλαιοκάστρου], του οποίου τα ελληνικά έδειχναν αμέσως πως δεν ήταν Κρητικός· από αυτόν πληροφορηθήκαμε ότι θα βρίσκαμε κατάλυμα για τη νύχτα σ' ένα μοναστήρι, ή μάλλον μετόχι, που ανήκε στο μέγα μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου. Ο καλόγερος είχε σταλθεί εδώ προ ενός έτους περίπου, μαζί μ' έναν πατέρα [: ιερομόναχο], να επιβλέπουν τη διαχείριση της γης και των λιόδεντρων που κατείχε το κοινόβιο στην Κρήτη, και τα οποία είχαν μείνει τελείως εγκαταλελειμμένα και ακαλλιέργητα καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου [εννοεί της επανάστασης].

Σύντομα φτάσαμε σε αξιόλογα ερείπια των τειχών μιας αρχαίας πόλης, τα οποία εξέτασα εν μέρει· αλλά το ηλιοβασίλεμα διέκοψε τις έρευνές μου και ευτυχώς κίνησα να βρω τον πατέρα στο μετόχι. Καθώς πλησίαζα με υποδέχτηκαν τα δυνατά γαυγίσματα αρκετών σκύλων: και στη συνέχεια, για αρκετό καιρό αφότου εγκατασταθήκαμε ανάμεσά τους, εξακολούθησαν να εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους προς τους ξένους με τα ασυνήθιστα ρούχα [...].

Είχα κάθε λόγο να μείνω ευχαριστημένος από την ευγένεια και τη φιλοξενία του αιδεσιμώτατου οικοδεσπότη μου, αν και τα μέσα που διέθετε για να μας εκφράσει την εξαιρετική του πρόθεση ήταν πολύ περιορισμένα. Η επίπλωση του δωματίου περιοριζόταν σ' ένα τραπέζι, ένα κρεβάτι και δύο χοντροκομμένες καρέκλες [...]. Ο σεβάσμιος ιερέας εύρισκε εξαιρετικά περίεργο το ότι μπορούσα να μιλώ ευχερώς ελληνικά· δυσκολευόταν δε πολύ να καταλάβει, αν και το ήθελε, πώς μπόρεσα να αφήσω τη 'Λόντρα' [...], για να ταξιδέψω σ' αυτά τα μέρη. Ένα αγόρι δέκα χρονών περίπου, ανήψι του γέροντα, μου δήλωσε πως ο Κρητικός λαβύρινθος ήταν ένα από τα επτά θαύματα του κόσμου στον καιρό των αρχαίων Ελλήνων, και πως αυτά τα επτά θαύματα αντιστοιχούν στα επτά μυστήρια της Χριστιανικής Εκκλησίας. Τα ακριβή του λόγια ήταν 'ως οι Χριστιανοί έχουν τα επτά μυστήρια, έτσι και οι Έλληνες είχαν τα επτά θαύματα, δηλαδή τον ναόν της Αρτέμιδος εις την Έφεσον κ.τ.λ.'. Το δεσματολόγιό μας εκείνο το βράδυ, αφού πρώτα είχαμε μια μακρά συνομιλία με τον ιερέα, περιλάμβανε ρυζόγαλα, Σφακιανό τυρί, μερικά κρομμύδια, λίγο κρίθινο ψωμί και όσο νερό θέλαμε.

Νωρίς το πρωί επανέλαβα τις έρευνές μου στα αρχαία ερείπια, εν μέσω των οποίων βρίσκεται το μοναστήρι [ακολουθεί λεπτομερής περιγραφή του

αρχαιολογικού χώρου των Απτέρων]. Επιστρέφοντας στο μετόχι, ο γέροντας ιερέας μας πρόσφερε για πρόγευμα λίγο κρέας τηγανισμένο στο λάδι και σερβιρισμένο να κολυμπά σ' αυτό το ευνοούμενο άρτυμα σχεδόν κάθε Κρητικού πιάτου. Του έδωσα την πρέπουσα αποζημίωση για τη φιλοξενία του, προλαβαίνοντας κάθε δυσκολία που ενδεχομένως να προέκυπτε ως προς τον τρόπο που θα τη δεχόταν, με τη διευκρίνιση ότι αυτή η ελάχιστη προσφορά μου ήταν 'για την Εκκλησία'».

Πηγή: R. Pashley Esq., *Travels in Crete*, τ. 1^{ος}, Λονδίνο 1837, σ. 32-60. Οι πλάγιοι χαρακτήρες υποδηλώνουν λέξεις που σημειώνονται στην ελληνική γλώσσα στο πρωτότυπο.

3.6. Παρατηρήσεις του Βρετανού πλοιάρχου Thomas Spratt (1851-1859)

«Στο μέσον της τοποθεσίας [: επίπεδης κορυφής λόφου, ο οποίος αντικρίζει το νησί της Σούδας] βρίσκεται ένα μικρό μοναστήρι, ή καλύτερα ένα μετόχι, ένα αγρόκτημα του μεγάλου μοναστηριού του Αγίου Ιωάννου της Πάτμου, στο οποίο ανήκει το έδαφος του λόφου των Απτέρων, ή Παλαιού Κάστρου, και καλλιεργείται με τη βοήθεια λιγιστών Κρητών αγροτών. Αλλά ο υπεύθυνος ιερέας παραπονιόταν πικρά για τις κλοπές που κάνουν οι ομόδρησκοι Σφακιανοί και Αποκορωνιώτες γείτονες του: 'κλέβουν τα ζώα μου και το στάρι μου', έλεγε ο αγαθός καλόγερος, 'αν και είναι όλα περιουσία της Ιεράς Μονής'».

Πηγή: T. A. B. Spratt, *Travels and Researches in Crete*, Λονδίνο 1865, τ. 2^{ος}, σ. 130.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4

ΜΕΤΟΧΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΟΝ ΑΠΟΚΟΡΩΝΑ:
Η ΓΗ, ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Η περιοχή του μετοχίου της Ιεράς Μονής Πάτμου στον Αποκόρωνα περιγράφεται αναλυτικά σε δύο κυρίως έγγραφα. Το πρώτο υπογράφεται από τον Michiel Claduri, νοτάριο της Βενετικής Καγκελλαρίας Χανίων την 1^η Μαρτίου 1321 και περιγράφει δια μακρών λατινιστί τα όρια του «territorium Sancti Johannis de Stillo», το οποίο συγκαταλέγεται στα «feuda militum et feodatorum de turma Psicro», ενώ παράλληλα σημειώνει συνοπτικά και τα ονοματεπώνυμα όσων καταγράφονται ως «villani predicte terre sancti Johannis». ⁴⁰ Το δεύτερο είναι μεταγλώττιση του προηγούμενου «από λατινικών εις ρωμαϊκόν», που πραγματοποιήθηκε το 1506 «δια συνδρομής και εξόδου» των μοναχών Ματθαίου εκ Κρήτης και Μάξιμου εκ Χίου, «προς καθαροσύνην και σαφέστατην οδόν του τόπου της σεβασμίας μονής του αγίου Ιωάννου Ευαγγελιστού Θεολόγου εν Πάτμω, δι' ου και πρώτον έχει την αρχήν το κατά Στύλον του ρηθέν τόπου». Το ελληνικό αυτό κατάστιχο συνοδεύεται με αναλυτική καταγραφή των μοιρών του μοναστηριού και των «σωχών των γονικών», που περιλαμβάνει πλήθος ονοματεπωνύμων και τοπωνυμίων. ⁴¹

Η περιοχή του μετοχίου εντοπίζεται στα βορειοδυτικά εδάφη του Αποκόρωνα ως τις ανατολικές πλαγιές της Μαλάξας, και εκτείνεται ενιαία και αδιάκοπη κατά μήκος της χθαμαλής κοιλάδας του Κυλιάρη ως τις εκβολές του στον κόλπο της Σούδας, ανατολικά από το ακρωτήριο Καλάμι. Όμως, παρά τον πλούτο των αρχειακών πληροφοριών που προαναφέραμε, δεν έχει καταστεί δυνατή μέχρι στιγμής η αξιοποίησή τους για τον ακριβή γεωγραφικό εντοπισμό των ιστορικών ορίων του μετοχίου, καθώς πολλά από τα τοπωνύμια που σημειώνονται, είτε είναι γενικοί μικρογεωγραφικοί όροι χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό (λιβάδι, πλάτανος, σφάκα, λαγκάδι, ρυάκι, βουνόπουλο κ.τ.λ), είτε δεν έχουν επιβιώσει εμφανώς στο σημερινό μικροτοπωνυμικό της περιοχής. Ορισμένα συμπεράσματα είναι εντούτοις δυνατόν να εξαχθούν, ακόμη και από μια πρώτη ανάγνωση:

(1) Όπως προκύπτει από τις περιγραφές, το μετόχι προς βορράν έφθανε ως τη θάλασσα, όπου το όριό του συνέπιπτε με την ακτή του κόλπου της Σούδας: στο βορειοανατολικό άκρο «αρχίζει από την θάλασσαν από το στόμα

40. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Τα λατινικά έγγραφα του Πατριαρχικού Αρχείου», *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ* 2/1970, σ. 361-362.

41. Χρύσα Α. Μαλτέζου, *ό.π.*, σ. 362-369.

του ποταμού του Κυλιάρη» και αφού αναπτύσσεται στα μεσόγεια προς νότο, δυτικά και βόρεια, καταλήγει στο βορειοδυτικό άκρο «εις την θάλασσαν και αποδεκεί γυρείζη θάλασσαν θάλασσαν προς την ανατολήν έως το στόμα του Κυλιάρη εις το πρώτον σύνορον».

(2) Το ανατολικό όριο του μετοχίου ακολουθούσε για ένα διάστημα τον ρου του ποταμού Κυλιάρη και στη συνέχεια ένα ρυάκι στο μέσον μιας λαγγαδιάς.

(3) Το δυτικό του όριο περνούσε από το «Πετροκεφαλάκη της Μαλάξας, όπου έναι υψυλότερον», δηλαδή από κάποιο σημείο του οροπέδιου της Μαλάξας, παρυφής των Λευκών Ορέων, στα όρια των επαρχιών Αποκορώνου και Κυδωνίας. Από την περιγραφή των μοιρών προκύπτει, εξάλλου, ότι εντός των ορίων του μετοχίου περιλαμβάνονταν εδάφη της περιοχής Ξερόκαμπος, που βρίσκεται επί των ανατολικών κλιτύων της Μαλάξας, ΝΑ από τον ομώνυμο οικισμό (υψόμετρο 470).

(4) Από τις αρχαιακές πληροφορίες, όπως συμπληρώνονται από την περιγραφή των μοιρών, προκύπτει ότι εντός των ορίων του μετοχίου περιλαμβάνονταν εδάφη σχετιζόμενα με τους οικισμούς Ράμνη (υψόμετρο 400), Σαμωνιάς (390), Στύλος (40), Παλαιόκαστρο (190) και Μεγάλα Χωράφια (190).

(5) Όπως αναφέρθηκε ήδη, το ελληνικό έγγραφο του 1506 που περιγράφει τα όρια του μετοχίου, αποτελεί μετάφραση του λατινικού πρωτοτύπου του 1321, το οποίο όμως επιχειρούσε, με τη σειρά του, να αποδώσει ελληνικά τοπωνύμια· έχει συνεπώς ιδιαίτερη σημασία η συγκριτική μελέτη των τοπωνυμίων στις δύο πηγές. Παρατηρούμε, λόγου χάριν, ότι ορισμένα τοπωνύμια απλώς μεταγράφονται ως είχαν από την ελληνική στη λατινική γραφή (όπως π.χ. *anattolico Spilari*-ανατολικόν Σπυλιάρη, *Cleptoperama*-Κλεπτωπέραμα, *Chaminachia*-Καμινάκια, *Chorafachia*-Χωραφάκια), γεγονός που ενισχύει το ενδεχόμενο να πρόκειται για τοπωνύμια που χρησιμοποιούνταν πράγματι επί τόπου· ορισμένα άλλα, όμως, αποτελούν μετάφραση από τη μια στην άλλη γλώσσα (όπως π.χ. *Camprum de Piracijs*-Κάμπρον των Αχλαπιδέων, *Piracium Inforcatum*-Αχλαδέαν Κρεμαστήν, *Piracium Plectum*-Αχλαδέαν Πλεκτήν), προκαλώντας ερωτηματικά ως προς την εκδοχή του πρωταρχικού τοπωνυμίου.

(6) Η συστηματική αρχαιακή και επιτόπια έρευνα που διεξάγεται ήδη με στόχο την καταγραφή των τοπωνυμίων της περιοχής,⁴² είναι πολύ πιθανό να διευκρινίσει περαιτέρω τη γεωγραφική θέση ορισμένων τουλάχιστον σημείων της οροδετικής περιμέτρου του μετοχίου,⁴³ αλλά και ορισμένων μοιρών, με

42. Μ. Ανδριανάκης, «Η επαρχία Αποκορώνου στα χριστιανικά χρόνια», *Πεπραγμένα του Α΄ Παγκόσμιου Συνεδρίου των Αποκορωνιωτών* (1987), Χανιά 1989, σ. 81.

43. [Σημείωση 2003: Ο Konstantinos Smyrlis, *Une puissance économique: Les grands monastères à Byzance de la fin du Xe au milieu du XIVe siècle*, Παρίσι 2002, σ. 279-280, επιχειρεί μια ταύτιση ορισμένων από αυτά τα σημεία, όπως το «Ανατολικό Σπηλιάρι» με τα Σπηλιάρια Πλατυβόλας, τη «Φυμαία» και την «Αχλαπιδέα» με τη

περισσότερο προσδιορισμένο όνομα (όπως λόγου χάριν Κλεπτοπέραμα, σπήλαιο Τρυπητής, σπήλαιο Περιστερέ, Μέσα Λίμνη, Τέμπλα κ.τ.λ.).

Από διοικητικής πλευράς, όλη η περιφέρεια στην οποία αναφερόμαστε υπαγόταν κατά μεν την πρώιμη Βενετοκρατία στην τούρμα Ψυχρού του τμήματος Αγίου Παύλου, κατά δε την ύστερη Βενετοκρατία στην καστελλανία Αποκορώνου του τμήματος Χανίων. Επί Οθωμανών υπαγόταν στον καζά Αποκορώνου του σαντζακίου Χανίων. Από το 1868 και εξής, ο Αποκόρωνας υπήχθη στο σαντζάκι Σφακίων, υπαγωγή που διατηρήθηκε κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, αλλά και μετά την ένωση με την Ελλάδα έως το 1914, οπότε καταργήθηκε ο νομός Σφακίων και η επαρχία Αποκορώνου υπήχθη και πάλι στο νομό Χανίων.

Με τη συγκρότηση των δήμων στην ύστερη Τουρκοκρατία (1879), το έδαφος του μετοχίου υπήχθη κυρίως στο δήμο Αρμένων και εν μέρει στο δήμο Φρε (ο οικισμός Ραμνή). Μετά την κατάργηση των δήμων, στην υπό μελέτη περιοχή σχηματίστηκαν τρεις κοινότητες (1925): στην κοινότητα Στύλου περιλήφθησαν ο Στύλος, το Πρόβαρμα, ο Σαμωνάς, το Φαράγγι (από το 1961) και οι Μαχαιροί (αυτοτελής κοινότητα Μαχαιρών από το 1948)· στην κοινότητα Ραμνής, η Ραμνή, τα Αμπέλια, τα Κυριακοσέλια και οι Καρές (αυτοτελής κοινότητα Καρών από το 1949)· τέλος, το Παλαιόκαστρο μαζί με τα Μεγάλα Χωράφια υπήχθησαν στην παραθαλάσσια κοινότητα Καλαμίου.⁴⁴

Θυμιά και τις Αχλάδες των Παππαδιανών, τοποθετώντας όμως έτσι το μεγαλύτερο μέρος του μετοχίου στην επαρχία Κυδωνίας, πολύ δυτικότερα από όσο θα το περίμενε κανείς].

44. [Σημείωση 2003: Με την συγκρότηση των νέων δήμων (1997), η περιοχή μοιράστηκε μεταξύ των δήμων Αρμένων και Σούδας].

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ

ΕΤΟΣ	ΣΤΥΛΟΣ	ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΟ	ΜΕΓΑΛΑ ΧΩΡΑΦΙΑ	ΡΑΜΝΗ	ΣΑΜΩΝΑΣ
1583	357				
1818	*50				
1834	**6			**28	**7
1881	**29	**6	**33	**54	**21
1881	113	29	143	270	88
1900	194	77	170	297	117
1920	207		234	384	136
1928	193	105	234	326	151
1940	315		127	350	160
1951	347		103	272	99
1961	361	80	35	259	78
1971	322	72	26	225	61
1981	323	57	37	167	74
1991	296		184	156	54

Παρατηρήσεις: (1) *=σπίτια, **=οικογένειες.

(2) Η παλαιότερη μνεία του Στύλου είναι το 1267, ενώ ως οικισμός απογράφεται για πρώτη φορά το 1583. Τα Μεγάλα Χωράφια, η Ραμνή και ο Σαμωνάς σημειώνονται ως τοπωνύμια τουλάχιστον από το 1506, και το Παλαιόκαστρο από το 1596, αλλά δεν απογράφονται ως αυτοτελείς οικισμοί πριν από τον 19ο αιώνα. Το Παλαιόκαστρο από το έτος 1961 απογράφεται ως Μετόχι (Καλαμίου Αποκορώνου). Από το έτος 1991, τα Μεγάλα Χωράφια και το Μετόχι ενοποιούνται και μετονομάζονται σε Άπτερα.

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
(1321, 1506)

ΒΔ	Β	ΒΑ
θάλασσα	γυρίζει θάλασσα-θάλασσα προς την ανατολήν	στόμα Κιλιάρη ποταμού
Κολώνα όπου είναι εις την στράταν την βασιλικήν [columnam quod est in via imperial]		αναβένει τον ποταμόν προς τον νότον
κατεβαίνει		διχαλοπέραμα-πλάτανος με σταυρό και μεγάλη σφάκα (: πικροδάφνη)
Πετροκεφαλάκη της Μαλάξας, όπου είναι υψηλότερον		ευγένει από τον ποταμόν
λιθόσουρος όπου έχει αγρουλιδιν		λιθάδι
λιθόσουρος εις το πλάγι των Χωραφιών		λιθόσουρος
ανεβαίνει		βουνόπουλο μικρό, στράτα όπου υπαγένουσιν εις το Καστέλι-λιθόσουρος μέσον του λαγγαδίου ριάκη ριάκη
[Petrochefalachi delo faranguli de Capnica, de supra Grottam de Capnica]		Μεγάλη Λυγέα-λιθόσουρος
ανεβαίνει		λαγγάδι ριάκη ριάκη
Αχλαπιδέα η Πλεκτή [Plectum]-σταυρός		άκρα ριακαίου-λιθόσουρος
Αχλαπιδέα η Κρεμαστή [Inforcatum]-σταυρός		μέσον του λαγγαδίου
Κάμπος των Αχλαπιδέων [Campus de Piracijs salvaticis]		Δρις-λιθόσουρος
Γυστήρνα [Cisterna]		μέσον του λαγγαδίου
Χωραφάκια		ανατολικό Σπυλιάρη
ομπρός το φαράγγει		ανεβαίνει
σπίτι του Δρουγράτου [Drogarato]		[Σκλαδοχώρις]
κατεβαίνει		Κλεπτωπέραμα
Σκάλα των Κάμπων		φαράγγει
κατεβαίνει		Καμινάκια
Χιρομύλι γυρίζει προς τον βορρέαν	Μυ(τα)οκάθισμα [mittatochathisma]- σύνορον της Φυμιάς [Fimia]- σύνορον των παιδων του κυρίου Ιωάννου Ναθαγαρίου [Joannis Navagiarij]	(Κα)βαλαρέα Πέτρα [Chavalarea Petra]
		Βαθεία Σέλι γυρίζει προς την δύσιν
ΝΔ	Ν	ΝΑ

Παρατηρήσεις: (1) Ο όρος «λιθόσουρος» (: σωρός λίθων) απαντά συχνότερα στο κείμενο ως «λίσουρος» και στο λατινικό «lisothorium».

(2) Εντός [] οι αναφορές από τη λατινική εκδοχή του εγγράφου (1321), το οποίο είναι πληρέστερο.
Πηγή: Χρύσα Α. Μαλιτζέου, «Τα λατινικά έγγραφα του Πατμιακού Αρχείου», Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ 2/1970, σ. 361-363.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΤΟΧΙ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
(1506)

ΜΟΙΡΕΣ	ΜΟΥΖΟΥΡΙΑ
ο τόπος όλος της Λυγόμενας	250
των Ποδομουρίων	140
της Αγίας Μαρίνας	180
χωράφια στις Γρέας το Λιμηνάριν	18
Λιμηνάριν, Πλατάνη και Μαμουνόπετρα	37
των Μέσα Χωραφίων και της Κουζανίβας	190
εις τον Αχλαδόλακον	5
δια τον Αμίδαλον	7
των Μεγάλων Χωραφίων	128
δια τον Πιρνέαν	4
του Αζωρέα	80
της Κεφάλας	190
τα Μάχια	52
Κουρίν και Μουρίν (μοίρες και τόπος της Ραμνής)	70
πράγματα της Ραμνής	24
Μέσα Μιτάτον μετά και τους Βράσκους	120
Σελίν	165
του Κάμπου μετά του Πλατανίου	187
τα Αλίσματα μετά της Αγίας Ειρήνης	122
της Χαλέπας Μεγάλου Νικολάου	100
Σπίλεον της Τρυπητής φαράγγι	} (όρια μοίρας)
Σπίλεον του Περιστερέ σύνορα των Κάμπων	
Πρηνάρι	
Αρόλιθος ο Κρεμαστός σύνορα Σαμονά	
λαγγάδι	
Σπίλεον της Τρυπητής μοίρες του Σαμονά	120
πράγματα του Σαμονά	10
του Ξεροκάμπου	50
δια τον Μαύρον Δέτην	5
της Μαλάξας	60
τα Λακούδια	12
τα Κέντρι	40
του Κούμου	25

<i>μοίρες της Χαλέπας:</i>	
του Πριναρίου	25
η Αμιγδαλόκουρτα	25
η τζόντα της Αμιγδαλόκουρτας	15
η Κυνοκεφάλα	35
η Μητζηκεφάλα	20
η μοίρα του ποτέ Γερόνυμου	
ο Χοιρόμυλος	15
ο Ρουπακόλακος	15
η Μέσα Λίμνη	25
του Κυμηνά	50
η Τζακίστρα	25
τα Λίδια	15
η Ροδώσα	17
του Μονοκυπαρίσου	18
του Αμιγδάλου	15
η Τέμπλα	15
της Παπαδιάς τα Κεφάλια	20
η Λουματαρέλα	25
τα Χωραφάκια συμπλίων του Αγιασματίου	12
η Νεφελόπορη	15
των Δραμονομουρίων	15
του Καναβά	60
της Κοζέας	12
τα Κονταροάμνια	6
η Βρουλίδα	20
τα Κάτω Πηγάδια της Συκέας	12
Βαριπερήν	9
Μαδαρώ	20
τα Λίδια με του Κουζουλοϊωάννου	25

Πηγή: Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Τα λατινικά έγγραφα του Πατμιακού Αρχείου», σ. 363-365.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΟΙΚΟΝΟΜΟΙ ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
(13ος-19ος αι.)

ΟΝΟΜΑ	ΕΤΟΣ
Πάυλος	1295
Γεδεών μοναχός	<1506
Ματθαίος εκ Κρήτης μοναχός & Μάξιμος εκ Χίου μοναχός	1506
Χριστόφορος ιερομόναχος & Ιερόθεος ιεροδιάκονος	1629
Ιερεμίας Καλαφάτης ιερομόναχος	1634
Γερμανός Μαθάς ιερομόναχος	1635
Ιερεμίας Καλαφάτης ιερομόναχος	1636
Συλδέστρος ιερομόναχος	1642
Νεόφυτος Πετρωντής Καλύμνιος ιερομόναχος & Ιωσήφ Καστελοριζιώτης γέρον	1718
Σάββας Ιερομόναχος (δισ)	1722
Ιγνάτιος ιερομόναχος & Νεόφυτος ιερομόναχος (δισ)	1728
Νεόφυτος Πετρωντής ιερομόναχος (τρεις)	
Ιερεμίας Πάτιμος ιερομόναχος (δισ)	1742, 1743
Αθανάσιος Κλάπας ιερομόναχος	
Ιερεμίας ιερομόναχος	
Συμεών ιερομόναχος	
Νεόφυτος μοναχός (δισ)	
Θωμάς	
Νεόφυτος Εφέσιος μοναχός (δισ)	
Νικηφόρος Καλλέργης μοναχός	1805
Νικηφόρος Καλλέργης μοναχός	1810
Ιερεμίας ο Κρης ιερομόναχος (δισ)	1812, 1818

Παρατήρηση: Η Χρύσα Μαλτέζου («Τα λατινικά έγγραφα του Πατμιακού Αρχείου», *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ* 2/1970, σ. 375), σημειώνει ως «προηγούμενο Στύλου» το 1506 τον Θεόδουλο, δέιο του μοναχού Μάξιμου εκ Χίου. Η εντύπωσή μου είναι ότι ο Θεόδουλος πρέπει να ήταν προηγούμενος της Μονής Πάτμου και όχι του Στύλου, κυρίως διότι ο τίτλος «ηγούμενος», άρα και «προηγούμενος», ουδέποτε μαρτυρείται αποδιδόμενος στον υπεύθυνο του μετοχίου Στύλου, για τον οποίο χρησιμοποιείται κυρίως ο όρος «οικονόμος», και δευτερευόντως ορισμένοι άλλοι (όπως «καθολικός εντριτάριος»).

Πηγές: Αρχίον Ιεράς Μονής Πάτμου, όπως φυλάσσεται στο Αρχείο Μικροταινιών Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Πάτμος 1961, αρ. f. 1, Πάτμος 1963, αρ. f. 105· Fr. Miklosich & Ios. Muller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6ος, Βιέννη 1890, σ. 238-239· Μαρία Κ. Χαϊρέτη, «Η απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 36/1968, σ. 354· Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Τα λατινικά έγγραφα του Πατμιακού Αρχείου», *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ* 2/1970, σ. 362-369· Εμμ. Ν. Φραγκίσκος & διὰκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη-Κατάλογος των εντύπων (15ος-19ος αι.)*, τ. 1ος (1479-1800), Αθήνα 1993, σ. 105-106, 115-116, 396.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΠΑΡΟΙΚΟΙ (VILLANI) ΚΑΙ ΠΑΚΤΩΤΕΣ ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
(1321, 1506)

A. Πάροικοι του μετοχίου, του έτους 1321

I. Nicolas Cano	VIII.2. Nicola Sambathij
II. Nicola Chirfivoti	αδελφός του VIII.1
III. Anastassius Moraijti	IX. Georgius Stratigopulo
IV. Vassili Mullida	X.1. Costa Theoctistos
V. para Nichitorpulo (+)	X.2. Varda Theoctistos αδελφός του
VI. Theodorus Nichitorpulo	XI. Georgius Yugdano
VII.1 Johannes Omadilos	XII. Ιωάννης Ναβαγιάρος (+)
VII.2 Vassili Omadilos	ιδιοκτήτης γειτονικού κτήματος
υιός του VII.1	XIII. Joannes Xerovo
VIII.1. Theodorus Sambathij	XIV. Georgius Zangari

B. Πακτωτές και συγγενείς τους, του έτους 1506

1.1. Μανόλης Αρμένης υιός του 1.3	14.1. Θεόδωρος Κούμανος
1.2. Μάρκος Αρμένης (+)	15.1. Ιωάννης Κυνηγός (+)
1.3. Νικόλαος Αρμένης (+)	15.2. Γεώργιος Κυνηγός υιός του 15.1
1.4. Σταμάτις Αρμένης υιός του 1.2	15.3. Γεώργιος Κυνηγός υιός του 15.4
2.1. Θωμάς Βλατοπούδης (+)	15.4. Νικόλαος Κυνηγός (+)
3.1. Γαθαλάς ο Τούρκος (+)	15.5. Σταμάτις Κυνηγός
4.1. Ανδρέας Γουδομάρης	16.1. Νικολέτος Λαγονάρης υιός του 16.1
5.1. Μιχαήλ Δημηνίτης (+)	16.2. Λέων Λαγονάρης (+)
5.2. Μανουήλ Δημηνίτης υιός του 5.1	17.1. Λεντάκις ο Γέρων
6.1. Κωνσταντίνα Δρακοντίνα συμβία του 6.2	18.1. Μανασσής καλόγερος αδελφός της 6.1
6.2. Δημήτριος Δρακοντόπουλος (+)	18.2. Γεώργιος Μανασσής (+) πενθερός του 34.18
7.1. Βιτόρης Ζουλομίτης	18.3. Οολογήτης Μανασσής υιός του 18.4
7.2. Ιωάννης Ζουλομίτης (+)	18.4. Μανουήλ Μανασσής (+)
7.3. Μιχάλης Ζουλομίτης παπάς, υιός του 7.2	18.5. Μαρία Μανασσού πενθερά του 15.3
7.4. Μανόλης Ζουλομίτης υιός του 7.2	19.1. Ανίτζα Μαντούδη κόρη του 19.3
7.5. Μάρκος Ζουλομίτης υιός του 7.2	19.2. Γεώργιος Μαντούδης υιός του 19.3
7.6. Νικολέτα Ζουλομίτενα, συμβία του 7.2	19.3. Ιωάννης Μαντούδης (+)
7.7. Νικολέτος Ζουλομίτης υιός του 7.2	20.1. Μανόλης Νικητόπουλος (+)
8.1. Μαργέλος Καστελάνος	21.1. Κώστας Νταλαπέρας (+)
9.1. Γιανάς Κατούδης υιός του 9.2	21.2. Νικόλαος Νταλαπέρας υιός του 21.1
9.2. Γεώργιος Κατούδης	22.1. Άννα Νταμιλού συμβία του 22.2
10.1. Κεραντινός καλόγερος	22.2. Κώστας Νταμίλος (+)
11.1. Γεώργιος Κλαρίτης	23.1. Ελένη Ντιέδνα συμβία του 23.3
12.1. Μανόλης Κλαψηγός υιός του 12.2	23.2. Μπερνάρδος Ντιέδος υιός του 23.3
12.2. Πέτρος Κλαψηγός	23.3. Πέρω Ντιέδος κυρ (+)
13.1. Ιωάννης Κόντης (+) πενθερός του 34.4	24.1. Γεώργιος Πάγκαλος
	25.1. Δημήτρης Παγίδης

Β. Πακτωτές και συγγενείς τους, του έτους 1506 (συνέχεια)

26.1. Μιχαήλ Σαραντινός υιός του 26.2	34.3. Γεώργιος Τρουλινός υιός του 34.17
26.2. Χωνιάτης Σαραντινός (+)	34.4. Γεώργιος Τρουλινός Κουσουτουλής υιός του 34.13
27.1. Γεώργιος Σκλαβογιάννης υιός του 27.2	34.5. Ιωάννης Τρουλινός Μπερέτος υιός του 34.13
27.2. Μάρκος Σκλαβογιάννης (+)	34.6. Κώστας Τρουλινός (+)
28.1. Θεοφάνης Σκλάβος υιός του 28.2	34.7. Κώστας Τρουλινός υιός του 34.17
28.2. Ιωάννης Σκλάβος (+)	34.8. Κώνστας Τρουλινός Φερμάνος
28.3. Νικόλαος Σκλάβος υιός του 28.2	34.9. Λεντάκης Τρουλινός (+)
29.1. Γεώργιος Σκορδίλης υιός του 29.3	34.10. Μανόλης Τρουλινός
29.2. Ιωάννης Σκορδίλης	34.11. Μανόλης Τρουλινός υιός του 34.9
29.3. Μιχαήλ Σκορδίλης παπάς (+)	34.12. Μιχάλης Τρουλινός παπάς
30.1. Κώνστας Τζάκος (+)	34.13. Νικόλαος Τρουλινός (+)
30.2. Μιχάλης Τζάκος υιός του 30.2	34.14. Νικόλαος Τρουληνός
31.1. Γεώργιος Ασπρολούπης Τζεμπελής (+)	34.15. Νικολέτος Τρουλινός αρχοντόπουλος
31.2. Μιχάλης Τζεμπελής υιός του 31.1	34.16. Σταμάτης Τρουληνός
32.1. Γεώργιος Τζηγκρέας υιός του 32.3	34.17. Χωνιάτης Τρουλινός (+)
32.2. Δημήτρης Τζηγκρέας ο κουράτορας	34.18. Χωνιάτης Τρουληνός υιός του 34.13
32.3. Παύλος Τζηγκρέας (+)	35.1. Γεώργιος Φεγγητάς (+)
33.1. Ιωάννης Τζούγγαρις παπάς	35.2. Ξένα Φεγγητά κόρη του 35.1
33.2. Μιχαήλ Τζούγγαρις παπάς κυρ	36.1. Σταμάτης Φυνοκάλης
34.1. Αντωνίνα Τρουλιή συμβία του 34.6	
34.2. Γεώργιος Τρουλινός υιός του 34.6	

Παρατήρηση: (+) = «ποτέ», συνεπώς αποβιώσαντες προ της στιγμής της καταγραφής.

Πηγή: Χρυσά Α. Μαλτέζου, «Τα λατινικά έγγραφα του Πατμιακού Αρχείου», σ. 363-365.

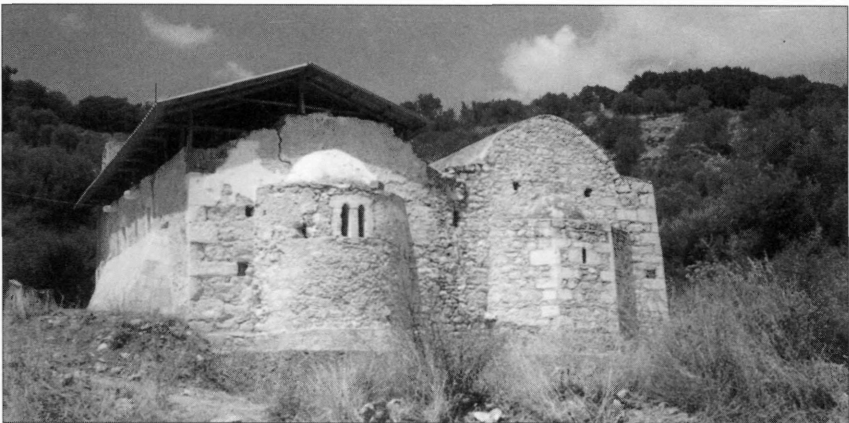
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ
ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΣΤΟΝ ΑΠΟΚΟΡΩΝΑ

Μνημειακά κατάλοιπα του μετοχίου της Πάτμου εντοπίζονται κυρίως στον οικισμό του Στύλου και στο λόφο του Παλαιόκαστρου (εντός του αρχαιολογικού χώρου των Απτέρων).⁴⁵

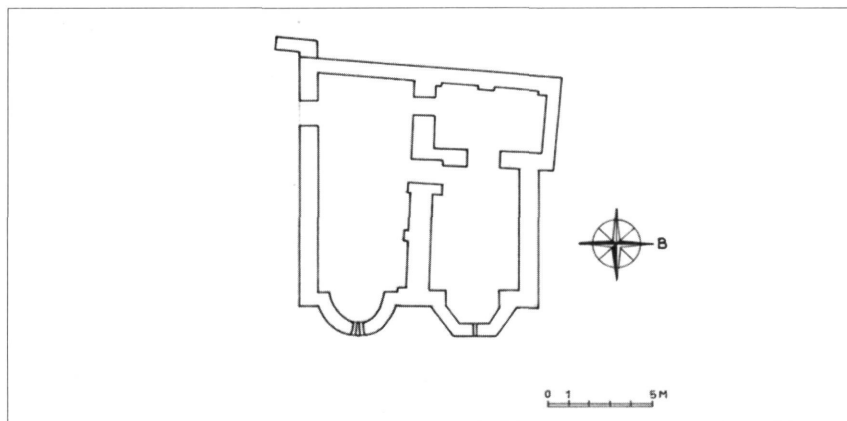
5.α. Διμάρτυρος ναός Αγίων Ιωάννου και Νικολάου Στύλου

Βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού του Στύλου, σε υψόμετρο 190 μέτρων. Οι αρχαιολόγοι διακρίνουν τρεις φάσεις στην κατασκευή του. Αρχικά φαίνεται ότι κτίστηκε ο νάρθηκας του βορειότερου ναού, που πράγματι δείχνει ότι αποτέλεσε ένα αυτοτελές οικοδόμημα, ενώ ο κυρίως ναός κτίστηκε ως κατοπινή επέκτασή του και εμφανίζει την, σπάνια για την Κρήτη, τρίπλευρη συμπαγή αψίδα στην διαμόρφωση του ιερού (βλ. κάτοψη και εικόνες). Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται περί το 1271-1280: αδέξια καμωμένες φιγούρες, με αγροίκες φυσιογνωμίες σχεδιασμένες με αδρές γραμμές και αποδιδόμενες άκρως επίπεδα, σε αφελείς συνθέσεις. Ο δεύτερος ναός φαίνεται να προστέθηκε αργότερα στη μεσημβρινή πλευρά του πρώτου και οι τοιχογραφίες του, που χρονολογούνται από τον 15ο αιώνα, παρουσιάζουν υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα, με ευλύγιστες φιγούρες σχεδιασμένες με φίνες γραμμές, βάσει κλασικών προτύπων.

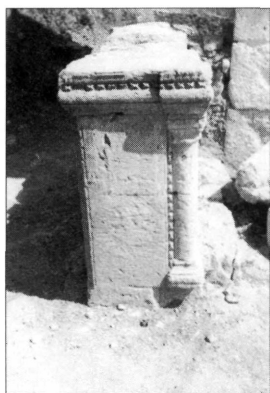

Ο διμάρτυρος ναός των Αγίων Ιωάννου και Νικολάου, ιδωμένος από τα Α.-ΝΑ.

45. Οι φωτογραφίες έχουν ληφθεί από το συγγραφέα το 1990. Ευχαριστώ θερμά την αρχιτέκτονα Ιωάννα Τραχανά που σχεδίασε τις κατόψεις του ναού των αγίων Ιωάννου και Νικολάου στο Στύλο και του μετοχίου στο Παλαιόκαστρο, βάσει μετρήσεων και αποτυπώσεων που πραγματοποίησε ο συγγραφέας το 1990.

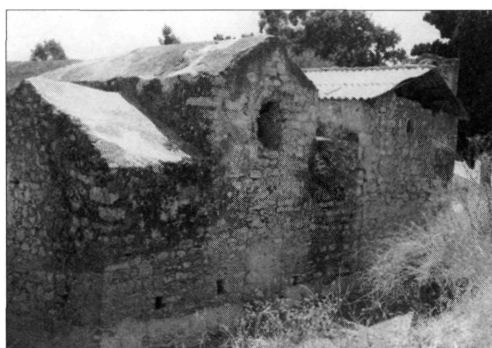
Κάτοψη του ναού των Αγίων Ιωάννου και Νικολάου στο Στύλο Αποκορώνου
(σχέδιο Ιωάννα Τραχανά).

Λεπτομέρεια της ΝΔ γωνίας.

Η βορεινή όψη του αρχαιότερου ναού.

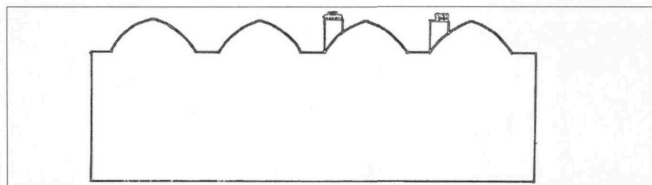

Ο διμάρτυρος ναός, ιδωμένος από τα Β.-ΒΔ.

5.6. Αποθήκες Στύλου

Το συγκρότημα των σιταποθηκών βρίσκεται επίσης στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού του Στύλου, σε μικρή απόσταση από τη διμάρτυρη εκκλησία των Αγίων Ιωάννου και Νικολάου. Συνίσταται από τέσσερα διαδοχικώς διατεταγμένα καμαροσκεπή μακρόστενα κτίσματα, από τα οποία τα τρία είναι ισομήκη ενώ το τέταρτο και νοτιότερο εκτείνεται περαιτέρω προς τα δυτικά. Οι δυτικές όψεις των τριών πρώτων και ο βόρειος τοίχος του τετάρτου σχηματίζουν αυλή περικλειόμενη από τον βορρά με τοίχο, στο μέσον του οποίου ανοίγεται τοξωτή πύλη που αποτελεί και την κυρία είσοδο του συγκροτήματος, προσανατολισμένη προς την κατεύθυνση της προαναφερθείσης εκκλησίας (βλ. σκαρίφημα και εικόνα).

Τα κτίσματα χρησιμοποιούνται ήδη ως κατοικίες, έχοντας υποστεί τα μιν τρία βορειότερα μικρού βαθμού εξωτερικές και άγνωστου βαθμού εσωτερικές αλλοιώσεις, το δε τέταρτο εκτεταμένη εξωτερική παραμόρφωση, με την οικοδόμηση κατά μήκος της ανατολικής και νότιας όψης των σύγχρονων συμπληρωματικών χώρων.

Οι αποθήκες του μετοχίου της Μονής Πάτμου στο Στύλο Αποκορώνου. Σκαρίφημα τομής Ν-Β.

Το συγκρότημα των αποθηκών ιδωμένο από τα Β.-ΒΔ, με την πύλη σε πρώτο πλάνο.

5.γ. Συγκρότημα μετοχίου Παλαιόκαστρου

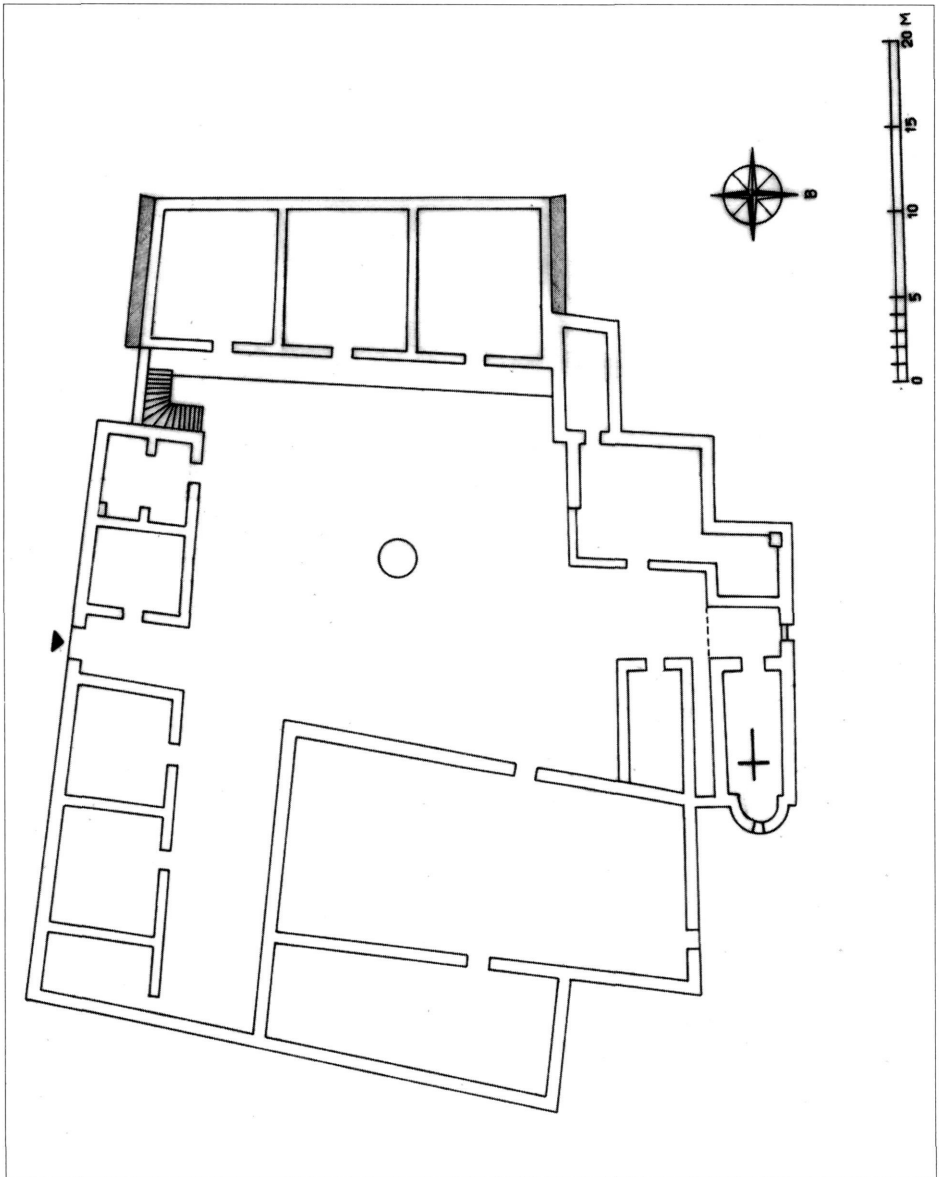
Οι κτιριακές εγκαταστάσεις του μετοχίου βρίσκονται στο λόφο του Παλαιόκαστρου, που υψώνεται 190 μέτρα πάνω από τη νότια ακτή του κόλπου της Σούδας. Καταλαμβάνουν έκταση δύο στρεμμάτων περίπου, στο μέσον των αρχαίων ερειπίων των Απτέρων, σε μικρή απόσταση από τις ρωμαϊκές δεξαμενές.

Ο περίβολος του συγκροτήματος παρουσιάζει τη μορφή τετραπλευρού, του οποίου η βόρεια πλευρά αναπτύσσεται πολυγωνικά (βλ. κάτωψη). Ο απ' ανατολών προς δυσμάς άξονας έχει μήκος περίπου 50 μέτρων, ο δε από βορρά προς νότο περίπου 40 μέτρων. Η κυρία πύλη βρίσκεται στο μέσον της μακράς νότιας πλευράς, ενώ υπάρχει και δευτερεύουσα είσοδος στη βόρεια πλευρά. Όλα σχεδόν τα κτίσματα του συγκροτήματος είναι διατεταγμένα κατά μήκος της εσωτερικής περιμέτρου του περιβόλου, δημιουργώντας στο μέσον μια λιθόστρωτη αυλή, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται το στόμιο υπόγειας δεξαμενής.

Η δυτική πλευρά του συγκροτήματος καταλήγει σε διώροφο κτίσμα, με τρεις κατώγειες και τρεις καμαροσκεπείς ανώγειες αίθουσες, το οποίο έχει εξωτερικά ενισχυθεί με κεκλιμένες αντηρίδες κατά μήκος της βόρειας και της νότιας πλευράς του (βλ. εικόνα). Το ανώγειο επικοινωνεί με την αυλή χάρις σε μία εξωτερική κλίμακα στο νότιο άκρο. Το οικοδόμημα αυτό, το οποίο δεσπόζει του όλου μνημείου, καθώς ο όγκος, οι καμάρες και οι αντηρίδες του προσδίδουν επιβλητική φρουριακή όψη, χρονολογείται περί τον 17ο αιώνα, εμφανώς παλαιότερο από τα κτίσματα που το περιβάλλουν.

Στη νότια πλευρά διατάσσονται πέντε αίθουσες, δύο δυτικά και τρεις ανατολικά της κυρίας πύλης· στο εσωτερικό των δύο διασώζονται κτιστές εστίες σε πολύ καλή κατάσταση.

Στην ανατολική πλευρά εκτείνονται δύο ακόμη αίθουσες, μεγαλύτερες των προηγούμενων. Ο βορεινός τοίχος της μιας από αυτές φέρει θύρα, η οποία αποτελεί την προαναφερθείσα δευτερεύουσα είσοδο του συγκροτήματος. Στη βόρεια πλευρά βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Πρόκειται για έναν απέριττο μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, χρονολογούμενο επίσης περί τον 17ο αιώνα, επί του μέσου της προσόψεως του οποίου υψώνεται κωδωνοστάσιο. Στη συνέχεια της εκκλησίας και έως τις αντηρίδες του διώροφου οικοδομήματος παρεμβάλλονται ορισμένα άλλα ερείπια μικρότερης έκτασης, μεταξύ των οποίων και ο φούρνος του συγκροτήματος, διατηρούμενος σε αρκετά καλή κατάσταση. Οι καμάρες των ανωγείων του διώροφου οικοδομήματος έχουν καταρρεύσει, όπως και οι στέγες των ανατολικών αιθουσών. Στις νότιες αίθουσες έχουν πραγματοποιηθεί εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες. Σε καλή κατάσταση βρίσκεται και ο ναός του Αγίου Ιωάννου.

Κάτοψη του κτιριακού συγκροτήματος του μετοχίου της Μονής Πάτμου στο λόφο του Παλιόκαστρου, εντός του αρχαιολογικού χώρου των Απτέρων (σχέδιο Ιωάννα Τραχανά).

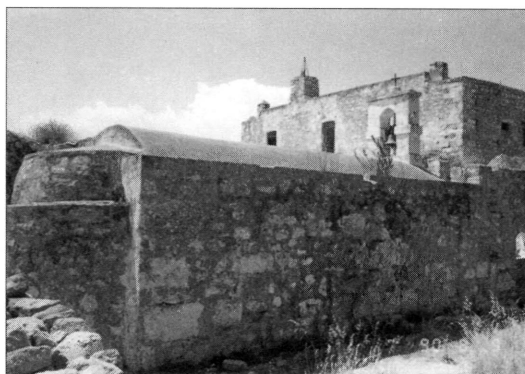
Η ΝΔ άποψη του διώροφου κτιρίου με τις αντηρίδες.

Γενική άποψη του συγκροτήματος από τα ΝΑ.

Ανατολική όψη του διώροφου κτιρίου, ιδωμένο από την εσωτερική αυλή του συγκροτήματος.
Σε πρώτο πλάνο το πηγάδι.

ΒΑ άποψη του συγκροτήματος με την εκκλησία
του Αγ. Ιωάννου σε πρώτο πλάνο.

Οι νότιες αντηρίδες ιδωμένες από τα ΝΑ.

Ευδοκία Ολυπίτου

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝΟΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ:
Η ΧΩΡΑ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ

Η Πάτμος –ένα από τα μικρότερα νησιά των Δωδεκανήσων– βρίσκεται στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, βορειοδυτικά της Λέρου, νότια της Ικαρίας και της Σάμου, μέσα σε ένα σύμπλεγμα από μικρότερα νησιά. Πρόκειται για μια επιμήκη λωρίδα γης με χαμηλούς λόφους και ομαλές ακτές που αναπτύσσεται από βορρά προς νότο με έκταση 34 τ.χλμ.

Η Πάτμος παρουσιάζει μία σημαντική ιδιαιτερότητα· αποτελεί το μοναδικό, ίσως, νησιωτικό χώρο στον οποίο η παρουσία ενός μοναστηριακού συγκροτήματος υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την ιστορική πορεία και τη φυσιογνωμία του. Το κύρος, η οικονομική δύναμη, τα προνόμια και η θρησκευτική ακτινοβολία της Μονής του Ιωάννου Θεολόγου στον ευρωπαϊκό και τον οθωμανικό κόσμο λειτούργησαν προστατευτικά για το νησί, εξασφάλισαν τη δυνατότητα της οικονομικής του ανάπτυξης και γενικότερα επηρέασαν, σε σχετικά σημαντικό βαθμό, τον υλικό και πνευματικό του βίο. Αλλά και η γεωγραφική θέση του νησιού στη βόρεια άκρη της Δωδεκανήσου, σε κομβικό σημείο των θαλάσσιων δρόμων της περιοχής, καθώς και τα ασφαλή του λιμάνια συνέβαλαν επίσης, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, στην καδιέρωσή του ως σταθμού των πλοίων που κινούνταν στο νοτιοανατολικό Αιγαίο.

Σήμερα το νησί δεν έχει περισσότερους από 3.000 μόνιμους κατοίκους που ζουν μοιρασμένοι σε τρεις κυρίως οικισμούς: τη Σκάλα, τη Χώρα και τον Κάμπο. Από τον 13ο, όμως, αιώνα και ως τα μέσα περίπου του 19ου, ο πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος στη Χώρα, που είναι οικισμός κτισμένος στην κορυφή ενός λόφου (170 μ.), στο νότιο τμήμα του νησιού με σχετικά ομαλή πρόσβαση από το λιμάνι της Σκάλας. Ο οικισμός αυτός παρουσιάζει αδιάσπαστη συνέχεια κατοίκησης σε όλη αυτή τη χρονική περίοδο. Η Σκάλα ως τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, υπήρξε μόνον αγκυροβόλιο πλοίων, ενώ στην περιοχή της είχαν οικοδομηθεί χώροι αποθήκευσης εμπορευμάτων. Την ίδια χρονική περίοδο, ο αγροτικός χώρος της Πάτμου ήταν σποραδικά ή και περιστασιακά οικισμένος.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Χώρα είναι ένας πολεοδομικός σχηματισμός με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά διότι αποτελεί μία από τις περιπτώσεις εκείνες που ο εκκλησιαστικός, ο θρησκευτικός χώρος είναι ο

πυρήνας γύρω από τον οποίο αναπτύσσεται σταδιακά ο οικιστικός ιστός¹ στην περίπτωση μας ο προϋπάρχων πυρήνας, είναι το μοναστήρι του Ιωάννου Θεολόγου. Επιπλέον η Χώρα διατηρεί ακόμη και σήμερα την κλειστή πολεοδομική αμυντική της μορφή, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μεταγενέστερους οικισμούς που έχουν αναπτυχθεί ελεύθερα.

Το μοναστήρι πλαισιώνεται από λαϊκό πληθυσμό που κατοικεί κάτω από τα τείχη του, τουλάχιστον από τον 13ο αι., όταν η εγκατάσταση αυτή υπαγορεύθηκε από τις συνθήκες και τις ανάγκες της εποχής. Ο χώρος οργανώνεται αρχικά από το μοναστήρι και ο πληθυσμός του εξαρτάται από αυτό. Σταδιακά η Χώρα αποδεσμεύεται τυπικά αλλά και ουσιαστικά από αυτή την εξάρτηση και αναπτύσσεται με τη μορφή οικιστικών πυρήνων που ακολουθούν τη διαμόρφωση του εδάφους και αποκτούν οχυρωμένη μορφή. Καθώς ο οικισμός επεκτείνεται, ανανεώνεται το αμυντικό του σύστημα και η προηγούμενη οχύρωση καταργείται κάθε φορά που η πόλη «βγαίνει» έξω από τα τείχη.²

Η προσπάθεια μελέτης και ανασύνθεσης της εξέλιξης και οργάνωσης του οικισμού της Χώρας, που πολύ συνοπτικά μόλις περιέγραψα, έχει να αντιμετωπίσει την ανεπάρκεια των σχετικών με το θέμα πηγών. Για τη μελέτη της αξιοποιήθηκαν τρεις διαφορετικές κατηγορίες αρχειακών τεκμηρίων του νεοελληνικού αρχείου της Μονής του Ιωάννου Θεολόγου: α) μοναστηριακοί κώδικες, β) κοινοτικά κατάστιχα και γ) ιδιωτικά δικαιπρακτικά έγγραφα. Όμως, η σπανιότητα των καταγραφών του πληθυσμού, οι ελλιπείς φορολογικοί κατάλογοι και η πιθανή αναξιοπιστία των περιηγητικών κειμένων δεν επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια την εξέλιξη του πληθυσμού της Χώρας και να κατανοήσουμε τους ρυθμούς ανάπτυξης που είχε. Ταυτόχρονα η έλλειψη πρωτογενούς πλη-

1. Βλ. ανάλογα παραδείγματα, Μάρω Φίλιππα Αποστόλου, *Το κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978, σ. 86-126 και Emile Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, τ. 1, Aix en Provence 1974, σ. 183.

2. Κατά τον άγγλο περιηγητή Ed. Clarke, «τίποτα δεν είναι πιο αξιοθαύμαστο από τη μορφή της πόλης, χτισμένη στην άκρη ενός τεράστιου κρατήρα, η οποία γλυστρά σε κάθε του πλευρά, σαν μια στέγη από κεραμίδια» Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, second part Greece, Egypt end the Holy Land*, Λονδίνο 1812, σ. 356. Ο Ch. Perry σύγκρινε τη Χώρα με τη «ράχη ενός γαϊδάρου», που στο ψηλότερό της σημείο στέκεται το Μοναστήρι. Ch. Perry, *View of the Levant, particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece, in four parts*, Λονδίνο 1743, σ. 483.

ροφόρησης για τον οικισμό ανάμεσα στον 13ο και τον 16ο αιώνα κάνει προβληματική την αποκατάσταση της συνέχειας στην ιστορία του, την οποία προσπάθησα να αναπληρώσω με τις ελάχιστες πηγές του 17ου αιώνα που έμμεσα μόνον κάνουν αναφορές στη διαμόρφωση και το μέγεθος του.³ Ορισμένα ερωτήματα που τίθενται, μένουν αναγκαστικά απάντητα ή διατυπώνονται με τη μορφή υποθέσεων, καθώς αντιμετωπίζουν την έλλειψη επαρκούς τεκμηρίωσης.⁴

Οι πληροφορίες για το νησί γίνονται συστηματικότερες από τη στιγμή της ίδρυσης της Μονής του Ιωάννου Θεολόγου από τον μοναχό Χριστόδουλο Λατρηνό.⁵ Σύμφωνα πάντα με τις πηγές και τη μαρτυρία του ίδιου του Χριστόδουλου η Πάτμος, κατά τη χρονική στιγμή της ίδρυσης της Μονής, φαίνεται ότι ήταν ακατοίκητη.⁶ Ίσως όμως το νησί

3. Ο Δ. Φιλιππίδης γράφει χαρακτηριστικά: «Με τις ερημώσεις των νησιών που προκλήθηκαν από την ένταση της πειρατείας στους 'σκοτεινούς' αιώνες του Βυζαντίου χάθηκαν σε μεγάλο βαθμό και τα ίχνη από τους παλαιότερους οικισμούς ενώ οι γραπτές μαρτυρίες είναι ελάχιστες (μία από τις εξαιρέσεις είναι η Μονή Πάτμου). Ακόμη πιο απροσδιόριστη είναι η μορφή οίκησης της περιόδου, αν και το πιθανότερο είναι ότι έμοιαζε με τη μεταγενέστερη κατάσταση, δηλαδή με οχυρούς οικισμούς μαζί με διάσπαρτα αγροτικά κτίσματα. Μεθοδολογικά είναι άχρηστη η αναζήτηση της 'αρχικής μορφής' είτε προς τη μία είτε προς την άλλη κατεύθυνση». Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σ. 55, σημ. 94.

4. Για μια αναλυτικότερη διαπραγμάτευση του θέματος, βλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002.

5. Για τον Χριστόδουλο Λατρηνό βλ. Έρα Λ. Βρανούση, *Βυζαντινά Έγγραφα της Μονής Πάτμου. Α' Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, ιδιαίτερα στις σ. *21-*58, όπου και η σχετική βιβλιογραφία (από εδώ και στο εξής Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*).

6. Fr. Miklosich et Ios. Müller, *Acta et Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis*, τ. 6, Βιέννη 1890 (από εδώ και στο εξής Μ. Μ.), σ. 56-57. Μαρία Νυσταζοπούλου Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου. 2. Δημοσίων Λειτουργιών*, Αθήνα 1980, σ. 36-45. Στο επίσημο πρακτικό καταμέτρησης και παράδοσης της νήσου Πάτμου στον μοναχό Χριστόδουλο που συντάχθηκε από τον Γεώργιο Γρανάτο, υπογράφηκε και σφραγίστηκε από τον Νικόλαο Τζάντζη, κριτή και αναγραφέα των Κυκλάδων νήσων, το 1088 σημειώνεται: «... ην και περιπολήσας (την Πάτμο) εύρον έρημον όλην και κεχερωμένην και υπό των ακανθών και των άλλων συρφετών συνεσκιασμένην και άβατον και δια του τόπου άνυδρον παντάπασιν άνικμον ουδέ που γαρ ανά πάσαν την νήσον περιπατητικόν ύδωρ ή καταρρέον ευρεθήσεται, ειμή ολιγοστά τινά φρέατα κακείνα του αφθόνου ύδατος κατά πολύ ελλειπόμενα ...» και συνεχίζει: «... ωσαύτως ουδέ μίαν και μόνην οικίαν συνισταμένην το σύνολον ή μόνον ευκτήριον πενιχρόν επ' ονόματι του τιμίου εκτισμένον Θεολόγου έσωθεν της περιοχής ...».

να είχε παλαιότερα κάποιο πληθυσμό αλλά τη χρονική εκείνη περίοδο είχε εγκαταλειφθεί από τους προηγούμενους κατοίκους του, εξαιτίας κάποιας πειρατικής επιδρομής.⁷

Γιατί όμως ο Χριστόδουλος επέλεξε τη συγκεκριμένη θέση για να ιδρύσει τη μονή ή μάλλον γιατί η μονή, ενώ αποκτά πολύ σύντομα οχυρωμένη μορφή, είναι κτισμένη σε σημείο που την κάνει ιδιαίτερα ορατή από τη θάλασσα και μάλιστα από μεγάλη απόσταση;

Οποιαδήποτε απάντηση στο ερώτημα δεν μπορεί, ίσως, να αποκλείσει και συγκυριακούς ή τυχαίους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή αυτής της τοποθεσίας. Η «άρνηση», ωστόσο, «του κόσμου» που υπαγορεύουν οι σκοποί της μοναστικής ζωής και ο φόβος τυχόν πειρατικών επιδρομών θα πρέπει να συνδυάστηκε με λόγους που σχετίζονται με το γεωφυσικό ανάγλυφο της συγκεκριμένης τοποθεσίας και τη μικρή της απόσταση από τις ευφορότερες περιοχές του νησιού, την ανάγκη άμεσης εποπτείας των γύρω ακτών, του περιβάλλοντος νησιωτικού χώρου και της ευρύτερης θαλάσσιας περιοχής,⁸ ή ακόμη και τη δυνατότητα εξεύρεσης των κατάλληλων οικοδομικών υλικών σε μικρή απόσταση. Τέλος, θα πρέπει να συντέλεσε και η σχετικά ομαλή πρόσβαση στον όρμο της Σκάλας, το καλύτερα προφυλαγμένο από τους ανέμους φυσικό λιμάνι στο νησί.

Παρακολουθώντας την εξέλιξη του οικισμού, παρατηρεί κανείς ότι, ενώ το Μοναστήρι, με την ανάπτυξη των κτιριακών του εγκαταστάσε-

7. Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *37. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο περιεχόμενο εγγράφου του Απριλίου 1089 που υπογράφεται από τον Χριστόφορο Κοψηνό, μάγιστρο, μέγα χαρτουλάριο και αναγραφέα της Κω. Αυτό συντάχθηκε διότι ο αυτοκράτορας απήλλασσε από την υποχρέωση της «στρατείας» τους κατοίκους της Πάτμου. Στο έγγραφο παρατίθεται ονομαστικός κατάλογος των κατοίκων του νησιού που πλέον αποστρατεύονται. Σε αυτόν αναφέρεται και ένας κάτοικος με το όνομα «Καλός ο Πατμιώτης». Μαρία Νυσταζοπούλου Πελεκίδου, *ό.π.*, έγγρ. αρ. 54, σ. 76-81. Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, Φιλολογική παράδοσις Ιστορικά μαρτυρήαι*, Αθήνα 1966, σ. 109, 113. Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *36-*37. Το 1087 είχαν στρατευθεί από την Πάτμο 12 στρατιώτες που σημειώνονται στο έγγραφο μαζί με τις οικογένειές τους (συνολικά 41 άτομα). Βλ. σχετικά Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά*, σ. 113. και Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *37. Για το ίδιο θέμα: P. Karlin Hayter, «Notes sur les archives de Patmos comme source pour la demographie et l'Économie de l'île», *Byzantinische Forschungen, Band V*, Άμστερνταμ 1977, σ. 192.

8. Βλ. σχετικά Ν. Μπελαβίλας, *Λιμάνια και Οικισμοί στο Αιγαίο της Πειρατείας. Μετασηματισμοί στον χώρο του ναυτικού και οικιστικού δικτύου των νησιών, κατά την περίοδο της πειρατικής ναυτιλίας 1420-1815*, (δακτ. διδακτ. διατριβή), Αθήνα 1992, σ. 225.

ων, τη βελτίωση και ενίσχυση του οχυρωματικού του περιβάλλοντος προβάλλεται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, οι άξονες ανάπτυξης της Χώρας φανερώνουν, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, την τάση να κρύψουν τον οικισμό από τη θάλασσα.⁹

Η Μονή –ήδη από τον 11ο αιώνα– περιβάλλεται με τείχη. Στο κείμενο της Υποτύπωσης (1091) αλλά και στη μυστική του διαθήκη (1093) ο Όσιος Χριστόδουλος αναφέρει τις προσπάθειες που κατέβαλε για να οικοδομήσει το Μοναστήρι και να το οχυρώσει: «εναρξάμενος δε πρότερον καστέλλιον ανεβίβασα τούτον όσον ηδυνήθην, καταλείψας τούτο ατελές, δια το αποχωρήσαι με των εκείσε, ως από γενομένης επιδρομής των αδέων Τούρκων εις τας τοιαύτας νήσους».¹⁰ Το πρώτο κάστρο λοιπόν δημιουργείται γύρω από το Μοναστήρι. Σε εγκώμιο του Αθανασίου, μοναχού της Μονής και μετέπειτα πατριάρχη Αντιοχείας, που γράφτηκε λίγο πριν από το 1156 αναφέρεται: «... όρα μονήν κύκλωδι μεν ευ περιειλημμένην τοις τείχεσιν ...».¹¹

Πολλοί ιεράρχες και ηγούμενοι συνέδεσαν, στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης, το όνομά τους με τη φροντίδα για τη συντήρηση, την ενίσχυση και επέκταση του οχυρωματικού της περιβάλλοντος. Ο έντονα φρουριακός χαρακτήρας της Μονής αποτελεί μαρτυρία αλλά και σύμβολο τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής της ισχύος.¹² Το ίδιο το οχυρωματικό της τείχος ήταν σε θέση να προστατεύει και τους κατοίκους του νησιού σε στιγμές επιδρομών.¹³ Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η εντύπωση που δημιουργούσε στους Ευρωπαίους

9. Πβ. Χρ. Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα 1978, σ. 88. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι «είναι ιστορικά βεβαιωμένη η προσπάθεια για την απόκρυψη της Χώρας από τις θαλάσσιες ρότες γιατί οι κάτοικοί της φοβούνταν τη σύλληψη της Μονής». Αυτή βέβαια η επισήμανση του Χρ. Ιακωβίδη μπορεί ως κάποια χρονική στιγμή να ισχύει, όμως δεν θα πρέπει να γινόταν για την προστασία της Μονής, αφού είναι ορατή από πολύ μακριά, αλλά για την προστασία της ίδιας της Χώρας.

10. Μυστική διαθήκη Οσίου Χριστοδούλου Μ. Μ., σ. 81. Για τους λόγους που ανάγκασαν τον Χριστόδουλο και τους μοναχούς που τον συνόδευαν να εγκαταλείψουν το νησί βλ. στο ίδιο κείμενο σ. 88. Επίσης Κ. Άμαντος, «Πάτμος», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1930, σ. 504.

11. Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *78.

12. Αν. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και αι Βυζαντιναιΐ Τοιχογραφίαι της Μονής Θεολόγου Πάτμου*, Πραγματεΐαι της Ακαδημΐας Αθηνών, τ. 28, Αθήνα 1970, σ. 26 και 28-38.

13. Αναφέρεται ότι στην Πάτμο υπήρχε η συνήθεια ακόμη και κατά τον 19ο αι., εξαιτίας του φόβου των πειρατικών επιδρομών, να φυλάσσονται στη Μονή μέσα σε σεντού-

περιηγητές η Μονή με το τείχος της, καθώς σχεδόν όλοι την ονομάζουν «πύργο» ή «κάστρο».¹⁴

Ο πρώτος οικισμός του νησιού

Η πρώτη οικιστική θέση που διαμορφώνεται στο νησί δεν συμπίπτει με τη Χώρα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για «τοποθέτηση» του λαϊκού πληθυσμού στο βόρειο άκρο του νησιού, μακριά από το μοναστήρι, ενώ κάθε επικοινωνία ανάμεσα στους μοναχούς και τους λαϊκούς ήταν απαγορευμένη.¹⁵ Οι πληροφορίες για τον πρώτο αυτό οικιστικό πυρήνα προέρχονται από το κείμενο της Υποτύπωσης,¹⁶ στο οποίο οριοθετείται ο χώρος που προορίζεται για τους λαϊκούς, αφού πρώτα αναφέρεται ότι δεν έχουν δικαίωμα να κατοικούν όπου αυτοί θέλουν:

«... πόρρω πη της μονής εν ευπεριγράπτω του νησιού άκρω και είναι και διαμένειν, προς το βόρειον δηλονότι μέρος από του ακρωτηρίου του

και τα πολύτιμα αντικείμενα των κατοίκων για ασφάλεια. Η μοναχή Ανθούσα αφηγείται ένα σχετικό περιστατικό βλ. Μοναχή Ανθούσα, *Ερημίται της Πάτμου και ερημητήρια*, Αθήνα 1991, σ. 86. Αυτό όμως δεν συνέβαινε μόνο στην Πάτμο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Σκύρο, ακόμη και μέχρι τα μέσα σχεδόν του 19ου αι., τα πολύτιμα αντικείμενα φυλάσσονταν στο κάστρο, παρά το γεγονός ότι τα εκεί ευρισκόμενα κτίσματα δεν χρησιμοποιούνταν ως κατοικίες. Βλ. Μάνος Φαλταίης, «Τα διακοσμητικά αντικείμενα του σκυριανού σπιτιού από ιστορική και κοινωνιολογική άποψη», *Α.Ε.Μ.* 19 (1974), σ. 73.

14. Κατά τον 17ο αιώνα, ο Jean Thévenot έγραψε ότι στο νησί υπήρχε ένας μόνο οικισμός με έναν πύργο στη μέση που ονομαζόταν το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου· Jean Thévenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι 1980, σ. 163-164. Την ίδια εντύπωση έχει και το 1630 ο V. Stochove· Vincent de Stochove, *Voyage du Sieur de Stochove fait es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλλες 1643, σ. 237. Ο Antoine Galland το 1672· An. Galland, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*, Παρίσι 1881, σ. 210. Ο Richard Pococke που επισκέφθηκε την Πάτμο το 1739· Richard Pococke, *A description of the East and some other countries, of the greek islands of the Archipelago*, τ. 2, Λονδίνο 1747, σ. 31. Αλλά και ο Choiseul-Gouffier· M. - G. F. - A., Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1842, σ. 163. Το 1841, έναν αιώνα περίπου αργότερα, ένας άλλος επισκέπτης, ο γερμανός αρχαιολόγος και καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας Ludwig Ross είχε την ίδια εντύπωση: «... στην κορυφή του βουνού είναι η σημερινή πόλη, στεφανωμένη από το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, που υψώνεται μέσα από το κέντρο των σπιτιών σαν ένας επιβλητικός στέρεος πύργος». Βλ. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος*, Αθήνα 1988, σ. 280.

15. Μ. Μ., σ. 68.

16. Το απόσπασμα που ακολουθεί περιέχεται στην Υποτύπωση. Βλ. Μ. Μ., σ. 67.

λεγομένου Βαΐου¹⁷ έως του ετέρου του λεγομένου ο Άγιος Νικόλαος ο εις το Εύδηλον¹⁸ και άχρως αυτής της Αγίας Μαρίνης». ¹⁹

Άλλες πληροφορίες για την πρώτη οικιστική αυτή θέση δεν υπάρχουν. Σε πολύ μεταγενέστερα έγγραφα του Νεοελληνικού Αρχείου αλλά και στο κοινοτικό κτηματολόγιο του 1676, η τοποθεσία αναφέρεται συχνά ως «Χωριδάκι» και ορισμένοι Πάτμιοι, κάτοικοι της Χώρας, έχουν αμπέλια και εκτρέφουν ζώα στην περιοχή αυτή.²⁰ Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε χρονικά την εγκατάλειψή της, γνωρίζουμε όμως ότι ήδη από τον 11ο αι. οι κάτοικοί της μετακινούνται περιστασιακά στο Μοναστήρι για λόγους ασφαλείας απέναντι στις πειρατικές επιδρομές.²¹

Οι μελετητές της περιόδου υποστηρίζουν ότι η οριστική μετακίνηση του λαϊκού πληθυσμού από τον πρώτο τόπο εγκατάστασής του στα όρια του τείχους της Μονής,²² υπαγορεύθηκε από τις συνεχείς πειρα-

17. Ο Παναγιώτης Κρητικός θεωρεί ότι πρόκειται για τον Κάβο της Βαγιάς. Βλ. Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 1 (1955), σ. 72.

18. Ο Εύδηλος κατά τον Παν. Κρητικό, ό.π., σ. 73, είναι το βορειότερο άκρο του νησιού.

19. Η εκκλησία της Αγίας Μαρίας βρίσκεται στην περιοχή των Λευκών. Καταγράφεται στο κοινοτικό κτηματολόγιο του 1676 (fm 1963/125). Βλ. Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 2 (1956), σ. 110.

20. Κτηματολόγιο Κοινού Πάτμου, fm 1963/125-12, βλ. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (Ταξινόμηση και Φωτογράφιση)», *Ο Ερασιστής* 3, τχ. 15/16 (1965), σ. 145-156.

21. Σε αχρονολόγητο έγγραφο του 11ου μάλλον αιώνα, ο Χριστόδουλος, ένας ηγούμενος της Μονής, συντάσσει ένταλμα και παραίνεση προς τους μοναχούς λόγω της επικείμενης αναχώρησής του στην Κωνσταντινούπολη για να επιλύσει διάφορα ζητήματα που αφορούν την Μονή, και γράφει: «... τους στρατιώτας και τους λοιπούς χωρίτας καθ' εκάστην από του μαΐου μηνός μη αφήτε, αλλ' ερχέσθωσαν και μενέτωσαν εν τω μοναστηρίω προς φύλαξιν». Μ. Μ., σ. 144-149. Η Έ. Βρανούση υποστηρίζει ότι ο Χριστόδουλος είναι ο ίδιος ο Όσιος Χριστόδουλος και ότι το ένταλμα αυτό συντάχθηκε μετά τον Αύγουστο του 1088 και πριν από το 1092, πιθανόν και πριν το 1091. Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά ...*, ό.π., σ. 110-111. Βλ. Επίσης Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *34-*35.

22. Ήδη ο Όσιος Χριστόδουλος είχε αναγκαστεί να εγκαταλείψει την Πάτμο λόγω των πειρατικών επιδρομών. Μ. Μ., σ. 81. Μετά τον θάνατό του, οι μοναχοί κάλεσαν τον Θεοδόσιο να αναλάβει ηγούμενος της Μονής, εκείνος όμως αρνήθηκε, διότι, καθώς εξηγεί στο «έγγραφο της αποτάξεώς του»: «δια το ταύτην μήκιστα είναι και πτοείσθαι τον τε της θαλάσσης πλουν, τα εκείσε εξερχόμενα πολεμικά και τους Τούρκους, έτι δε και τους κουρσάρους, και δια το δύσβατον και έρημον τον τοιούτον τόπον τυγχάνειν ...». Βλ.

τικές επιδρομές²³ και συγκλίνουν στην άποψη ότι η παλαιότερη ίσως αναφορά στον οικισμό της Χώρας βρίσκεται στο κείμενο της διαθήκης του καθηγούμενου Γερμανού, που συντάχθηκε τον Δεκέμβριο του 1272, και αναφέρει τις συχνές πειρατικές επιδρομές εναντίον της Πάτμου: «... και αι πόρται τα βέλη αυτών κατετιτρώσκοντο μετά φωνών και ύβρεων. και ταύτα πλειστάκοις χρόνοις υπέστην, ως ίσασιν οι αρχαίοι γέροντες, και ηγωνίσθην διαφυλάξαι και την μονήν και την χώραν».²⁴ Η επόμενη μαρτυρία έρχεται πολύ αργότερα, σε φερμάνι του έτους 1454, όταν ο Μωάμεδ ο Β΄ ορίζει τον φόρο του χωριού της Πάτμου.²⁵

Τα πρώτα κτίσματα θα πρέπει να ήταν απλά, ενώ στην κατασκευή τους θα πρέπει να συνέβαλε και η Μονή, όχι μόνο γιατί οι κάτοικοι δεν θα είχαν τη δυνατότητα να τα πραγματοποιήσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα, αλλά και γιατί η γη όλη ανήκε τότε στο Μοναστήρι. Παρόλα αυτά δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν τα όρια και η πληθυσμιακή πυκνότητα του οικισμού εκείνου διότι δεν διασώζονται σχετικές μαρτυρίες.²⁶

²³ Έρα Λ. Βρανούση, «Ο καθηγούμενος της Μονής Πάτμου Ιωσήφ Ιασίτης και η αρχαιότερη αναγραφή χειρογράφων της Μονής», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4 (1964-1965), σ. 346. Για την πειρατεία κατά τη Βυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά Héléne Arhweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1966. Ειδικότερα για την Πάτμο Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά*, σ. 168 κ.ε. Επίσης Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *68-*78 και *97-*98. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι διασώζονται μέχρι σήμερα στο νησί λαϊκές παραδόσεις για τους πειρατές και τις επιθέσεις τους σε διάφορες παραλιακές του τοποθεσίες. Βλ. ενδεικτικά σύγχρονες διηγήσεις μικρών μαθητών της Πάτμου για την πειρατεία στο περιοδικό *Πατμιακές Σελίδες* 25 (1990), σ. 29.

²⁴ Βλ. σχετικά και το περιηγητικό κείμενο του Ιωσήφ Γεωργιερήνη που υποστηρίζει ότι αρχικά οι κάτοικοι έκτισαν καλύβες γύρω από το μοναστήρι για να προστατευθούν από τις πειρατικές επιδρομές. J. Georgiernes, *Description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos and mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 76.

²⁵ 24. Μ. Μ., σ. 229-233. Βλ. σχετικά Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά*, σ. 172-173. Επίσης Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *98-*99.

²⁶ 25. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή στην ιστορία του Νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατμιακά φερμάνια των ετών 1454-1522)», *Σύμμεικτα* 1 (1966), σ. 208-210.

²⁶ 26. Είναι αδύνατον να αναπαραστήσουμε τη μορφή και το μέγεθος αυτού του βυζαντινού οικισμού και των κτισμάτων του, που πρέπει να δημιουργήθηκε τον 12ο αι. Ο Χ. Μπούρας παρουσίασε τα προβλήματα και τα όρια μιας τέτοιας μελέτης που καθορίζεται από την ανεπάρκεια των σχετικών τεκμηρίων. Βλ. Χαράλαμπος Μπούρας, «Κατοι-

Η Χώρα

Ο οικισμός της Χώρας αναπτύχθηκε σταδιακά γύρω από την περίμετρο της οχύρωσης της Μονής.²⁷ Στην Πάτμο υπήρχαν δύο τύπων οχυρωματικοί περίβολοι: το τείχος της Μονής και το τείχος της Χώρας. Το δεύτερο, όπως φαίνεται από τις πληροφορίες που διαθέτουμε, «μετακινούνταν» ακολουθώντας τους ρυθμούς ανάπτυξης του οικισμού, ενώ τα προηγούμενα τείχη ενσωματώνονταν στο εσωτερικό του (θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι πρόκειται για τείχη που σχηματίζονται από τα ίδια τα σπίτια). Και τα δύο όμως επέβαλλαν στον χώρο δύο σαφείς διαχωρισμούς: τον διαχωρισμό ανάμεσα στο μοναστικό κόσμο και τους λαϊκούς κατοίκους του νησιού και ένα σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στον αστικό και σχετικά πυκνοκατοικημένο χώρο και στον αγροτικό, αρχικά ακατοίκητο και αργότερα αραιοκατοικημένο ή εποχικά κατοικημένο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα τείχη που χωρίζουν τη Μονή από τη Χώρα ορίζουν ταυτόχρονα την αυτονομία των χώρων, μία αυτονομία που, όπως θα δούμε με την απόφαση του 1609, επεδίωξαν με περισσότερο καθοριστικό τρόπο και οι δύο φορείς της τοπικής εξουσίας: η Μονή και η Κοινότητα.

Η ύπαρξη διπλού αμυντικού συστήματος που συντηρείται, βελτιώνεται και επεκτείνεται δεν δικαιολογείται απολύτως από τα ίδια τα γεγονότα, διότι το νησί ελάχιστες φορές δέχτηκε επιθέσεις στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης και στην πραγματικότητα αποτελούσε σχετικά προστατευμένο χώρο. Ίσως θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει την παρουσία του ως συμβόλου ισχύος και κύρους ή να αποδώσει την ύπαρξή του στην οριοθέτηση των χώρων που προαναφέρθηκε ή και, στο αίσθημα ανασφάλειας εξαιτίας της αστάθειας στην ευρύτερη περιοχή αλλά και στην ανάγκη προστασίας των συσσωρευμένων αγαθών και του πλούτου των λαϊκών και εκκλησιαστικών κατοίκων του νησιού.

Σήμερα, όπως παρατηρεί κανείς, η δόμηση του οικισμού, στην εξωτερική περίμετρο του τείχους της Μονής, δημιουργεί με την πυκνότη-

κίες και οικισμοί στη βυζαντινή Ελλάδα», *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1974, σ. 30-52, ιδιαίτερα στις σ. 30-32.

27. Για τις μορφές των οικισμών, την «κοινοτική» ή εκείνη που κυριαρχείται από ένα κάστρο το οποίο κατέχει κεντρική θέση στον χώρο, βλ. ενδεικτικά Κ. Μιχαηλίδης, «Παρατηρήσεις πάνω σε τρεις πόλεις νησιών του Αιγαίου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 8 (1974), σ. 136 και Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 83.

τα και τη συνέχειά της τη γνωστή οχρωματική μορφή πολλών νησιώτικων οικισμών, όπου τα σπίτια της εξωτερικής σειράς είναι χτισμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε να διαμορφώνουν οχρωματικό περίβολο που κλείνει το σύνολο του οικισμένου χώρου.²⁸ Ακόμη και οι οικοδομές του 19ου αιώνα –πολλές από τις οποίες βρίσκονται στη βορειοανατολική άκρη του οικισμού– ακολουθούν την ίδια μορφή δόμησης. Ιδιαίτερη όμως εντύπωση προκαλεί, ακόμη και σήμερα, η ανομοιόμορφη ανάπτυξη της περιμέτρου. Η Χώρα απλώνεται με ιδιαίτερα πυκνή δόμηση στα ανατολικά και στα δυτικά της Μονής, ενώ στα βόρεια και στα νότια η δόμηση –αν και πυκνή– είναι μικρότερη.

Η ιδιαιτερότητα στην οικιστική ανάπτυξη της Χώρας έγκειται, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, στη σταδιακή διαμόρφωση πυρήνων κατοίκησης. Οι πυρήνες αυτοί είναι: το Μέσα Κάστρο, τα Αλλοτεινά, τα Κρητικά και τα Απορδιανά. Δεν διαδέχουμε τεκμήρια που να απαντούν στο ερώτημα αν οι πυρήνες αυτοί ήταν αυτόνομοι, ποια ήταν η δημογραφική τους πυκνότητα και αν σταδιακά απλώθηκε ο οικιστικός ιστός και πύκνωσε ενώνοντάς τους. Πάντως είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι την εποχή της ανάπτυξης των Απορδιανών η Χώρα δεν ήταν ιδιαίτερα ορατή από τη θαλάσσια περιοχή της Σκάλας.

Το Μέσα Κάστρο

Ο παλαιότερος οχρωμένος πυρήνας του οικισμού ήταν το Μέσα

28. Για τη διάδοση και τις διάφορες παραλλαγές του αμυντικού αυτού οικοδομικού συστήματος βλ. Constantin Chr. Papas, *L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades*, Παρίσι 1957, σ. 21-22· Ι. Κουμανούδης, «Περίγραμμα Δημόδους Θηραϊκής Αρχιτεκτονικής», *Ε.Ε.Κ.Μ.* 8 (1969), σ. 28· Wolfram Hoepfner Hartwig Schmidt, «Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Αντιπάρου - Κιμώλου», *Κιμωλιακά* 8 (1978), σ. 12· Α. Χαριτωνίδου, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Τήνος*, τ. 2, Αθήνα 1984, σ. 284. Βλ. επίσης Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus, les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane 1500-1718*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 16. Βλ. επίσης την περίπτωση των Μεστών της Χίου, Κ. Μ., «Μεστά. Το μεσαιωνικό χωριό της Χίου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4 (1970), σ. 84-85, ακόμη Α. Γαβαλάς Θ. Μονιούδη, «Χωρική ανάλυση των μεσαιωνικών οικισμών της Χίου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12 (1978), σ. 86-99· Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σ. 49-50· Α. Βακαλόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ. 84. Για την καταγωγή του συστήματος αυτού βλ. ακόμη Α. Λαμπάκης – Χ. Μπούρας, «Τα μεσαιωνικά χωριά της Χίου» στο *Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι. Ε. Μ. Π. Φροντιστηριακά Έργασιαί*, Αθήνα 1960, σ. 8.

Κάστρο.²⁹ Η ονομασία αυτή αποδόθηκε στον εσωτερικό πυρήνα από τους ίδιους τους κατοίκους της Χώρας εκ των υστέρων, όταν πλέον ο οικισμός είχε ξεπεράσει τα όριά του.³⁰ Στα παλαιότερα έγγραφα του Νεοελληνικού Αρχείου, που χρονολογούνται από τα τέλη του 16ου αι., ο όρος αυτός εμφανίζεται, όχι όμως συχνά.³¹ Είναι μάλλον βέβαιο ότι, κατά την εποχή εκείνη, η ανάπτυξη του οικισμού είχε ξεπεράσει τον πρώτο οχυρωματικό περίβολο, καθώς σε έγγραφα του 17ου και για όλο τον επόμενο αιώνα το Μέσα Κάστρο αποτελεί πια τοπωνύμιο και στοιχείο σήμανσης του χώρου.³²

Θεωρώ ότι οι δύο διαφορετικές διατυπώσεις «μέσα εις το κάστρο» ή το «μέσα κάστρο» αποτυπώνουν δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές στην ανάπτυξη του οικισμού της Χώρας. Ο όρος «κάστρο» θα πρέπει να ήταν και ο παλαιότερος χρονικά και είναι χαρακτηριστικό ότι απαντάται ως τις αρχές περίπου του 17ου αιώνα,³³ ενώ ο όρος «Μέσα Κάστρο» εμφανίζεται αμέσως μετά. Στην πρώτη περίπτωση το Κάστρο θα πρέπει να αναφερόταν στο σύνολο του οικισμού, ή τουλάχιστον

29. Η λέξη «Κάστρο» και οι πολλαπλές της έννοιες αναφέρονται και στα μεσαιωνικά δημόδη κείμενα. Βλ. σχετικά Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100-1669*, τ. 7, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 385-386.

30. Ανάλογη είναι η περίπτωση του Κάστρου της Σίφνου, όπου ο αρχικός πυρήνας ονομάζεται «Μέσα Κάστρο». Βλ. Μάρω Φίλιππα-Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978, σ. 105 και Αν. Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου, Μορφές και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθήνα 1976, σ. 23. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και με το κάστρο της Νάξου, όπως διαπιστώνει κανείς από ναξιακά έγγραφα του 17ου αιώνα· βλ. Αντ. Φλ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», *Ε.Ε.Κ.Μ.* 7 (1968), έγγρ. 4 στ. 3, αλλά και στη Μήλο. Εκεί ονόμαζαν τον παλαιότερο περίβολο «Μέσα Κάστρο» και τον δεύτερο «Κάστρο», βλ. Ζαφείριος Αντων. Βάος, «Το Κάστρον, η κοινωνία και το έθιμον του αρραβώνος», *Ε.Ε.Κ.Μ.* 8 (1969-70), σ. 569.

31. Για παράδειγμα σε έγγραφο αφιέρωσης σπιτιού στη Μονή το 1578 καταγράφεται: «... και σπίτι ένα μέσα εις το Κάστρο». (Φ. 1).

32. Π.χ. Φ. 2, έγγραφο του 1707.

33. Μ. Μ., σ. 270. Όταν το 1477 ο τουρκικός στόλος επιτέθηκε στη Λήμνο, τη Χίο, την Κω, τη Λέρο και την Πάτμο, δεν μπόρεσε να εκπορδήσει τα «κάστρα» τους. Αρκέστηκε να κάψει και να ρημάξει την ύπαιθρο. Το σχετικό έγγραφο αναφέρεται στο Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών Ι. (1421-1453)*, Ρόδος 1995, σ. 189. Σε αχρονολόγητη επιστολή του προς τους Πάτμιους ο Σίλβεστρος, πατριάρχης Αλεξανδρείας (τέλη 16ου αιώνα) αναφέρει χαρακτηριστικά «συμφορά και νόσος πειράζει κατ' έτος τον τόπον αυτόν και το κάστρον και το άγιον μοναστήριον», Μ.Μ., σ. 270.

στην περιοχή με την πυκνότερη δόμηση, ενώ το Μέσα Κάστρο δηλώνει την ύπαρξη ενός οικιστικού κέντρου, μιας «συνοικίας», όταν υπάρχει και δεύτερο κάστρο που περιβάλλει το προηγούμενο «το έξω Κάστρο», και γι' αυτό γίνεται η διάκριση ανάμεσά τους.³⁴

Ήδη στις αρχές του 17ου αι., όταν ο οικισμός έχει απλωθεί και πέρα από τα όριά του, εξακολουθούν να αναφέρονται εκεί ιδιοκτησίες, σπίτια και χαλάσματα. Μία από τις πέντε πύλες του, η «Μεγάλη Πόρτα του Χριστού» η οποία βρισκόταν στα ανατολικά της Μονής, κοντά στην εκκλησία του Σωτήρος ή Ζωοδότη Χριστού, μας βοηθά να εντοπίσουμε την περίμετρό του.³⁵

Τα Αλλοτεινά

Ο δεύτερος χρονολογικά οικιστικός πυρήνας, αυτός των Αλλοτεινών, βρίσκεται στα δυτικά της Μονής.³⁶ Σύμφωνα με έμμεσες μαρτυρίες συμπίπτει με την εγκατάσταση στη Χώρα, 100 οικογενειών από την Κωνσταντινούπολη, μετά την Άλωση.

34. Π.χ. Φ. 2, διαθήκη. Πρόκειται για αφιέρωση σπιτιού «εις τον ναόν της Υπεραγίας Θεοτόκου εν τω κάστρω» το 1738. Για τα ζητήματα που αφορούν τη σχετική ορολογία και τις δυνατότητες ερμηνείας της, βλ. Maro Philippa-Apostolou, «Le nom 'Castro' donné aux villages fortifiés des Cyclades», στο *Πύργοι και Κάστρα* (επιμ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος), Αθήνα 1980, σ. 143-147.

35. Η εκκλησία του Χριστού ή Ζωοδότη θεωρείται σύμφωνα με την παράδοση ότι οικοδομήθηκε κατά τη βυζαντινή εποχή για τον εκκλησιασμό των πρώτων κατοίκων της Χώρας. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς κτίσθηκε, πάντως κάποια μικρά έργα επισκευής της περιλαμβάνονται στο κατάστιχο κεφαλικού φόρου της Κοινότητας Πάτμου του 1609. Η εκκλησία του Σωτήρος Χριστού είναι επίσης μία από τις ενορίες κατά την οθωμανική απογραφή πληθυσμού του έτους 1592/3. Η πληροφορία οφείλεται στην Ευαγγελία Μπαλτά, την οποία θα ήθελα να ευχαριστήσω και από το σημείο αυτό.

36. Αναφέρεται ότι 100 οικογένειες εγκαθίστανται και συγκροτούν αυτόνομο οικιστικό πυρήνα, τα «Αλλοτεινά». Είναι γεγονός ότι υπήρξαν φυγόκεντρα ρεύματα πληθυσμών από την Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζουμε ότι ήδη από τις παραμονές της Άλωσης ελληνικοί πληθυσμοί μετακινήθηκαν αναζητώντας καταφύγιο σε περιοχές που θεωρούνταν ασφαλέστερες. Η πληροφορία αυτή επαναλαμβάνεται σχεδόν στερεότυπα σε μεγάλο μέρος της περί Πάτμου βιβλιογραφίας. Βλ. ενδεικτικά Αρχιμ. Γερ. Σμυρνάκης, *Η μυστηριοφύλαξ νήσος Ιωάννου του Θεολόγου η καλουμένη Πάτμος*, Βιβλιοθήκη Μονής Πάτμου, χφ. 1008, 1935, τ. 4, σ. 1825· Στ. Παπαδόπουλος, *Μονή Ιωάννου Θεολόγου*, Πάτμος 1987, σ. 12· V. Guérin, *ό.π.*, σ. 75· Emile Kolodny, *ό.π.*, σ. 183 και Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 4 (1963), σ. 51. Ο Παν. Κρητικός αναφέρει

Σε αυτή την απόπειρα κατανόησης της εξέλιξης και οργάνωσης του οικισμού θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τους πιθανούς εποικισμούς και τα μεγέθη τους. Αν και δεν διαθέτουμε –όπως ειπώθηκε και προηγουμένως– αναλυτικά και αξιόπιστα τεκμήρια που θα επέτρεπαν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη και ανάπτυξη του πληθυσμού που κατοικούσε στη Χώρα, είναι πιθανόν ο αριθμός των κατοίκων να αυξήθηκε μετά από κάποιες εγκαταστάσεις, παρόλο που φαίνεται ότι η δημογραφική ανάπτυξη του νησιού –όταν μπορούμε να την παρακολουθήσουμε– δεν παρουσιάζει άλματα. Οι πιθανές εισροές πληθυσμού δικαιολογούνται εν μέρει από την ακτινοβολία, τα προνόμια και το εύρος των δραστηριοτήτων της Μονής και συνδέονται πιθανόν και με ιστορικά γεγονότα όπως η άλωση της πρωτεύουσας του Βυζαντινού κράτους ή η κατάληψη της Ρόδου και της Κρήτης από τους Τούρκους. Η μελέτη όμως του αρχείου δεν οδηγεί στην τεκμηρίωση αυτής της άποψης. Εξάλλου, η εξέταση της ονοματολογίας μέσα από τα φορολογικά κατάστιχα, στα οποία περιέχονται κάποια εθνικά ονόματα, δεν μπορεί να συμβάλει στη διερεύνηση των μεταναστεύσεων και να επαληθεύσει τέτοιου είδους μαζικές εγκαταστάσεις, ενώ δεν μπορεί επιπλέον να αποτυπώσει τον χρόνο της μετακίνησης. Πάντως, το ζήτημα της εισροής προσφύγων, στα μεγέθη που έχουν αναφερθεί, νομίζω ότι θα πρέπει να το αντιμετωπίσουμε γενικά με επιφύλαξη, τουλάχιστον μέχρι τότε που θα έχουμε επαρκή στοιχεία για να το τεκμηριώσουμε. Κατά μία άλλη άποψη, τα Αλλοτεινά ταυτίζονται με το Μέσα Κάστρο, ενώ αποδίδεται στην περιοχή αυτή έκταση 10 περίπου στρεμμάτων. Θεωρείται επίσης ότι ο συνολικός πληθυσμός της Χώρας δεν θα μπορούσε να ξεπερνά, με βάση την έκταση της κατοικημένης περιοχής κατά την εποχή εκείνη, τα 300 άτομα, οπότε και ο αριθμός των βυζαντινών οικογενειών θα πρέπει αναλογικά να ήταν πολύ μικρότερος.³⁷

100 πρόσφυγες και όχι 100 οικογένειες προσφύγων, ενώ σημειώνει ότι η εγκατάστασή τους έγινε με την έγκριση της Μονής και του Πατριαρχείου. Δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπισθούν σχετικά έγγραφα. Τέτοιου είδους μετακίνηση από την πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους προς την Πάτμο δεν αναφέρεται στη βιβλιογραφία που αποτυπώνει τα γεγονότα τα οποία ακολούθησαν την Άλωση. Βλ. ενδεικτικά Αθαν. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών. Τα μετά την άλωση*, Κωνσταντινούπολη 1870. Ανάλογα μεταναστευτικά ρεύματα προς τα νησιά του Αιγαίου και ιδιαίτερα τα Δωδεκάνησα σημειώνονται μεταξύ του 14ου και 16ου αι. από τα παράλια της Μ. Ασίας· Απ. Βακαλόπουλος, «Η δέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ. 71 και 74.

37. Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 62.

Από τα τεκμήρια που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει ότι στη Χώρα υπήρχαν στις αρχές του 17ου αι. δύο πυρήνες κατοίκησης: τα Αλλοτεινά και το Μέσα Κάστρο. Οι δύο περιοχές δεν φαίνονται να ταυτίζονται. Η μελέτη ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων του πατριαρχικού αρχείου του 17ου αι. επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση και επιπλέον βοηθά στη χωροθέτησή τους.³⁸

Η κατεδάφιση: η απόφαση του 1609

Στις 30 Αυγούστου του 1609, ο «καθηγούμενος», «οι μοναχοί» αλλά και οι «καραβοκυραίοι» και οι «λοιποί της κοινότητας» αποφάσισαν από κοινού να γκρεμιστούν όσα σπίτια αγγίζουν τα τείχη της Μονής καθώς και ο ναός του Αγίου Ονουφρίου, «δια φύλαξιν του Μοναστηρίου και της Χώρας».³⁹ Ο λόγος με τον οποίο αιτιολογείται στο έγγραφο η απόφαση είναι ο εξής: «ακούοντες πως οι της Αγαρ απόγονοι λησταί θαλάττιοι βούλλονται συλήσαι τα νησία του Αιγαίου Πελάγους, φοβούμενοι και ημείς άπαντες μήπως τα όμοια πάδομεν καθώς μερικά νησία έπαδον». Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, το κατάστιχο του χαρατζίου περιλαμβάνει στα τελευταία του φύλλα διάφορα έξοδα της Κοινότητας. Ανάμεσα στα άλλα σημειώνεται το ποσό που δαπανήθηκε: «σαν εχαλούσαν τα σπίτια». Φαίνεται λοιπόν ότι κάποια σπίτια γκρεμίζονται. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν αυτή η απόφαση εφαρμόστηκε πλήρως. Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι ο Άγιος Ονού-

38. Πρόκειται για μία διαθήκη με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1635, στην οποία σημειώνεται: «εν πρώτοις τα οσπήτιά μου οπού έχω σύμπλιον της Παναγίας της Μεγάλης ως καθώς ευρίσκονται, ήγουν δύο ανώγεα και δύο κατώγεα, με κατανοφράν και αυλήν και φούρνον. και τα χαλάσματα οπού έχω αγορασμένα εις το μέσα κάστρον, σύμπλιον του κυρ Κώνστα ...». Ακόμη, ένα προικοσύμφωνο με ημερομηνία 10 Δεκεμβρίου 1628, και σύμφωνα με το οποίο μεταβιβάζεται ανάμεσα στα άλλα ακίνητα: «... έτερον σπίτι εις το Μέσα Κάστρο» Φ. 1 και Κ. 1009, φ. 50, βλ. και Στ. Παπαδόπουλος – Διάκ. Χρ. Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την Τεχνική και την Τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 12. Και τέλος, σε προικοσύμφωνο με ημερομηνία 6 Ιουλίου 1667 καταγράφονται: «... έτερα σπίτια που εκάθετο ο πεθερός μου σίμπλεο του μαστρο Διμητρι του Στεφανη. έτερα σπίτια ης τ' Αλοτινα συνπλεα της οδοϋ και Παραδισενας – ετερον σπητη του κόπου σίμπλεο της Σταματας. έτερον σπιτιν εις το μεσα Κάστρον σίνπλεον της παπαδιάς του Χριστοδούλου Φ. 1. Βλ. Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 9.

39. Φ. 1. Βλ. Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 3-4.

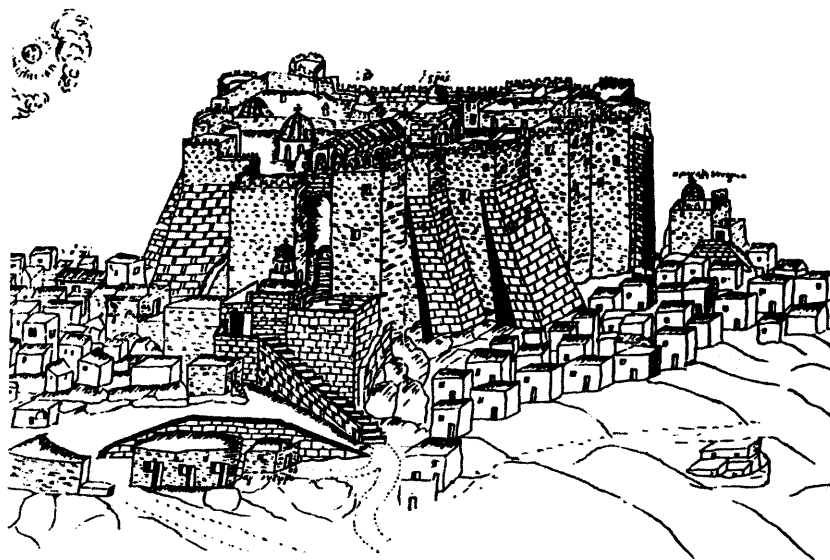
φριος δεν γκρεμίστηκε, αντίθετα γίνονται στον ναό αμέσως μετά ορισμένες επισκευές, όπως καταγράφονται στις 10 Σεπτεμβρίου του 1609 στο φορολογικό κατάστιχο του ιδίου έτους.⁴⁰

Πάντως, από το 1609 αυτονομείται η οχύρωση της Μονής από την οχύρωση της Χώρας. Φαίνεται ότι η απόφαση αυτή εφαρμόστηκε κυρίως στη βόρεια περιοχή, εκεί όπου βρίσκεται και ο Άγιος Ονούφριος και είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 18ου αιώνα –με την επέκταση των Απορδιανών– ή και αργότερα, οι Πάτμιοι δεν κατοίκησαν τη βορειοανατολική πλευρά του λόφου που βλέπει τη Σκάλα, αυτή ακριβώς την περιοχή που κάνει τον οικισμό ορατό από μεγάλη απόσταση από τη θάλασσα. Ίσως η απόφαση αυτή να μην προκάλεσε ριζικές αλλαγές στη φυσιογνωμία της Χώρας, καθόρισε όμως, ως ένα βαθμό, τους άξονες ανάπτυξής της.

Ο Ρώσος μοναχός Β. Barskij σχεδίασε τη Χώρα από κάποιο χαμηλότερο σημείο προς την κατεύθυνση της Σκάλας, ενώ η απόσταση που τον χωρίζει από το θέμα του δεν είναι μεγάλη. Η Μονή είναι κυρίαρχη στη σύνδεση και το μέγεθός της είναι δυσανάλογο σε σχέση με τα απλά κτίσματα που βρίσκονται κάτω από τα τείχη της. Αποδίδει πυκνή δόμηση στα ανατολικά και δυτικά της Μονής, ενώ η βόρεια πλευρά εκεί όπου βρίσκεται η κύρια είσοδος της Μονής και η εκκλησία του Αγίου Ονουφρίου εμφανίζεται τελείως άκτιστη. Είναι φανερό ότι ο οικισμός δεν έχει πάρει ακόμη τη μορφή της περιμετρικής ανάπτυξης γύρω από το Μοναστήρι. Ο ίδιος, εκτός από τον ναό του Αγίου Ονούφριου, σχεδίασε τη Μεγάλη Παναγιά στα δυτικά, και τις εκκλησίες του Χριστού, του Αγίου Βασιλείου και του Αγίου Γεωργίου στα ανατολικά της Μονής.⁴¹

40. fm 1962/34.

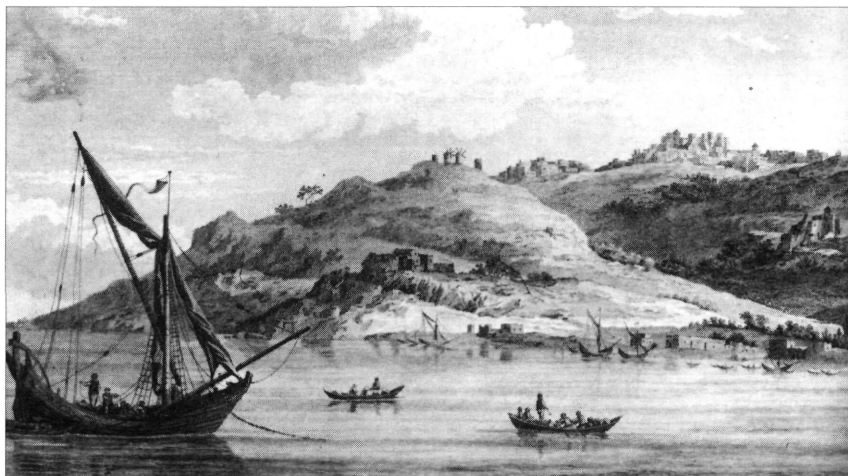
41. Ο πλήρης τίτλος του έργου του είναι Β. Barskij, «Stranstvovnija Vasilija Grigorovica Barskago po sujatym Vostoka s 1747», *Sanktetruburg 1885-1887*, τ. 2, σ. 182-183. Δεν ήταν όμως δυνατόν να εντοπίσουμε και να μελετήσουμε το πρωτότυπο κείμενο. Ο Β. Barskij φοίτησε δύο χρόνια στην Πατμιάδα. Βλ. σχετικά Ανδρέας Στυλιανός, «Αι περιηγήσεις του Ρώσου μοναχού Βασιλείου Γρηγόροβιτς Μπάρασκυ (Άλλως) Βασιλείου Μοσκοβορώσσου Κιεβοπολίτου», *Κυπριακαί Σπουδαί* 21 (1957), σ. 1-139, ιδιαίτερα από σ. 135 κ.ε. Επίσης, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, Αθήνα 1973, σ. 107. Για βιογραφικά του στοιχεία, βλ. Μιχ. Μαλανδράκης, *Η Πατμιάς Σχολή*, Αθήνα 1911, σ. 51 κ.ά. Ο Μαλανδράκης τοποθετεί την παραμονή του στην Πάτμο ανάμεσα στα έτη 1736-1743. Οι περισσότερες όμως πηγές τοποθετούν την άφιξή του στο 1731.

Άποψη της Μονής και της Χώρας κατά τον Β. Barskij.

Η απόφαση του 1609 αναδεικνύει τη Μονή ως παράγοντα ο οποίος επεμβαίνει στην οργάνωση του χώρου. Δεν στάθηκε δυνατό να εντοπισθεί στο πατριακό αρχείο άλλο σχετικό έγγραφο, ώστε να υποστηριχθεί ότι η Μονή διατηρούσε, σε αυτό το επίπεδο τουλάχιστον, έναν τέτοιο ρόλο.⁴² Αν και η περίπτωση του 1609 φαίνεται να είναι μοναδική και ίσως συναποφασίζει η Μονή διότι πρόκειται για την προστασία του νησιού ή για κτίσματα που «εγγίζουσιν» τα τείχη της, παρόλα αυτά η δική της παρέμβαση στον χώρο, την οργάνωσή του, την αρχιτεκτονική των κτισμάτων του αλλά και στις συνήθειες που αφορούν τα ακίνητα εκδηλώνεται –ιδιαίτερα μετά την ισχυροποίηση της Κοινότητας– περισσότερο στο επίπεδο των νοοτροπιών.

42. Κατά τον Χρ. Ιακωβίδη: «Η ιστορία της Πάτμου διαιρείται βασικά σε δύο περιόδους, η πρώτη από το 1088 μέχρι το 1720 και η δεύτερη από το 1720 μέχρι το 1912. Η πρώτη ταυτίζεται με την κυριαρχία της Μονής στα πατριακά πράγματα και η δεύτερη με την επικράτηση της κοινωνικής ομάδας. Οι αντιδιαμετρικές αυτές περίοδοι ταυτίζονται, η μεν πρώτη με κοινωνικοοικονομική διάρθρωση φεουδαλικού τρόπου παραγωγής, η δε δεύτερη με κεφαλαιοκρατικές επιδράσεις στην αστική εικόνα που λίγο πολύ, είχαν παρουσιαστεί και σε άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου την ίδια εποχή. Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 49 και 59.

Η Χώρα και η Σκάλα στα τέλη του 18ου αιώνα από το βιβλίο του Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1842.

Τα Κρητικά

Ενώ οι συνήθεις τύποι κατοικιών στη Χώρα είναι το διώροφο κτίσμα με έναν ή δύο χώρους σε κάθε όροφο ή ακόμη και το μονώροφο – μονόχωρο κτίσμα, από τα μέσα του 16ου αιώνα έως περίπου το 1700 (1522-1670) κτίζονται στον οικισμό μεγάλες σε μέγεθος σύνθετες κατασκευές, που έχουν τη μορφή οικοδομικών συγκροτημάτων. Κάθε ένα από αυτά διαμορφώνει ενιαίο σύνολο αποτελούμενο από τουλάχιστον δύο ανωγοκάτωγα κτίσματα, όπως περιγράφονται στα έγγραφα, τα οποία εντοπίζονται κατά τη στιγμή της μεταβίβασής τους. Φαίνεται ότι κατοικούνταν από μια οικογένεια, ενώ μεταβιβάζονταν σε ένα από τα παιδιά, και μάλιστα στην πρωτότοκη κόρη. Σήμερα κάποιες από τις ιδιοκτησίες αυτές εξακολουθούν να υπάρχουν, έχουν όμως υποστεί κατατμήσεις και έχει αλλοιωθεί η αρχική αρχιτεκτονική τους μορφή. Βρίσκονται έξω από το Μέσα Κάστρο. Οι ιδιοκτήτες τους διέδεται σημαντική περιουσία σε ακίνητα και κινητά αγαθά, κατείχαν μεγάλα, για την εποχή, χρηματικά ποσά, τα οποία συνήθιζαν να καταθέτουν στη «τζέκα της Βενετίας». Ήταν πρόσωπα που επαγγελματικά ασχολήθηκαν κυρίως με τη θάλασσα και το εμπόριο, ενώ τα ονόματά τους συνδέθηκαν με κοινοτικά ή εκκλησιαστικά αξιώματα.

Αυτή η χρονική περίοδος κατασκευής των οικοδομικών συγκροτημάτων συμπίπτει με γενικότερη οικοδομική ανάπτυξη στον οικισμό της Χώρας (ανέγερση ιδιωτικών κτισμάτων αλλά και πολλών νέων εκκλησιών). Είναι η εποχή της συνεχούς και πυκνής επικοινωνίας της Πάτμου με την Κρήτη, τη Βενετία, τη Γένοβα, της ανάπτυξης του εμπορίου, της εισαγωγής έργων εκκλησιαστικής τέχνης από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη.⁴³ Είναι ακόμη η εποχή που έρχονται στο νησί έπιπλα, ρούχα, κοσμήματα και διάφορα αντικείμενα πολυτελείας από τη Βενετία. Όλα αυτά δηλώνουν τις πολλαπλές δυνατότητες και τις αυξημένες απαιτήσεις ενός κοινωνικού στρώματος που αναδεικνύεται, συγκροτείται γύρω από την Κοινότητα, το «Κοινόν της Πάτμου» και διεκδικεί μερίδιο στην τοπική εξουσία από τη Μονή.

Τα Κρητικά, διαμορφώνονται στα ανατολικά της Μονής, προς το τέλος της αυτής περιόδου την εποχή των βενετοτουρκικών πολέμων, ή μετά την άλωση του Χάνδακα από τους Τούρκους. Ο σχηματισμός τους δημιουργεί ανάλογα ερμηνευτικά προβλήματα με εκείνα των Αλλοτεϊνών. Διότι και πάλι δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί η ύπαρξη ενός μαζικού μεταναστευτικού κύματος προσφύγων από την Κρήτη προς την Πάτμο. Ίσως είναι ορθότερη η άποψη που υποστηρίζει ότι ο τόπος της εγκατάστασής τους δεν μας επιτρέπει να μιλήσουμε για περισσότερες από τέσσερις οικογένειες, με κυριότερη εκείνη του Μαλανδράκη, η οποία οικοδομεί ένα κτιριακό συγκρότημα το 1673 (από την εγχάρακτη επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου).⁴⁴

43. Εκτός από το Νεοελληνικό Αρχείο της Πάτμου, πληροφορίες για τις ναυτικές – εμπορικές δραστηριότητες των Πατμίων κατά τον 16ο αιώνα παρέχονται στα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αυτά καταγράφονται 13 Πάτμιοι ναυτικοί που έφτασαν στο λιμάνι της, 2 από τους οποίους ήταν ιερείς. Βλ. σχετικά Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 284-352. Επίσης κατά τον 17ο αιώνα καταγράφονται πατμιακά πλοία στο λιμάνι του Χάνδακα, βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17ο αιώνα», *Κρητική Εστία* 2 (1988), σ. 152-175.

44. Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 92. Μετακινήσεις Κρητών στα νησιά του Αιγαίου και Ιονίου πελάγους έχουν εντοπισθεί στη διάρκεια των τουρκοβενετικών πολέμων. Ιδιαίτερα προς τις Κυκλάδες το φαινόμενο αυτό δεν πήρε τον χαρακτήρα ομαδικών και οργανωμένων μεταναστεύσεων, όπως σημειώνει ο Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Κρητικά επώνυμα εις τας Κυκλάδας», *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4, Αθήνα 1969, σ. 457-466. Για το ίδιο θέμα: Ζαφ. Δ. Γαβαλάς, «Η νήσος Φολέγανδρος»,

Η πολεοδομική επέκταση της Χώρας στην περιοχή των Κρητικών συνδέεται και με τη διαμόρφωση του πρώτου ελεύθερου χώρου του οικισμού γύρω από την εκκλησία της Αγίας Λεσβιάς στο κέντρο των Κρητικών.⁴⁵

Χαρακτηριστική στη διάρκεια της ανάπτυξης του οικισμού είναι η μετατόπιση των κέντρων του. Βασικό κέντρο του οικισμού του Μέσα Κάστρου είναι η Μονή. Στην «περίοδο των Αλλοτείνων» δημιουργείται ένα δεύτερο, παράλληλο ίσως, κέντρο, η Μεγάλη Παναγιά, η οποία αναφέρεται και στα έγγραφα της εποχής ως στοιχείο σήμανσης του χώρου.⁴⁶

Δ.Ι.Ε.Ε. 2 (1885), σ. 512. Ο συγγραφέας αναφέρει εγκατάσταση Κρητών στη Φολέγανδρο στα τέλη του 16ου αι. Οι Κρήτες αυτοί προέρχονταν από το Καστέλι Αποκορώνου. Ο Νικ. Τωμαδάκης, «Οικογένεια Salomon, Σολωμού εν Κρήτη», *Ε.Ε.Β.Σ.* 14 (1938), σ. 163, γράφει ότι πολυάριθμοι ευγενείς Κρήτες θωρήσαν τη Ζάκυνθο πατρίδα τους μετά την άλωση του Χάνδακα. Για εγκαταστάσεις Κρητών στα Επτάνησα βλ. επίσης Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα (Άγνωστες πληροφορίες από το Αρχείο των Κυθήρων)», *Ε.Ε.Β.Σ.* 39-40 (1972-1973), σ. 518-526· Γ. Καββαδίας, *Κρήτη και Κεφαλονιά. Κρητικά μεταναστεύσεις και επίδρασεις του κρητικού πολιτισμού στην Κεφαλλονιά*, Αθήνα 1965· Γ. Ν. Μοσχόπουλος, «Μετοίκηση Κρητών στην Κεφαλλονιά στη διάρκεια του Κρητικού πολέμου (1645-1669) και ύστερα από την άλωση του Χάνδακα», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Αθήνα 1981, σ. 270-291. Σε εγκαταστάσεις Κρητών στα Δωδεκάνησα ή και Δωδεκανήσιων στην Κρήτη για εμπορικές, οικονομικές συναλλαγές αλλά και για την ύπαρξη κοινών στοιχείων στη λαϊκή πολιτιστική παράδοση, αναφέρεται η Άννα Ι. Παπαμιχαήλ, «Κοινά πολιτιστικά στοιχεία εις την λαϊκήν παράδοσιν της Δωδεκανήσου και Κρήτης», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4, Αθήνα 1969, σ. 379-385. Επίσης Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, «Οικογενειακά επώνυμα Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 324.

Ο Guégin αναφέρει 50 οικογένειες μεταναστών (V. Guégin, *ό.π.*, σ. 75) και υποστηρίζει ότι ο πληθυσμός της Χώρας, όταν επισκέφθηκε την Πάτμο (γύρω στο 1850), ήταν διαμοιρασμένος σε τρεις συνοικίες: οι Βυζαντινοί στην ανατολική πλευρά, οι Κρητικοί στη δυτική και οι ντόπιοι στη νότια. Θεωρούμε ότι η πληροφορία του V. Guégin, (*ό.π.*, σ. 81) αναπαράγεται στη σχετική πατμιακή βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Αρχιμ. Γερ. Συμυρνάκης, *Η μυστηριοφύλαξ νήσος Ιωάννου του Θεολόγου η καλούμενη Πάτμος*, Βιβλιοθήκη Μονής Πάτμου, χφ 1008, 1935, σ. 1825· Μιχαήλ Θ. Μαυρουδής, *Πάτμος, το νησί με την ιερή ιστορία και τους χριστιανικούς θησαυρούς*, Ρόδος 1952, σ. 34· Στ. Παπαδόπουλος, *Μονή Ιωάννου Θεολόγου*, Πάτμος 1987, σ. 17· Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 4 (1963), σ. 61· E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 183.

45. Για την εκκλησία και την ομώνυμη πλατεία, Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 2 (1956), σ. 108-109.

46. Για τη Μεγάλη Παναγιά βλ. Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 2 (1956), σ. 146-147.

Αν και δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η πολεοδομική και ρυμοτομική οργάνωση του οικισμού ακολουθούσε κάποιο σχεδιασμό, δεν υπήρχε πουθενά διαμορφωμένος ανοικτός χώρος που να σχηματίζει πλατεία. Θα πρέπει να υπήρχαν διαπλατύνσεις των στενών δρόμων της Χώρας, οι οποίες συνδέονταν με την ύπαρξη κάποιας εκκλησίας. Η παλαιότερη πλατεία είναι αυτή της Αγιάς Λεβιάς (ή Λεσβιάς) μπροστά από την ομώνυμη εκκλησία στα Κρητικά. Κατά μία άποψη ο ελεύθερος χώρος γύρω από την εκκλησία αυτή αποτελούσε το παλαιότερο νεκροταφείο του οικισμού.⁴⁷ Στο σημείο αυτό συνυπάρχουν για πρώτη φορά διαφορετικές κοινωνικές λειτουργίες, θρησκευτικές αλλά και οικονομικές, καθώς η περιοχή συγκεντρώνει κάποιες εμπορικές και επαγγελματικές δραστηριότητες.

Η συνδυαστική εξέταση τριών τεκμηρίων της δεκαετίας του 1670 οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο πληθυσμός της Χώρας δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 1.000 άτομα και μάλιστα ίσως ήταν και λίγο μικρότερος.⁴⁸ Αυτόν τον αριθμό είναι δύσκολο να τον μεταφράσουμε σε αριθμό σπιτιών, χωρίς τη συνδρομή και άλλων μαρτυριών. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να διακινδυνεύσουμε την υπόθεση ότι δεν επρόκειτο για περισσότερα από 200-250 σπίτια. Πάντως η πληροφορία του Ιωσήφ Γεωργιρήνη ότι η Πάτμος είχε το 1673, 6.000 κατοίκους και 800 σπίτια, φαίνεται ότι είναι ανακριβής.⁴⁹

Ενδεικτική πάντως της σταδιακής ανάπτυξης του οικισμού είναι η διαμόρφωση στα τέλη μάλλον του 17ου αιώνα νέας οχυρωματικής ζώνης που αυτή τη φορά περιλαμβάνει 17 πύλες, αντί των 5 που είχε το Μέσα

47. Αρχιμ. Γερ. Συμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 1827. Βλ. επίσης Π. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *ό.π.*, σ. 109. Η πληροφορία αυτή δεν στάθηκε δυνατόν να διασταυρωθεί. Πάντως, η πλατεία πλακοστρώθηκε το 1904 από τον Ν. Κοκκινάκη, όπως τουλάχιστον αναφέρεται σε εγχάρακτη εντοιχισμένη επιγραφή που βρίσκεται στην περιοχή της. Ανάλογες περιπτώσεις όπου ο χώρος γύρω από μία εκκλησία, μετά τη μεταφορά του νεκροταφείου έξω από τον οικισμό, διαμορφώνεται σε πλατεία, έχουν επισημανθεί και στο Πήλιο αλλά και αλλού. Βλ. Ρέα Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πήλιο*, Αθήνα 1987, σ. 31.

48. Πρόκειται για το κατάστιχο κεφαλικού φόρου του 1671 (230 χανέδες, και 94 χήρες, περίπου 1.104 άτομα), την οθωμανική απογραφή του πληθυσμού της Πάτμου του 1672 (164 χανέδες στο νησί, εκτός από τις χήρες και τον άγαμο ενήλικο πληθυσμό, περίπου 656 άτομα) και το κοινοτικό κτηματολόγιο του 1676 (166 χανέδες, 80 άγαμοι και 67 χήρες, περίπου 811 άτομα).

49. J. Georgirenes, *Description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos and mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 76.

Κάστρο. Πρόκειται για «το δεκαεπτάπυλο έξω Κάστρο»,⁵⁰ το οποίο αναφέρεται και σε έγγραφο του Πατριάρχη Αλεξανδρείας το 1832.⁵¹

Τα Απορδιανά

Νέο οικιστικό κέντρο ή «συνοικία» είναι τα Απορδιανά στα Β.Α. της Μονής, τα οποία αναφέρονται σε έγγραφο του 1725 ως «Πορτσιανά». ⁵² Τα Απορδιανά αναπτύσσονται σταδιακά έξω από τα τείχη και τα Κρητικά.⁵³

Για τον 18ο και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα διαθέτουμε δύο καταγραφές του πληθυσμού: η πρώτη έγινε το 1773, ενώ η δεύτερη γύρω στο 1827. Στην πρώτη αναφέρονται 519 σπίτια σε σύνολο 2.086 κατοίκων και στη δεύτερη 559 κατοικημένα σπίτια στη Χώρα και 71 ακατοίκητα, σε σύνολο πληθυσμού 2.815 ατόμων.

Κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα, τα Απορδιανά επεκτείνονται στη βόρεια άκρη του οικισμού με την οικοδόμηση, από τους ναυτικούς και εμπόρους του νησιού, μεγάλων σε μέγεθος διώροφων ή και τριώροφων κτισμάτων με νεοκλασικά μορφολογικά στοιχεία.⁵⁴ Αυτή η νέα επέκταση του οικισμού συνδυάζεται με τη διαμόρφωση μιας πε-

50. Παν Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 4 (1963), σ. 63.

51. Αρχιμ. Γεράσιμος Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 1825.

52. Παν. Γ. Κρητικός, *ό.π.*, σ. 52.

53. Η επέκταση γίνεται προς την περιοχή των Μύλων και αργότερα μάλλον προς την πλευρά που κοιτάζει τη Σκάλα. Η περιοχή αυτή είναι σήμερα ιδιαίτερα εκτεταμένη και απλώνεται από τους Μύλους έως του «Κονόμου». Παν Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 4 (1963), σ. 51.

54. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για αμιγείς νεοκλασικές μορφές αλλά για την ανάπτυξη νεοκλασικών μορφολογικών στοιχείων σε παλαιότερες οικοδομές ή για την ανοικοδόμηση νέων κτιρίων σύμφωνα με τις παλαιότερες μορφές και την προσθήκη νεοκλασικών διακοσμητικών μορφικών στοιχείων. Χαρακτηριστική είναι όμως η αλλαγή στο πέτρωμα που χρησιμοποιείται στις νέες αυτές οικοδομές. Ο Χρ. Ιακωβίδης επεσήμανε 17 ιδιοκτησίες στη Χώρα που μετέτρεψαν την κύρια είσοδο του περιβάλλοντος σε νεοκλασική, με την προσθήκη παραστάδων, θριγγού και αετώματος γύρω από την παλιά πορτοσιά. Χρίστος Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα 1978, σ. 27 σημ. 23. Για την επικράτηση νεοκλασικών στοιχείων στη νησιώτικη αρχιτεκτονική βλ. ενδεικτικά Στέλιος Δ. Μουζάκης, «Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στη Σύμη», *Τα Συμαϊκά* 4 (1984), σ. 130. Ορισμένα από αυτά είναι τα αρχοντικά Καλλιγά, Φερεντίνου, Βάλθη, Πετράντη, Μουνδρέα, Κούρκουλα, Παλαιολόγου, Κορώνη και Αλεξάκη. Βλ. Χρ. Ιακωβίδης, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πάτμος*, Αθήνα 1984, σ. 25.

ριοχής με κοινά χαρακτηριστικά, καθώς συγκεντρώνει κυρίως τα νέα «αρχοντικά». ⁵⁵ Η ανάγκη εξεύρεσης χώρου οδήγησε τις «πλούσιες ή νεόπλουτες» οικογένειες να κτίσουν τα μεγάλα σε μέγεθος σπίτια τους έξω από τον παλιό οικισμό όπου δεν υπήρχε πλέον διαθέσιμος χώρος. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι και τα νέα αυτά κτίσματα σχηματίζουν με τις εξωτερικές τους προσόψεις οχυρωματικό περίβολο, αποτελούν συνέχεια του ήδη υπάρχοντος πολεοδομικού ιστού, συνδέουν τα υπόλοιπα κτίσματα και διαμορφώνουν ενιαίο σύνολο που αναπτύσσεται πλέον περιφερειακά του μοναστηριού.

Αγορά

Για την Πάτμο η ναυτιλία και το εμπόριο υπήρξαν σημαντικοί τομείς επαγγελματικής δράσης, καθώς ορισμένοι από τους κατοίκους της διοχέτευσαν σε αυτούς τις δραστηριότητές τους. Η ναυτιλία και το εμπόριο συνδέθηκαν με την απόκτηση πλούτου, την άσκηση της τοπικής εξουσίας, την κοινωνική διαφοροποίηση. Ταυτόχρονα υπήρξαν δίαυλοι εισαγωγής νέων αγαθών, αξιών και νοσοτροπιών. Αν και το νησί ήταν συνήθως ενδιάμεσος σταθμός και όχι ο κύριος προορισμός των εμπορευμάτων που μετέφεραν, μέρος από τα αγαθά αυτά προσφερόταν στην τοπική ζήτηση, ενώ ταυτόχρονα τη δημιουργούσε και την τροφοδοτούσε. Τα πλούσια και μεγάλα σπίτια που εντυπωσίαζαν τους περιηγητές, τα αντικείμενα πολυτελείας, αλλά και οι σημαντικές περιουσίες γενικότερα, συνδέθηκαν με τη θάλασσα και με το εμπόριο που ξεπερνούσε τα γεωγραφικά όρια της γύρω περιοχής.

Στη Χώρα συγκεντρώνονται και κάποιες από τις λειτουργίες της αγοράς. Οι λέξεις με τις οποίες καταγράφονται στα έγγραφα οι σχετικοί χώροι είναι «μαγαζί», «εργαστήριο» ⁵⁶ και σπανιότερα «αποθή-

55. Ανάλογη είναι η περίπτωση της Νάξου, όπου τα αρχοντικά οικοδομούνται έξω από τον κεντρικό πυρήνα, το «Κάστρο». Βλ. Α. Κουρουπάκη, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Νάξος*, τ. 2, Αθήνα 1983, σ. 86. Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί το Κάστρο της Σίφνου, βλ. Αναστασία Τζάκου, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Σίφνος*, Αθήνα 1982, σ. 16. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη το παράδειγμα της Ολύμπου στην Κάρπαθο. Οι γαιοκτήμονες, «οι κανακάρηδες» όπως λέγονταν είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα να κατοικούν στη συνοικία Έξω Καμάρα, που βλέπει προς τη θάλασσα. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Κάρπαθος*, Αθήνα 1983, σ. 14.

56. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τη χρήση του όρου στη

κη».⁵⁷ Αν και δεν είναι πάντοτε σαφής η διάκριση των χρήσεων που περικλείουν οι όροι μαγαζιά και εργαστήρια, φαίνεται ότι μαγαζιά, τα περισσότερα από τα οποία ήταν στη Σκάλα, ήταν κυρίως χώροι αποθήκευσης εμπορευμάτων και δευτερευόντως χώροι διακίνησης αγαθών, ενώ ορισμένα εργαστήρια ήταν οι χώροι όπου εργάζονταν οι τεχνίτες.⁵⁸ Κάποια από τα εργαστήρια της Χώρας πωλούσαν διάφορα αγαθά καδώς και τρόφιμα.⁵⁹

Μνημονεύονται σε έγγραφα από τις αρχές του 17ου αι. αν και, στις πηγές της εποχής εκείνης, η ύπαρξή τους είναι μάλλον σπάνια. Καταγράφονται μαζί με άλλη ακίνητη περιουσία και μεταβιβάζονται με διαθήκες και προικοσύμφωνα.⁶⁰ Πωλούνται, νοικιάζονται και φορολογούνται,⁶¹ ενώ άλλοτε αφιερώνονται στη Μονή.⁶² Οι οικογένειες, οι οποίες τα έχουν στην κατοχή τους, διαθέτουν μεγάλη περιουσία σε ακίνητα και τα ονόματά τους απαντώνται σε αποφάσεις του Κοινού της

σύγχρονη Κρήτη. Εκεί το «αργαστήρι» είναι ο αργαλειός που τοποθετούνταν στο «πορτέγο», στο σαλόνι στου σπιτιού. Βλ. Μαριάνθη Μελισσουράκη–Αρφαρά, *Το αγροτικό κρητικό σπίτι Χωριού Μάρδας Ηρακλείου*, Αθήνα 1986, σ. 50.

57. Π.χ. στον Κ. 1004, φ. 115ν σημειώνονται έσοδα της αποθήκης από πώληση κρασιού.

58. Στον Βενετοκρατούμενο Χάνδακα αναφέρεται η ύπαρξη συστηματικών εργαστηρίων των ζωγράφων φορητών εικόνων. Τα εργαστήρια αυτά είτε ήταν τμήματα των οικιών τους είτε ήταν ενοικιαζόμενα καταστήματα σε κάποιο κεντρικό δρόμο της πόλεως. Βλ. Α. Δ. Παλιούρας, *ό.π.*, σ. 106.

59. Φ. 11, έγγραφο του 1807 με κανονισμούς για τα εργαστήρια που πωλούν τρόφιμα.

60. Φ. 1, Προικοσύμφωνο Πάτμος 10 Δεκεμβρίου 1628: «... το μαγαζήν μου το κτισμένον ...». Φ. 1, Προικοσύμφωνο Πάτμος 6 Ιουλίου 1667: «... το μαγαζήν το πεδερικόν μου ...». Φ. 2, Προικοσύμφωνο Πάτμος 24 Σεπτεμβρίου 1707: «... ετερον δύδο τυς το μαγανζύ το αχαλασμένο σύνπλεον τυς Γρυμάνενας και τον μαγαζότοπον οπου εχομεν σύνπλεον του γυοφυρουου και λυμνυς». Το κατεστραμμένο μαγαζί που αναφέρεται βρίσκεται στον Κάμπο.

61. Στο βιβλίο της δημογεροντίας Πάτμου διασώζεται διαταγή με ημερομηνία 30/3/1830 η οποία ορίζει τον φόρο επί των ενοικίων των φθαρτών κτημάτων. «Διαταγή του εκτάκτου επιτρόπου όπως λαμβάνηται δόσιμον από τά φθαρτά κτήματα ήτοι από ενοίκια οσπητιών, εργαστηρίων, καφενειών και λοιπών». Βλ. Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά Χρονικά. Μέρος Β'», *Ελληνικά* 11 (1939), σ. 159. Επίσης στον Φ. 3, έγγραφο των ετών 1789 και 1790: «δια τον μουκατά του μετοχίου και εργαστηρίου γρ 07: 25». Το ποσό παραμένει ίδιο και στις δύο καταγραφές.

62. Αφιέρωση δύο εργαστηρίων στη Μονή κατά το 1622. Έγγραφο με ημερομηνία 1622 Νοεμβρίου 14 στον Φ. 1. Πρόκειται για δύο εργαστήρια που βρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο.

εποχής. Είναι άνθρωποι που έχουν δοσοληψίες με τη Μονή και οι περισσότεροι πρέπει να είναι έμποροι-καραβοκύρηδες.

Ήταν κυρίως συγκεντρωμένα σε δύο σημεία του οικισμού της Χώρας.⁶³ Όσα τουλάχιστον αναφέρονται σε έγγραφα του 17ου αι. δεν βρίσκονταν στο Μέσα Κάστρο, αλλά σχεδόν στις παρυφές του, στη Λότζα κοντά στον Άγιο Γεώργιο της Λότζας⁶⁴ ή των Αλλοτεινών ή Μπροβαλλωμάτου.⁶⁵ Οι λειτουργίες της αγοράς εξακολουθούν να συντηρούνται στο σημείο αυτό και κατά τον επόμενο αιώνα, όταν τα μαγαζιά και τα εργαστήρια βρίσκονται πάνω στον κεντρικό δρόμο,⁶⁶ όπου υπάρχει και φούρνος.⁶⁷ Την ίδια εποχή παρατηρείται συγκέντρωση μαγαζιών και εργαστηρίων και στην περιοχή της εκκλησίας της Αγίας Λεβιάς (ή Λεσβιάς) στα Κρητικά.⁶⁸

Στην απογραφή του 1827 καταγράφονται 67 εργαστήρια στη Χώρα από τα οποία τα 43 είναι ακατοίκητα, 174 μαγαζιά εις τον λιμένα και 48 ακατοίκητα. Στην ίδια απογραφή αναφέρονται 25 μεταπράτες και

63. Από τη μελέτη των εγγράφων του πατριακού αρχείου προκύπτει ότι, πέρα από τα δύο αυτά σημεία - άξονες, υπάρχουν ορισμένα εργαστήρια ή μαγαζιά διάσπαρτα και σε διάφορα σημεία της Χώρας. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Φ. Μαλανδράκη, Προικοσύμφωνο, Πάτμος 25 Απριλίου 1727: «... δύο μαγαζιά όπου είναι σύμπλεον του Μοναστηρίου». Βλ. Σ. Α. Παπαδόπουλος – Διάκ. Χ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 61.

64. Άης Γιώργης της Λότζας ή των Αλλοτεινών ή του Μπροβαλλωμάτου. Βλ. Παν. Γ. Κρητικός, «Πατριακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 2 (1956), σ. 120. Για τη «Λότζα» ή «Λότζα», βλ. Π. Γ. Κρητικός, «Πατριακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 4, σ. 48 και Ζαφ. Γαβαλάς, «Φολέγανδρος», *Δ.Ι.Ε.Ε.* 2 (1885), σ. 495, ο οποίος αναφέρει τη Μέσα Λότζα στο Κάστρο και την Έξω Λότζα.

65. Ονομάζεται έτσι κατά την εποχή που δεν υπήρχαν γύρω σπίτια. Η επιτόπια έρευνα και η μελέτη των ενεπίγραφων υπερθύρων των οικίων αναδεικνύει ότι η οικοδόμηση στη συγκεκριμένη περιοχή τοποθετείται στις αρχές του 19ου αιώνα. Αυτό αναφέρει και ο Παν. Γ. Κρητικός, «Πατριακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 2 (1956), σ. 120. Βλ. επίσης Χρ. Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα 1978, σ. 25.

66. Φ. 3, έγγραφο του έτους 1797. Πρόκειται για πώληση σπιτιού στη «στράτα την αυθεντική». Στο έγγραφο αναφέρεται η «στράτα η αυθεντική» και ο «φούρνος ο κανακίσκος». Φ. 3, 1798. Καταγράφεται πώληση σπιτιού με εργαστήριο στη Λότζα πλησίον του Αγίου Γεωργίου του Προβαλομάτου και πλησίον του «Καλογεράδικου». Στο Φ. 3, σε έγγραφο του 1798 σημειώνεται και άλλη μία πώληση σπιτιού στη Λότζα με μαγαζί.

67. Ο Choiseul-Gouffier, που επισκέφθηκε την Πάτμο στα τέλη του 18ου αι., περιγράφει την επιθυμία των ταξιδιωτών να αγοράσουν ψωμί, και ότι γυρνούν απογοητευμένοι στα στενά της Χώρας, καθώς όλες οι πόρτες κλείνουν καθώς περνούν. Βλ. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1842, σ. 169.

68. Βλ. Παν. Γ. Κρητικός, *ό.π.*, σ. 108.

εργαστηριάρχες, 52 έμποροι, 35 καπετάνιοι ή πλοίαρχοι, 252 ναύτες, και διάφοροι επαγγελματίες και τεχνίτες (αρτοποιοί, χαλκουργοί, ράφτες, κουρείς κ.λπ.), 68 γεωργοί κ.ά.⁶⁹ Τρία χρόνια αργότερα, σε μία άλλη απογραφή που πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, καταγράφηκαν 189 εργαστήρια στο νησί.⁷⁰

Η οικονομική ζωή του νησιού, συνδεδεμένη σε σημαντικό βαθμό με τη θάλασσα, αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της Σκάλας, επίκειου της Χώρας, διότι είναι η περιοχή στην οποία συγκεντρώνονταν διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες. Αν και φαίνεται ότι δεν υπήρχε συγκροτημένος οικισμός με μόνιμη εγκατάσταση κατοίκων, εκεί βρίσκονταν τα περισσότερα μαγαζιά-αποθήκες (λαϊκών και της Μονής), τα εργαστήρια αγγειοπλαστικής, τα καμίνια παραγωγής ασβέστη, ένα από τα λατομεία και το μικρό ναυπηγείο του νησιού. Σημαντικό μέρος, άλλωστε, της διακίνησης αγαθών διενεργείται στη Σκάλα.

Παρόλα αυτά, ο οδικός άξονας που ένωνε τη Χώρα με το λιμάνι –ο «απορθιανός δρόμος», όπως τουλάχιστον ονομαζόταν κατά τον 19ο αιώνα– ήταν παλιότερα ένα μικρό κακοτράχαλο μονοπάτι, σύμφωνα με τις περιγραφές των περιηγητών,⁷¹ αν και στο μέσο της απόστασης περίπου βρίσκεται η Μονή της Αποκάλυψης και λειτουργεί από τις αρχές του 18ου αι. η Πατμιάδα σχολή.

Το οδικό δίκτυο μέσα στον οικισμό της Χώρας είναι παρόμοιο με όλους τους οργανωμένους με αμυντικό σύστημα οικισμούς στο Αιγαίο, όπου υπάρχει στενότητα χώρου: μικροί, στενοί, ακανόνιστοι δρόμοι, σπάνια ευθύγραμμοι,⁷² οι οποίοι πολύ συχνά καταλήγουν σε αδιέξοδο.⁷³ Αυτή η δαιδαλώδης διάταξη δεν επιτρέπει σαφή ιεράρχηση και διάκριση των δρόμων παρά μόνο σε μία ή δύο περιπτώσεις, όπου πρό-

69. Φ. 31. Βλ. Σ. Α. Παπαδόπουλος – Διάκ. Χ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 271-274.

70. Βλ. Κ. Δαφνής (επιμέλεια), *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 236.

71. Π.χ. Aaron Hill, *A full and just account of the Present State of the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1709, σ. 213.

72. Ο Κων. Παπάς επισημαίνει ότι δημιουργείται λανθασμένη εντύπωση αν συγκρίνει κανείς τους δρόμους των νησιωτικών οικισμών με εκείνους των μεγάλων πόλεων. Αυτή η αρχιτεκτονική, όπως υποστηρίζει, ανταποκρίνεται απόλυτα στις ανάγκες της ζωής των ανθρώπων. Βλ. Constantin Chr. Papas, *L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades*, Παρίσι 1957, σ. 45.

73. Βλ. επίσης Κ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 68-69. Για τη γένεση των αδιέξοδων δρόμων βλ. Δ. Βασιλειάδης, *Εισαγωγή στην αιγαιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1955, σ. 10.

κειται για τους δρόμους εκείνους που αποτελούν τις εισόδους της Χώρας, οι οποίες, ακόμη και σήμερα, είναι πολύ λίγες. Ποιος όμως ήταν ο κεντρικός οδικός άξονας του οικισμού; Η συνηθέστερη ονομασία του είναι «στράτα αυθεντική» και συναντάται σε αρχαιακά τεκμήρια όλης της περιόδου.⁷⁴ Οι πληροφορίες που συγκέντρωσα από διάφορα έγγραφα επιτρέπουν να τον τοποθετήσουμε στον χώρο. Ο δρόμος αυτός αναπτύσσεται περιμετρικά του περιβόλου της Μονής, χωρίς να εφάπτεται στα τείχη της. Διασχίζει μία πυκνοκατοικημένη περιοχή χωρίς χαλάσματα, σπιτότοπους και κηπάρια, περνά κάτω από τη Μεγάλη Παναγιά,⁷⁵ από τον Άη Γιώργη της Λόζας αλλά και κοντά στη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής. Παρόλες τις αλλαγές που έχει υποστεί η Χώρα φαίνεται ότι ο άξονας αυτός συμπίπτει, σε γενικές γραμμές, με τη σημερινή κεντρική οδική αρτηρία που διατρέχει τη Χώρα και ενώνει τη Μονή με τα Κρητικά και με την είσοδο / έξοδο του οικισμού. Ίσως πρόκειται για την «οδό του Οικονόμου», όπως την ονομάζει στο χειρόγραφο του ο Γερ. Σμυρνάκης.⁷⁶ Αυτή την οδική αρτηρία ακολουθούσαν άλλωστε οι λιτανείες.⁷⁷ Επιπλέον, είναι ο δρόμος που συγκεντρώνονταν ορισμένα από τα μαγαζιά και τα εργαστήρια της Χώρας.

Παρέμβαση της Κοινότητας

Χαρακτηριστικό στοιχείο στην οργάνωση του δομημένου χώρου είναι η αλληλεξάρτηση των κατοικιών αλλά και η οριοθέτησή τους σε σχέση με τους κοινόχρηστους χώρους του οικισμού. Αυτή η αλληλοδιείσδυση των κτισμάτων δημιούργησε την ανάγκη ύπαρξης κανόνων για τη ρύθμιση των σχέσεων των ιδιοκτητών μεταξύ τους. Πέρα από τη γενικότε-

74. Η ονομασία «αυθεντική στράτα» απαντά και σε ναξιακά έγγραφα της Φραγκοκρατίας βλ. Αντ. Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 281.

75. Κατάστιχο Κοινού Πάτμου αρ. 1, 1709 fm 1963/110, έγγραφο με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1796.

76. Γερ. Σμυρνάκης, *Η Μυστηριοφύλαξ...*, *ό.π.*, σ. 1825. Η συγκεκριμένη τοποθεσία βρίσκεται στα βόρεια της Μονής και καταγράφεται στο κοινοτικό κτηματολόγιο του 1676 ως περιοχή με κηπάρια (fm 1963/125-127). Ο Παν. Κρητικός αναφέρει ότι ονομάστηκε από το σπίτι του Οικονόμου της Μονής, το οποίο βρισκόταν εκεί, βλ. σχετικά Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 1 (1955), σ. 75.

77. Ι. Μ. Χατζηφώτης, «Έθιμα της Νέας Τρίτης στο νησί της Πάτμου», *Δ.Χ.* 8 (1983), σ. 282.

ρη ισχύ του εθιμικού δικαίου, που συστηματική κωδικοποίησή του δεν έγινε στην περίπτωση της Πάτμου, διασώζονται κάποιες διατάξεις και αποφάσεις της Κοινότητας (κυρίως του 19ου αι.) που αναδεικνύουν την ύπαρξη κανόνων για τις οικοδομές, αλλά και τον ουσιαστικό της ρόλο στη διασφάλιση και εφαρμογή τους.

Πολύ συνοπτικά θα λέγαμε ότι η Κοινότητα διατηρεί ένα γενικότερο ρόλο εποπτείας του χώρου και ταυτόχρονα ρυθμίζει τις λειτουργίες και τις χρήσεις του.⁷⁸ Παρεμβαίνει στην οργάνωσή του, και ιδιαίτερα στη σχέση των οικοδομημάτων με τους κοινόχρηστους χώρους. Οριοθετεί τον δημόσιο χώρο, ενώ ταυτόχρονα ορίζει και επιβάλλει τις αρμοδιότητές της. Οποιαδήποτε αλλοίωσή του ανήκει στις δικαιοδοσίες της. Παρεμβαίνει επίσης στις σχέσεις των «σύμπλων» και στις διαφορές τους για οικοδομικά θέματα. Προστατεύει το δικαίωμα κάθε ιδιοκτήτη για ελεύθερη προσπέλαση στην κατοικία του αλλά επεμβαίνει και στις περιπτώσεις επέκτασης –οριζόντιας ή κάθετης– κάθε κτίσματος.

Ταυτόχρονα, υπάρχουν κάποιοι κανονισμοί που ρυθμίζουν τις διαφορές επαγγελματικές δραστηριότητες. Πέρα από την παρέμβαση της Κοινότητας σε κάθε είδους δοσοληψίες των κατοίκων και στον έλεγχο των τιμών και των μέτρων και των σταδμών, υπάρχουν στο Νεοελληνικό Αρχείο έγγραφα που δείχνουν ότι η Κοινότητα παρενέβαινε και στη χωροθέτηση των διαφόρων δραστηριοτήτων τόσο στο εσωτερικό, όσο και έξω από τον οικισμό της Χώρας.⁷⁹

Εν τέλει, ανάγκες ιστορικές και οικονομικές, ζητήματα εσωτερικής ισορροπίας και συνοχών του πληθυσμού, η ύπαρξη της Μονής, η συνεχής εξάρτηση από τη θάλασσα και η στροφή στα επαγγέλματά της επηρέασαν τις μορφές οργάνωσης του χώρου. Η μελέτη του οικισμένου χώρου στην Πάτμο –λαμβάνοντας υπόψη τις παραμέτρους αυτές– αναδεικνύει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον τρόπο ζωής της εποχής εκείνης, το οποίο είναι μεν τυπικό στο Αιγαίο, αλλά και μοναδικό ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που επηρέασαν τη φυσιογνωμία του.

78. Βλ. αναλυτικότερα στο Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 256-257.

79. Πβ. αποφάσεις της Κοινότητας για τη χωροθέτηση των καμινιών, των μύλων κ.λπ. στο Ε. Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 197-199.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΚΑΣΤΡΟ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΑ ΧΩΡΑ ΜΗΛΟΥ:
Η ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΠΟΡΕΙΑ ΔΥΟ ΟΙΚΙΣΜΩΝ (15ος-19ος αι.)

Η Μήλος έχει συνδεθεί με ένα γεγονός που αποκλήθηκε «ιστορικό αίνιγμα»,¹ αναμείχθηκε με στοιχεία μύθου και περιβλήθηκε με την αχλή μυστηρίου. Το γεγονός αυτό ήταν η ερήμωση της Παλαιάς Χώρας της Μήλου,² ενός μεγάλου και πλούσιου –για τα νησιωτικά δεδομένα– οικισμού, ο οποίος ήκμασε κατά τον 17ο αιώνα. Από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα όμως ακολούθησε φθίνουσα πορεία, με αποτέλεσμα τον 19ο αιώνα να έχει πλέον σχεδόν εγκαταλειφθεί. Η «καταστροφή της Μήλου», όπως έχει αποκληθεί, κέντρισε το ενδιαφέρον τόσο των ταξιδιωτών που επισκέφτηκαν το νησί, όσο και των μεταγενέστερων μελετητών της ιστορίας του, οι οποίοι προσπάθησαν να βρουν τι πραγματικά συνέβη στη Μήλο κατά τον 18ο αιώνα, να ανακαλύψουν το μίτο του «μυστηρίου».³

1. Η διατύπωση ανήκει στον Α. Βακαλόπουλο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 198.

2. Ο χαρακτηρισμός Παλαιά Χώρα δεν απαντά βέβαια στις πηγές. Στις τελευταίες για να δηλωθεί ο οικισμός, όπου σήμερα βρίσκεται η Ζεφυρία, χρησιμοποιείται ο όρος «πόλη της Μήλου». Επιλέγουμε τη χρήση του σε αντιδιαστολή με τη σημερινή πρωτεύουσα του νησιού, την Πλάκα. Ορισμένοι μελετητές προτιμούν τον όρο «Νέα Χώρα», αντιδιαστέλλοντάς τον με το Κάστρο που αποτελούσε τον αρχικό οικιστικό πυρήνα του νησιού στα νεότερα χρόνια.

3. Ο Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ αιώνα*, Αθήνα 1974, σ. 8-30, καταγράφει αναλυτικά τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με το θέμα αυτό, όπως των Ι. Ρ. Ραγκαβή, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τ. 3, Αθήνα 1854, σ. 230· Ι. Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, επανέκδοση Αθήνα 1972 (α' έκδ. Αθήνα 1927), σ. 183-187· Γ. Καμακάρης, *Το όνομα και ο πληθυσμός της Μήλου*, Πειραιάς 1963, σ. 35-47· Ζ. Βάος, «Η Αφροδίτη της Μήλου», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 3 (1963), σ. 364· ο ίδιος, *Ναοί και ναύδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964, σ. 444-450, 475, 490-491 κ.ά.· Δ. Βασιλειάδης, ββκρ. στο παραπάνω βιβλίο του Ζ. Βάου, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 34 (1965), σ. 357-358· Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία*, τ. 4, σ. 198, και άλλων. Η ερμηνεία του Α. Λεντάκη, *ό.π.*, σ. 84-97. Ο ίδιος, ο Α. Λεντάκης, επανέρχεται σε ένα συμπληρωματικό κείμενό του που περιλαμβάνεται στο μελέτημά του «Οι ιερείς και αγιογράφοι Εμμανουήλ και Αντώνιος Σκορδίλης», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1997), σ. 368-370.

Οι απόψεις που προβλήθηκαν απέδωσαν το μαρασμό της Παλαιάς Χώρας του νησιού είτε σε οξύτατα συμβάντα μικρής διάρκειας που προκάλεσαν τον αφανισμό του οικισμού (κάποιοι καταστροφικός σεισμός, μία επιδημία που εξολόθρευσε τους κατοίκους) είτε σε μακροχρόνιες διαδικασίες που σταδιακά οδήγησαν στην εγκατάλειψή του (κακές συνθήκες υγιεινής από την ύπαρξη ελών και αναθυμιάσεων δηλητηριωδών αερίων, αλλαγή των οικονομικών δεδομένων της περιοχής λόγω του περιορισμού της πειρατείας και αλλαγής των δρομολογίων των διερχόμενων ευρωπαϊκών πλοίων) είτε τέλος σε συνδυασμό πολλών επιμέρους παραμέτρων, που αναδείχθηκαν από ορισμένους μελετητές σε αποκλειστικές αιτίες. Παρόλα αυτά οι ερμηνείες που κατά καιρούς προτάθηκαν νομίζω παραμένουν ακόμη στο χώρο των υποθέσεων. Σε αυτό έχουν συντελέσει δύο παράγοντες. Ο πρώτος είναι η ασθενική αρωγή άλλων κλάδων των θετικών επιστημών, που θα μπορούσαν με τα δικά τους εργαλεία να συμβάλλουν στη σχετική τεκμηρίωση. Ο δεύτερος είναι η έλλειψη επαρκών ιστορικών πηγών για το ίδιο το νησί, από το οποίο έχει διασωθεί ελάχιστο αρχαιακό υλικό.

Η επικέντρωση αυτή του ενδιαφέροντος των μελετητών στην επίλυση του προβλήματος της «μυστηριώδους» καταστροφής της Παλαιάς Χώρας, έδωσε σε δεύτερη μοίρα άλλα ζητήματα, τα οποία σχετίζονται με το χαρακτήρα των οικισμών της Μήλου, τις διαδικασίες δημιουργίας τους και την αντιστοίχσή τους με τη συγκρότηση της τοπικής κοινωνίας. Δεν αποκαταστάθηκε έτσι το νήμα της διαδρομής που συνδέει την ίδρυση του οικισμού του Κάστρου, τη σταδιακή μετακίνηση του κεντρικού οικιστικού πυρήνα από το Κάστρο στην Παλαιά Χώρα, το μαρασμό της τελευταίας και την επαναφορά του οικιστικού κέντρου του νησιού στην ευρύτερη περιοχή του Κάστρου, όπου σιγά-σιγά συγκροτήθηκε ένα δίκτυο γειτονικών μικρών οικισμών, την επανακατοίκηση της ευρύτερης περιοχής της Παλαιάς Χώρας με πρόσφυγες μετά την επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του Αδάμαντα από Σφακιανούς που εγκαταστάθηκαν στο νησί. Η αποκατάσταση των κρίκων της αλυσίδας αυτής συνιστά νομίζω ένα αξιοσημείωτο παράδειγμα, το οποίο επιτρέπει την εξέταση των μορφών που πήρε η κατοίκηση στους νησιωτικούς οικισμούς, του επαναπροσδιορισμού του ρόλου των τελευταίων, των μετακινήσεων και προσαρμογών τους στα δεδομένα κάθε εποχής, της σχέσης του χαρακτήρα της οικονομίας τους με τη θέση που επελέγη για την εγκατάσταση του οικισμού.

Στο σημείο αυτό ας σημειωθούν ορισμένα στοιχεία για τους δύο αυτούς οικισμούς της Μήλου, το Κάστρο και την Παλαιά Χώρα, τα οποία προκύπτουν από την εξέταση μαρτυριών ταξιδιωτών, χαρτών της εποχής και άλλου τεκμηριωτικού υλικού.

Το Κάστρο της Μήλου κατά πάσα πιθανότητα ιδρύθηκε από τους Λατίνους ηγεμόνες όταν το νησί πέρασε στην κυριαρχία τους. Πιθανόν μάλιστα κτίστηκε από τον Μάρκο Α΄ Σανούδο, τον πρώτο Δούκα της Νάξου.⁴ Το Κάστρο και ο οικισμός που αναπτύχθηκε μέσα και γύρω από αυτό είχε προσαρμοστεί στη γενικότερη στρατηγική που εφάρμοσαν οι Λατίνοι ηγεμόνες στα νησιά που πέρασαν στην κυριαρχία τους, η οποία προέβλεπε τη δημιουργία ισχυρών φρουριακών εγκαταστάσεων σε φυσικές οχυρές ή σε κατάλληλες παράλιες θέσεις των νησιών. Οι θέσεις που επιλέγονταν επέτρεπαν κατά κύριο λόγο την επιτήρηση του θαλάσσιου χώρου, ενώ παράλληλα συνήθως εξασφάλιζαν κάποιο οπτικό έλεγχο στη νησιωτική ενδοχώρα. Η θέση που είναι κτισμένο το Κάστρο της Μήλου πληροί τις δύο αυτές προϋποθέσεις, καθώς βρίσκεται στην κορυφή ενός απόκρημνου λόφου που επιτρέπει την επίβλεψη του μεγάλου λιμανιού της Μήλου αλλά και την εποπτεία, τόσο του θαλάσσιου χώρου, όσο και των χαμηλών λόφων και των πεδινών εκτάσεων που εκτείνονται νότια και ανατολικά του.

Η πρώτη οχυρού χαρακτήρα εγκατάσταση στην περιοχή της Παλαιάς Χώρας της Μήλου κτίσθηκε πιθανόν γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα, οικισμός όμως ίσως υπήρχε στη θέση αυτή στα τέλη του 13ου αιώνα, όταν, σύμφωνα με μια μαρτυρία, με πρωτοβουλία του Μήλιου άρχοντα Ανδρέα Βασάλου συγκεντρώθηκαν εκεί παράνομα Κρητικοί έποικοι.⁵ Η αρχική αυτή πυργοειδής κατασκευή κτισμένη στο μέσον της

4. Βλ. Ι. Χατζιδάκης, *Η ιστορία*, σ. 188-190 και G. D. R. Sanders, «Two Kastras on Melos and their relations in the Archipelago», *The archaeology of Medieval Greece*, επιμ. P. Lock, G. D. R. Sanders, Οξφόρδη 1996, σ. 149, 159.

5. Βλ. Α. Λεντάκης, «Το αρχοντολόι της Μήλου και τα οικίσματά του», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 255, και G. D. R. Sanders, «Two kastras», σ. 150, 159. Σε χάρτη του Buondelmonti των αρχών του 15ου αιώνα είναι σημειωμένο στην περιοχή της Παλαιάς Χώρας κτίσμα με πύργο, βλ. το σχετικό χάρτη *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16. Η μαρτυρία του Gr. Temple, *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1843, ο οποίος επισκέφτηκε την Παλαιά Χώρα στα 1834 και σημειώνει ότι δεν βρήκε τάφο χρονολογημένο πριν το 1626 δεν μπορεί να μεταθέσει τις απαρχές του οικισμού σε τόσο μεταγενέστερη εποχή. Το πρώτο μισό του 17ου αιώνα συμπίπτει με την περίοδο ενδυνάμωσης και ακμής του πληθυσμού και όχι με την αρχική του συγκρότηση.

πιο εύφορης περιοχής του νησιού, ήταν προσαρμοσμένη στις ανάγκες της τοπικής αγροτικής οικονομίας, καθώς αποτελούσε κέντρο συγκέντρωσης των γεωργικών προϊόντων και των φόρων που τα βάρυναν, ενώ παράλληλα λειτουργούσε ως μάτι ελέγχου στην πεδιάδα. Γύρω από τον αρχικό αυτόν πυρήνα άρχισε να αναπτύσσεται ο οικισμός της Παλαιάς Χώρας της Μήλου.⁶ Η ανάπτυξη και εξέλιξη του οικισμού αυτού φαίνεται ότι έγινε ανταγωνιστικά με αυτόν του Κάστρου. Η πληθυσμιακή του αύξηση βαδίζει παράλληλα με τη συρρίκνωση του πληθυσμού του Κάστρου, τάση που είναι συνεχής σε όλο τον 17ο αιώνα.⁷

Η αρχική ανάπτυξη του οικισμού της Παλαιάς Χώρας σχετίζεται με το γεγονός ότι βρισκόταν στο επίκεντρο των παραγωγικών αγροτικών δραστηριοτήτων των κατοίκων, καθώς επίσης και με την μικρή απόσταση (περίπου 2 μίλια) που τον χώριζε από την παραλία, η οποία αποτελούσε τον κύριο χώρο ελλιμενισμού των διερχόμενων πλοίων. Παράλληλα όμως ίσως σχετίζεται και με ορισμένες ιδιαίτερες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί στη Μήλο. Σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες στα μέσα του 13ου αιώνα σημειώθηκε εξέγερση των ορθόδοξων κατοίκων του νησιού και κατάληψη του Απάνω Κάστρου που κατεστάλη βίαια από το Δούκα της Νάξου.⁸ Δεν έχουμε μαρτυρίες για τις επιπτώσεις της εξέγερσης αυτής στη ζωή του νησιού, η μνήμη της πάντως παρέμεινε ισχυρή για αρκετά χρόνια και αναφορές σε αυτήν συναντάμε σε κείμενα περιηγητών μέχρι τον 16ο αιώνα.⁹ Δεν διαθέτουμε ισχυ-

6. Βλ. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησιαί Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 184-185, όπου η σχετική μαρτυρία του G. A. Camilli. Για τη μορφή του οικισμού και τα χαρακτηριστικά των σπιτιών του βλ. συνοπτικά G. D. R. Sanders, *ό.π.*, σ. 151-154.

7. Βλ. σχετικά τις μαρτυρίες του Bernard το 1652 (B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησιαί...», σ. 122, 131), του Thevenot το 1655 (J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 175), του Sarrabat το 1735 (Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη επίσκεψη –το 1735– στη Μήλο», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 24-25) κ.ά. Ο μικρός πληθυσμός του Κάστρου καταγράφεται και στην οθωμανική απογραφή του 1670, όπου οι φορολογικές μονάδες του τελευταίου ήταν 84, ενώ για το σύνολο του νησιού ανέρχονταν στις 736, βλ. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus*, Βέλγιο 1982, σ. 290 και ο ίδιος, «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου το 1670», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 153-154.

8. Βλ. P. Sauger, *Ιστορία των αρχαίων δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, μετάφρ. Αλ. Καραλής, Ερμούπολη 1878, σ. 51-52.

9. Όπως το 1416 ο Buodelmonti (βλ. Em. Legrant, *Description des îles de l'Archipel par Christophe Buodelmonti, version grecque par un anonyme, traduction*

ρά τεκμήρια που να αποδεικνύουν ότι η διένεξη συνεχίστηκε, έστω και σε λανθάνουσα μορφή και συνέτεινε στη συγκρότηση του δεύτερου οικιστικού πυρήνα στη Μήλο. Μπορούμε να σημειώσουμε όμως ορισμένα στοιχεία που παρουσιάζουν ενδιαφέρον:

– Οι 50 περίπου Δυτικές καθολικές οικογένειες,¹⁰ οι οποίες, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες είχαν εγκατασταθεί στο Κάστρο, δεν υπήρχαν πλέον στις αρχές του 17ου αιώνα. Είναι κοινός τόπος των αναφορών απεσταλμένων της καθολικής εκκλησίας και των διηγήσεων περιηγητών ότι στις αρχές του 17ου δεν είχαν απομείνει παρά ελάχιστοι καθολικοί.¹¹ Οι καθολικοί που εμφανίζονται στη Μήλο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, λίγοι και αυτοί,¹² δεν έχουν σχέση με τις αρχικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν εκεί κατά την εποχή της Λατινικής κυριαρχίας. Κατοικούν στην Παλαιά Χώρα, και προέρχονται από το ρεύμα εκείνο ναυτικών, πειρατών, εμπόρων και τυχοδιωκτών που εγκαθίστανται την ίδια εποχή και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, φερμένοι από την αναταραχή που είχαν δημιουργήσει οι Τουρκοβενετικοί πόλεμοι και η αύξηση της πειρατείας.

– Οι ισχυρές Δυτικές οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί στη Μήλο και έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους σε οικοδόμημα που βρί-

francaise et commentaire, Παρίσι 1897, αναδημοσιεύτηκε στο *Τόπος και εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16) ή το 1572 ο Th. Porcacchi (βλ. πρόχειρα το σχετικό απόσπασμα *Τόπος*, σ. 126).

10. Τον αριθμό αυτό οικογενειών αναφέρει ο αποστολικός απεσταλμένος Fr. Richard, ο οποίος συμπληρώνει ότι στα μέσα του 17ου αιώνα δεν είχαν απομείνει παρά μόνο δύο, βλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών. Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), σ. 72.

11. Βλ. τις σχετικές μαρτυρίες των καθολικών ιερέων C. la Rocca (Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικά έγγραφα Μήλου (1628-1683) από τα αρχεία του Βατικανού», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 102), Fr. Richard (Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72), Bernard (B. J. Slot, «Καθολικά», σ. 122), A. Serra (ό.π., σ. 132), Fr. Rechardo (Σ. Συμεωνίδης, «Ιστορικά», σ. 125-126).

12. Οι περισσότερες μαρτυρίες, όπως των Giustiniani, Castelli, Pace, συγκλίνουν στα 15-20 άτομα, βλ. αντίστοιχα Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη», σ. 24· Μ. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικάι κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ' αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 10 (1974-8), σ. 276-277, 282· B. J. Slot, «Καθολικάι», σ. 211-214. Τον μικρό αριθμό πιστών αντανακλά και η κακή οικονομική κατάσταση της καθολικής εκκλησίας της Μήλου στο 6' μισό του 17ου αιώνα, βλ. σχετικά Σ. Συμεωνίδης, «Τα οικονομικά της Λατινικής επισκοπής Μήλου δύο αρχιερατειών (1642-1699)», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), κυρίως σ. 83-110.

σκονται εντοιχισμένα σε κτίρια του Κάστρου,¹³ δεν απαντούν σε μεταγενέστερο αρχαιακό υλικό από το νησί.

– Στη δημοσιευμένη οθωμανική ονομαστική φορολογική καταστίχωση των κατοίκων του Κάστρου του 1670 δεν περιλαμβάνονται ονόματα των παραπάνω οικογενειών. Δεν περιλαμβάνονται επίσης οικογενειακά ονόματα ξενικής προέλευσης.¹⁴

– Η λατινική επισκοπή Μήλου, η οποία αρχικά ήταν εγκατεστημένη στο Κάστρο, μετοικίζει, πιθανόν στο τέλος της Λατινικής κυριαρχίας, στην Παλαιά Χώρα.¹⁵ Στην περιοχή αυτή η επισκοπή φαίνεται ότι είχε προικισθεί από τους Λατίνους ηγεμόνες με ακίνητη περιουσία.¹⁶ Η μετακίνηση αυτή προφανώς έγινε στην προσπάθειά της να βρίσκεται εγγύτερα στους πιστούς της.

Μια υπόθεση που θα μπορούσε να προκύψει από τις παραπάνω ενδείξεις είναι ότι το στρώμα των Δυτικών οικογενειών που είχε αρχικά εγκατασταθεί στη Μήλο, δεν είχε συνέχεια κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας. Δεν υπάρχουν στοιχεία ότι εγκατέλειψαν κάποια στιγμή το νησί μαζικά, τα ίχνη τους όμως εξαλείφονται.¹⁷ Η οθωμανική κυριαρχία στη Μήλο, από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα, συντέλεσε στην αποσάθρωση των φεουδαλικών σχέσεων, των οποίων δεν βρίσκουμε επιβιώσεις στα λιγοστά αρχαιακά τεκμήρια του 17ου και 18ου αιώνα που έχουν διασωθεί. Η ανάπτυξη λοιπόν ενός δεύτερου

13. Για τα οικίσματα των αρχοντικών αυτών οικογενειών βλ. την αναλυτική μελέτη του Α. Λεντάκη, «Το αρχοντολόι της Μήλου».

14. Βλ. το σχετικό κατάλογο Β. J. Slot, «Ο κατάλογος των φορολογουμένων», χωρίς σελιδαρίθμηση.

15. Βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 25. Θέση με την ονομασία «Πύργος του επισκόπου» σημειώνεται στην περιοχή της Παλαιάς Χώρας σε χάρτες του 15ου και 16ου αιώνα όπως των Buondelmonti, Porcacchi, Ortelius (τους σχετικούς χάρτες βλ. *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16· *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 72, 108).

16. Βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 25, καθώς επίσης και τη μαρτυρία του καθολικού επισκόπου Μήλου Fr. Ottimazi του έτους 1602 (Β. J. Slot, «Καθολικά», σ. 106-107).

17. Ο αποστολικός επισκέπτης Bernard σε έκθεσή του που συνέταξε το 1652 αποδίδει την εξάλειψη των καθολικών του νησιού στην έλλειψη καθολικού ιερέα και στην καταπίεση που υφίσταντο από τους ορθοδόξους, η οποία τους ανάγκασε είτε να φύγουν είτε να προσχωρήσουν στο ορθόδοξο δόγμα. Ο ίδιος αναφέρει ότι στο νησί απέμειναν 5 καθολικές οικογένειες από τις οποίες οι 3 παλαιές και οι 2 νέες, βλ. Β. J. Slot, «Καθολικά», σ. 122.

οικιστικού κέντρου σε απόσταση από το βασικό πυρήνα, που αποτέλεσε το κέντρο των λατινικής προέλευσης οικογενειών του νησιού, πιθανόν δεν συνάντησε τις αντιδράσεις που θα υπήρχαν σε άλλα νησιά, όπως στη Νάξο, την Άνδρο ή την Τήνο, στα οποία η φεουδαλική παράδοση διατήρησε ισχυρές ρίζες και εμφανείς εκδηλώσεις στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.

Γενικότερα ο τύπος του οχυρού οικισμού που είχε επιβληθεί κατά τη διάρκεια της λατινικής κυριαρχίας στις Κυκλάδες δεν είχε συνέχεια στους αιώνες που ακολούθησαν καθώς δεν είχε πλέον λόγο ύπαρξης. Το Αιγαίο μετά τον 16ο αιώνα –με κάποια κρίσιμα αλλά παροδικά διαστήματα αμφισβήτησης κατά τη διάρκεια των Βενετοτουρκικών και Ρωσοτουρκικών πολέμων– αποτελούσε οθωμανική λίμνη. Δεν είχε λοιπόν αξία η ύπαρξη ενός δικτύου οχυρών οικισμών στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αποτέλεσμα είναι η παρακμή και η εγκατάλειψη των οχυρώσεων αυτού του τύπου σχεδόν σε όλα τα νησιά των Κυκλάδων. Συνήθως όμως η παραμέληση και η εγκατάλειψη αφορούσε τον οχυρό χαρακτήρα, ενώ ο οικισμός διατηρείτο στην ίδια περιοχή. Το Κάστρο της Μήλου ακολούθησε αυτή την πορεία, με το επιπρόσθετο στοιχείο της ανάπτυξης ενός δεύτερου οικιστικού πυρήνα που αναπτυσσόταν παράλληλα και απομυζούσε τον πληθυσμό του πρώτου.

Είναι νομίζω ενδιαφέρον ότι σε αρκετές μαρτυρίες δυτικοευρωπαϊκών επισκεπτών υπάρχει η επισήμανση ότι ο «νέος» αυτός οικισμός, η Παλαιά Χώρα, ήταν κτισμένος «ως εις την χριστιανοσύνην», δηλαδή με φαρδείς δρόμους (20-30 σύμφωνα με μια μαρτυρία) και σπίτια με καλά πελεκημένη πέτρα.¹⁸ Δεν γνωρίζουμε αν η διάρθρωση αυτή του οικισμού ήταν αποτέλεσμα «πολεοδομικού» σχεδιασμού. Οπωσδήποτε όμως φαίνεται ότι ήταν ένας πεδινός οικισμός με χαρακτηριστικά διαφορετικά από τα συνήθη των Χωρών των Κυκλάδων. Επίσης ήταν ένας οικισμός που δεν υπάκουε ρητά σε μια οχυρωματική λογική, ακριβώς γιατί την εποχή της ανάπτυξής του δεν υπήρχαν πλέον τέτοιες ανάγκες.

Έχει υποστηριχθεί ότι η Παλαιά Χώρα της Μήλου υπήρξε τον καιρό της ακμής της μια μεγάλη ναυτική πολιτεία, της οποίας η ανάπτυξη

18. Βλ. για παράδειγμα όσα γράφει ο Ch. Tomson στα 1730 (Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 79), ο N. Sarrabat το 1735 (Γ. Χαλκουτσάκης, *ό.π.*, σ. 24-25), ο Fr. Hasselquist το 1749 (στο *ίδιο*, σ. 44-46), ο [Maihows], το 1750 (*Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc.*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 278) κ.ά.

στηρίχθηκε στη ναυτιλία, στο εμπόριο –και ειδικότερα στο εμπόριο πειρατικών λειών– σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η Μήλος είχε καλό λιμάνι και βρισκόταν στη ρότα των διερχόμενων πλοίων.¹⁹ Η άποψη αυτή συνδυάζεται με την παρακμή και εγκατάλειψη της Παλαιάς Χώρας στα τέλη του 18ου αιώνα,²⁰ εγκατάλειψη που σύμφωνα με ορισμένους μελετητές σχετίζεται –ή και οφείλεται– στην αλλαγή των οικονομικών συνθηκών στην περιοχή, στην κάμψη του εμπορίου και στην αλλαγή δρομολογίων των διερχόμενων δυτικοευρωπαϊκών πλοίων.²¹

Νομίζω ότι η ύπαρξη ενός οικισμού αποκλειστικά ναυτικού δεν μπορεί να δικαιολογηθεί. Ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας του νησιού διατηρήθηκε και κατά την εποχή ακμής της Παλαιάς Χώρας, και στις ανάγκες αυτές ήταν προσαρμοσμένη κατά κύριο λόγο η ζωή του οικισμού, όπως άλλωστε συνέβαινε με το σύνολο σχεδόν των οικισμών των Κυκλάδων κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Για τη Μήλο, όπως ήδη αναφέραμε, το αρχαικό υλικό που έχει διασωθεί είναι φτωχό. Λείπουν έτσι ισχυρά τεκμήρια, φορολογικά κατάστιχα ή άλλες πηγές που θα μπορούσαν να παράσχουν ικανοποιητικό πληροφοριακό υλικό. Οπωσδήποτε όμως οι αφηγήσεις των περιηγητών και των αποστολικών απεσταλμένων συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η Μήλος ήταν ένα εύφορο, για τα δεδομένα της εποχής, νησί με αξιόλογες καλλιέργειες και γεωργική παραγωγή. Επίσης, τα στοιχεία της τουρκικής απογραφής του 1670 –κατά την εποχή δηλαδή της μεγάλης ακμής της Παλαιάς Χώρας– δείχνουν ότι η αγροτική παραγωγή του νησιού ήταν σημαντική και οπωσδήποτε δεν υπολείπεται εκείνης άλλων νησιών των Κυκλάδων.²²

Παράλληλα ικανό εισόδημα φαίνεται ότι εισέρεε στο νησί από την εξαγωγή μολόπετρας, δυστυχώς όμως δεν εντοπίζονται παρά ελάχιστες διάσπαρτες πληροφορίες για τις συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου αυτού, το ύψος των εξαγωγών, το φόρο που τις βάρυνε αλλά και τον κάτοχο των δικαιωμάτων επί αυτών. Ας σημειωθεί εδώ ότι μαρτυρία του Σωξέρ ότι ο Σουλτάνος εξασφάλιζε εισόδημα 50.000 φράγκων το χρόνο

19. Βλ. Ν. Μπελαβίλας, *Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της πειρατείας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1997, σ. 135-137.

20. Οι πληροφορίες για τον πληθυσμό του νησιού έχουν συγκεντρωθεί στο παράρτημα 1.

21. Βλ. Γ. Καμακάρης, *Το όνομα*, σ. 50-53.

22. Βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 294-310.

πιδανόν είναι υπερβολική.²³ Το αλάτι, που παράγονταν στις αλυκές που βρίσκονταν κοντά στην Παλαιά Χώρα, ήταν επίσης ένα εμπορεύσιμο προϊόν, ικανό να αποφέρει κάποια εισοδήματα στο νησί.²⁴

Αν τα στοιχεία όμως που έχουμε για την αγροτική παραγωγή είναι λιγοστά, παράλληλα απουσιάζουν και τεκμήρια που να δικαιολογούν τη δημιουργία και άνθηση κάποιου ισχυρού εμποροναυτικού κέντρου. Υπάρχουν μαρτυρίες για εγκατάσταση στα μέσα του 17ου αιώνα ξένων εμπόρων και πειρατών που ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο πειρατικών λειών –που αποτελούσε όμως φαινόμενο κοινό σε αρκετά νησιά της περιοχής²⁵– ή επισημάνσεις ότι το λιμάνι της Μήλου θα ήταν κατάλληλο να φιλοξενήσει 200 ή ακόμη και 1.000 πλοία.²⁶ Δεν διαθέτουμε όμως ισχυρές αποδείξεις για τη συγκρότηση ενός οικισμού προσανατολισμένου αποκλειστικά στην οικονομία της θάλασσας. Αντίθετα μάλιστα ορισμένες έμμεσες, διάσπαρτες πληροφορίες δείχνουν ότι υπήρξε αξιόλογη κίνηση πλοίων προς το λιμάνι της Μήλου το 17ο αιώνα,²⁷ δεν εντοπίζονται όμως τεκμήρια ότι το νησί διέθετε αξιόλογο

23. Βλ. P. Sauger, *Ιστορία*, σ. 76-77. Πολύ αργότερα, στα 1835, ο Γάλλος πρόξενος στη Σύρο αναφέρει ότι οι εξαγωγές μολόπετρας από τη Μήλο έφθαναν στα 24.000 φράγκα, βλ. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάσταση εις τας Κυκλάδας (Συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), σ. 620.

24. Βλ. σχετική μαρτυρία του Άγγλου πλοίαρχου Σάρλεη στα 1616 (Ι. Χατζιδάκης, *Ιστορία*, σ. 216-218). Σύμφωνα με τον E. Ledhuy, θα μπορούσε να αποφέρει 150.000 φράγκα αν γινόταν σωστή εκμετάλλευσή του, όμως τώρα (στα 1835) αποδίδει μόλις 5.000 φράγκα, βλ. Ι. Δημάκης, *ό.π.*, σ. 620.

25. Νομίζω ότι στον υπερβολικό τονισμό των σχέσεων της Μήλου με το πειρατικό φαινόμενο και τη διακίνηση των λειών έχει συντελέσει το περιστατικό που συνδέεται με τη δράση του Ιωάννη Κάψη στο 5^ο μισό του 17ου αιώνα. Η πρόσκαιρη ισχύς που φαίνεται σύμφωνα με την περιγραφή του Sauger (P. Sauger, *ό.π.*, σ. 199-201) ότι είχε αποκτήσει στο νησί, διογκώθηκε με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας δρύλος γύρω από το όνομά του, με διαστάσεις νομίζω δυσανάλογες των γεγονότων. Βλ. σχετικά Δ. Πασχάλης, «Ο βασιλεύς της Μήλου (1677-1680)», *Ανδριακόν Ημερολόγιον 1927*, σ. 131-143· Γ. Καμακάρης, *Ελεύθερη Μήλος - Το πειρατικό Βασίλειο της Μήλου 1677-1680*, Πειραιάς 1968.

26. Βλ. Ι. Χατζιδάκης, *ό.π.*, σ. 216-218· P. Sauger, *ό.π.*, σ. 76.

27. Σημειώνουμε ενδεικτικά ορισμένες μαρτυρίες: Σε κατάλογο Ελλήνων ναυτικών που έχει συντάξει με βάση τα βενετικά αρχεία ο Γ. Πλουμίδης, (*Οι Βενετοκρατούμενες Ελληνικές χώρες μεταξύ του Δευτέρου και Τρίτου Βενετοτουρκικού πολέμου (1503-1537)*), Ιωάννινα 1974, σ. 118), περιλαμβάνεται το δρομολόγιο ενός πλοίου με τόπο εκκίνησης το Χάνδακα και προορισμό τη Μήλο. Άλλο ένα δρομολόγιο πλοίου από το

στόλο.²⁸ Ενδεικτικό είναι επίσης ότι σε σχέδια του λιμανιού της Μήλου του 18ου αιώνα δεν έχουν αποτυπωθεί ούτε στοιχειώδεις λιμενικές εγκαταστάσεις ούτε αποθήκες στην παραλία του κόλπου.²⁹ Αντίθετα

Χάνδακα με προορισμό τη Μήλο εντοπίστηκε στα 1611 (βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17ο αιώνα», π. *Κρητική Εστία*, τ. 2 (1988), σ. 165). Μεταξύ των Ελλήνων ναυτικών που περιλαμβάνονται στους καταλόγους της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας του 6^{ου} μισού του 16ου αιώνα περιλαμβάνεται ένας καταγόμενος από τη Μήλο, (βλ. Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», π. *Θησαυρίσματα*, 11 (1974), σ. 301). Επίσης σε σχετικό κατάλογο που επισυνάπτε περιλαμβάνονται δύο πρόσωπα καταγόμενα από τη Μήλο, (ό.π., σ. 314 και 325), που και τα δύο αναφέρονται ως *patron*, δηλαδή πλοιοκτήτες ή καπετάνιοι πλοίων. Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκέντρωσε η Γιολάντα Τριανταφυλλίδου–Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της Οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1785)*, Ηράκλειο 1988, σ. 111–121, η Μήλος αποτέλεσε τόπο προορισμού «καραβανιών» πλοίων, που ξεκίνησαν από τα Χανιά στις χρονιές 1693, 1697, 1698, 1701, 1702, και μία φορά, στα 1788, πλοίων από τη Βενετία.

28. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι μεταγενέστερες και χρονολογούνται στις αρχές του 19ου αιώνα. Η Μήλος δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο που συνέταξε στα 1813 ο Rouquerville, *Voyage de la Grèce*, τ. 6, 2η έκδ., Παρίσι 1827, σ. 295–297, μεταξύ των ελληνικών τόπων που διέδεται πλοία (πρβλ. Γ. Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453–1850)*, 2η έκδ., Αθήνα 1987, σ. 60). Δεν περιλαμβάνεται επίσης σε μεταγενέστερο κατάλογο, του 1816, που συνέταξε ο ίδιος (βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατά τις παραμονές του αγώνος της Ανεξαρτησίας. Ανέκδοτος πίναξ του F. Rouquerville», π. *Ο Ερασιστής*, 10 (1972–1973), σ. 187–207 και ένδετος φωτ. πίνακας. Ο Κ. Παπαδανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833–1856)*, Αθήνα 1983, σ. 28, στριζόμενος σε στοιχεία δημοσιευμένα στο π. *Πανδώρα*, σημειώνει ότι κατά το 1821 ο στόλος της Μήλου είχε χωρητικότητα 140 τόνους, τη στιγμή που αυτός της Θήρας είχε 5.000 τόνους, της Μυκόνου 2.200, της Άνδρου 2.100, της Σύρου 870 (βλ. και «Περί του εμπορικού ναυτικού της Ελλάδος», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 97 (1854), σ. 10). Ο ίδιος, ό.π., σ. 77–78 αναφέρει και πάλι με βάση στοιχεία που δημοσιεύτηκαν στο π. *Πανδώρα* ότι το 1853 ο στόλος της Μήλου αποτελούνταν από 62 πλοία χωρητικότητας μόλις 524 τόνων (βλ. και *Νέα Πανδώρα*, τχ. 104 (1854), σ. 192), ενώ 2 χρόνια αργότερα στα 1855, ο στόλος της είχε αυξηθεί σε 114 πλοία χωρητικότητας 6.339 τόνων (βλ. «Εμπορικών ναυτικών της Ελλάδος εν έτει 1855», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 151 (1856), σ. 164), γεγονός που θέτει σε αμφισβήτηση την αξιοπιστία των στοιχείων αυτών. Άλλωστε σε άλλο ανώνυμο –όπως και τα υπόλοιπα– κείμενο του ίδιου περιοδικού αναφέρεται ότι το 1852 η χωρητικότητα των πλοίων της Μήλου ήταν 2.203 τόνοι (βλ. «Εμπορικών ναυτικών της Ελλάδος», π. *Νέα Πανδώρα*, τχ. 79 (1853), σ. 174).

29. Βλ. σχέδιο του Choiseul-Gouffier, το οποίο αναδημοσιεύτηκε στο *Τόπος και Εικόνα*, τ. 2, Αθήνα 1979, εικ. 217 και 218. Μετά την Επανάσταση του 1821, κατά τον Ξ. Λάνδερερ, *Περί των εν Μήλω θερμών υδάτων*, Αθήνα 1835, σ. 11, στο λιμάνι, που ονομαζόταν Παναγία, υπήρχαν 20–30 αποθήκες («μαγαζεία»).

είναι πυκνές οι πληροφορίες ότι υπήρχαν πολυάριθμοι Μήλιοι, εξαιρετικοί πιλότοι για τα ευρωπαϊκά πλοία που διέσχιζαν το Αιγαίο, οι οποίοι όμως είχαν ως κέντρο δράσης τους το Κάστρο.³⁰

Η παρακμή του οικισμού της Παλαιάς Χώρας και η μετακίνηση των κατοίκων του στην ευρύτερη περιοχή του Κάστρου πρέπει να συντελέστηκε σταδιακά στο β' μισό του 18ου αιώνα.³¹ Δεν φαίνεται να υπήρξε ομαδική και προαποφασισμένη εγκατάλειψη, ούτε μετεγκατάσταση ως αποτέλεσμα κάποιας φυσικής καταστροφής (για παράδειγμα σεισμού, κατά το 1735 ή 1738, όπως έχει υποστηριχθεί).³² Η πιθανότητα να

30. Βλ. ενδεικτικά Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Reading 1752, σ. 296· P. Sauger, *ό.π.*, σ. 77· C. S. Sonnini, «Ταξίδιον εις Ελλάδα και Τουρκίαν», μεταφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 172-173· I. Χατζιδάκης, *ό.π.*, σ. 193-198· I. Δημάκης, «Το εμπόριον», σ. 620· B. J. Slot, «Οι πρόξενοι των Κάτω Χωρών στη Μήλο και οι πιλότοι», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 59-80· Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», π. *Μηλιακά*, 3 (1989), σ. 304-305.

31. Ο Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 98, προσδιορίζει το χρόνο της μετοικεσίας στα έτη 1756-1770, αποδίδοντάς την στη νοσηρότητα του περιβάλλοντος από τις δειώσεις αναθυμιάσεις που προκλήθηκαν από την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης του 1707 σε συνδυασμό με την ελονοσία. Ο ίδιος επανέρχεται λίγα χρόνια αργότερα και στηριζόμενος σε ένα έγγραφο του δικαρίου Μήλου Δ. Γ. Στάη του έτους 1767 –το οποίο δημοσίευσε ο B. J. Slot, «Καθολικά εκκλησίαι...», *ό.π.*, σ. 230-231, έγgr. 50– υποστηρίζει ότι το 1767 υπήρξε ομαδική εγκατάλειψη της Παλαιάς Χώρας (βλ. Α. Λεντάκης, «Οι ιερείς», σ. 368-370). Νομίζω όμως ότι και το έγγραφο στο οποίο βασίζεται απλώς αντικατοπτρίζει την οξύτητα του γενικότερου προβλήματος που αντιμετώπιζε ο πληθυσμός του νησιού και δεν καταδεικνύει μαζική εγκατάλειψη της Παλαιάς Χώρας τη δεδομένη στιγμή. Το σχετικό απόσπασμα της αναφοράς του Δ. Γ. Στάη είναι το ακόλουθο: «Κατόπιν ως προς τους καθολικούς της Μήλου έρχομαι με μεγίστην θλίψιν να αναφέρω ότι δεν είναι παρά 4, διότι η νήσος έχει σχεδόν εκκενωθεί όχι μόνον από τους καθολικούς αλλά και από τους Έλληνας, λόγω της μεγάλης θνησιμότητος, η οποία παρετηρήθη κατά το έτος αυτό...».

32. Η πληροφορία για μεγάλο σεισμό τη χρονιά αυτή προέρχεται από ενθύμηση που έχει δημοσιευτεί από τον Σπ. Λάμπρο, «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», π. *Νέος Ελληνομνήμων*, 7 (1910), σ. 224, όπου όμως δεν αναφέρεται η Μήλος. Για την ταύτιση με τη Μήλο βλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 70. Βλ. επίσης μνεία του σεισμού I. Χατζιδάκης, *ό.π.*, σ. 229-230 με χρονολογία 1735 (βλ. σχετική κριτική Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 67). Την ίδια πληροφορία αναπαράγουν στηριζόμενες στις ίδιες αδύναμες πηγές και νεότερες μελέτες, βλ. για παράδειγμα Π. Σπυρόπουλος, *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα-Γιάννινα 1997, σ. 300. Ο I. Ράμφος, «Ο Χριστός της Χώρας», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 197, αναφέρεται επίσης σε μαρτυρία «εκ σημειώματος εντός μνηαίου του ναού των Ταξιαρχών της Κιμώλου», σύμφωνα με την οποία το 1778 μεγάλος σεισμός έπληξε τη Μήλο και την Κίμωλο, η αναφορά όμως στην πηγή του είναι ασαφής.

υπήρξε ένα ισχυρό πλήγμα από κάποια επιδημία,³³ το οποίο ο εξασθενημένος, φθίνων πληθυσμός του οικισμού της Παλαιάς Χώρας δεν ήταν σε θέση να απουλώσει δεν μπορεί να αποκλειστεί.³⁴ Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι η ανάμνηση κάποιας θανατηφόρας ασθένειας που έπληξε το νησί είχε μείνει ζωντανή στη μνήμη των κατοίκων.³⁵ Η διαδικασία μετοικεσίας όμως φαίνεται ότι υπήρξε αργόσυρτη,³⁶ ολο-

33. Καθολικοί ιερείς του νησιού, όπως ο G. A. Camillis στα 1689 και ο Τζ. Μελισσοουργός στα 1704 κάνουν λόγο για επιδημίες πανώλης που έπληξαν το νησί. Ο πρώτος μάλιστα αναφέρει ότι διαρκεί ήδη τρία χρόνια, ενώ ο δεύτερος στέκεται στη μεγάλη θνησιμότητα των παιδιών (βλ. B. J. Slot, «Καθολικά», σ. 161-162 και 194-195). Η μαρτυρία του Camillis για ύπαρξη επιδημίας πανώλης στο διάστημα 1687-1689 συμπίπτει με τη μεγάλη επιδημία που έπληξε την εποχή αυτή κυρίως την Πελοπόννησο (βλ. σχετικά Cl. Stephanos, *La Grèce*, σ. 508· Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 132-133, και Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αι.*, Ηράκλειο 1995, σ. 363-365, 372-373). Στα 1704 επιδημία πανώλης μαρτυρείται στην Κρήτη (βλ. Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο*, σ. 91). Οι επιδημίες όμως αυτές παρά τα θύματα που προκάλεσαν δεν οδήγησαν σε αφανισμό του πληθυσμού.

34. Είναι πιθανόν ότι μία τέτοια επιδημία έπληξε τη Μήλο γύρω στα 1730 ή λίγο αργότερα. Ο Άγγλος πλοίαρχος J. Stewart που επισκέφθηκε τη Μήλο το 1807 αναφέρει ότι μία επιδημία πανώλης που συνέβη πριν 80 χρόνια στοίχισε τη ζωή σε 9.000 ανθρώπους (βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», *ό.π.*, σ. 304-305). Η μαρτυρία χονδρικά συμφωνεί με τη λαϊκή παράδοση που μεταφέρει ο Ι. Χατζιδάκης, *Η Ιστορία*, σ. 230-231, η οποία τοποθετεί την καταστροφική επιδημία στα 1730-1740, συνδέοντάς την με τοπικές λαϊκές παραδόσεις. Επιδημίες πανώλης γνωρίζουμε ότι έπληξαν νησιά των Κυκλάδων την εποχή αυτή, κυρίως στα 1728 και 1741, βλ. σχετικά Π. Ζερλέντης, *Ιστορικά σημειώματα εκ του βιβλίου των εν Νάξω Καπουκίνων (1649-1753)*, Ερμούπολη 1922, σ. 26, 116· Ελένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1989, σ. 169· Cl. Stephanos, *ό.π.*, σ. 509.

35. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε κοινοτικό έγγραφο του 1833 που αναφέρεται στην ύπαρξη εγκαταλελειμμένων γαιών στη Μήλο σημειώνεται ότι «απέθανον δε προ χρόνων πολλών γενεές ολόκληρες», βλ. Ι. Βισβίτης, «Τα ερωτήματα του Υπουργείου της Δικαιοσύνης του έτους 1833 περί των νομικών εδίων και αι επ' αυτών απαντήσεις των τοπικών αρχών», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 6 (1955), σ. 125-126. Την παράδοση για θανατηφόρα επιδημία που έπληξε τη Μήλο πριν το 1821 διηγείται και γέροντας κάτοικος του νησιού στον J. Th. Bent στα 1884, βλ. J. Th. Bent, *Aegean Islands. The Cyclades, or life among the insular Greeks*, επιμ. ΑΙ. Οικονομίδης, Σικάγο 1966, σ. 70-75, πρβλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα», σ. 374-378.

36. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία κάποιου καθολικού απεσταλμένου, ο οποίος σημειώνει στα 1745, ότι τα 25 τελευταία χρόνια μια βλαβερή επίδραση του αέρα προ-

κληρώθηκε σε μεγάλο χρονικό διάστημα και κατά πάσα πιθανότητα οφειλόταν κυρίως στην ιδιαίτερη γεωλογική και μορφολογική σύσταση του νησιού³⁷ και στους γενικότερους όρους υγιεινής (εκλύσεις δηλητηριωδών αερίων από ρήγματα του εδάφους, ελονοσία ή άλλες ασθένειες από τα κοντινά έλη και την περιοχή των αλυκών) που είχαν διαμορφωθεί και επικρατήσει στην περιοχή της Παλαιάς Χώρας, συνθήκες που έκαναν την παραμονή των κατοίκων ανθυγιεινή και δυσάρεστη.³⁸ Οι πρώτες σχετικές μαρτυρίες εμφανίζονται στα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα και πυκνώνουν στη διάρκειά του, συγκλίνουν δε όλες στη διαπίστωση ότι οι συνθήκες υγιεινής που είχαν διαμορφωθεί στη Μήλο αποτέλεσαν βασική αιτία για την ερήμωση της Παλαιάς Χώρας αλλά και για το μαρασμό όλου του νησιού.³⁹

Ακριβώς με τις γενικότερες συνθήκες υγιεινής, πρέπει να έχει σχέση και η επιλογή των κατοίκων που έφυγαν από την περιοχή της Παλαιάς Χώρας να εγκατασταθούν κοντά στο χώρο που θρισκόταν το Κάστρο. Η θέση της περιοχής, το υγιεινότερο σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες κλίμα,⁴⁰ αλλά και η προηγούμενη μακράιωνη κατοίκηση του Κάστρου –το οποίο ποτέ δεν είχε εγκαταλειφθεί ολοκληρωτικά– αποτελούν καθοριστικές παραμέτρους αυτής της επιλογής. Ιδιαίτερα το τελευταίο στοιχείο, δηλαδή η μακρόχρονη «εμπειρία κατοίκησης» και

καλεί πολλούς θανάτους στο νησί, βλ. Cl. de Terzorio, «Αρξαντιέρα ή Κίμωλος», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 89.

37. Για το θέμα βλ. Γ. Καλλέργης, «Η θέση της Μήλου στο ηφαιστειακό τόξο του Νοτίου Αιγαίου», π. *Μηλιακά*, 1 (1983), σ. 7-32, και το πρόσφατο βιβλίο του Ian Plimer, *Μήλος. Η γεωλογική ιστορία*, Αθήνα 2000, όπου και η ειδική για το θέμα βιβλιογραφία.

38. Ο Α. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», *ό.π.*, σ. 378-379, από όσο γνωρίζω, είναι ο μόνος από όσους έχουν εγκύψει ειδικά στην ιστορία της Μήλου που έχει συλλάβει το ζήτημα της εγκατάλειψης της περιοχής όπου θρισκόταν η Παλαιά Χώρα, ως μία διαδικασία μακροχρόνια, «ένα διαρκές ενεργό φαινόμενο» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο όρος «μετοικεσία» είναι ορθότερος από τους όρους «ερήμωση», «εγκατάλειψη» ή «καταστροφή» που χρησιμοποιούνται συνήθως στη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

39. Αναλυτικά οι σχετικές μαρτυρίες καταγράφονται στο παράρτημα 2, όπου παρατίθενται με χρονολογική σειρά.

40. Βλ. για παράδειγμα P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago...*, Λιθόρνο 1773, σ. 11-12, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 48-50· C. S. Sonnini, «Ταξίδιον», σ. 172-173 κ.ά. Μάλιστα ο αποστολικός επισκέπτης αναφέρει ότι οι κάτοικοι του Κάστρου ζουν περισσότερο από 100 χρόνια, βλ. B. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 211-212.

οι λειτουργίες οικισμού που είχαν εδραιωθεί στη συγκεκριμένη περιοχή, νομίζω ότι έπαιξαν σημαντικό ρόλο.

Η σημερινή εικόνα ενός συμπλέγματος πέντε γειτονικών οικισμών στην πλαγιά και στις υπώρειες του απότομου λόφου που βρίσκεται το Κάστρο (Πλάκα, Πλάκες, Πέραν Βάσαλος, Τριοβάσαλος, Τρυπητή) σχετίζεται άμεσα με τη σταδιακή εγκατάσταση των κατοίκων στην περιοχή. Η απόπειρα σχηματισμού στις αρχές του 19ου αιώνα ενός επίγειου (Χωραϊτιά, Νεοχώρι) στην παραλία του κόλπου της Μήλου,⁴¹ ανακόπηκε από τον ερχομό των Σφακιανών προσφύγων στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή αυτή και σχημάτισαν αργότερα, το 1835, τον Αδάμαντα,⁴² ο οποίος από το 1844 αποτέλεσε ξεχωριστό δήμο.⁴³

41. Ζ. Βάος, *Ναοί και ναυδρια*, σ. 407-408· Χ. Μπαμπούνης, «Ένα έγγραφο του 1829 με 204 τοπωνύμια της Μήλου», π. *Ονόματα*, 12 (1988), σ. 353.

42. Για τα σχετικά με την εγκατάσταση των Κρητών στην περιοχή, που ήλθαν το 1824 μετά την καταστολή της επανάστασης στην Κρήτη, βλ. Ζ. Βάος, «Κρήτες αγωνιστές ιδρυταί του Αδάμαντος Μήλου», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 5 (1965-1966), σ. 163-272. Είχαν προηγηθεί και άλλοι πρόσφυγες, κυρίως από την Πελοπόννησο και τη Χίο που κατέφυγαν στη Μήλο το 1822, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 51· Χ. Μπαμπούνης, *Η Μήλος από την αρχαιότητα*, [Αθήνα] 1993, σ. 48-49. Ο Γάλλος υποπρόξενος Λουδ. Μπρεστ σε μεταγενέστερη –του 1855– έκθεση των δραστηριοτήτων του κάνει λόγο για 8.000 πρόσφυγες, τους οποίους κατάφερε να σώσει με τις ενέργειές του (βλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Εξ ανέκδοτα έγγραφα περί της οικογενείας Μπρεστ», π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 23). Καθώς όμως ο Λ. Μπρεστ συντάσσει την αναφορά του προκειμένου να εκθειάσει το έργο του, ίσως υπερβάλλει στον αριθμό των προσφύγων.

43. Για την ένταξη των οικισμών στους δήμους που ιδρύθηκαν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους βλ. συνοπτικά Ελ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1993, σ. 459-460. Μια σύντομη εξέταση της μεταγενέστερης πληθυσμιακής εξέλιξης των οικισμών του νησιού βλ. Ε. Kolodny, *La population de îles de la Grèce*, τ. 1, Aix-en-Provence 1974, σ. 265-266.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ, 17ος – αρχές 19ου αιώνα

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1602	Η πόλη της Μήλου έχει 400 οικίες.	Fr. Ottimazi ¹
1637	6.000 κάτοικοι.	Tubino ²
1638	2.500 κάτοικοι.	Fr. Lupazzolo ³
1652	Η πόλη της Μήλου μικρή. Στο Κάστρο που είναι ερειπωμένο κατοικούν 100 οικογένειες.	Bernard ⁴
1655	2.500 κάτοικοι στην πόλη και 500 κάτοικοι στο παλαιό Κάστρο.	J. Thevenot ⁵
[1658]	Λιγαστοί οι κάτοικοι.	M. Boschini ⁶
1667	3.000 κάτοικοι περίπου.	Sebastiani ⁷
1670	736 φορολογικές μονάδες στο σύνολο του νησιού, από τις οποίες 84 στο Κάστρο.	Οθωμανική καταστίχωση ⁸
1675	7.000 κάτοικοι.	P. Ricaut ⁹
1675	5.000 κάτοικοι.	B. Randoiph ¹⁰
1678	5.000 κάτοικοι.	Venier ¹¹
[1696]	7.000 κάτοικοι.	V. Coronelli ¹²
1698	4.000 ορθόδοξοι και 20 καθολικοί.	Giustiniani ¹³
1700	5.000 κάτοικοι στη Χώρα του νησιού.	Pitton de Tournefort ¹⁴
αρχές 18ου αι.	7.000 κάτοικοι.	Bruzen ¹⁵
1709	1.500 ορθόδοξοι και 20 καθολικοί ή 1.400-1.500 στη Χώρα και 200 στα χωριά.	V. Castelli ¹⁶
1715-1725	5.000 κάτοικοι στο νησί. Στο Απάνω Κάστρο 100 οικογένειες.	G. Pace ¹⁷
[1717]	5.000 κάτοικοι.	Salmon ¹⁸
1720	Καλά κατοικημένη. Η κύρια πόλη πολύ μικρή.	De Mirone ¹⁹
1730	Η πόλη μπορεί να φιλοξενήσει 5.000-6.000 κατοίκους.	Ch. Thompson ²⁰
1735	1.000 κάτοικοι, 2 χωριά.	N. Sarrabat ²¹
1748	1.000 κάτοικοι.	M. Guys ²²
1758	Πόλη: 700 ορθόδοξοι και 6 καθολικές οικογένειες. Κάστρο: 300 ορθόδοξοι.	P. de Stefani ²³

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1771	1.000 κάτοικοι, από τους οποίους 500 στη Χώρα και άλλοι 500 στο Κάστρο.	P. di Krienen ²⁴
1776	200 κάτοικοι.	Choiseul-Gouffier ²⁵
1778-1779	Οι κάτοικοι δεν υπερβαίνουν τους 1.300. Πριν 30 χρόνια ήταν 7.000.	J. Frederik Tor ²⁶
1779	200 κάτοικοι στην πόλη.	C.-S. Sonnini ²⁷
1781	700 κάτοικοι περίπου.	C. Savary ²⁸
1789	600 κάτοικοι.	Frieseman ²⁹
1791	4.000-5.000 κάτοικοι “καθώς λέγουν”.	Δ. Φιλίππιδης, Γρ. Κωνσταντάς ³⁰
1792	1.000-1.200 κάτοικοι στο Κάστρο και στην πόλη της Μήλου, όλοι Έλληνες.	W. Hunter ³¹
1793-1799	Περίπου 500 κάτοικοι και μειώνονται συνεχώς. Στην πόλη 40 οικογένειες κυρίως ξένων.	G. A. Olivier ³²
1806	Όχι περισσότερες από 200 οικογένειες στη Χώρα.	W. M. Leake ³³
1807	2.000 κάτοικοι στο νησί. 800 κάτοικοι στην Παλαιά Χώρα και 900 κάτοικοι στο Κάστρο.	J. Stewart ³⁴
1816	2.300 οι κάτοικοι του νησιού ενώ παλαιότερα η πόλη μόνο είχε 10.000 κατοίκους.	W. Turner ³⁵
1817	2.000 - 3.000 κάτοικοι που ζουν όλοι στο Κάστρο.	κόμης de Forbin ³⁶
1818	300 οικογένειες, 12 ιερείς.	W. Jowett ³⁷
πριν το 1821	5.000 κάτοικοι.	Υπόμνημα Ιω. Καποδίστρια ³⁸
1821	Περιοχή του Δήμου Μήλου 1.555 κάτοικοι και 305 οικογένειες.	- ³⁹
αρχές 19ου αι.	1.000 περίπου κάτοικοι στο Κάστρο.	- 40
1822	2.500 κάτοικοι.	-41
[1823]	Μεταξύ 1700 και 1800 ο πληθυσμός μειώθηκε στο 1/10.	
1829	1.458 κάτοικοι.	B. G. Depping ⁴²
1829	1.300 κάτοικοι.	Fr. Thiersch ⁴³
1828-1830	364 οικογένειες, 7 χωριά.	Γαλλική αποστολή ⁴⁴
1832	Περιοχή του Δήμου Μήλου 1.900 κάτοικοι και 380 οικογένειες.	Αναφορές κοινοτικών αρχών ⁴⁵
1834	3.250 κάτοικοι. Στην Παλαιά Χώρα 20 κάτοικοι, παλαιά είχε 6.000 και το νησί 20.000.	- ⁴⁶
1834	Σύνολο κατοίκων 1.580, οικογένειες 314. Στο Δήμο Μήλου 276 οικογένειες, 1.380 άτομα και στο Δήμο Ζεφυριάς 40 οικογένειες, 200 άτομα.	Gr. Temple ⁴⁷
		ΒΔ 1/13 Οκτωβρίου 1834 ⁴⁸

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1835	360 οικογένειες ή 1.700 ψυχές. Το χωριό Πλάκες 30-35 οικίες, η Τρυπητή 60-65, οι Τρεις Βασσάλτοι 60-65. Στα χωριά αυτά βρίσκονται 80 οικογένειες Κρητικών. Παλαιά Χώρα 30-40 οικογένειες. Στο λιμάνι, την Παναλία, 20-30 αποθήκες.	Ξ. Λανδερέρ ⁴⁹
1835	1.660 κάτοικοι, από τους οποίους οι 500 Κρητικοί.	E. Ledhuy ⁵⁰
1837	1.460 κάτοικοι στο νησί. Κάστρο 800, Τρυπητή 200, Τριοσασάλη 180, Πλάκες 120, Ζαμφορία 120.	Κ. Μπέλιος ⁵¹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ Ι

1. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 106-107.
2. B. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 290.
3. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean islands and the turkish conquest», *The Annual of the British School at Athens*, 17 (1910-1911), σ. 160· Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 72.
4. B. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 122, 131.
5. J. Thevenot, *Voyage du Levante*, επανέκδοση με επιμ. St. Yerasimos, Παρίσι 1980, σ. 175. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700*, τ. Α', 5η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 570.
6. M. Boschini, *L'Archipelago con tutte le isole, scogli Secche, e Bassi Fondi*, Βενετία 1658, σ. 28.
7. Sebastiani, *Viaggio, e navigazione di Monsignor Sebastiani...*, Ρώμη 1687, σ. 94, πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι*, τ. Α', σ. 579.
8. B. J. Slot, *Archipelagus...*, ό.π., σ. 290 και ο ίδιος, «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου το 1670», *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 153-154.
9. P. Ricaut, *Histoire de l'estat présent de l'église Grecque et de l'église Arménienne*, μετάφρ. εκ του αγγλικού, Middelbourg 1692, σ. 360. Πρβλ. B. J. Slot, *Archipelagus...*, ό.π., σ. 290. Τον πληθυσμό αυτό αναφέρει για το 1673 και ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών Γεωγραφικά, Ιστορικά, Γλωσσικά», *Νησιωτική Επετηρίς*, 1 (1918), φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1987, σ. 72, χωρίς να αναφέρει πηγή, αντλώντας πιθανότατα την πληροφορία από τον P. Ricaut.
10. B. Randolph, *The present state of the Islands in the Archipelago*, Οξφόρδη 1687 (φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1983), σ. 33.
11. B. J. Slot, *Archipelagus*, σ. 290
12. E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Φλωρεντία 1951, σ. 259-260, πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72.
13. Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη επίσκεψη –το 1735– στη Μήλο», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 24.
14. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 154, 157. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι*, τ. Α', σ. 719.
15. E. Armao, *In giro*, σ. 25.
16. Μ. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ΙΗ' αι.», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 10 (1974-8), σ. 277, 282.
17. B. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 210, 212, 214.
18. Ελένη Δαλαμπίρα, «Περιηγητικά κείμενα περί Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 43.
19. De Mirone, *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant.*, τ. 1, Λιέγη 1731, σ. 49-50, πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή της Μήλου τον ΙΗ' αιώνα*, Αθήνα 1974, σ. 32.

20. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson*, τ. 1, Reading 1752, σ. 292, πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β', 4η έκδ., Αθήνα 1984, σ. 163, ο οποίος αναφέρει πληθυσμό 6.000 κατοίκων.
21. Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη», σ. 24.
22. M. Guys, *Voyage litteraire de la Grèce ou lettres sur les Grecs anciens et modernes...*, τ. 1, Παρίσι 1783, σ. 370, πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 44.
23. B. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 228.
24. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago...*, Λιδόρονο 1773, σ. 11. Πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72· Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 49.
25. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. I, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 15, πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή*, σ. 52· Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι*, τ. Β', σ. 371.
26. B. J. Slot, «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου-Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 229, πρβλ. Τ. Γριτσόπουλος, «Ειδήσεις προξένων ξένων κρατών περί Κιμώλου και Κιμωλίων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 34-35.
27. Ch.-S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane (1801)*, επανέκδοση με επιμ. Patrice Brun, Παρίσι - Μόντρεαλ 1997, σ. 196, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 53· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 418.
28. Cl. Savary, *Lettres sur la Grèce...*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798, σ. 379, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 52.
29. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 51, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 58· Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 484.
30. Δ. Φιλιππίδης, Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 229.
31. W. Hunter, *Travels in the year 1792 through France, Turkey and Hungary to Vienna*, 2η έκδ., τ. 1, Λονδίνο 1798, σ. 157-158.
32. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse...*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 230, πρβλ. Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 72· Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 60.
33. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 77-78, ο οποίος σημειώνει ότι παλαιά είχε το νησί 16.000 κατοίκους, πρβλ. Α. Λεντάκης, *Η καταστροφή...*, *ό.π.*, σ. 62. Ο Π. Ζερλέντης, «Εκ των νησιωτικών», σ. 73, αναφέρει ότι ο Leake δίνει αριθμό 2.000-3.000 κατοίκων.
34. Βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», π. *Μηλιακά*, 3 (1989), σ. 304-306.
35. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405, βλ. επίσης Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 63, πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. Γ2, 2η έκδ., Αθήνα 1985, σ. 311.
36. De Forbin, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818*, Παρίσι 1819, σ. 8, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 64.

37. W. Jowett, *Christian researches in the Mediterranean from MDCCCXV to MDCCCXX in the furtherance of the objects of church missionary society*, Λονδίνο 1822, σ. 84.

38. Α. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος...*, τ. 11, Αθήνα 1852, σ. 261 (συντάχθηκε το 1828).

39. Η πληροφορία προέρχεται από δίφυλλο με ημερομηνία 4 Μαρτίου 1856 και τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce», όπου καταγράφονται στοιχεία για τον πληθυσμό της Ελλάδος χωρίς μνεία της προέλευσης της πηγής, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου. Πηγές (19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 96.

40. Ζ. Βάος, «Το Κάστρον, η κοινωνία του και το έθιμον του αρραβώνος», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 8 (1969-1970), σ. 573. Ο συγγραφέας δεν αναφέρει την πηγή του, πιθανόν έχει υπόψη του κάποιο έγγραφο με στοιχεία της κατοικιστικής περιόδου.

41. Σ. Συμεωνίδης, «Σύντομες ιστορικές ειδήσεις περί Σίφνου και Σιφνίων», π. *Σιφνιακά*, 8 (2000), σ. 190 (σύμφωνα με έγγραφο από το Αρχείο Καλλέργη (Μουσείο Μπενάκη).

42. Β. G. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, τ. 3, Παρίσι 1830, σ. 23.

43. Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, τ. 1, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα 1972, σ. 272.

44. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α', μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 45.

45. Ελένη Μπελιά «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», π. *Μνημοσύνη*, 7 (1978-1979), σ. 314-315, πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμ. Κ. Κωστής, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 305.

46. Η πληροφορία προέρχεται από το τεκμήριο με τίτλο «Renseignements statistiques sur la Grèce» που αναφέραμε παραπάνω, βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική*, σ. 96.

47. Gr. Temple, *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1834, σ. 19-20.

48. Δ. Σακκής, *Η εκπαίδευση στις νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α' Οθωνική περίοδο (1833-1843)*, Αθήνα 1997, σ. 26.

49. Δ. Σακκής, *ό.π.*, σ. 32, ο οποίος αναφέρει ότι το κείμενο με τίτλο «Περιγραφή της νήσου Μήλου και των προϊόντων αυτής υπό Ξ[αβερίου] Λ[ανδερέρ]» δημοσιεύτηκε στην εφ. *Αθηνά*, έτος 4, α.φ. 266, σ. 1047-150.

50. Ι. Δημάκης, «Το εμπόριον της Σύρου και η κατάσταση εις τας Κυκλάδας (συμφώνως προς υπόμνημα γάλλου προξένου του έτους 1835)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), σ. 620.

51. Βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα», σ. 317.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΛΙΜΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΣΤΗ ΜΗΛΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

1700, Pitton de Tournefort

Υποστηρίζει ότι το κλίμα της Παλαιάς Χώρας είναι νοσηρό και οι κάτοικοι υποφέρουν από βαριά νοσήματα. Προβλέπει ότι η τωρινή ζωή και η ακμή της Χώρας δεν θα διαρκέσει πολύ.¹

1710, G. Cr. d'Auxerre (αποστολικός δικάριος Μήλου)

Υποστηρίζει ότι η πόλη της Μήλου είναι σε θέση τόσο ανθυγιεινή, ώστε όλοι οι ιεραπόστολοι απομακρύνονται από αυτή.²

1715-1725 (περίπου), G. Pace (αποστολικός επισκέπτης)

Αναφέρει: «Η Χώρα έχει περιφέρεια περίπου 3 μιλίων, είναι κτισμένη εις το μέσον της νήσου οπού σχηματίζεται μία κοιλότης και υπόκειται εις μυρίας όσας νοσηράς επιδράσεις εκ τριταίων, τεταρταίων και επιδημικών πυρετών, κυρίως το φθινόπωρον, όποτε οι πυρετοί καθίστανται κακοήθεις και αποδνήσκουν πλείστοι όσοι άνθρωποι, οι δε ασθενείς οφείλουν να υποβάλλονται εις αυστηροτάτην δίαιταν επί 15ήμερον, τρεφόμενοι μόνον με φάρον και αφειήματα. Όλοι οι άνθρωποι είναι χλωμοί και καχεκτικοί λόγω του κακού ποσίμου ύδατος [...] Κατά τα λοιπά το κλίμα εκεί είναι τόσο υγιεινόν, ώστε οι άνθρωποι ζουν άνω των 100 ετών, εις σημείον ώστε εάν δεν συναντήσουν καμμία κακοτυχία, γίνονται σχεδόν αδάνατοι παρά τον φυσικόν νόμον [...]».³

[1717], Salmon

Σημειώνει ότι η πόλη είναι ωραία κτισμένη αλλά πολύ ρυπαρή διότι τα χοιροστάσια βρίσκονται στην είσοδο των σπιτιών στο δρόμο και εκεί ρίχνουν τις ακαθαρσίες τους. Αυτό σε συνδυασμό με τα αλμυρά έλη, τις μεταλλικές αναθυμιάσεις και την έλλειψη καλού νερού κάνουν τη Χώρα τελείως ανθυγιεινή.⁴

1. J. Pitton de Tournefort, *Voyage d'un botaniste I. L'Archipel grec*, επανέκδ. με επιμέλεια St. Yerasimos, Παρίσι 1982, σ. 154-157. Πρβλ. Ι. Χατζιδάκης, *ό.π.*, σ. 219-220, 228.

2. Βλ. Cl. de Terzorio, «Αρξαντιέρα ή Κίμωνος», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπέρα, π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 84-85.

3. Βλ. B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων. Ιστορία των Δυτικών ναυτικών Κοινοτήτων των ΝΔ Κυκλάδων και των Εκκλησιών των (1600-1893)», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπέρα, π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 210, 211, 212, 214.

4. Βλ. Ελένη Δαλαμπέρα, «Περιγηγτικά κείμενα περί Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 7 (1977), σ. 43-44.

1721, J. E. Van Egmontt

Σημειώνει: «Η ατμόσφαιρα είναι πολύ ανθυγιεινή εκεί, δι' αυτό υποφέραμεν καθ' όλην την διάρκειαν της παραμονής μας πλησίον της νήσου...».⁵

1730, Ch. Thomson

Αναφέρει: «Η πόλη, η Μήλος, αποτελείται από 20 έως 30 δρόμους και έχει σχεδιστεί για να χωράει πέντε με έξι χιλιάδες κατοίκους. Τα σπίτια είναι δίπατα με ταράτσες. Είναι καλοκτισμένα με μια σκληρή μαυριδερή πέτρα που μοιάζει σαν αλαφρόπετρα και αντέχει στις αλλαγές του καιρού. Αλλά η δυσωδία του τόπου είναι κάτι το ανυπόφορο γιατί βάζουν τα γουρούνια τους μπροστά στην είσοδο του σπιτιού όπου πετάν όλα τους τα σκουπίδια και τις βρωμιές. Όλα αυτά μαζί με τις γειτονικές αλυκές, τις θειώδεις αναθυμιάσεις που βγαίνουν από παντού σε ολόκληρο το νησί, καθώς και η έλλειψη καλού νερού, κάνουν τον τόπο πάρα πολύ ανθυγιεινό».⁶

1735, N. Sarrabat (ιησουίτης)

Γράφει: «Τα σπίτια [της πόλης της Μήλου] είναι χαμηλά και δεν έχουν παρά το πολύ ένα πάτωμα πάνω από το ισόγειο. Είναι όλα με ταράτσες χτισμένα με πελεκητή πέτρα, μα τα περισσότερα πέφτουν ερείπια και οι δρόμοι είναι σχεδόν όλοι γεμάτοι από χαλάσματα και από πέτρες η μία πεσμένη πάνω στην άλλη, θλιβερό αποτέλεσμα της κυριαρχίας των Τούρκων. Αυτό δεν εμποδίζει από το να έχουν τα σπίτια των Μηλιών, στο εσωτερικό, μια εντυπωσιακή εικόνα καθαριότητας [...] Τα νερά του χωριού της Μήλου είναι ανθυγιεινά. Στους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο βασιλεύουν κανονικά οι αρρώστιες που αφήνουν σ' αυτούς που τις πήραν μια όψη κιτριναρίκη και υδρωπική. Τα νερά στο Κάστρο, που είναι το δεύτερο χωριό του νησιού, είναι καλύτερα, έτσι οι κάτοικοι φαίνονται νάχουν όψη υγείας και καθόλου κακόχυμη. Το Κάστρο, για το οποίο σας μίλησα, είναι σκαρφαλωμένο στην κορυφή ενός βουνού πολύ υψηλού. Στην αρχή δεν παρουσιάζεται παρά σαν ένας σωρός ερειπίων, μα στην πραγματικότητα είναι άλλο πράγμα. Παρ' όλα αυτά βρίσκει κανείς ακόμα στο εσωτερικό των σπιτιών, όσο ερειπωμένα και αν είναι, την ατμόσφαιρα της καθαριότητας που βασιλεύει εκεί όπως και στο άλλο χωριό [...]».⁷

5. Βλ. J. E. Van Egmontt, *Travels through part of Europe, Asia Minor - the Islands of the Archipelago*, τ. 1, Λονδίνο 1759, σ. 69-70, πρβλ. Β. J. Slot, «Ολλανδοί πρόξενοι Μήλου - Κιμώλου», π. *Κιμωλιακά*, 8 (1978), σ. 192 και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 37-38.

6. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson*, τ. 1, Reading 1752, σ. 291-293 και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, 38-39, στον οποίο ανήκει και η μετάφραση του αποσπάσματος.

7. Βλ. Γ. Χαλκουτσάκης, «Μία άγνωστη επίσκεψη -το 1735- στη Μήλο», π. *Μηλιακά*, 2 (1985), σ. 24-25.

1738, B. Crispo

Ο Crispo δηλώνει ότι τοποθετήθηκε δικάριος Μήλου και Αρξαντιέρας όπου θα μείνει «...αν τον σηκώσει το κλίμα, είναι δε νοσηρόν το της Μήλου...».⁸

1745, ανώνυμος

Παρατηρεί ότι οι δρόμοι της πόλης της Μήλου είναι τρομερά ακάθαρτοι και βρωμάνε.⁹

1745, Τοποτηρητής Καθολικής Ιεραποστολής (;)

Σε έκθεσή του για την κατάσταση των αποστολών στη Μήλο και Κίμωλο αναφέρει: «... ιδίως όσον αφορά την Μήλον [...] επικρατεί από πολλών ετών μία επίδρασις του αέρος, η οποία καθ' έκαστον έτος προκαλεί κοινήν νόσον εις όλους τους κατοίκους, με πολλούς πάντοτε θανάτους, ιδίως μεταξύ των ξένων ως ημείς, εις τρόπον ώστε κατά τα τελευταία 25 έτη έχομεν απωλέσει εκεί πολλούς ιερωμένους».¹⁰

1748, P. A. Guys

Παρατηρεί: «Αφότου επισκέφθηκε το νησί ο Τουρνεφόρ η ερήμωση του τόπου έχει προχωρήσει πολύ. Αυτός ο περιηγητής υπολόγισε να ζούνε στη Μήλο [= Χώρα] 5.000 κάτοικοι. Τώρα μόλις που μένουνε 1.000. Αυτό που είδα εγώ δεν είναι πια μια πόλις αλλά τα απομεινάρια μιας παλιάς πολιτείας, σχεδόν έρημης αλλά αρκετά καλοχτισμένης».¹¹

1749, Fred. Hasselquist

Γράφει: «Η πόλη βρίσκεται κάπου ένα μίλι από την ακτή και δεν μπορείς να την δεις δίχως να συγκινηθείς για την κακή της κατάσταση. Τα σπίτια της, που άλλοτε ήταν φτιαγμένα από καλοπελεκημένες πέτρες, τώρα είναι εξ ολοκλήρου κατεστραμμένα. Εν τούτοις από το λίγο που απομένει μπορείς να κρίνεις το αρχαίο μεγαλείο της [...] Η πόλη αν και φτωχή είναι εξαιρετικά πυκνοκατοικημένη. Είναι γεμάτη από παιδιά που είναι σαν τα μερμήγκια πολλά. Οι κάτοικοι της όμως βρίσκονται σε τρομακτική αδλιότητα».¹²

1750, Maihows

Αναφέρει: «Όσο φαρδιοί κι αν είναι οι δρόμοι της Μήλου και τα σπίτια κανονικά

8. Βλ. B. J. Slot, «Καθολικάί», σ. 218.

9. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 42-43. Το βιβλίο κυκλοφόρησε πρώτη φορά στο Παρίσι το 1745. Δεν πρόκειται για πραγματικό περιηγητή· είναι κολλάζ πληροφοριών.

10. Βλ. Cl. de Terzorio, «Αρξαντιέρα», σ. 89.

11. Βλ. Γ. Καμακάρης, *Το όνομα και ο πληθυσμός της Μήλου*, Πειραιάς 1963, σ. 37-39, *πρβλ.* Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 43-44.

12. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 44-46.

για να μην πω πολύ καλοχτισμένα, είναι το πιο βρωμερό και ακάθαρτο μέρος που έχω δει ποτέ. Σε ορισμένα από τα πολιτισμένα μέρη της Ευρώπης το μπροστινό μέρος των παλατιών, το ισόγειο είναι τόσο βρώμικο. Εδώ όμως είναι πραγματικοί οχетоί. Η δυσωδία τους μαζί με εκείνη που αναδίνουν τα φίκια που σαπίζουν και τα χόρτα των αλυκών φτιάχνουν μια σύνθετη δυσωδία, την πιο φοβερή που έχω νιώσει ποτέ. Κι όμως τι περίεργο πράγμα που είναι η συνήθεια. Οι κάτοικοι δεν αισθάνονται καθόλου αυτή τη βρώμα, όπως και οι Τούρκοι της Κρήτης δεν νιώθουν τη σήψη των πτωμάτων των συγγενών τους».¹³

1768, Δ. Γεώργιος Στάης (δικάριος Μήλου)

Σημειώνει: «Η νήσος έχει σχεδόν εκκενωθεί όχι μόνον από τους καθολικούς αλλά και από τους Έλληνες, λόγω της μεγάλης θνησιμότητας, η οποία παρατηρήθη κατά το έτος αυτό».¹⁴

1771, Pasch di Krienen

Υποστηρίζει ότι πριν την οθωμανική κατάκτηση η Μήλος είχε 50.000 κατοίκους. Το 1771 απομένουν 1.000, 500 στην πόλη και άλλοι τόσσοι στο Κάστρο. «Ένας από τους κύριους λόγους αυτής της μεγάλης ερήμωσης του πληθυσμού είναι ο εξής: Όταν κατασκευάστηκε η πόλη κατά το ευρωπαϊκό σύστημα είχε οχετούς από τους οποίους έφευγαν όλες οι ακαθαρσίες στη θάλασσα. Εδώ και πολλά χρόνια χάλασαν γιατί δεν υπήρξε καμμία φροντίδα. Κι ο αέρας της πόλης έχει χαλάσει τόσο πολύ που έγινε πια επικίνδυνος. Κι όλα αυτά αυξήθηκαν ακόμη πιο πολύ όσο της έλειπαν οι άνθρωποι και λιγόστευαν τα νοικοκυριά. Λιγότερο νοσηρό είναι το κλίμα του κάστρου που το ονομάζουν Απάνω Κάστρο και στην κοινή γλώσσα το λένε Σιφούρ».¹⁵

1774, Πέτρος Δελένδας

Σε επιστολή του αναφέρεται σε ασθένεια: «μεταδοθείσης εις εμέ από την Μήλο όπου επικρατεί πάντοτε η μολυσματική ινφλουέντζα. [...] Εκτός του φόβου της ασθένειας, ζώμεν επίσης και με τον τρόμον των πειρατών...».¹⁶

1776, Choiseul-Gouffier

Αναφέρει: «Καταρχήν η αλλαγή στις εμπορικές συνθήκες άρχισε να βλάπτει το

13. Βλ. [Maihows], *Letters from several parts of Europe and the East written in the years 1750 etc.*, τ. 2, Λονδίνο 1753, σ. 278, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 46-47, απ' όπου και το μεταφρασμένο απόσπασμα.

14. Βλ. Β. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 230-231.

15. Βλ. P. di Krienen, *Breve descrizione dell'Arcipelago...*, Λιβόρνο 1773, σ. 11 και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 48-50, στον οποίο ανήκει και η μετάφραση του αποσπάσματος.

16. Βλ. Β. J. Slot, «Καθολικαί», σ. 231-232.

νησί. Μετά απρόοπτη καταστροφή έδωσε το τελευταίο κύτπημα στην ευτυχία της. Από τις 5.000 κατοίκους που βρήκε ο Τουρνεφόρ μοναχά στην πρωτεύουσα, σήμερα απομένουν μόλις 200 που κι αυτοί απειλούνται να πέσουν σύντομα θύματα του νοσηρού κλίματος. Οι δύστυχοι είναι χωροί και πρησμένοι και η κοιλιά τους τουμπανιασμένη. Τα πόδια τους είναι πρησμένα φρικτά και μόλις τους επιτρέπουν να σέρνονται μες στα ερείπια της πόλης τους που κάποτε ήταν όμορφη. Σήμερα όμως κατάντησε σωρός ερειπίων. [...] Η αρχή της μολυσματικής επιδράσεως μου φαίνεται πως φθάνει ακριβώς στην εποχή του νέου ηφαιστείου που άνοιξε μια δίοδο μες στα νερά, μπροστά στη Σαντορίνη και ξέρασε ένα καινούριο νησί [...] Οι νοσηροί καπνοί που αναδίνονται από αυτές τις τεράστιες πηγές μολύνουν τον αέρα. [...] Τα γειτονικά μέρη του λιμανιού και της πόλης, όπου οι αναθυμιάσεις είναι πιο ισχυρές νοιώσανε πρώτα τα ολέθρια αποτελέσματα. Ίσως αυτές οι φωτιές που επικοινωνούν συνεχόμενα θα κατακλείσουν όλη την επιφάνεια του νησιού [...] θα καταλήξουν στην ερήμωση των δύο ή τριών απομακρυσμένων χωριών που ως τώρα δεν έχουνε κακοπάδει τόσο».¹⁷

1778-9, Ημερολόγιο του J. Frederik Tor, γραμματέα ολλανδικής πρεσβείας Κωνσταντινούπολης

Γράφει: «Η πόλις ευρίσκετο εις ωραίαν και εύφορον πεδιάδα εις απόστασιν ενός μιλίου από της παραλίας. [...] Προ ολίγων ετών υπήρχε πλησίον της πόλεως μία οπή εκ της οποίας εξήλθεν δηλητηριώδες αέριον, το οποίον εδανάτωσε όλα τα ζώα τα οποία το ανέπνευσαν. Πολλάκις δείγματος χάριν ωδήγησαν ένα ζώον εκεί, το οποίον αμέσως απέθανε χωρίς να προαισθανθεί ουδεμίαν δυσωδία. Ουδείς εδύνάτο φυσικά να εξηγήσει το περίεργον φαινόμενον, το οποίον νομιζώ ότι ουδέν άλλο είναι ή το αέριον mesihitig ή ψυχρός αέρας, ο οποίος προέρχεται εκ του βαθυτάτου τμήματος της οπής. Εκάλυψαν την οπήν δια λίθων και υλικών εξ ερειπίων ούτως ώστε ενταφιασθέν το αέριον εις ουδένα να προξενή κακόν. [...] Εκείνο όμως που μας έκαμε μεγαλυτέραν εντύπωσιν, είναι η ερήμωσις της νήσου, της οποίας ο πληθυσμός δεν υπερβαίνει σήμερον τους 1.300 κατοίκους, ενώ ηρίθμει αρκετάς χιλιάδας προ της αποδεκατίσεώς της από τας καταστρεπτικὰς νόσους. Ο άλλοτε πολύ μεγαλυτέρος ακόμη πληθυσμός είχεν μειωθεί εις τας 7.000 προ 30 ετών. Εάν συνεχισθεί ο αποδεκατισμός αυτός είναι πολύ πιθανόν ότι η νήσος θα απομείνει τελείως έρημος...».¹⁸

17. Βλ. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, τ. I, 2η έκδ., Παρίσι 1842, σ. 15. Βλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 51-53, από όπου και το μεταφρασμένο απόσπασμα. Βλ. επίσης Αικατερίνη Κουμαριανού, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ' αιώνας)», *Περιηγήσεις στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 33-34.

18. Βλ. Β. J. Slot, «Ολλανδοί», σ. 227, 229 (επίσης στο *ίδιο*, σ. 230 αναλυτική περιγραφή της αλυκής). Πρβλ. και Τ. Γριτσόπουλος, «Ειδήσεις προξένων ξένων κρατών

1779, C. S. Sonini

Περιγράφει την κατάσταση στο νησί ως εξής: «Σήμερα όμως [η πόλη της Μήλου] δεν είναι τίποτε άλλο από ένα σωρό ερειπίων που λίγοι Έλληνες αγωνίζονται ακόμη ενάντια στον κίνδυνο που διατρέχει κανείς κατοικώντας την. Από τους 5.000 κατοίκους που μέτρησε ο Τουρνεφόρ, σήμερα βρίσκουμε μόλις 200 και αυτοί είναι σε κατάσταση εξασθένησης που προκαλεί οίκτο. Η κακή ποιότητα των νερών που πίνουν κι η ακόμα πιο ολέθρια ατμόσφαιρα που είναι γεμάτη από πνιγηρές θειούχες αναθυμιάσεις, χαλάνε το αίμα και τους χυμούς, κάνουν επικίνδυνη την παραμονή σε αυτή την πόλη και την έχουν μετατρέψει σε ερημότοπο. [...] Φαίνεται πως η πόλη της Μήλου ήταν καλοχτισμένη. Όμως τα σπίτια της σήμερα που είναι όλα ερειπωμένα, αγγέλλουν την ερήμωση που τα μαστίζει. [...] Παντού υπάρχουν σημάδια μιας υπόγειας πυρκαϊάς. [...] Από όλα τα μέρη αναβρύζουν ζεστά νερά. Παντού σκόρπιες πέτρες από κισσήρι. Το θειάφι σχηματίζεται άφθονο και το βλέπεις ακόμα και στην επιφάνεια του εδάφους».¹⁹ Συμπληρώνει για το Κάστρο ή Σιφούρ όπως το αποκαλεί: «Το Σιφούρ είναι η κατοικία των πιλότων του Αρχιπελάγους. Ο αήρ εκεί είναι καθαρός και υγιεινός. Η φονική επίδρασις των δυσωδών αναθυμιάσεων της πεδιάδος δεν φθάνουν μέχρις αυτού. Ως εκ τούτου το Κάστρο έχει μεγαλύτερον πληθυσμό από την πρωτεύουσα της Μήλου και οι κάτοικοι εμφανίζουν όλα τα εξωτερικά σημεία της ρώμης και της υγείας, των οποίων στερούνται οι δυστυχείς πατριώται των».²⁰

1781, Cl. Savary

Αναφέρει: «Μέσα σε 50 χρόνια η Μήλος άλλαξε εξ ολοκλήρου όψη. Η πανούκλα που οι Τούρκοι μεταδίδουν σε όλα τα μέρη εξόντωσε ένα μέρος του πληθυσμού. Η κακοδιοίκηση της Πύλης και οι καταπιέσεις του Καπουδάν πασά συμπλήρωσαν το υπόλοιπο. Σήμερα η έλλειψη χειρών δεν επιτρέπει να λευτερώσουν τα νερά που μένουν στάσιμα στις κοιλάδες και λιμνάζουν μολύνοντας τον αέρα με τις αναθυμιάσεις των σαπισμένων χόρτων. Και οι αλυκές που πολλαπλασιάστηκαν από την έλλειψη φροντίδας αναδίδουν παρόμοια δυσωδία. Προσθέστε σ' αυτά και τις θειώδεις αναθυμιάσεις που βγαίνουν από παντού και δεν θα εκπλαγείτε κυρία μου μαθαίνοντας πως οι Μήλιοι υποφέρουν από άγριους πυρετούς 9 μήνες το χρόνο. Ίσως να υποχρεωθούν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους. Τα πρόσωπά τους είναι όλα κάτωχρα, κίτρινα, μολυδιά, χωρίς ίχνος υγείας. Ο φρόνιμος ταξιδιώτης αν δε

περί Κιμώλου και Κιμωλίων», π. *Κιμωλιακά*, 5 (1975), σ. 34-36.

19. Βλ. Ch. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane (1801)* επανέκδοση με επιμ. Patrice Brun, Παρίσι-Μόντρεαλ 1997, σ. 196-198, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 53-56 απ' όπου και το μεταφρασμένο απόσπασμα.

20. Βλ. C. S. Sonnini, «Ταξίδιον εις Ελλάδα και Τουρκίαν», μετάφρ. Ελένη Δαλαμπίρα, π. *Κιμωλιακά*, 6 (1976), σ. 172-173.

θέλει να αρπάξει κανένα πυρετό καλά θα κάνει να μη σταθεί πολύ σ' αυτό το νοσηρό μέρος». ²¹

1782, Ferrieres-Sauveboeuf

Αναφέρεται στη νοσηρότητα του περιβάλλοντος που την αποδίδει στις συνεχείς θειώδεις αναθυμιάσεις. ²²

1783, Frieseman

Αναφέρει ότι σήμερα μένουν γύρω στους 600 κατοίκους στη Χώρα. Αιτία οι θειώδεις αναθυμιάσεις που μέρα με την ημέρα γίνονται πιο ισχυρές. Οι περισσότεροι κάτοικοι μιας και ο αέρας της πεδιάδας είναι μολυσμένος αποτραβήχτηκαν στο Κάστρο όπου υπάρχει και ωραία πηγή, ενώ τ' άλλα νερά του νησιού είναι κακής ποιότητας. ²³

1788, Th. Watkins

Υποστηρίζει ότι θρήκε στη Χώρα μόνο ερείπια. ²⁴

1788-9, Ημερολόγιο ολλανδικού πολεμικού πλοίου (πλοίαρχος D. E. Hinxt)

Αναφέρεται: «1/5/1788 Ο πλοίαρχος Salm και εγώ πραγματοποιήσαμεν εκδρομήν εις την κατεστραμμένην πόλιν της Μήλου[...] Επισκέφθημεν την ηρειπωμένην πόλιν της Μήλου...». ²⁵

1789, captain Sutherland

Γράφει: «Τα 3/4 της πόλης είναι ερείπια και οι κάτοικοι μέρα με τη μέρα λιγοστεύουν [...] 8-10 γυάρδες από την ακτή η ζεστή πηγή που τροφοδοτούσε τους κήπους βράζει [...] Οι κάτοικοι ζούνε σε μια μικρή πόλη, στην κορυφή ενός υψηλού βράχου που από τη δέση και την όψη πήρε την ονομασία 'το Κάστρο'». ²⁶

1792, W. Hunter

Αναφέρει ότι το νησί αποτέλεσε κέντρο εμπορίου πειρατικών λειών των Γάλλων αλλά τώρα πλέον το έχουν εγκαταλείψει και απομένει μία εικόνα μιζέριας και

21. Βλ. Cl. Savary, *Lettres sur la Grèce...*, νέα έκδοση, Παρίσι 1798, σ. 379-380, και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 56-57, από όπου και η μετάφραση του αποσπάσματος.

22. Βλ. Ferrieres-Sauveboeuf, *Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du compte de F.S. faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789*, τ. 2, Παρίσι 1790, σ. 226-227, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 57-58.

23. Βλ. Frieseman, *Description historique et géographique de l'Archipel*, Neuwied sur le Rhin 1789, σ. 51-52, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 58.

24. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 58-59.

25. Βλ. Β. J. Slot, «Ολλανδοί», σ. 240.

26. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 59.

εγκατάλειψης. Σημειώνει επίσης ότι οι δύο κύριες πόλεις σιγά-σιγά ξέπεσαν σε χωριά που έχουν 1.000-1.200 κατοίκους, τα σπίτια των οποίων έχουν θλιβερή εμφάνιση ανάλογη με τη νωδρότητα και τη φτώχεια τους. Η μία από αυτές που ονομάζεται Κάστρο και βρίσκεται στην κορυφή ενός απότομου βράχου στην είσοδο του λιμανιού και έχει ρομαντική όψη. Η άλλη που ονομάζεται Μήλος κυριαρχεί σαν μητρόπολη και είναι καλύτερα κτισμένη και κατοικημένη. Το κλίμα είναι πάρα πολύ ανθυγιεινό και οι άνθρωποι γενικά έχουν αρρωστημένη όψη. Οι διαταραχές που κυριαρχούν είναι επιδημικοί πυρετοί και υδρωπικία που οφείλονται κυρίως στην επίδραση του αέρα και των νερών που διαποτίζονται από δείο.²⁷

1794, G. A. Olivier

Γράφει: «Βρήκαμε μια αρκετά όμορφη πεδιάδα και στη μέση της μια πόλη που δεν υπολείπονταν σε τίποτα από καμμίαν άλλη του Αρχιπελάγους. Σήμερα όμως δεν έχει σχεδόν τίποτε άλλο από ερείπια. Στο έμπα της συγκλονιστήκαμε βλέποντας παντού γκρεμισμένα σπίτια, τουμπανιασμένους ανθρώπους, σκελετωμένες μορφές, κινούμενα πτώματα. Παντού η εικόνα της καταστροφής και του θανάτου. Μόλις που 40 οικογένειες, οι πλιότερες ξένες, περιφέρουν τη δυστυχισμένη τους ύπαρξη μες σε μια πόλη που στις αρχές του αιώνα μετρούσε 5.000 κατοίκους». Για το Κάστρο σημειώνει: «Και αυτό το χωριό είναι ακάθατο, και οι δρόμοι γεμάτοι γουρούνια και ακαθαρσίες. Όλα όμως αντισταθμίζονται από το υγιεινό κλίμα και τον καθαρό αέρα που ευνοούν την μακροβιότητα».²⁸

1806, W. M. Leake

Γράφει: «Προς τους λόφους βρίσκεται η Χώρα που κάποτε είχε 16.000 κατοίκους. Τώρα δεν έχει πιο πολλές από 200 οικογένειες. Απομένουν ακόμη 25 ελληνικές και 2 λατινικές εκκλησίες. Τα ερείπια και η γυμνή κοιλάδα [...] δίνουν την όψη κατήφειας. Λένε πως ο αέρας είναι πολύ ανθυγιεινός».²⁹

1807, Stewart

Σημειώνει: «Περίπου 80 χρόνια πριν, μία επιδημία πανώλης θανάτωσε 9.000 ανθρώπους και από τότε δεν αποκαταστάθηκαν οι επιπτώσεις της. Η νέα πόλη της

27. W. Hunter, *Travels in the year 1792 through France, Turkey and Hungary to Vienna*, 2^η έκδοση, τ. 1, Λονδίνο 1798, σ. 156-158.

28. Βλ. G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, τ. 2, Παρίσι 1801, σ. 203, 220, 230. Βλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 59-61, απ' όπου και η μετάφραση του αποσπάσματος.

29. Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 77-78. Βλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 62-63 από τον οποίο και η μετάφραση του αποσπάσματος.

Μήλου είναι σχεδόν ερειπωμένη και δεν έχει περισσότερους από 800 κατοίκους περίπου. [...] Στην πόλη όλοι οι κάτοικοι φαίνονται άρρωστοι, στο χωριό κάθε πρόσωπο δείχνει την εικόνα της υγείας».³⁰

1813, Οικονόμος του Μετοχίου του Σωτήρος Χριστού

Σε επιστολή του προς τον ηγούμενο Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου διαβάζουμε: «Ας είναι λοιπόν γνωστή σας η κοινή μετοίκησης της Χώρας μας και να ειπώ οι ολίγοι οπου έμειναν από την ποτέ περίφημον Μήλον, από νόσον θανατηφόρον, και την εμόλαραν και κάνουν μετοίκησιν εις εν μέρος περιθαλάσσιον κατά το μέρος του κόρφου».³¹

1815, W. Turner

«Η πανούκλα έκανε τέτοια θραύση μέσα σε έναν αιώνα, που ο συνολικός πληθυσμός του νησιού σήμερα μόλις φθάνει τις 2.300, ενώ παλιότερα η πόλη είχε μονάχη 10.000. Η ερήμωση προχώρησε πιο συστηματικά εξ αιτίας της κακής ποιότητας των νερών και της νοσηρότητας της ατμόσφαιρας που λένε ότι είναι ισχυρά φορτισμένη με δειάφι. [...] Η πρωτεύουσα είναι σχεδόν μόνο ερείπια και οι στενοί δρόμοι φράζονται απ' τα οικοδομήσιμα υλικά των πεσμένων σπιτιών».³²

1817, κόμης de Forbin

Υποστηρίζει ότι η πόλη «που κάποτε ήταν τόσο χαρούμενη, και τώρα τόσο νοσηρή και σχεδόν ξεχασμένη ολότελα. Όλοι οι κάτοικοι κατέφυγαν στην πόλη του Κάστρου που βρίσκεται πάνω σε ένα λόφο αρκετά ψηλό».³³

1822, Jourdain

Σημειώνει ότι το νησί είναι πολύ νοσώδες. Η σύγχρονη πόλη είναι στο βάθος του όρμου, είναι σχεδόν έρημη εξαιτίας του κακού αέρα που εισπνέουν οι κάτοικοι και της έλλειψης καλών υδάτων.³⁴

1822 (24 Νοεμβρίου), ιερομόναχος Μεθόδιος Αρμένης

Κάνει λόγο για ερήμωση της Χώρας την οποία πλέον δεν κατοικεί κανείς «παρά τινες Μωραΐτες γεωργοί».³⁵

30. Βλ. Αρ. Σταυρόπουλος, «Σύμμεικτα Μηλιακά», π. *Μηλιακά*, 3 (1989), σ. 304-305.

31. Βλ. Ζ. Βάος, *Ναοί και ναυδρια της Μήλου*, Αθήνα 1964, σ. 494, πρβλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 78-79.

32. Βλ. W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 3, Λονδίνο 1820, σ. 405, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 63 απ' όπου και το μεταφρασμένο απόσπασμα.

33. Βλ. De Forbin, *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818, par M. le Cte de Forbin*, 2^η έκδ., Παρίσι 1819, σ. 8, πρβλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 63-64, και Ελένη Δαλαμπίρα, «Περιηγητικά κείμενα», σ. 60.

34. Jourdain, *Mémoires historique et militaires sur les éléments de la Grèce depuis 1822 jusqu'au combat de Navarin*, τ. 2, Παρίσι 1828, σ. 107.

35. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 80.

1824 (5 Οκτωβρίου), ιερομόναχος Μεθόδιος Αρμένης

Σε επιστολή του προς τον ηγούμενο του Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου κάνει λόγο για γενικότερη ερήμωση του νησιού και δικαιολογεί τη δική του αποχώρηση: «Σήμερα δε οπού δεν είναι κανένας άλλος έλειψα και εγώ δια να φυλάξω την ζωήν μου, από εκείνην την θανατηφόρον νόσον».³⁶

1833 (8-11 Ιουλίου), Marchebeus

«Το πλοίο μας αγκυροβόλησε στο μεγάλο και θλιβερό λιμάνι αυτού του νησιού, το οποίο μόλις έχει μια ντουζίνα φτωχά σπίτια, οπού κατοικούν ναύτες ή ψαράδες. Η πόλη ή το Κάστρο έχει αντικαταστήσει την παλιά πόλη των Ενετών, η οποία είναι τώρα ερειπωμένη και εγκαταλελειμμένη».³⁷

1833 (8-11 Ιουλίου), M. J. Giraudeau

«Το νησί λένε είναι πολύ νοσηρό. Καθώς έχει υφαιστειογενή προέλευση υπόκειται σε συχνούς σεισμούς που ανοίγουν το έδαφος και κάνουν να αναβλύζουν θερμές θειούχες πηγές, όπως επίσης και μολυσμένα αέρια, τα οποία επίσης κυριεύουν την ατμόσφαιρα και τη σκοτεινιάζουν μερικές φορές για μεγάλη χρονική διάρκεια».³⁸

1834, Gr. Temple

Αναφέρει ότι η πρωτεύουσα πλέον είναι το Κάστρο διότι η παλαιά πρωτεύουσα εγκαταλείφθηκε λόγω του ανθυγιεινού της κλίματος.³⁹

1835, Ε. Λάνδερερ

Αναφερόμενος στις συνθήκες υγιεινής της Παλαιάς Χώρας σημειώνει: «Ο αήρ είναι προπάντων το καλοκαίρι νοσηρός, τούτο δε πρέπει να αποδώσωμεν εις την από τους λόφους περιτειχισμένην θέσιν της πόλεως ή εις τας των ηφαιστειών αναθυμιάσεις. Οι κάτοικοι πάσχουσιν την άνοιξιν φλογιστικής αρρωστείας, το δε θέρος πυρετόν, προ πάντων δε πάσχουσιν αι γυναίκες, των οποίων το πρόσωπον έχει ιδιαίτερόν τινά ωχρότητα».⁴⁰

36. Βλ. Ζ. Βάος, *ό.π.*, σ. 501, πρβλ. και Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 80.

37. Βλ. Marchebeus, *Voyage de Paris a Constantinople par bateau a vapeur... par Marchebeus, architecte de gouvernement*, Παρίσι 1839, σ. 201. Πρβλ. Α. Σταυρόπουλος, «Επίσκεψη του Όθωνα στη Μήλο το 1833. Το πρώτο ατμοκίνητο 'κρουαζιερόπλοιο' αγκυροβολεί στη Μήλο. Περιγραφές της Μήλου και της επίσκεψης του Όθωνα από τρεις επιβάτες του πλοίου», *εφ. Μήλος*, φ. 111 (15-12-1986), σ. 3.

38. Βλ. M. J. Giraudeau, *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce l'Archipel, les îles Ioniennes et la Turquie, Souvenirs de voyage historiques et anecdotiques*, Παρίσι 1835, σ. 379.

39. Gr. Temples, *Travels in Greece and Turkey and the Mediterranean*, τ. 1, Λονδίνο 1843, σ. 16, 19-20.

40. Ε. Λάνδερερ, *Περί των εν Μήλω θερμών υδάτων*, Αθήνα 1835, σ. 10-11.

1835, Χαιρέτης (διοικητικός ιατρός)

«Η Παλαιά Χώρα είναι νοσώδης, εξ αιτίας των παρακειμένων αλυκών και υγρών λεβαδιών, σχηματιζόντων εν επίπεδον περικλειόμενον γύρωθεν από λόφους, ώστε η θέσις αποκαθίσταται πνιγερά και νοσώδης, δεν είναι όμως αληθές ότι αι αναθυμιάσεις του θείου οχληραί μόνον κατά την οσμήν, βλάπτουσι την υγείαν των κατοίκων, εξ εναντίας με απορίαν μου βλέπω ότι εις την νήσον ουδείς υπάρχει φθισικός ή ασθματικός, εξαιρουμένης μιας ξένης γυναικός».⁴¹

1837, «Ευθύφρων»

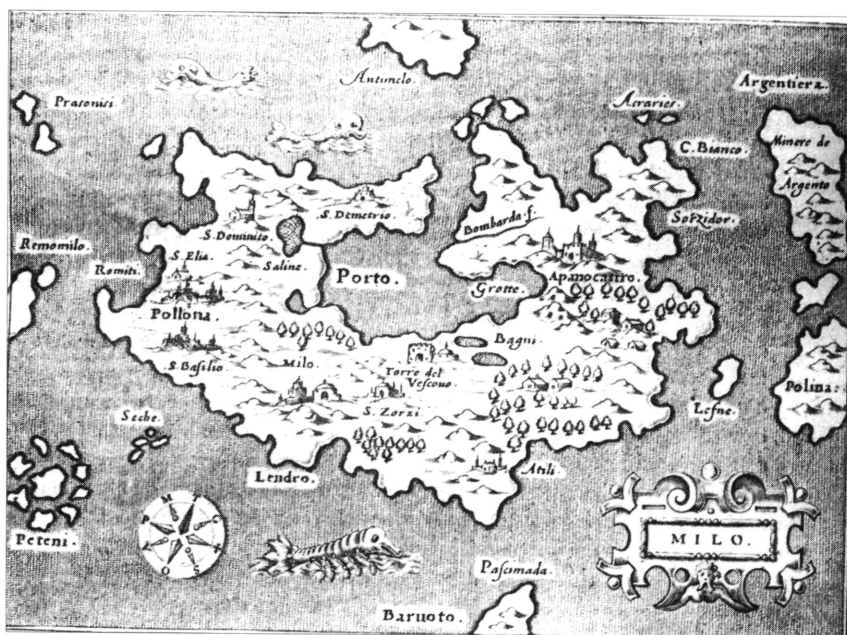
Σε άρθρο του με τίτλο «Περί Μήλου» στην εφ. *Αθηνά* αναφέρει: «Η επί Βενετών πόλις των Μηλίων ήτον η νυν λεγομένη Παλαιά Χώρα, η οποία ερημώθη σχεδόν από το θανατικόν και τας επιδημίας προ πολλών ετών, και είχε λέγουν, ως 20.000 ψυχάς. Τούτο φαίνεται και από το πλήθος και από το μέγεδος των ερειπίων. Αυτού κατοικούν μόνον ως 50 οικογένειαι, οι δε λοιποί κάτοικοι συμποσούμενοι εις 2.200 είναι συγκεντρωμένοι κατά το στόμιον του λιμένος προς ανατολάς».⁴²

41. Δ. Σακκής, *ό.π.*, σ. 34-35, σύμφωνα με τον οποίο το απόσπασμα προέρχεται από το δημοσίευμα του Χαιρέτη «Ιδιαίτερος πίναξ των Δήμων της Υποδιοικήσεως Μήλου», εφ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, Παράρτημα 32 (1839).

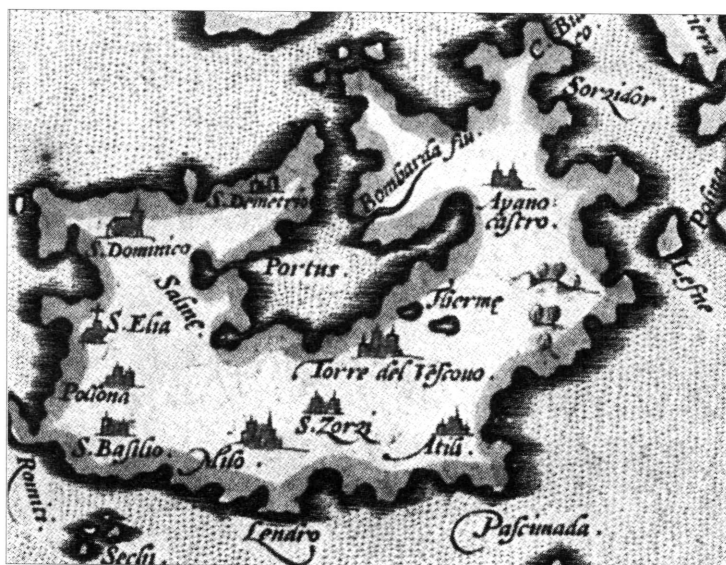
42. Βλ. Α. Λεντάκης, *ό.π.*, σ. 8-9.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ – ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Σύγχρονος χάρτης της Μήλου, από το βιβλίο *Αρχαιολογικός Άτλας του Αιγαίου από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα*, Αθήνα 1998, σ. 81.
2. Χάρτης του Buodelmonti, 15ος αι (βλ. *Τόπος και Εικόνα*, τ. 1, Αθήνα 1978, σ. 16).
3. Χάρτης του G. Porro, 1572, που περιέχεται στο βιβλίο του Th. Porcacchi, *L'isole piu famose del mondo*, Βενετία 1572 (βλ. *Τόπος*, σ. 126).
4. Χάρτης του A. Ortelius, 1584 (βλ. Άννα Αβραμέα, Σπ. Ι. Ασδραχάς, Β. Σφυρόερας, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 108).
5. Χάρτης του G. Mercator, 1590 (βλ. *Χάρτες*, σ. 100).
6. Χάρτης του J. Lauremberg, 1638 (βλ. *Χάρτες*, σ. 118).
7. Χάρτης του S. De Beaulieu, 1674 (βλ. *Χάρτες*, σ. 128).
8. Χάρτης του Van Keulen, 1680 (βλ. *Χάρτες*, σ. 132).
9. Χάρτης του J. Rodinj, 1694 (βλ. *Χάρτες*, σ. 147).
10. Χάρτης του J. Roux, 1764 (βλ. *Χάρτες*, σ. 195).
11. Σχέδιο του λιμανιού της Μήλου του Choiseul-Gouffier 1776 (*Τόπος και Εικόνα*, τ. 2, Αθήνα 1979, εικ. 217).
12. Χάρτης του G. A. Olivier, 1801 (βλ. *Χάρτες*, σ. 214).

3. Χάρτης του G. Porro, 1572, που περιέχεται στο βιβλίο του Th. Porcacchi, *L'isole piu famose del mondo*, Βενετία 1572 (βλ. Τόπος, σ. 126).

4. Χάρτης του A. Ortelius, 1584 (βλ. *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 108).

5. Χάρτης του G. Mercator, 1590 (βλ. Χάρτες, σ. 100).

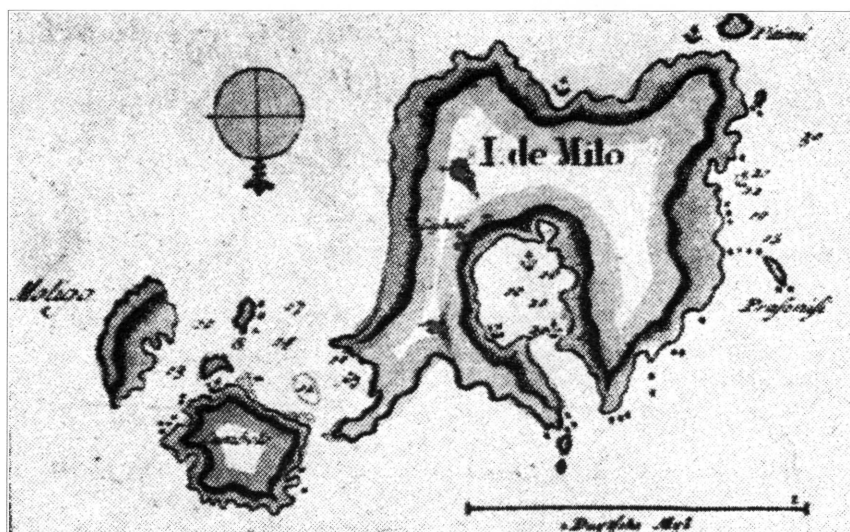
6. Χάρτης του J. Lauremberg, 1638 (βλ. Χάρτες, σ. 118).

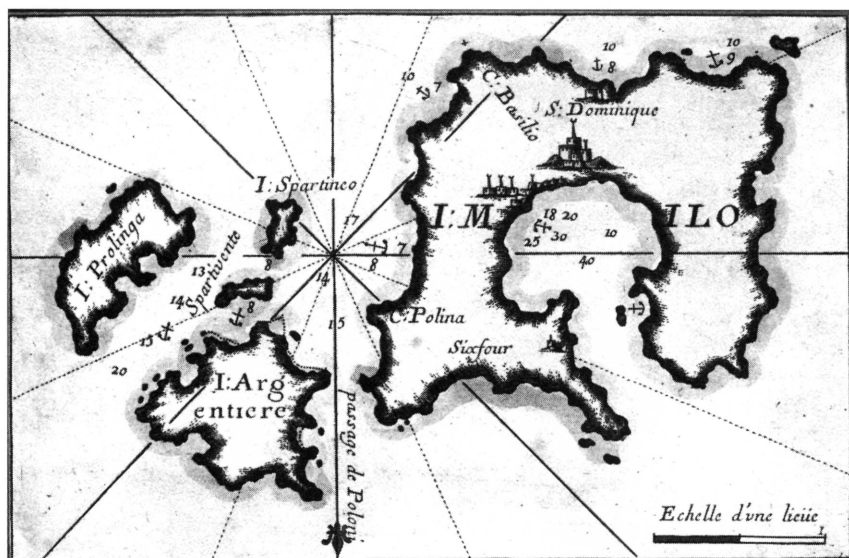
7. Χάρτης του S. De Beaulieu, 1674 (βλ. Χάρτες, σ. 128).

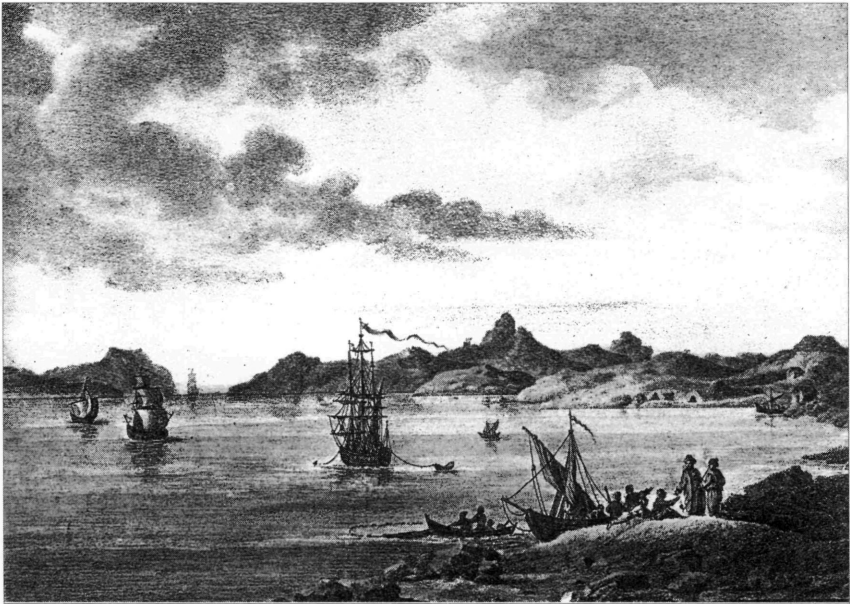
8. Χάρτης του Van Keulen, 1680 (βλ. Χάρτες, σ. 132).

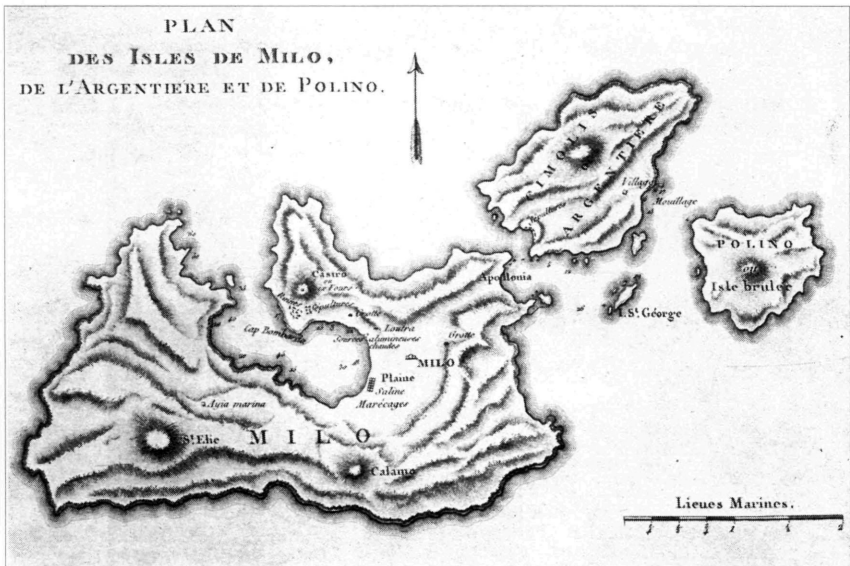
9. Χάρτης του J. Rodinj, 1694 (βλ. Χάρτες, σ. 147).

10. Χάρτης του J. Roux, 1764 (βλ. Χάρτες, σ. 195).

11. Σχέδιο του λιμανιού της Μήλου του Choiseul-Gouffier 1776
(βλ. Τόπος και Εικόνα, τ. 2, Αθήνα 1979, εκ. 217).

12. Χάρτης του G. A. Olivier, 1801 (βλ. Χάρτες, σ. 214).

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΑΓΡΟΛΗΨΙΩΝ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ
16ο ΚΑΙ 17ο ΑΙΩΝΑ

.

Η ύπαρξη στα νησιά των Κυκλάδων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας οργανωμένου νοταριακού συστήματος, επέτρεψε να διασωθεί σημαντικό σε όγκο και ποικιλία τεκμηριωτικό υλικό, το οποίο σχετίζεται με την κατοχή ακίνητης περιουσίας, και τις μεταβιβάσεις καλλιεργούμενης γης και άλλων ακινήτων που βρίσκονταν εντός και εκτός των οικισμών των νησιών. Όσον αφορά όμως ειδικότερα τις συμβάσεις αγροληψίας στο τεκμηριωτικό υλικό μπορούν να εντοπιστούν διαφοροποιήσεις από νησί σε νησί. Έτσι σημαντικός αριθμός σχετικών τεκμηρίων εντοπίζεται κυρίως στο αρχειακό υλικό της Νάξου και της Άνδρου,¹ ενώ αντίθετα σε μια πρώτη διερεύνηση τα αγροτικά συμβό-

Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στις 19 Σεπτεμβρίου 1997 στο συνέδριο *Τοπική Ιστορία και ζητήματα Ιστοριογραφίας. Μια συνάντηση*, που διοργανώθηκε από το ΚΝΕ/ΕΙΕ στη Λευκάδα.

Καθώς η έκδοση των πρακτικών του Συνεδρίου δεν πραγματοποιήθηκε, η δημοσίευση του κειμένου καθυστέρησε. Στο διάστημα που μεσολάβησε εκδόθηκε η διατριβή της Αγλαΐας Κάσδαγλη, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, όπου αναπτύσσεται αναλυτικά και το ζήτημα των αγροτικών συμβολαίων καλλιέργειας της γης στη Νάξο (ιδιαίτερος σ. 125-140). Το τεκμηριωτικό υλικό, η επεξεργασία και τα πορίσματα των δύο προσεγγίσεων, όπως φαίνεται εκ των υστέρων, σε αρκετά σημεία ακολουθούν γειτονικές διαδρομές. Παρά το γεγονός αυτό, στο πλαίσιο ενός συλλογικού τόμου που περιλαμβάνονται και παλαιότερες εργασίες του προγράμματος «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αιώνας», κατέληξα στη δημοσίευση του κειμένου στην αρχική του μορφή, χωρίς τροποποιήσεις, καθώς ο πυρήνας των απόψεων που διατυπώνονται σε αυτό δεν έχει διαφοροποιηθεί.

1. Στα σχετικά ναξιακά συμβόλαια θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω. Ανάλογα συμβόλαια από την Άνδρο βλ. Δ. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου. Συμβολή εις την έρευναν των καταλοίπων των φεουδαλικών δεσμών εις τας νήσους κατά τον 16ο αιώνα*, Άνδρος 1995, έγγρ. 3, 10, 27, 33, 47 κ.λπ. Επίσης σχετικές μαρτυρίες διασώζονται στο αρχειακό υλικό του 18ου και 19ου αιώνα από την Πάρο βλ. Ν. Αλιπράντης, «Ανέκδοτα παριακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας (1594-1836)», π. *Αθηνά*, 75, (1974-1975), έγγρ. 10, 12, 30, 39, 61. Ανάλογο είναι και συμφωνητικό κολληγιάς που συντάχθηκε το 1803 στην Αντίπαρο, σύμφωνα με το οποίο παραχωρείται για καλλιέργεια η νησίδα Φυρά, βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835)», *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 3, τχ. 1, Αθήνα 1956, έγγρ. 73.

λαια δείχνουν να απουσιάζουν από τις πηγές άλλων νησιών από τα οποία έχουν διασωθεί πλούσια νοταριακά αρχεία όπως η Σύρος, η Μύκονος ή η Σαντορίνη.²

Η επισήμανση αυτή απαιτεί περαιτέρω τεκμηρίωση, στο βαθμό όμως που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, πιθανόν σχετίζεται με το χαρακτήρα των γαιοκτητικών σχέσεων που είχαν επικρατήσει σε κάθε νησί και συνδέεται με την ισχύ και επιβίωση δεσμών και συμπεριφορών που απηχούν φεουδαλικά χαρακτηριστικά. Τέτοιου τύπου χαρακτηριστικά σε νησιά, όπως η Νάξος ή η Άνδρος, φαίνεται ότι κατά τον 16ο, 17ο και λιγότερο τον 18ο αιώνα εξακολουθούσαν να ανιχνεύονται στην κοινωνική οργάνωση και στην οικονομική πρακτική των κατοίκων. Σε αυτά λοιπόν τα νησιά η γραπτή αποτύπωση των αγροτικών συμβολαίων και η ένταξή τους στους νοταριακούς κώδικες θεωρήθηκε αναγκαία από τις τοπικές αρχές και τους κατοίκους, κυρίως διότι είχαν επιπτώσεις στα δικαιώματα κυριότητας επί των γαιών που παρέχονταν για καλλιέργεια, καθώς στα συμβόλαια προβλεπόταν μεταβίβαση στον αγρολήπτη τμήματος της παραχωρούμενης για καλλιέργεια γης. Η έλλειψη ανάλογων μαρτυριών από το τεκμηριωτικό υλικό άλλων νησιών δεν καταδεικνύει και την απουσία αγροληπτικών συμβάσεων. Είναι όμως πιθανόν οι συμβάσεις καλλιέργειας εκεί να μην άφησαν γραπτά ίχνη, διότι οι όροι σύναψής τους δεν δημιουργούσαν δικαιώματα ιδιοκτησίας και συνεπώς δεν κρίθηκε απαραίτητη η καταγραφή τους.³

Ειδικότερα στη Νάξο κατά την οθωμανική περίοδο οι γαιοκτητικές σχέσεις εξακολούθησαν σε μεγάλο βαθμό να φέρουν τη σφραγίδα των σχέσεων γαιοκτησίας που είχαν επιβάλλει οι Λατίνοι κυρίαρχοι.⁴ Στο νησί

2. Φυσικά δεν μπορεί να αποκλειστεί η ύπαρξη τέτοιου τύπου συμβολαίων και στα νησιά αυτά ή σε άλλα νησιά των Κυκλάδων. Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι αγροτικά συμβόλαια δεν περιλαμβάνονται όχι μόνο στα –σημαντικά σε αριθμό– δημοσιευμένα έγγραφα αλλά δεν εντοπίζονται και σε μεγάλες αρχειακές συλλογές της Μυκόνου, Σαντορίνης και Σύρου, βλ. σχετικούς καταλόγους: Κ. Διαμάντης, «Κατάλογος της αρχειακής Συλλογής Μυκόνου», *Επετηρίς των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 16, Αθήνα 1977, σ. 90-128 και Α. Τσελίκας, «Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σύρου», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, τ. 4, 1988, σ. 78-88 και ο ίδιος, «Αρχείο Καθολικής Επισκοπής Σαντορίνης», *ό.π.*, σ. 89-98.

3. Τη χρήση προφορικής συμφωνίας κατά τη σύμβαση κολληγικής σχέσης επιβεβαιώνει μεταγενέστερη, του έτους 1833, απάντηση, της Δημογεροντίας της Άνδρου στα ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης, βλ. Δ. Πασχάλης, «Κυκλαδικά θέσμια μετ' ανεκδότων εγγράφων», π. *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου*, 6 (1939), σ. 226-227.

4. Για τη συζήτηση σχετικά με τη φεουδαλική ή μη υφή των σχέσεων γαιοκτησίας

αυτό, όπως και στη γειτονική Άνδρο, κατά τον 16ο αιώνα όσες γαίες ανήκαν σε αφεντότοπους βαρύνονταν με σειρά από δεσμεύσεις, δοσίματα, τέλη και δικαιώματα που διασφάλιζαν την κυριαρχία όσων ισχυρών οικογενειών ήταν κάτοχοι γης. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η αποτύπωση των δικαιωμάτων αυτών στο «βιβλίο τελών του Φιλωτίου» Νάξου, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 17ου αιώνα, αλλά αναπαράγει παλαιότερες ρυθμίσεις.⁵

Βασικό στοιχείο που σφράγιζε τους όρους των αγροληπτικών σχέσεων είναι η παράδοση, το παραδοσιακά ισχύον, το περιεχόμενο του οποίου δεν ήταν ταυτόσημο σε όλα τα νησιά των Κυκλάδων. Διατυπώσεις όπως «κατά τη συνήθεια» ή «κατά τη συνήθεια του τόπου» αναφέρονται συχνά σε διάφορους τύπους τεκμηρίων από τα νησιά των Κυκλάδων και συνιστούν αποδεικτικό συστατικό της ορθότητας της αναφερόμενης πράξης. Δεν περιορίζονται αποκλειστικά στα αγροληπτικά συμβόλαια, στα τελευταία όμως η πρόταξή τους ήταν περισσότερο αναγκαία προκειμένου να δικαιολογηθεί η ύπαρξη και διατήρηση σχέσεων που αποτελούσαν αντικείμενο κοινωνικών εντάσεων. Ακόμη και στα 1777, σε έγγραφο που εκδίδει ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Νάξου Ιωάννης Βαπτιστής Κρίσπης, παρεμβαίνοντας σε μια από τις συχνές διενέξεις που συντάρασσαν το νησί αυτό,⁶ αφού χαρακτηρίζει τους αγρολήπτες που διαμαρτύρονταν «βάρβαρους και αχρείους ζευγάδες», τονίζει ότι «εσηκώθησαν με τολμηρήν αποκωτίαν να δυσκολεύσουν και να αδετήσουν ταις παλαιαίς συνηθισμένας κράτιξαις, όπου πάντοτε και εξ αρχής εχρεωστούσαν να κάμνουν όλοι οι γεωργοί και ζευγάδες των αρχόντων και αφεντοτόπων για τα υποστατικά οπού τους δουλεύουν».⁷

στη Νάξο βλ. B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation Latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Βέλγιο 1982, σ. 37-50.

5. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925, σ. 16-18.

6. Αναλυτική αναφορά στις διαμάχες αυτές βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, ιδίως σ. 24 κ.ε. Βλ. επίσης ο ίδιος, «Διαμάχη εν Νάξω Καστρινών και Νεοχωριτών», π. *Παρνασσός*, 11, (1887), σ. 408-427 και Μεν. Τουρτόγλου, «Φορολογικές διενέξεις 'Φράγκων' και 'Ρωμαίων' στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 14 (1993), σ. 37-48. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η μελέτη του Ν. Α. Πρωτονοτάριου, *Το αγροτικόν ζήτημα και οι Φράγκοι της Νάξου*, Αθήνα 1945, στην οποία γίνεται προσπάθεια ανάγνωσης των διενέξεων του 17ου και 18ου αιώνα, υπό το πρίσμα της επίλυσης του αγροτικού ζητήματος κατά την εποχή που εκδόθηκε η μελέτη.

7. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, σ. 93-94. Αντίγραφο του εγγράφου δημοσίευσε

Στη Νάξο οι συμβάσεις αγροληψιών αντιπροσώπευαν σημαντικό τμήμα του συνόλου των δικαιοπρακτικών εγγράφων. Σημειώνουμε ένα παράδειγμα. Σε σύνολο 914 νοταριακών πράξεων των ετών 1680-1689, οι οποίες περιλαμβάνονται στον κώδικα του νοταρίου Ιωάννη Μηνιάτη, περίπου το 12% αφορά αγροτικά συμβόλαια.⁸ Τα συμβόλαια αυτά παρουσιάζουν ποικιλία ως προς τους όρους διάθεσης της γης από τον αγροδότη, τις ειδικές ρυθμίσεις για τη διανομή της παραγωγής μεταξύ των συμβαλλομένων, τη συμμετοχή ή μη του αγροδότη στα έξοδα καλλιέργειας, σποράς και θερισμού, τα δικαιώματα που βαρύνουν τη γη, την πρόβλεψη ή μη διανομής της προς καλλιέργεια γης, τις εργασίες που απαιτούνται για την εκχέρωση ή βελτίωση των κτημάτων. Συνεπώς κάθε συμβόλαιο περιέχει ρυθμίσεις που είναι προσαρμοσμένες στις επιλογές των συμβαλλομένων, στις ανάγκες τους και στην ποιότητα της γης που παρέχεται για καλλιέργεια. Η ποικιλία αυτή ρυθμίσεων επιτείνεται από το ιδιαίτερο ύφος γραφής του κάθε γραφέα –κατά κανόνα νοτάριου– που έχει συντάξει το έγγραφο. Η ασάφεια αυτή νομίζω ότι οδήγησε κάποιες φορές παλαιότερους ερευνητές –κυρίως ερευνητές της ιστορίας του δικαίου, οι οποίοι με πολύ σημαντικές μελέτες τους έχουν αναδείξει καίριες όψεις των αγροληπτικών σχέσεων των Κυκλάδων– σε ορισμένες γενικεύσεις που σχηματοποιούν με κάπως απόλυτο τρόπο την ποικιλία των ρυθμίσεων.⁹

Με την αποδελτίωση και εξέταση ενός δείγματος εγγράφων της Νάξου του 16ου και 17ου αιώνα επιχειρήθηκε να εντοπιστούν κοινά

και η Ελένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί δεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1989, σ. 300-302, έγγρ. 204.

8. Το σώμα του κώδικα έχει δημοσιευτεί από τους Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκη, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 29-30 (1982-1983), Αθήνα 1990, σ. 125-1312.

9. Ο Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, σ. 16 και ο Ιάκ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 4 (1951) σ. 128-137, έχουν υποστηρίξει τη σαφή διάκριση της γης στη Νάξο σε «εντριτευμένη», «μισιάρικη» και «ελευθέρα», διάκριση που υποδήλωνε και αντίστοιχες αγροληπτικές συμβάσεις. Πρβλ. Ιω. Κίσκηρας, «Σύμβασις ελευθερίας», *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών*, 26 (1959), σ. 174-176, καθώς και την πρόσφατη έκδοση του κώδικα του Ιω. Μηνιάτη, που αναφέραμε παραπάνω, όπου έχει ακολουθηθεί αντίστοιχη ορολογία στο χαρακτηρισμό των δημοσιευόμενων εγγράφων. Βλ. επίσης Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)», π. *Μνημοσύνη*, 14 (1998-2000) σ. 113-114.

σημεία που διατρέχουν τα αγροτικά συμβόλαια, στα οποία μπορεί να επισημανθεί πύκνωση των επιλογών και των δεσμεύσεων που βαρύνουν τους συμβαλλόμενους. Το δείγμα μας ήταν σχετικά μικρό. Αποτελείται από 21 αγροληπτικές συμβάσεις του 16ου και 121 του 17ου αιώνα,¹⁰ και συνεπώς οι όποιες επισημάνσεις αποτελούν μια πρώτη προσέγγιση, ανοικτή σε περαιτέρω διερεύνηση και τεκμηρίωση. Η αριθμητική αποτύπωση της συχνότητας με την οποία εμφανίζονται κάποιες ρυθμίσεις μεταξύ των συμβαλλομένων, σχετικά με τη διανομή της σοδειάς, της γης ή τις υποχρεώσεις των καλλιεργητών καταγράφονται στον πίνακα που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΔΕΙΓΜΑ ΝΑΞΙΑΚΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ 16ου ΚΑΙ 17ου ΑΙ.

	Αριθμός συμβολαίων	
	16ος αι.	17ος αι.
<i>Σύνολο συμβάσεων που εξετάζονται</i>	21	121
Επιμέρους ρυθμίσεις αγροτικών συμβολαίων		
Διανομή της σοδειάς: 1 μερτικό ο αγρολήπτης και 1 ο αγροδότης	11	104
Διανομή της σοδειάς: 2 μερτικά ο αγρολήπτης και 1 ο αγροδότης	1	3
Διανομή της σοδειάς: 3 μερτικά ο αγρολήπτης και 1 ο αγροδότης		4
Υποχρέωση μεταφοράς από τον αγρολήπτη του μερτικού του αγροδότη	2	87
Καταβολή μπατικίου σε χρήση	7	37
Καταβολή μπατικίου σε είδος	1	1
Διανομή γης μετά τη λήξη της σύμβασης: 1 μερίδιο ο αγρολήπτης και 3 ο αγροδότης	1	70
Ύπαρξη τέλους	9	1
Καταβολή καλαθιάτικου		39
Καταβολή κανισκίου	3	2
Πρόβλεψη χρηματικής ποινής για όποιον αδετήσει τη συμφωνία	19	55
Συμβάσεις ελευθερίας από τέλος ή εντριτία	7	

10. Τα σχετικά αγροτικά συμβόλαια είναι τα ακόλουθα: Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνας», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου*, 5 (1955), έγγρ. 5, 8, 11, 13, 14, 18· Ιάκ. Βισβίτης, *Ναξιακά*, ό.π., έγγρ. 11, 12, 17, 19, 20, 41, 42, 45, 47, 64, 82, 83, 84, 87, 88· Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας...», ό.π., έγγρ. 1, 44, 64, 65, 74, 80, 82, 93, 103, 105, 128, 143, 170, 176, 196, 237, 240, 243, 255, 264, 268, 270, 272, 280, 285, 286, 292, 296, 302, 319, 346, 373, 385, 388, 399, 418, 427, 444, 457, 512, 519, 522, 528, 581, 587, 592, 595, 596, 597, 601, 613, 619, 622, 625, 628, 629, 634, 638, 641, 657, 660, 664, 669, 678, 680, 682, 684, 692, 694,

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τα αριθμητικά δεδομένα του Πίνακα Ι, μπορούν να παρατηρηθούν για το δείγμα των αγροτικών συμβάσεων που εξετάστηκε τα εξής:

– Η γη που παραχωρείται είναι κατά κύριο λόγο χέρσα ή αποτελείται από χωράφια στα οποία ο αγρολήπτης αναλαμβάνει να φυτέψει αμπέλια. Οι συμφωνίες προβλέπουν διάφορες βελτιωτικές εργασίες που πρέπει να γίνουν από τον αγρολήπτη όπως κατασκευή τράφων, κτίσιμο ή επισκευή πατητηριού και πηγαδιού, αρδευτικά έργα κ.λπ.). Συχνά ορίζεται το χρονικό διάστημα –συνήθως 2 με 3 χρόνια– μέσα στο οποίο ο αγρολήπτης είναι υποχρεωμένος να καταστήσει τη γη που πήρε παραγωγική.¹¹ Συνεπώς οι μαρτυρίες που παρέχουν τα νοταριακά αυτά έγγραφα δεν αφορούν παρεχόμενη για καλλιέργεια γόνιμη γη, πιθανότατα επειδή οι συμφωνίες που αφορούσαν κατάλληλα ήδη για καλλιέργεια κτήματα δεν τεκμηρίωναν δικαίωμα ιδιοκτησίας του αγρολήπτη που θα τα καλλιεργούσε και επομένως δεν υπήρχε ανάγκη γραπτής αποτύπωσής τους.¹²

– Οι όροι που χρησιμοποιούνται από τους νοτάριους για να δηλωθεί η σύμβαση είναι «κουντουβερνία»,¹³ «μπατίκι», «μισιάρικο». Φαίνεται

717, 722, 723, 741, 752, 753, 754, 759, 760, 765, 766, 768, 775, 778, 779, 798, 799, 800, 808, 809, 813, 821, 828, 829, 837, 872, 877, 883, 900, 901· Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17 αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 7 (1968), έγγρ. 1, 11, 16, 30, 32, 44, 63, 71, 75, 82, 83, 87, 97, 100, 105, 111, 117, 118· Μεν. Τουρτόγλου, «Καλλιεργητικές συμβάσεις στην Απείρανθο της Νάξου κατά την Τουρκοκρατία», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 12 (1995) έγγρ. 1, 2, 3.

11. Δεν απουσιάζουν όμως και οι περιπτώσεις που το οριζόμενο χρονικό διάστημα είναι μεγαλύτερο και φθάνει τα 4 χρόνια (βλ. Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 678) ή τα 5 χρόνια (στο ίδιο, έγγρ. 628). Ειδικότερα όταν το συμβόλαιο αφορά εμφύτευση δένδρων η συνηθέστερη διορία είναι 7 χρόνια (στο ίδιο, έγγρ. 512, 592, 821).

12. Η ανάγκη αυτή φαίνεται ότι ενίοτε οδήγησε τους συμβαλλόμενους στη σύνταξη νοταριακού εγγράφου ακόμη και μετά την παρέλευση ετών από την προφορική συμφωνία που είχαν κάνει μεταξύ τους βλ. παραδείγματα Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 240, 821.

13. Πιθανότατα η λέξη προέρχεται από το λατιν. *contubernium*, που δήλωνε τον αποτελούμενο από δέκα άνδρες στοίχο της παρατεταγμένης ρωμαϊκής λεγεώνας, οι οποίοι κατέλυαν στην ίδια σκηνή, βλ. τα αντίστοιχα λήμματα L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire Latin-Français*, Παρίσι 1885, σ. 277 και *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 2η έκδ. τ. 14 σ. 839. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι οι άνδρες που κατοικούσαν στην ίδια σκηνή ονομάζονταν «κουντουβερνάρ[λ]ιοι», όρος που ήταν εν χρήσει και

όμως ότι οι λέξεις αυτές δεν σηματοδοτούν διαφορετικού τύπου συμβάσεις, αλλά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά για παρόμοιας μορφής συμφωνίες. Οι δύο πρώτοι όροι («κουντουβερνία» και «μπατίκι») δίνουν βάρος στις προϋποθέσεις με τις οποίες ρυθμίζεται η κατοχή και η πιδανή διανομή της γης που παραχωρείται για καλλιέργεια, ενώ αντίθετα ο όρος «μισιάρικο» αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο θα διανεμηθεί η παραγωγή. Η διάκριση συνεπώς δεν αφορά το καθεστώς ιδιοκτησίας της παραχωρούμενης για καλλιέργεια γης, η άτακτη χρήση όμως των λέξεων αυτών από τους νοτάριους επέτρεψε να σχηματισθεί η άποψη ότι επρόκειτο για διαφορετικού τύπου συμβάσεις.

– Όλες οι αγροληπτικές συμφωνίες που εξετάσαμε είναι διηνεκείς, «ην περπέτου» σύμφωνα με την ορολογία των νοταρίων του 16ου αιώνα και «παντοτινές και αδιάσειστες» σύμφωνα με τη διατύπωση των μεταγενεστέρων. Βασικό συστατικό τους στοιχείο αποτελεί το «μπατίκι», ή «παντίκι». Το «μπατίκι» ήταν χρηματικό ποσό ίσο με την αξία του ενός τετάρτου της παραχωρούμενης γης, το οποίο ο αγρολήπτης κατέβαλλε στον αγροδότη με τη σύναψη της συμφωνίας.¹⁴ Παρότι το «μπατίκι» ισοδυναμούσε με την αγορά του 1/4 της γης, το

στη Νάξο για να δηλώσει τον μετέχοντα σε σύμβαση «κουντουβερνίας».

14. Η λέξη «μπατίκι» κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από το βυζαντινό «εμβατίκιον» –αντιστοιχεί πιθανόν στο επίσης βυζαντινό «εισδεκτικόν»– (βλ. Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά...», *ό.π.*, σ. 132) και νομίζω ότι σημαίνει γενικότερα την καταβολή χρηματικού ποσού προκειμένου να εξασφαλίσει κάποιος δικαίωμα εισδοχής ή αναγνώρισης. Η χρήση της λέξης είναι ποικίλη και με διαφορετικές σε κάθε περίπτωση σημασίες και ειδικότερες συνδηλώσεις, που έχουν σχέση με το νοηματικό περιβάλλον στο οποίο συνάπτεται. Παράλληλα υπέστη με την πάροδο του χρόνου διαφοροποιήσεις τόσο στην έννοια όσο και στον τρόπο εκφοράς της (για παράδειγμα στη Νάξο απαντούν οι τύποι «εμβατίκιον», «μπατίκι», «παντίκι» προκειμένου να δηλωθεί η ίδια έννοια). Στην Κρήτη, στις αγροληπτικές συμβάσεις του 13ου-14ου αιώνα, αντιστοιχούσε με ποσό που κατέβαλε ο αγρολήπτης κατά τη σύναψη του συμβολαίου, το οποίο του επιστρεφόταν σε περίπτωση διακοπής της σύμβασης και δεν δημιουργούσε δικαιώματα ιδιοκτησίας (βλ. Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1997, σ. 159-161). «Εμβατικός» (embatic, batic) είναι επίσης όρος που χρησιμοποιείται στα ρουμανικά έγγραφα για να δηλωθεί η σύμβαση εμφύτευσης (βλ. Π. Ζέπος, *Συνταγματίον Νομικόν Αλεξάνδρου Ιωάννου Υψηλάντη βοεβόδα ηγεμόνος πάσης Ουγγροβλαχίας 1780*, Αθήνα 1936, σ. 63). Στις Κυκλάδες μία από τις παλαιότερες μνείες της λέξης απαντά σε έγγραφο του 1487, όπου σε παραχώρηση αγρού για καλλιέργεια καταβάλλεται και χρηματικό ποσό 3 σολδίων «per embaticchio e honna usanza» (βλ. Δ. Πολέμης, «Ανδριακόν έγγραφον του 1487», π. *Πέταλον*, 5 (1990), σ. 79). Το δικαίωμα εισδοχής αποτελούσε την αρχική έννοια της λέξης, στη Νάξο όμως, ήδη από τα μέσα

σύνολο του κτήματος παρέμενε δεσμευμένο μέχρι τη λύση της σύμβασης, η οποία μπορούσε να προέλθει είτε από έξωση του αγρολήπτη αν παραμελούσε την καλλιέργεια είτε με κοινή απόφαση των συμβαλλομένων αν προέκυπταν διαφωνίες κατά τη διαχείρισή του. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ακολουθούσε διανομή του κτήματος κατά την οποία ο αγροδότης λάμβανε στην απόλυτη κυριότητά του τα $\frac{3}{4}$ και ο

του Ιδίου αιώνα και ιδίως στα τέλη του, κατέληξε να αντιστοιχεί σε ποσό που ήταν ίσο με το $\frac{1}{4}$ της αξίας του κτήματος που προσφερόταν για καλλιέργεια (βλ. σχετικό έγγραφο Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά... του Ιδίου αιώνας», έγγρ. 11). Η άποψη που έχει υποστηριχθεί από τον Μ. Campagnolo, «La confrérie de la Sainte-Croix et le monastère des Jésuites a Naxos au début du XVIIIe siècle», π. *Θησαυρίσματα*, 23 (1993), σ. 320, ότι δηλαδή το «μπατίκι» μπορούσε να αντιστοιχεί στο $\frac{1}{2}$ ή και σε ολόκληρο το τίμημα του κτήματος είναι νομίζω κάπως παρακινδυνευμένη, διότι στηρίζεται σε τρία έγγραφα που κατά πάσα πιθανότητα αφορούν παραχώρηση και όχι πώληση. Με την πάροδο του χρόνου η λέξη κατέληξε να σηματοδοτεί γενικότερα τις αγροληπτικές συμφωνίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι το λόγοι κείμενο του 1810 που επιδίωξε να αποδώσει τα έθιμα της Νάξου, στο κεφ. Η' το οποίο επιγράφεται «Περί εμβατικών», αναφέρεται γενικότερα σε όλες τις αγροληπτικές συμβάσεις χωρίς εννοιολογικές διαφοροποιήσεις (βλ. Π. και Ι. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Αθήνα 1931, σ. 543-544). Παράλληλα η λέξη μπατίκι έχει χρησιμοποιηθεί προκειμένου να δηλωθεί το δικαίωμα εισόδου και σε άλλου τύπου συμβάσεις. Συχνή ήταν η χρήση του όρου «εμβατικίον» προκειμένου να δηλωθεί το ποσό που κατέβαλλε ο ιερέας στον επίσκοπο για το διορισμό του στην ενορία ή την εκκλησία του (βλ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής και δημόδους γραμματείας 1100-1669*, τ. 6, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 7 και Χ. Μαυρόπουλος, *Τουρκικά έγγραφα αφορώντα την ιστορίαν της Χίου*, Αθήνα 1920, σ. 4, όπου γίνεται αναφορά της λέξης σε οθωμανικό φερμάνι του 1714). Νοηματική συνάφεια και ετυμολογία έχει και η λέξη «εμπασίδιο», η οποία απαντά στα προικοσύμφωνα της Χίου και δηλώνει την προγαμιαία δωρεά, είτε αμοιβαία μεταξύ των μελλονύμφων μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα, είτε μεταγενέστερα αποκλειστικά του γαμπρού προς τη νύφη (βλ. Ι. Βισβίτζης, «Αι μεταξύ των συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 1 (1948), σ. 39-44). Ο όρος «εμπασίδιο», που απαντά στη Χίο σε ορισμένα έγγραφα και ως μπασιίδι, εμπατικίον ή μπατίκι, καθώς δηλώνει την καταβολή ποσού κατά τη σύναψη του γάμου, περιλαμβάνεται συνήθως στο προικοσύμφωνο και κατοχυρώνει, όπως και στα αγροτικά συμβόλαια, το δικαίωμα εισόδου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στη Χίο εναλλακτικά προς τη λέξη «εμπασίδιο» χρησιμοποιείται η λέξη «χάρισμα» (βλ. στο ίδιο, σ. 40), λέξη που στα συμβόλαια αγροληπιών της Λευκάδας χρησιμοποιείται για να δηλωθεί χρηματικό ποσό που καταβάλλει ο αγρολήπτης στον αγροδότη κατά τη σύναψη της σύμβασης αγροληπίας (βλ. Eustathia Argyrou, *Les baux ruraux dans l'île Ionienne de Leucade au XVIIIe siècle*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1995, σ. 91-95). Ο όρος «εμπατίκι» με την έννοια της παροχής σε χρήμα ή σε είδος, την οποία δίνει ο αγρολήπτης προς τον ιδιοκτήτη του αγρού απαντά και στις αγροτικές συμβάσεις της

αγρολήπτης το υπόλοιπο $\frac{1}{4}$.¹⁵ Το «μπατίκι» καταβαλλόταν σε μετρητά, σπανίως δε αναφέρονται διευκολύνσεις στην καταβολή του και σπανιότερα αποπληρωμή του σε άλλα αγαθά, κυρίως ζώα.¹⁶ Συχνότερο αντίθετα είναι το φαινόμενο να μην καταβάλλεται καθόλου χρηματικό ποσό και το «μπατίκι» να δηλώνεται ρητά ότι αντισταθμίζεται από τις εργασίες που απαιτούνταν για την εκχέρωση ή την εμφύτευση του κτήματος.¹⁷ Σε αυτή την περίπτωση διατηρείτο ισχυρό το δικαίωμα του αγρολήπτη να λάβει το $\frac{1}{4}$ του κτήματος εάν προέκυπτε ανάγκη διανομής.¹⁸ Αντίθετα στις περιορισμένες εκείνες περιπτώσεις που δεν προβλεπόταν διανομή δεν είχε καταβληθεί «μπατίκι».

–Όσον αφορά τη διανομή της σοδειάς στην πλειοψηφία των συμβολαίων προβλεπόταν μοιρασιά «ίσα προς ίσα» μεταξύ αγροδότη και αγρολήπτη. Η κατανομή αυτή αφορά τόσο τα χωράφια, στα οποία, όπως είπαμε, κατά κανόνα απαιτούνταν βελτιωτικές εργασίες από τον αγρολήπτη για να καταστούν καλλιεργήσιμα, όσο και την παραγωγή των αμπελιών που φύτεψε ο αγρολήπτης. Στα χωράφια δεν υπάρχει

Κέρκυρας, βλ. Γ. Ροδολάκης, «Αγροτικές συμβάσεις στην Κέρκυρα (15ος-16ος αιώνας)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 33 (1997), σ. 445-446. Παράλληλα στη Χίο, στις αγροληπτικές συμβάσεις ιδίως σε εκείνες που αφορούν μοναστικές γαίες, χρησιμοποιείται ο όρος «εμβατίκι» ή «μπατίκι» με έννοια ανάλογη με αυτήν των συμβολαίων της Νάξου, βλ. σχετικά Στ. Καθβάδας, *Νοταριακοί κώδικες της Βολισσού Χίου*, τ. 1, Αθήνα 1966, σ. 18-21· Α. Δαμαλάς, *Ο οικονομικός βίος της νήσου Χίου από του έτους 992 μ.Χ. μέχρι του 1566*, δακτ. διδακτ. διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 148-151. Στο ίδιο νησί σε έγγραφο του 18ου αιώνα απαντά και ο όρος «μπατίκι», βλ. Στ. Καθβάδας, *Αρμολούσικα*, Αθήνα 1976, σ. 67-68.

15. Το τμήμα αυτό του ακινήτου που ανήκε πλέον στην ιδιοκτησία του, ο αγρολήπτης μπορούσε να το εκποιήσει όπως οποιοδήποτε άλλο ακίνητό του. Ένα σχετικό παράδειγμα βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 180, όπου αγοραστής του πωλούμενου «μπατικίου» είναι ο ιδιοκτήτης των υπολοίπων $\frac{3}{4}$ του κτήματος.

16. Βλ. παραδείγματα Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 5, Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 519, 775 κ.ά.

17. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση του όρου «παντίκι» σε ναξιακό έγγραφο του 1797. Εκεί η λέξη χρησιμοποιείται προκειμένου να δηλωθεί η παραχώρηση χωρίς χρηματικό αντίτιμο σε κάποιον μυλωνά του $\frac{1}{4}$ μύλου, έναντι της ανάληψης υποχρέωσης από τον τελευταίο να τον επιδιορθώσει και να τον θέσει σε λειτουργία, βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία», σ. 126-127.

18. Βλ. ενδεικτικά Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 1, 44, 80, 82, 93, 103 κ.λπ.

πάντοτε σαφής αναφορά στο πρόσωπο που θα καταβάλει το σπόρο. Ο αγρολήπτης αναλαμβάνει βέβαια όλα τα έξοδα καλλιέργειας και συνήθως βάζει και το σπόρο. Παράλληλα όμως υπάρχουν και συμφωνίες στις οποίες ο αγροδότης συμμετέχει στο σπόρο,¹⁹ δεν στοιχειοθετείται όμως από τα συμβόλαια της Νάξου κάποια σταθερή αναλογία της συμμετοχής του αγροδότη στη σοδειά, αντίστοιχη με τη συμμετοχή του στα έξοδα σποράς. Οι σχετικές ρυθμίσεις ποικίλουν από συμβόλαιο σε συμβόλαιο και εξαρτώνται κυρίως από τη φύση και το εύρος των εργασιών που απαιτούνται ώστε να καταστεί η γη καλλιεργήσιμη, την ποιότητα του εδάφους, και τους επιμέρους όρους που διέπουν την κάθε συμφωνία αγρολήπτη και αγροδότη. Χαρακτηριστική είναι επιστολή Λατίνων της Νάξου προς τον εκπρόσωπό τους στην Κωνσταντινούπολη, του έτους 1643, όπου γράφουν ότι «και για να μην ημπορούμε να κάνωμε εμείς τα πράγματα τα δώκαμε των χωριάτω, να παίρνουν αυτοί τα τρία και εμείς ένα, αλλού παίρνου τέσσερα και ένα, αλλού πέντε και ένα, αλλού επτά και ένα, κατά το καβούλι [= συμφωνία] όπου έχουσι πάσα ένας καμωμένο».²⁰ Σταθερότερη αντίθετα είναι η συμμετοχή του αγροδότη στη συγκομιδή των καρπών των δένδρων. Όσον αφορά την παραγωγή των δένδρων που υπήρχαν πριν τη σύνταξη του συμβολαίου, η αναλογία αγροδότη-αγρολήπτη είναι 2 προς 1 και όσον αφορά τα νέα δένδρα 1 προς 1.²¹

– Οι αναφορές στο φόρο που βάρυνε το ακίνητο ή την παραγωγή είναι αραιές. Στις περιπτώσεις που υπάρχουν σχετικές μνείες το φόρο επί της γης²² συνήθως τον μοιράζονται αγροδότης και αγρολήπτης. Αντίθετα ο φόρος επί της παραγωγής, το «βοϊβονταλίκι», όπως συχνά αποκαλείται στα ναξιακά έγγραφα του 17ου αιώνα, αντιστοιχεί στο 1/5 της παραγωγής και αφαιρείται πριν γίνει η διανομή της σοδειάς μεταξύ των συμβαλλομένων.

19. Βλ. παραδείγματα Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά», έγγρ. 17· Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 11, 14· ο ίδιος, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 32, 87· Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 444, 766· Μεν. Τουρτόγλου, «Καλλιεργητικές συμβάσεις», έγγρ. 1, 3.

20. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, σ. 57.

21. Βλ. Αναστασία Σιφωνιού-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 512, 613 κ.ά.

22. Σε ορισμένα συμβόλαια ο φόρος επί της γης δηλώνεται με τη λέξη χαράτσι, που αποτελεί μεταφορά από το χαράτσι= κεφαλικός φόρος (βλ. παραδείγματα Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 13).

– Ο αγρολήπτης (ο «κοπιαστής» σύμφωνα με τη διατύπωση της εποχής) είναι αποκλειστικά υπεύθυνος για την καλλιέργεια του κτήματος, η οποία πρέπει να γίνεται «καλά εμπιστευμένα και νοικοκυράτα». Όταν ο «κοπιαστής» δεν ασκεί με επιμέλεια την καλλιέργεια του κτήματος, ο αγροδότης έχει τη δυνατότητα να τον αποβάλει από αυτό, με εξαίρεση τις περιπτώσεις εκείνες που η καταστροφή της παραγωγής είναι, όπως αναφέρεται στα έγγραφα, «από Θεού» και οφείλεται σε κακοκαιρία, πλημμύρες κ.λπ.²³ Μόνο σε δύο-τρία συμβόλαια προβλέπεται η καταβολή του μερτικού που ανήκει στον αγροδότη ανεξάρτητα από την παραγωγή του κτήματος.²⁴ Επίσης σε περιορισμένο αριθμό συμβολαίων υπάρχει γραπτή πρόβλεψη αγρανάπαυσης του κτήματος, η οποία όμως δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια, αλλά διατυπώνεται με γενικές φράσεις του τύπου «όταν το δουν να αδυναμιάζει να αναπαύεται».²⁵

– Ο «κοπιαστής» αναλαμβάνει επίσης με το συμβόλαιο ορισμένες υποχρεώσεις που σχετίζονται με τη συγκομιδή της παραγωγής. Στα χωράφια αφορούν το θερισμό και το αλώνισμα, στα αμπέλια τον τρύγο και το πάτημα των σταφυλιών. Κατά τη συγκομιδή μάλιστα ο «κοπιαστής» υποχρεούται να καλεί τον αγροδότη να παρευρεθεί σε αυτήν, ενίοτε μάλιστα δεσμεύεται να μεριμνήσει με δικά του μέσα για τη μεταφορά του δεύτερου στο κτήμα.²⁶ Επίσης στην πλειονότητα των περιπτώσεων αναλαμβάνει με δικά του έξοδα τη μεταφορά του μερτικού της παραγωγής που ανήκει στον αγροδότη, στην οικία του τελευταίου. Παράλληλα κατά κανόνα υποχρεούται να πηγαίνει στον αγροδότη το «καλαδιάτικο την Κυριακή κατά την τάξη». Το «καλαδιάτι-

23. Βλ. σχετικά έγγραφα Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 105, 778. Ένα παράδειγμα δικαστικής απόφασης των αρχών του 19ου αιώνα με την οποία αποβάλλεται ο καλλιεργητής κτήματος γιατί δεν το καλλιεργήσε επιμελώς αφήνοντάς το άφρακτο και έρημο, βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «Η νομολογία», σ. 144-145.

24. Βλ. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 11, 71 και Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 768.

25. Βλ. Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 741.

26. Είναι χαρακτηριστική μάλιστα η διατύπωση της δέσμευσης αυτής σε ορισμένα συμβόλαια: «να είναι κρατημένος [ο κοπιαστής] να φέρνη της νοικοκυράς καβάλλα να την μπαίρνη και να την φέρνην όντα θέλει να τρυγήση και να πατήση...» (βλ. Αναστασία Σιφωνιού–Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 418).

κο» αποτελούσε προσωπική οφειλή του αγρολήπτη προς τον αγροδότη και δεν συνιστούσε βάρος του κτήματος. Αντίθετα ασαφές είναι το περιεχόμενο του όρου «κανίσκι» που αναφέρεται σε ελάχιστα ναξιακά αγροτικά συμβόλαια. Σε ορισμένα συμβόλαια η λέξη φαίνεται ότι χρησιμοποιείται εναλλακτικά με το «καλαδιάτικο», καθώς οι όροι καταβολής του είναι παρόμοιοι. Σε μια δυο περιπτώσεις συνίστατο σε χρηματικό ποσό ή άλλο αγαθό, του οποίου αναγραφόταν η αξία σε χρήμα και καταβαλλόταν άπαξ κατά τη σύναψη του συμβολαίου.²⁷

– Στη Νάξο η γη κατά τον 16ο αιώνα βαρυνόταν συχνά με τέλος, το οποίο συνήθως ήταν χρηματικό ποσό ή άλλο αγαθό σχετικά μικρής αξίας, όπως ένας πετεινός, μία κότα, κάποια ποσότητα κρασιού.²⁸ Καταβαλλόταν σε ετήσια βάση –στα αμπέλια το Σεπτέμβριο– και αποτελούσε βάρος επί του ακινήτου, διηνεκές, εκποιήσιμο και κληρονομήσιμο. Συνδεόταν επομένως με τη γη και όχι με τη σχέση αγροδότη-αγρολήπτη. Άλλωστε σε ορισμένα συμβόλαια το δικαίωμα είσπραξης του ανήκε σε τρίτο πρόσωπο και κατά τη σύναψη του συμβολαίου αγροδότης και αγρολήπτης δεσμεύονταν να μετέχουν εξίσου στην αποπληρωμή του. Η απελευθέρωση ενός ακινήτου από το τέλος γινόταν με ειδική σύμβαση ελευθερίας, με την οποία ο δικαιούχος εκποιούσε το τέλος που είχε στην κατοχή του έναντι χρηματικού ποσού.²⁹ Στα συμβόλαια του 17ου αιώνα η αναφορά στο τέλος είναι σπάνια.

– Ασαφέστερη είναι η χρήση του όρου «εντριτία».³⁰ Ο όρος ήταν σε

27. Ο όρος «κανίσκι» χρησιμοποιείται και στα αγροληπτικά συμβόλαια της Κέρκυρας με διαφορετικό όμως νόημα, αφού δηλώνει το τμήμα της παραγωγής που λαμβάνει ο αγροδότης στις συμβάσεις περιορισμένου χρόνου, στις «κανισκευσίες», βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών*, 196 (1986), σ. 232, 247 και Σπ. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 62.

28. Βλ. ενδεικτικά: Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά», έγγρ. 20, 47, 64, 84· Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 11· ο ίδιος, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 105.

29. Χαρακτηριστικό είναι συμβόλαιο του 1539, όπου η απελευθέρωση του ακινήτου από το τέλος που το βάρνε φαίνεται ότι υπήρξε σταδιακή (βλ. Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά...», έγγρ. 12).

30. Αρχικά ίσως ο όρος σήμαινε κυριολεκτικά το ένα τρίτο της σοδειάς, αργότερα απομακρύνθηκε από την ακριβή έννοια της λέξης και δήλωνε απλά το δικαίωμα απόληψης τμήματος της σοδειάς, το οποίο δεν ήταν πάντοτε το ίδιο, βλ. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», σ. 85 και Α. Δρακάκης, «Η Σύρος επί Τουρκοκρατίας.

χρήση κυρίως στα αγροτικά συμβόλαια του 16ου αιώνα.³¹ Η «εντριτία» απηχεί κατά πάσα πιθανότητα παλαιότερες φεουδαλικού χαρακτήρα σχέσεις.³² Αποτελούσε δικαίωμα επί της παραγωγής της γης διηνεκές, κληρονομήσιμο και εκποιήσιμο. Δικαίωμα «εντριτίας» είχαν κυρίως οι «αφεντότοποι», και πάντως όσα πρόσωπα συναντήσαμε ως κατόχους της στα συμβόλαια που εξετάσαμε ανήκαν στις παλαιές ισχυρές καθολικές οικογένειες του νησιού. Η «εντριτία», «κατά την ουζάντζα [= συνήθεια] του τόπου», αφορούσε μόνο τη σοδειά της χειμερινής σποράς και σύμφωνα με κάποιες μνείες των εγγράφων αντιστοιχούσε στο ένα τέταρτό της. Το δικαίωμα «εντριτίας» ήταν δυνατό να είναι ανεξάρτητο από τον κάτοχο της γης και την αγροληπτική σύμβαση.³³ Στην περίπτωση αυτή αφαιρείτο η «εντριτία» και κατόπιν γινόταν η διανομή της σοδειάς μεταξύ αγροδότη και αγρολήπτη. Η απελευθέρωση από την «εντριτία» γινόταν, όπως στην περίπτωση του τέλους, με ειδική

Η δικαιοσύνη και το δίκαιον», *Επετηρίς της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 6 (1967), σ. 211. Για την έννοια της λέξης βλ. επίσης Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό*, τ. 6, σ. 79.

31. Τη λέξη συναντάμε σε νοταρικά έγγραφα του 16ου αιώνα από την Κρήτη να περιλαμβάνεται μέσα στις υποχρεώσεις προς τον κάτοχο της γης. Για παράδειγμα σε έγγραφο του 1565 αναφέρεται «να πληρώνω... ωδιά εντριτίες, πάκτη, αγγαρείες, ρεγάγες, αγώγια, ζευγαρικά και ει τις άλλον είμαι κρατημένος να πληρώνω της αφεντίας του, ωσά καθαλάρη μου», βλ. Σπ. Ευαγγελάτος, «Γεώργιος Ιωάννη Χορτάσης (ci. 1545-1610)», π. *Θησαυρίσματα*, 7 (1970), σ. 218, 219. Πιθανότατα και εδώ σήμαινε το δικαίωμα του κατόχου της γης να λάβει το 1/3 των γαιών που είχε παραχωρήσει για καλλιέργεια, βλ. Στ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», π. *Χριστιανική Κρήτη*, 1 (1912), σ. 69-71 και 325. Με την ίδια έννοια απαντά και σε συμβόλαιο της Κρήτης που δεν έχει συνταχθεί από νοτάριο στα 1645, βλ. Α. Βουρδουμπάκης, «Κρητικά έγγραφα εκ της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας», π. *Χριστιανική Κρήτη*, 2 (1913), σ. 364. Ενδιαφέρον, σχετικά με τις ομοιότητες στην ορολογία των αγροτικών συμβολαίων Κρήτης και Νάξου, παρουσιάζει η χρήση σε ναξιακό έγγραφο του 17ου αιώνα του όρου «καβαλαρικών από τρίτου», προκειμένου να προσδιοριστεί το καθεστώς παραχώρησης αμπελιού για καλλιέργεια (βλ. Α. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 63).

32. Αντίθετη άποψη έχει εκφράσει ο Β. J. Slot, «Le cas de Rhiloti. Aspects de l'exploitation d'une grande propriété foncière dans le duché de Naxos, avant et après la conquête turque», π. *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 3 (1983), σ. 195, ο οποίος θεωρεί ότι ο όρος δεν αποδίδει φεουδαλικά χαρακτηριστικά.

33. Βλ. Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά», έγγρ. 42 και Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λυδία Αρτεμιάδη, *ό.π.*, έγγρ. 196, 766, όπου ο κάτοχος της «εντριτίας» είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον αγροδότη και τον αγρολήπτη.

σύμβαση ελευθερίας κατά την οποία ο κάτοχος της «εντριτίας» λάμβανε ένα χρηματικό ποσό.³⁴ Η απελευθέρωση του ακινήτου από την «εντριτία» δεν σήμαινε και ταυτόχρονη απελευθέρωση από το τέλος. Αντίθετα μάλιστα έχουμε παραδείγματα συμβολαίων, όπου στην πράξη απελευθέρωσης από την «εντριτία» συμπεριλαμβανόταν και πράξη σύστασης τέλους στο ίδιο ακίνητο.³⁵ Το οριζόμενο τέλος σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν μικρής αξίας και πιθανόν αντικατόπτριζε την προσπάθεια του αρχικού ιδιοκτήτη της γης να διατηρήσει μια συμβολική έστω εξουσία επί αυτής. Στα έγγραφα του 17ου αιώνα ο όρος «εντριτία» αναφέρεται σπάνια και ίσως έχει αλλοιωθεί πλέον η αρχική του σημασία, με αποτέλεσμα να δηλώνει απλώς σύμβαση με την οποία ο αγροδότης λαμβάνει το $\frac{1}{4}$ ή και το $\frac{1}{5}$ της παραγωγής.

– Σε ορισμένα συμβόλαια γίνεται λόγος για αμοιβαία προτίμηση αγροδότη και αγρολήπτη σε περίπτωση που ένας από τους δύο ήθελε να εκποιήσει το μερίδιό του.³⁶

– Σε περίπτωση αθέτησης της συμφωνίας προβλέπεται συνήθως χρηματική ποινή, που δεν έχει σταθερό ύψος κυμαίνεται όμως γύρω στο $\frac{1}{2}$ ή $\frac{1}{4}$ της αξίας του ακινήτου, την οποία θα «ζημιώνεται ο αλληλογήσας» υπέρ «της αφεντίας».

Ανακεφαλαιώνοντας τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν θα λέγαμε ότι τα αγροτικά συμβόλαια που συντάχθηκαν στη Νάξο τον 16ο και 17ο αιώνα, κατά κύριο λόγο απέβλεπαν στην εξάπλωση των καλλιεργειών σε χέρσα εδάφη και στην επέκταση της αμπελοκαλλιέργειας στο νησί. Βασική παράμετρος των συμβάσεων αυτών ήταν η πρόβλεψη για διανομή των κτημάτων, που έδινε το δικαίωμα στον αγρολήπτη να αποκτήσει γη ή να επεκτείνει γαίες που ήδη κατείχε. Με δεδομένη την προστασία της οικογενειακής ιδιοκτησίας που ίσχυε στα νησιά των Κυκλάδων βάσει του εθιμικού δικαίου της προτίμησης, φαίνεται ότι οι αγροληπτικές αυτές συμβάσεις υπήρξαν μια διαδικασία που ευνόησε τη διακίνηση της γης, η οποία ήταν επιβαρημένη με σειρά δεσμεύσεων. Παράλληλα όμως η εφαρμογή των συμβάσεων αυτών επέτεινε τον κατακερματισμό της γης, στον οποίο συντελούσε και το κληρονομικό εθιμικό δίκαιο που ίσχυε στα νησιά.

34. Βλ. σχετικά έγγραφα Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 16ου αιώνας», έγγρ. 13· Ι. Βισβίτης, «Ναξιακά», έγγρ. 11, 19, 20, 41.

35. Βλ. Ι. Βισβίτης, *ό.π.*, έγγρ. 19 και 20.

36. Βλ. Αντ. Κατσουρός, «Ναξιακά... του 17 αιώνας», έγγρ. 71.

Το «μπατίκι» από την άλλη πλευρά αποτελούσε διαδικασία με την οποία εκείνος που το κατέβαλλε αποκτούσε δεσμικά κατοχυρωμένα δικαιώματα κυριότητας σε μια έκταση γης. Το ποσό όμως που πλήρωνε για να τα αποκτήσει –το οποίο αντιστοιχούσε με προαγορά του 1/4 μιας έκτασης, που κατά κανόνα ήταν κακής ποιότητας και απαιτούσε σημαντική εργασία και έξοδα για να καταστεί καλλιεργήσιμη– είναι, νομίζω, ενδεικτικό της επιθυμίας των κατοίκων να αποκτήσουν γη, η οποία άλλωστε λόγω της φύσης των νησιών αναγκαστικά ήταν περιορισμένη, βαρυνόμενη με δεσμεύσεις κατά τη μεταβίβασή της και ίσως στην περίπτωση της Νάξου μη επαρκώς προσφερόμενη για πώληση. Η πρόβλεψη διανομής λοιπόν της γης αποτελούσε ώθηση για επέκταση των καλλιεργειών, ενώ παράλληλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας που εξασφάλιζε ο αγρολήπτης συνιστούσαν κίνητρο για την εξεύρεση των απαραίτητων για καλλιέργεια εργατικών χεριών. Η προκαταβολική καταβολή όμως του «μπατικιού» πιθανόν δεν επέτρεπε στους φτωχότερους από τους κατοίκους να συμμετάσχουν σε αυτού του τύπου τις συμβάσεις.

Ανάλογη όμως με την επιθυμία των καλλιεργητών να αποκτήσουν γη ήταν και η απροθυμία των ιδιοκτητών να προχωρήσουν στη διανομή της. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο βιβλίο του Φιλωτίου, που αναφέραμε παραπάνω, οι κάτοχοι της γης προσπαθούν να διατηρήσουν το πρόνομο να επαφίεται αποκλειστικά στη δική τους βούληση ο χρόνος της διανομής. Οι διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται είναι ενδεικτικές: «αν κανένα καιρό ήθελε γυρεύσει ο άρχος να μοιράση», «όταν φανή του άρχου να τα μοιράση».³⁷ Χαρακτηριστική είναι επίσης επιστολή του δικάριου Άνδρου του 1788 προς το Βατικανό, σχετική με ορισμένες συμβάσεις αγροκαλλιέργειας που συνήψε στην Άνδρο, όπου σημειώνει: «Εγώ δια να τους καταφέρω αυτούς τους κολλήους να τα πιάσουσι, των έκαμα εις το γράμμα μέσα, ότι του κατά καιρού ο δικάριος οπού να δέλη να μοιράση να γραφή εις την Ρώμη και τότες να ημπορή να μοιράζη τ' άνωθεν χωράφια. Μα εμένα είναι η γνώμη μου να μην μοιράζονται ποτές επειδήτις και όταν δέλουν μοιράζουν τ' άνωθεν χωράφια οι κολλήοι δέλουν πάρει εις κάθε δύο μερτικά ένα και ο δικάριος δύο...». Κατόπιν, αφού διατείνεται ότι οι κολλήοι δεν δείχνουν καμιά φροντίδα για τα κτήματα που αναλαμβάνουν καταλήγει: «Λοιπόν πρέπει του κατά καιρού ο δικάριος να έχη έγνοιαν ότι οι κολλήοι οπού τα

37. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική*, σ. 17-18.

βαστούνε να τα δουλεύγουνε και οπού διαλαμβάνει το γράμμα των και όχι να έρθη πάλιν εις λογισμόν δια να τα μοιράση επειδήτις και είναι πολλήν ζημίαν».³⁸

Η πρόσδεση των κατοίκων στη γη και ο πρωταρχικός ρόλος της γεωργίας στην τοπική οικονομία αποτελεί στοιχείο που χαρακτηρίζει την οικονομία των Κυκλάδων την εποχή αυτή. Έκφραση αυτής της πρόσδεσης αποτελεί η προσπάθεια ορισμένων αγροληπτών να συμμετάσχουν ακόμη και με την καταβολή σημαντικών χρηματικών ποσών στην ανακατανομή της γης, καθώς η τελευταία αποτελούσε βασικό συστατικό για τη συγκρότηση των περιουσιών των κατοίκων αλλά και ασφαλή τομέα τοποθέτησης των όποιων χρηματικών πλεονασμάτων. Η ποιικιλία των σχέσεων, των αμοιβαίων δεσμεύσεων των συμβαλλομένων, του χρόνου διάρκειας των συμβάσεων, των μεθόδων διανομής της σοδειάς και γενικότερα των προσόδων που εξασφάλιζε ο αγροδότης όπως και των δικαιωμάτων που κατοχύρωνε επί της γης ο καλλιεργητής, σχετίζονται με τη ρευστή κατάσταση που διέκρινε το καθεστώς γαιοκτησίας. Η ασάφεια αυτή, που αποτυπώνεται και στην πληθώρα όρων και διατυπώσεων σχετικών με τις αγροληπτικές συμβάσεις που σφραγίζονται στο τεκμηριωτικό υλικό, εικονογραφεί τις ιδιαίτερες συνθήκες γαιοκτησίας που είχαν διαμορφωθεί στη Νάξο, αποτελεί όμως και έκφανση των πολύπλοκων σχέσεων που χαρακτήριζαν το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

38. Βλ. Δ. Πολέμης, Μ. Φώσκολος, «Το αρχείο της Καθολικής εκκλησίας Άνδρου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 37 (1987-1989), σ. 140.

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

ΝΕΑ ΠΙΚΕΡΝΗ ΔΗΜΟΥ ΒΟΥΠΡΑΣΙΩΝ:
ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΕΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ
(ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΕΝΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ)

Στις 17 Νοεμβρίου 1876 ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κουμουνδούρος υπέβαλε στη Βουλή των Ελλήνων προς ψήφιση νομοσχέδιο «περί εποικισμού αλλοδαπών» στην περιφέρεια του δήμου Βουπρασιών της επαρχίας Ηλείας. Κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου περί των «αλλοδαπών» αυτών, ο πρωθυπουργός δήλωσε ότι πρόκειται περί «Ιταλικών οικογενειών», ενώ οι βουλευτές Αργύριος Διαμαντόπουλος και Αθανάσιος Γ. Πετιμεζάς συμπλήρωσαν, ο μεν πρώτος ότι είναι 42 οικογένειες «Ελληνικής καταγωγής», ο δε δεύτερος ότι είναι «Αλβανοί Έλληνες, ομιλούντες την Αλβανικήν γλώσσαν και ορθόδοξοι».¹ Δεδομένου ότι οι διευκρινίσεις αυτές μάλλον περιπλέκουν περαιτέρω την εικόνα, θα χρειαστεί να ανατρέξουμε στην προϊστορία αυτής της υπόθεσης.

Τον Απρίλιο του 1875, επισκέφθηκαν τον Έλληνα πρόξενο στην Ancona Γεώργιο Δουρούτη αντιπρόσωποι σαρανταπέντε αλβανοφώνων οικογενειών του χωριού Badessa, που βρίσκεται στην περιφέρεια των Abruzzi της Κεντρικής Ιταλίας, με επικεφαλής τον Dimitri de Martinio, και του υπέβαλαν αίτημα να τους παραχωρηθούν εθνικές γαίες προς καλλιέργεια, ώστε να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα, «επιθυμούντες να σώσωσι την θρησκείαν των και να φανώσιν ωφέλιμοι εις την πατρίδα των». Η ιστορία που διηγήθηκαν στον Δουρούτη ήταν εν συνόψει η ακόλουθη: Οι οικογένειές τους κατάγονταν από το χωριό Πικέρνη «εν Ηπείρω», το οποίο αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν προ 130 ετών, το 1742, πιεζόμενοι από τους Τουρκαλβανούς της γειτονικής Βόρσης, και να περάσουν, σαρανταεπτά εν όλω άτομα, στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα, όπου εγκαταστάθηκαν στους Οθωνούς. Στη συνέχεια εικοσιένας από αυτούς, με επικεφαλής τους αδελφούς Μαρτίνου, πέρασαν στη νότια Ιταλία, όπου ο βασιλιάς Κάρολος της Νεάπολης τους παραχώρησε γαίες στη ορεινή περιφέρεια των Abruzzi. Εκεί δημιούργησαν το νέο τους χωριό Badessa, στην εκκλησία του οποίου τοποθέτησαν την εικόνα της Παναγίας Κρεμιτόβα, προερχομένη από το μοναστήρι της Πικέρνης, ακωλύτως δε ασκούσαν τα της ορθόδοξης λατρείας τους μέχρι της βασιλείας του Φερδινάνδου Β', οπότε και υποχρεώθηκαν να υπαχθούν στο

1. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1876, σ. 279, 304.

ρωμαιοκαθολικό τυπικό, πλην του βαπτίσματος, κατά το έτος 1857. Οι συνομιλητές του Έλληνα προξένου απέδιδαν την απόφασή τους να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα στο τελευταίο αυτό γεγονός, σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια της διαθέσιμης στο χωριό τους γης σε σχέση με τον εν τω μεταξύ αυξηθέντα πληθυσμό και τις δυσβάστακτες φορολογικές επιβαρύνσεις που είχε δεσπίσει το νεοπαγές Ιταλικό κράτος.

Ο πυρήνας της ιστορίας που διηγήθηκαν ο De Martinio και οι συγχωριανοί του στον Δουρούτη² επαληθεύεται από τα πραγματολογικά δεδομένα. Υπάρχει πράγματι χωριό Πικέρνη στην παραλιακή οροσειρά της Νότιας Αλβανίας, 25 χιλιόμετρα βορείως των Αγίων Σαράντα και 30 χιλιόμετρα νοτίως της Χειμμάρας, υπαγόμενο διοικητικά κατά τον 19ο αιώνα στον Καζά Δελθίνου του Σαντζακίου Αργυροκάστρου και εκκλησιαστικά στην επαρχία Δρυϊνούπόλεως. Το τοπωνύμιο εμφανίζεται στις ελληνικές πηγές με τις παραλλαγές *Πικέρνη (του)* και *Πικέρνι (το)*, ενώ στην αλβανική γλώσσα αναφέρεται ως *Piqeras* ή *Piqerasi*, και έτσι το αποκαλούν σήμερα τόσο οι κάτοικοί του, όσο και οι Έλληνες της περιοχής.³ Στους πίνακες του Αραβαντινού, δημοσιευμένους το 1856 αλλά με στοιχεία της προηγούμενης δεκαετίας, το χωριό εμφανίζεται να έχει 60 χριστιανικά σπίτια, των οποίων οι κάτοικοι ομιλούν ελληνικά και αλβανικά.⁴ Το 1878 σημειώνονται 100 σπίτια «ελληνικά» κατοικούμενα από «εμποροπλοιάρχους πλουσίους, φιλοτίμους και φιλομαθείς»,⁵ το 1885 ισάριθμες οικογένειες «ναυτίλων ή θαλασσεμπόρων» και δημοτικό σχολείο «αξιόλογον»,⁶ και το 1913 καταμετρούνται 750 κάτοικοι «Έλληνες», δηλαδή ελληνορθόδοξοι.⁷ Είναι προφανές συνεπώς ότι το χωριό

2. Το περιεχόμενο της αίτησης μας είναι γνωστό εμέσως από ομιλία που εκφώνησε ο Κ. Χ. Βάμβας στη συνεδρίαση της 10ης Δεκεμβρίου 1876 του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» και συνεπώς έχει πιθανότατα υποστεί λόγια επεξεργασία· βλ. π. *Παρνασσός* 1/1877, σ. 19-26.

3. Το όνομα συναντάται και αλλού ως τοπωνύμιο (Πικέρνι Αρκαδίας, Πικέρμι Αττικής), αλλά και ως επώνυμο (λόγου χάριν ο Κωνσταντίνος Πικέρνης, Έλληνας στρατιωτικός και συγγραφέας του 19ου αιώνα) και η επικρατέστερη ετυμολόγησή του το συνδέει με τον θυαντινό τίτλο του Επικέρνη· βλ. Σ. Λάμπρου, «Η ονοματολογία της Αττικής», *Επετηρίς Παρνασσού* 1/1897, σ. 5.

4. Σ. Αραβαντινός, *Χρονογραφία Ηπείρου*, Αθήνα 1856, σ. 357-358.

5. Β. Δ. Ζώτος, *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου*, Αθήνα 1878, σ. 35.

6. Π. Πετριδης, «Επίτομος γεωγραφική περιγραφή Χαονίας» (1885), π. *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 10/1988, σ. 210.

7. Γ.Ε.Σ., *Χάρτης Εθνογραφικός της Βορείου Ηπείρου τω 1913*, Αθήνα 1919, σ. 12.

δεν εγκαταλείφθηκε εξαιτίας της μετανάστευσης της ομάδας περί τους αδελφούς Μαρτίνου· άλλωστε υπάρχει ακόμη, υπαγόμενο στην ομώνυμη κοινότητα της επαρχίας των Αγίων Σαράντα και έχει 917 κατοίκους (1989), οι οποίοι παραμένουν Αλβανοί ελληνορθόδοξοι χριστιανοί.⁸

Χωριό Μπόρσι υπάρχει επίσης, σε απόσταση 6,5 χλμ. βορείως του Πικέρνη, το οποίο σε όλες τις πηγές εμφανίζεται κατοικούμενο από Αλβανούς μουσουλμάνους.⁹ Αν και οι σημερινές μας γνώσεις δεν επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε τα ειδικά αίτια που θα μπορούσαν να προκαλέσουν μια σύγκρουση της έκτασης που περιγράφει ο De Martinio, μεταξύ των δυο κοινοτήτων,¹⁰ εντούτοις τέτοιας υφής συγκρούσεις, που κάποτε εξελίσσονταν σε πραγματικούς τοπικούς πολέμους, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στην Αλβανία του 18ου αιώνα.¹¹

Το χωριό του Πικέρνη δεν είναι ένας απομονωμένος χριστιανικός θύλακας· ανήκει στη χριστιανική ζώνη βορείως των Αγίων Σαράντα, που διακόπτεται στα ΒΒΑ από μια μουσουλμανική ζώνη με αιχμή το Μπόρσι, η οποία παρεμβάλλεται μεταξύ αυτής και της χριστιανικής Χειμάρρας. Η ύπαρξη αξιοσημείωτου μοναστηριού στην περιοχή του

8. Τα στοιχεία προέρχονται από επιτόπια και αρχειακή έρευνα επί του πληθυσμού και των οικισμών της Νοτίου Αλβανίας· βλ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκης «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας υπό το πρίσμα της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας», στον τόμο *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 1995, σ. 25-58.

9. Αναφερόμενο και ως Μπόρτζι (το), Βόρση (η), Μπόρση (του), Μπίρση (η), στους δε (ιταλο-) αλβανικούς χάρτες ως Borsci. Το τοπωνύμιο είναι διαδεδομένο και στον ελλαδικό χώρο, στην Ηλεία, την Αργολίδα (Μπόρσας) και την Αττική (μικροτοπωνύμιο της Πάρνηδας, Β. της Χασιάς), συναντάται δε και ως επώνυμο Αλβανών στρατιωτών (Lecca Borsi, Georgio Borsa κ.ά.) τον 15ο και 16ο αιώνα· βλ. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, Παρίσι 1888, τ. 7^{ος}, σ. 11, 145, 153, 169, τ. 8^{ος}, σ. 353. Επανερχόμενοι στον γειτονικό του Πικέρνη οικισμό, να σημειώσουμε ότι υπάρχει στην περιοχή και ομώνυμος Πύργος (Cast^o di Borsci), συνδεόμενος κατά τον Πετρίδη με τον άλλοτε Χατζή Βέη Βόρση, καθώς και ομώνυμος ποταμός και χάνι· βλ. Σ. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 359· Β. Δ. Ζώτος, *ό.π.*, σ. 35· Π. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 210.

10. Εξαήμερη πολιορκία του χωριού από τους «Τούρκους της Βόρσης», στη διάρκεια της οποίας σκοτώθηκαν 27 από τους επιτιθέμενους –και ουδείς αμυνόμενος– και η οποία έληξε με φυγή των Πικερνιωτών, λόγω της άφιξης του οθωμανικού στόλου· βλ. Κ. Χ. Βάμβας, *ό.π.*, σ. 24.

11. Βλ. Ενδεικτικά Γκριγκόρι Α. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1994, σ. 63-69.

χωριού αναφέρεται ήδη από τον Αραβαντινό, ενώ σε μεταγενέστερο κατάλογο διευκρινίζεται ότι πρόκειται για την ενοριακή μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κρεμεσόβας, η οποία «εκτίσθη τω 1400» και είχε (1911) εισόδημα 100 οθωμανικών λιρών, 40 εκ των οποίων διέδτε για το σχολείο του χωριού.¹²

Το δρομολόγιο που οδηγούσε από τις αλβανικές ακτές στα εδάφη της Νεαπόλεως δεν ήταν άγνωστο εκείνα τα χρόνια και οι επαφές είχαν πυκνώσει κατά την προβαλλόμενη χρονολογία μετανάστευσης στην ιταλική χερσόνησο. Πράγματι, από το 1735 Χειμμαριώτες και Αλβανοί της ευρύτερης περιφέρειας υπηρετούσαν ως μισθοφόροι στρατιώτες στα ειδικά τάγματα που είχε συγκροτήσει ο Κάρολος Γ' ο Βουρβόνος,¹³ που ανήλθε τη χρονιά εκείνη στο θρόνο του βασιλείου της Νεαπόλεως, όπου και παρέμεινε μέχρι το 1759 (οπότε ανήλθε στον ισπανικό θρόνο). Η περιοχή των Abuzzi περιλαμβανόταν όντως τότε στα όρια του κράτους του, και ο οικισμός της Villa Badessa υπάρχει ακόμη και σήμερα, υπαγόμενος διοικητικά στην κοινότητα Rosciano της επαρχίας Pescara. Βρίσκεται σε απόσταση 30 περίπου χλμ. από την ακτή της Αδριατικής, σε υψόμετρο 110, στην κοιλάδα του ποταμού Nora, και αποτελεί την βορειότερη αλβανόφωνη εγκατάσταση στην Ιταλία (η αμέσως επόμενη εγκατάσταση, που αποτελείται από μια ομάδα πέντε χωριών, βρίσκεται 100 περίπου χλμ. νοτιότερα).¹⁴ Η Villa Badessa έχει σήμερα 510 κατοίκους, οι οποίοι είναι επαρκώς ενήμεροι για την ιστορία του οικισμού τους. Σύμφωνα με την παράδοσή τους, κατάγονται από μια ομάδα δεκαοκτώ οικογενειών που εγκατέλειψαν τον οικισμό του Πικέρνη, κυρίως, αλλά και ορισμένα άλλα χωριά της ίδιας περιφέρειας στα νότια της Χειμμάρας (Λούκοβο, Άι Βασίλη, Νίβιτσα, Klikùrsi) και, πιθανό-

12. Στους (ιταλο-)αλβανικούς χάρτες σημειώνεται ως Cremesona· βλ. Σ. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 358· Β. Μπάρας, *Το Δέλτινο της Βορείου Ηπείρου και οι γειτονικές του περιοχές*, Αθήνα 1966, σ. 245.

13. Γκριγκόρι Α. Αρς, *ό.π.*, σ. 38, 45.

14. M. Famiglietti, «Le Comunità Italo-Albanesi», *Italia Plurilingue*, 1983, σ. 213, όπως παρατίθεται στην έκδοση της Commission of the European Communities, *Linguistic Minorities in Countries belonging to the European Community*, Luxembourg 1986, σ. 41· C. Tagliavini, «Gli ètnici' dei paesi albanesi d'Italia», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 122/1964, σ. 551-556· G. Buratti, «Minorités linguistiques in Italie insulaire et péninsulaire. II Les Albanais», π. *Europa Ethnica*, XXI/1964, σ. 8-11· O. Marinelli, «Il numero degli albanesi in Italia», π. *Rivista Geografica Italiana*, XX/1913, σ. 364-367.

τατα μέσω Κέρκυρας, έφθασαν το 1743 στην Ιταλία, συνοδευόμενες από δύο ορθόδοξους ιερείς. Στις οικογένειες αυτές προστέθηκαν το 1748 άλλες πέντε· ερμηνεύουν δε τη μετανάστευση των προγόνων τους ως μια προσπάθεια «να ξεφύγουν από την τουρκική κατοχή». Τεκμηριώνεται επίσης από επίσημα έγγραφα ότι ο βασιλιάς Κάρολος Γ΄ της Νεαπόλεως τους παραχώρησε πράγματι στις 4 Μαρτίου του 1744 μια περιοχή που ανήκε κληρονομικά στη μητέρα του Ελισάβετ Φαρνέζε της Πάρμας,¹⁵ με την προσθήκη δύο γειτονικών κτημάτων (Abbadessa και Piano di Coccia), όπου και τελικά εγκαταστάθηκαν. Ο κεντρικός ναός της Villa Badessa κτίστηκε δέκα χρόνια αργότερα, το 1754, και είναι αφιερωμένος στην Παναγία την Οδηγήτρια (Tuttasanta Maria Madre di Dio Odigitria)· έχει αξιόλογες μεταβυζαντινές εικόνες του 15ου-19ου αιώνα, κυρίως κρητοβενετικής και επτανησιακής τέχνης, αρκετές από τις οποίες έχουν ως θέμα την Παναγία (Madonna con Bambino, Parto della Vergine, Nascita di Maria κ.ά.) και έχουν κηρυχθεί από το Ιταλικό Υπουργείο Πολιτισμού ως έργα διεθνούς ιστορικής και καλλιτεχνικής αξίας, καθώς αποτελούν μια συλλογή μοναδική στη Δυτική Ευρώπη. Η Villa Badessa ανήκει στην Εκκλησιαστική Επαρχία Cattolica Bizantina Greco-Albanese που εδρεύει στο Lungro της Καλαβρίας και υπάγεται στην Congregazione Orientale του Βατικανού. Οι βαπτίσεις, οι γάμοι και οι κηδείες, αλλά και η απλή κυριακάτικη λειτουργία, τελούνται σύμφωνα με το ελληνορθόδοξο τυπικό,¹⁶ που αποτελεί μάλιστα σήμερα το περισσότερο προβαλλόμενο τουριστικό αξιοθέατο της περιοχής,¹⁷ χαρακτηριζόμενο ως μια «εξωτική ανατολίτικη όαση» στην καρδιά της Ιταλίας.¹⁸ Είναι προφανές λοιπόν ότι πλήθος στοιχείων επι-

15. Η Elisabetta Farnese (1692-1766), ανηψιά και διάδοχος του Francesco Farnese, Δούκα της Πάρμας, σύζυγος (1714) του βασιλιά Φιλίππου Ε΄ της Ισπανίας, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα ιταλικά αλλά και τα ισπανικά πολιτικά πράγματα του 18ου αιώνα.

16. Το οποίο προσδιορίζεται ποικιλοτρόπως στην ιταλική βιβλιογραφία: rito greco-bizantino, rito ortodosso greco-orientale, tipikon di Costantinopoli in lingua greca, rito greco, liturgico bizantino, rituali della liturgia di San Giovanni Crisostomo κ.τ.λ.

17. Σε συνδυασμό με την προβολή και των τοπικών παραδοσιακών ενδυμασιών, «costumi tradizionali, estremamente caratteristici perché originari e affini a quelli epiroti».

18. Οι πληροφορίες για την Villa Badessa προέρχονται κυρίως από τη μονογραφία του εφημέριου του χωριού Lino Bellizzi, *Villa Badessa – Oasi orientale in Abruzzo*, πρόλογος Giuseppino Mincione, εκδ. Tracce, Pescara, 1994.

βεβαιώνουν, όχι μόνο στον πυρήνα της αλλά και σε αρκετές λεπτομέρειές της, την ιστορία που διηγήθηκε το 1875 ο De Martinio στον Έλληνα πρόξενο της Ancona. Επιπλέον, όπως διαπιστώσαμε κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας στην Αλβανία το 1992, η υπόθεση της μετανάστευσης στην Ιταλία είναι γνωστή στους σημερινούς κατοίκους του Πικέρνη, οι οποίοι και έχουν αποκαταστήσει επαφή με τους Ιταλούς ομογενείς τους κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα.

Την εποχή που τέθηκε το ζήτημα της εγκατάστασης των περιών ο λόγος Ιταλοαλβανών, στην Ελλάδα βρισκόταν σε εξέλιξη μια σημαντική αγροτική μεταρρύθμιση, η διανομή της εθνικής γης, βάσει των σχετικών νόμων ΥΛΑ΄ του 1871 και ΥΠΓ΄ του 1873 που είχαν προωθήσει αντίστοιχα οι κυβερνήσεις Κουμουνδούρου και Δεληγεώργη. Από τη διανομή είχαν εξαιρεθεί ορισμένες γαίες για λόγους δημοσίου συμφέροντος, μεταξύ των οποίων επελέγη η έκταση που παραχωρήθηκε τελικώς στους αιτούντες κατοίκους της Badessa. Η κίνηση για τη δημιουργία του περιού ο λόγος οικισμού αποτελούσε άραγε τη μεμονωμένη ανταπόκριση του Ελληνικού κράτους στο συγκινητικό αίτημα των εξ Ιταλίας ομοδοξών, ή εντασσόταν σε μια ευρύτερη σύλληψη; Είναι γνωστό ότι το όραμα του λεγόμενου εποικισμού απασχολούσε τους ιδύνοντες από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας του Ελληνικού κράτους, και αποτελούσε άλλωστε στερεότυπο εντασσόμενο στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής. Πλην των δυτικοευρωπαϊκών «αποικιών» που είχαν σχεδιαστεί, είχε προταθεί και η κατά τόπους εγκατάσταση Ελλήνων από τουρκοκρατούμενες περιοχές, Αλβανών κ.ά. Τα εποικιστικά αυτά σχέδια δεν πραγματοποιήθηκαν, στο βαθμό τουλάχιστον που επιδίωκαν οι εμπνευστές τους και, πάντως, κατά την εξεταζόμενη περίοδο βρίσκονταν ήδη σε μακρόχρονη ύφεση. Κάποιοι διείδαν, τη δεδομένη στιγμή στη συγκεκριμένη ενέργεια, την ανταπόκριση «προς είδος τι μεταναστευτικού ρεύματος», και πρότειναν τη λήψη περαιτέρω κυβερνητικών μέτρων για την έλξη ξένων εποίκων.¹⁹ Το 1873 είχε υποβληθεί στον Έλληνα πρόξενο στη Βηρυττό αίτημα των ελληνορδο-

19. Βλ. ανυπόγραφο άρθρο στο εκδιδόμενο από τον Αριστείδη Κ. Οικονόμου περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησης* 5/1877-1878, σ. 178-180. Αλλά και ο Κ. Χ. Βάμβας, ό.π., θεωρεί την μαζική μετανάστευση ελληνοφώνων και αλβανοφώνων από την Ιταλία «έργον δυνάμενον πολλαχώς να αποθή λίαν ωφέλιμον δια την Ελλάδα· καθότι και πολλαί εθνικαί γαίαι άγονοί μέχρι σήμερον και άκαρποι ένεκεν ελλείψεως εργατικών χειρών, δέλουσι μεταβληθή εις προσοδοφόρους αγρούς» κ.τ.λ.

δόξων κατοίκων ενός χωριού του «Λιβανίου Όρους» να μετεγκατασταθούν στην Ελλάδα.²⁰ Μη διασταυρούμενη επί του παρόντος πληροφορία αναφέρεται και σε άλλες σχετικές αιτήσεις μετανάστευσης των κατοίκων ελληνοφώνων χωριών από τις περιοχές του Lecce και του Brindisi,²¹ ενώ την ίδια περίοδο ο Έλληνας πρέσβυς στην Πετρούπολη διαβίβασε ανάλογο αίτημα 199 «ελληνορωσικών οικογενειών» από τη Μεσημβρινή Ρωσία.²² Αλλά και το 1882, υπήρξε ανεπιτυχής προσπάθεια προσέλκυσης Σικελών αποίκων.²³ Οι πληροφορίες αυτές ενισχύουν την υπόθεση ότι στη συγκεκριμένη συγκυρία παρατηρείται κάποια πύκνωση του φαινομένου, στις περισσότερες όμως περιπτώσεις οι σχετικές κινήσεις εξαντλήθηκαν στις προθέσεις.

Στην περιοχή του δήμου Βουπρασιών είχαν εξαιρεθεί από την διανομή, με το από 16 Ιουνίου 1875 Βασιλικό Διάταγμα, ορισμένες εθνικές γαίες «καθό χρήσιμοι προς δημοσίους σκοπούς». Είχε προηγηθεί, τρεις μήνες νωρίτερα, η αίτηση των περί τον De Martinio στον Έλληνα πρόξενο της Ancona, χωρίς εν τούτοις να τεκμηριώνεται ρητά η άμεση σχέση μεταξύ των δυο γεγονότων, σχέση που θεωρώ πάντως εξαιρετικά πιθανή. Το σχετικό διάταγμα προσυπέγραφε ο βουλευτής Καλαβρύτων Αθανάσιος Γ. Πετιμεζάς, τότε υπουργός Οικονομικών στην πρώτη κυβέρνηση του Χαριλάου Τρικούπη. Μεσολάβησε ενάμιση χρόνος, με σημαντικότερες πολιτικές εξελίξεις τις εκλογές του Ιουλίου 1875, την παραίτηση Τρικούπη και το σχηματισμό κυβέρνησης από τον Κουμουνδούρο. Στο διάστημα αυτό, ο Δουρούτης με τον De Martinio έφεραν εις πέρας την όλη προσπάθεια οργάνωσης της μετανάστευσης, αντιμετωπίζοντας τα ποικίλα διαδικαστικά προβλήματα που έπρεπε να επιλυθούν: διαγραφή των μεταναστών από τα ιταλικά δημοτολόγια, έκδοση ελληνικών διαβατηρίων, πώληση των περιουσιακών τους στοιχείων κ.τ.λ.²⁴

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, οι Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και Σωτήριος Σωτηρόπουλος, ο πρώτος με την ιδιότητά του ως υπουργός

20. Εμμ. Πρωτοψάλτης, «Πρόσφυγες κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν», π. *Νέα Εστία* 44/1948, σ. 1156.

21. Κ. Χ. Βάμβας, *ό.π.*, σ. 25-26. Στην αναφερόμενη περιοχή υπάρχουν πράγματι εννέα Γκρικοσαλεντίνικα χωριά (Calimera, Castrignano dei Greci, Corigliano d'Otranto, Martano, Martignano, Melpignano, Soleto, Sternatia και Zolino), όπου ομιλείται ακόμη η ομώνυμη διάλεκτος.

22. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *ό.π.*, σ. 1156.

23. Βλ. π. *Παρνασσός* 6/1882, σ. 961.

24. Κ. Χ. Βάμβας, *ό.π.*, σ. 25· *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, *ό.π.*, σ. 305.

των Εσωτερικών και ο δεύτερος ως υπουργός των Οικονομικών, εισάγουν κατά τη συνεδρίαση της 17ης Νοεμβρίου 1876, όπως αναφέραμε στην αρχή, το σχετικό νομοσχέδιο στη Βουλή, η οποία το κήρυξε κατεπείγον και το δέχθηκε αυθημερόν σε πρώτη ανάγνωση. Ακολούθησε την επομένη η δεύτερη και την μεθεπομένη η τρίτη ανάγνωση, ενώ μεσολάβησε (18 Νοεμβρίου) παραίτηση της κυβέρνησης και σχηματισμός νέας υπό τον Δεληγεώργη. Εν τούτοις, εν μέσω της κυβερνητικής κρίσης, ο νόμος ψηφίστηκε (19 Νοεμβρίου) και αφού υπεγράφη από τον βασιλέα Γεώργιο (13 Δεκεμβρίου), δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 14 Δεκεμβρίου 1876, με τα στοιχεία ΦΠΑ'.

Η σπουδή αυτή, πέραν του ότι υπογραμμίζει τη διακομματική συναίνεση επί του εγχειρήματος, αιτιολογείται ενδεχομένως και από το ότι, ως φαίνεται, οι πρώτοι μετανάστες είχαν ήδη φθάσει στην Πάτρα. Αξιοσημείωτο ρόλο στην κοινοβουλευτική διεκπεραίωση του ζητήματος διαδραμάτισε ο Αθανάσιος Γ. Πετιμεζάς, ενήμερος των όλων εγχειρήματος. Σύμφωνα με τροποποίηση την οποία πρότεινε και έγινε δεκτή, αυξήθηκε από 20 σε 30 στρέμματα η παραχωρούμενη σε κάθε οικογένεια έκταση, ενώ παράλληλα προσπάθησε να κάμψει τους εν γένει δισταγμούς κάποιων βουλευτών. Το γεγονός ότι, όπως είδαμε προηγουμένως, επί υπουργίας του είχε εξαιρεθεί η περιοχή της διανομής, ενισχύει την πεποίθησή μου ότι η πράξη εκείνη συνδεόταν ήδη εξ αρχής με τη συγκεκριμένη υπόθεση.

Οι εθνικές γαίες που είχαν εξαιρεθεί με το ΒΔ του Ιουνίου 1875 από τη διανομή, βρίσκονταν «εν τη περιφέρεια των χωρίων Ψάρι, Καπελέτου και Μάζι και εν ταις θέσεσι Βάρδα Καπελετέικο και Ψαρέικο».²⁵ Ο νόμος που ψηφίστηκε από την Βουλή ένα χρόνο αργότερα, προσδιόριζε ειδικότερα ότι για τον συνοικισμό των «αλλοδαπών», θα παραχωρηθεί εθνική γη από την παραπάνω και δη «κατά την θέσιν Ταβέρνα». Η περιοχή αυτή βρίσκεται στα βόρεια της πεδιάδας της Γαστούνης, της μεγαλύτερης της τότε Ελλάδας, σε λιγότερη των 10 χλμ. απόσταση από τη θάλασσα, ή μάλλον από τη λιμνοθάλασσα Κοτύχι και τη θαλτώδη παραλιακή ζώνη που εκτείνεται κατά μήκος των βορειοδυτικών ακτών της Πελοποννήσου. Τα τρία χωριά που αναφέρονται στο διάταγμα, έχουν ήδη μια μακρά ιστορία. Η συγκρότησή τους ανάγεται στις αρχές του 15ου αιώνα και σχετίζεται κατά σύμπτωση με μια άλλη μετανά-

25. Φ.Ε.Κ. 44/8 Ιουλίου 1875.

στευση Αλβανών χριστιανών, την οποία γνωρίζουμε αρκετά καλά. Πρόκειται για τους περίφημους δέκα χιλιάδες Αλβανούς που εμφανίστηκαν στον Ισθμό της Κορίνθου το 1404/1405 και εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο με την άδεια του δεσπότη Θεόδωρου Παλαιολόγου.²⁶ Το Ψάρι και το Μάζι (σημερ. Άνω Κουρτέσιον) αναφέρονται σε οθωμανικό τιμαριωτικό κατάστιχο του 1461/1462 ως κατοικούμενα από Αλβανούς, ενώ του Καπελέτου αναφέρεται ως *meztaa* (καλλιεργήσιμη γη χωρίς μόνιμους κατοίκους) που ανήκει στο ίδιο τιμάριο με το Ψάρι.²⁷ το 1700 όμως έχει ήδη εξελιχθεί σε μόνιμο οικισμό.

Αλβανόφωνα χωριά βρισκόνταν εξ άλλου αρκετά σε όλη την περιοχή, τουλάχιστον δεκαεπτά σε ακτίνα 20 χλμ.²⁸ Στα μέσα της δεκαετίας του 1870, το Ψάρι είχε περί τους 400 κατοίκους, 300 του Καπελέτου και 100 το Μάζι. Και τα τρία χωριά ανήκαν, όπως αναφέρθηκε ήδη, στο δήμο Βουπρασιών, ο οποίος εκτεινόταν στα όρια της επαρχίας Ηλείας με εκείνη των Πατρών και περιλάμβανε συνολικά 23 χωριά, 5 από τα οποία ανήκουν σήμερα στο νομό Αχαΐας. Ο συνολικός πληθυσμός του δήμου ανερχόταν σε 4.000 άτομα.²⁹ Οι συγκεκριμένες περιφέρειες που σημειώνονται στο διάταγμα (Βάρδα Καπελετέικο και Ψαρέικο) είναι δυσκολότερο να εντοπιστούν με ακρίβεια. Οικισμός με το όνομα Βάρδα εμφανίζεται επισήμως μόλις το 1912, σε απόσταση 5 χλμ. ΒΒΔ του Καπελέτου και 3 χλμ. ΒΔ από το Ψάρι. Πρόκειται για έναν δυναμικό οικισμό που παρουσίασε από νωρίς μια γοργή ανάπτυξη και σήμερα έχει εξελιχθεί σε μια κωμόπολη δυόμισι χιλιάδων κατοίκων, τη μεγαλύτερη της περιοχής. Είναι πολύ πιθανόν να συνδέεται με την περιοχή Βάρδα Καπελετέικο του 1875.³⁰ Γνωρίζουμε ακόμη λιγότερα αυτή τη

26. Για μια κριτική σύνοψη του ζητήματος, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 68-85.

27. Β. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 217-224· πρώτη δημοσίευση από τους P. Assenova – R. Stojkov – Th. Kacori στο π. *Annuaire de l'Université de Sofia-Faculté des Philologies Slaves* 68/1975, σ. 213-297. Η ταύτιση των τοπωνυμίων με ευθύνη δική μου.

28. Πρόκειται, εκτός από τα τρία που προαναφέραμε, για τα χωριά Κώμη, Καγκάδι, Κράλι (σημερ. Άγιος Νικόλαος Κράλης), Σπάτα (σημερ. Άγιος Νικόλαος Σπάτων), Μαλίκι (σημερ. Νησί), Μιχόι, Καζνέσι (σημερ. Αγία Μαρίνα), Κουμπουδέκρα (σημερ. Δάφνη), Σίμιζα, Κόκλα (σημερ. Πηγάδι), Μαρκόπουλο, Καρδιοκαύτι και Σούβαρδο (σημερ. Ελαιότοπος). Οι ταυτίσεις των οικισμών από το κατάστιχο του 1461/1462 με δική μου ευθύνη.

29. Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός 1879*, Αθήνα 1881, σ. 55-56.

30. Στο κατάστιχο του 1461/1462 σημειώνεται αλβανικός οικισμός Bardi Zoga, ο

στιγμή για τη δέση Ψαρέικο, αν και η σχέση του τοπωνυμίου με τον οικισμό Ψάρι δεν αποκλείεται, χωρίς όμως και να σημαίνει ότι υπάρχει άμεση γεωγραφική γειτνίαση. Η εν συνεχεία ίδρυση σχολείου, με πρωτοβουλία του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» όπως θα δούμε παρακάτω, «εις Μανολάδα της Ηλείας παρά τοις εκεί εξ Ιταλίας αποίκους», θα δικαιολογούσε την εκδοχή της περιφέρειας Βάρδα, που βρίσκεται σε απόσταση 2,5 χιλιομέτρων ΝΑ της Μανολάδας.

Η συγκεκριμένη «δέσις Ταβέρνα», τοπωνύμιο που συνδέεται με τόπο αποθήκευσης κρασιού, μας είναι επίσης άγνωστη από τις προγενέστερες πηγές. Η κατοπινή (1884) μεταφορά του σχολείου του νέου οικισμού στου Καπελέτου, αλλά και η εν συνεχεία (1912) υπαγωγή του στην κοινότητα Καπελέτου, σε συνδυασμό με τα προηγούμενα, μας ωθεί να τοποθετήσουμε το συνοικισμό των προσφύγων νοτίως των οικισμών Βάρδα και Ψάρι –που το 1912 υπήχθησαν στην κοινότητα Βουπρασιού– και βορείως του οικισμού Καπελέτου, εντός των διοικητικών ορίων της σημερινής ομώνυμης κοινότητας.³¹

Οι πρώτοι μετανάστες από τη Badessa έφθασαν στο λιμάνι της Πάτρας το φθινόπωρο του 1876. Ήταν δεκατρείς οικογένειες, από τις σαρανταδύο που είχαν εκδηλώσει ενδιαφέρον. Πατώντας το ελληνικό έδαφος, ήρθαν σε μια πρώτη επαφή με το Ελληνικό κράτος: «δυστυχώς δεν υπήρξε πολύ ενθαρρυντική η υποδοχή ης έτυχον παρά των αρχών και των ιδιωτών, εγκαταλειψάντων αυτούς εις την τύχην των».³² Εν πάση περιπτώσει, τα όποια προβλήματα και δυσλειτουργίες παρακάμφθηκαν, ο σχετικός νόμος δημοσιεύτηκε στις 14 Δεκεμβρίου, και οι μετανάστες προωδήθηκαν στη νέα τους πατρίδα.

Τον Ιανουάριο του 1877 είχε αρχίσει η οικοδόμηση του συνοικισμού. Σε κάθε οικογένεια το Δημόσιο παραχώρησε, βάσει του ιδρυτικού

οποίος δεν έχει ταυτιστεί. Εν τούτοις στην περιοχή που μας ενδιαφέρει εμφανίζεται στην βενετική απογραφή του 1700 οικισμός Zonga, ο οποίος επιδιώνει ως σήμερα (Μέλισσα) και βρίσκεται σε απόσταση 10 χλμ. περίπου ΝΑ του Καπελέτου. Στο κατάστιχο του 15ου αι. εμφανίζεται βέβαια και οικισμός ονόματι Zoga, τον οποίο όμως προτείνω να ταυτίσουμε με τον Ζόγα της επαρχίας Πατρών, που βρίσκεται δίπλα στο Laloussi (σημερ. Σταροχώρι) του ίδιου τιμαρίου.

31. Με επιφύλαξη, δεδομένου ότι η κοινότητα Καπελέτου περιλάμβανε αρχικά και άλλους τέσσερις οικισμούς, οι οποίοι στη συνέχεια συγχωνεύθηκαν στις κοινότητες Ζόγκας (σημερ. Μελίσσης) και Μάξι (σημερ. Κουρτεσίου)· βλ. Ι. Ε. Νουχάκης, *Ελληνική Χωρογραφία*, Αθήνα 1901, σ. 582.

32. Κ. Χ. Βάμβας, *ό.π.*, σ. 25.

νόμου, 400 δραχμές για την ανέγερση της κατοικίας της. Ταυτόχρονα διορίστηκε και μηχανικός, ο Σ. Σωτηριάδης, για να παράσχει την απαραίτητη τεχνική υποστήριξη.

Η έκταση της νέας εγκατάστασης –οικισμού και αγροτικής γης– μπορεί να εκτιμηθεί με κάποια προσέγγιση. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο, κάθε οικογένεια θα αποκτούσε τριάντα στρέμματα, αναπαλλοτρίωτα επί 5 χρόνια από την παραχώρησή τους. Η γη αυτή θα επανερχόταν στην κυριότητα του δημοσίου, χωρίς αποζημίωση για τις τυχόν βελτιώσεις, αν κάποια οικογένεια εγκατέλειπε τον οικισμό προ της παρόδου της πενταετίας. Σε ερώτηση βουλευτού κατά τη συζήτηση της 19ης Νοεμβρίου 1876, περί της όλης έκτασης, δόθηκε η απάντηση ότι, ακριβώς, η έκταση θα ήταν συνάρτηση του αριθμού των οικογενειών, για τις οποίες εκφράστηκε η ελπίδα ότι θα είναι «πολλοί».³³ Σύμφωνα με την αρχική εκτίμηση επρόκειτο για 42 οικογένειες, συνεπώς η πρόβλεψη αφορούσε 1.260 στρέμματα, στα οποία πρέπει να προστεθούν και 600 τετρ. μ. κοινόχρηστης γης, για τις δημοτικές λειτουργίες και ανάγκες, συνολικά δηλαδή 1,3 τετρ. χλμ. περίπου. Για να εκτιμηθεί κάπως η έκταση αυτή, να σημειώσουμε ότι σήμερα η κοινότητα Καπελέτου, λ.χ., καταλαμβάνει έκταση 22 τετρ. χλμ. Είναι όμως αμφίβολο αν έφθασαν ποτέ οι 42 οικογένειες. Όπως είδαμε, αρχικά έφθασαν 13, ενώ οι υπόλοιπες περίμεναν τον προσδιορισμό των γαιών και τη διευθέτηση των λοιπών εκκρεμοτήτων. Τρία χρόνια αργότερα, στο ξενίδ της ανάπτυξής του (βλ. συνημ. πίνακα), ο οικισμός είχε 71 κατοίκους, 39 άνδρες και 32 γυναίκες. Στην πιθανότερη περίπτωση, με τους συνήθεις μέσους όρους της εποχής, αυτός ο πληθυσμός δεν μπορεί να ξεπερνούσε τις 14 με 18 οικογένειες. Είναι συνεπώς εύλογο να υποθέσουμε ότι ο αρχικός πυρήνας των 13 οικογενειών υπήρξε και ο τελικός. Σ' αυτή την περίπτωση, η έκταση του οικισμού δεν πρέπει να ξεπέρασε το μισό τετραγωνικό χιλιόμετρο.

Το όλο εγχείρημα προκάλεσε ευθύς εξ αρχής το έντονο ενδιαφέρον του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Προηγήθηκε η ενδουσιώδης διάλεξη του Κ. Χ. Βάμβα στην αίθουσα του Συλλόγου (10 Δεκεμβρίου 1876) και εν συνεχεία η συγκρότηση επιτροπής από τον ομιλητή και τους Γ. Μάνο, Εμμ. Δραγούμη και Ν. Δ. Λεβίδη. Η επιτροπή συνέταξε ψήφισμα γεγνημένο δεκτό την 22α Δεκεμβρίου, σύμφωνα με το οποίο

33. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σ. 304.

αποφασίστηκε η σύσταση Σχολής απόρων παιδών στη νεότευκτη «αποικία», με στόχο τον ταχύ εξελληνισμό των νεαρών «Ελληνοαλβανών»,³⁴ και στη θέση του δασκάλου διορίστηκε ο ιερέας Γρηγόριος Βισκόντης.³⁵ Επρόκειτο για μια αξιοσημείωτη ενέργεια, αν λάβει κανείς υπ' όψη του ότι το ποσοστό αγραμμάτων στον περιβάλλοντα πληθυσμό του δήμου Βουπρασίων, έφθανε το 92%, μόλις δε το 19% των αγοριών σχολικής ηλικίας παρακολουθούσαν μαθήματα – και κανένα κορίτσι.³⁶ Η σχολή τελικά τέθηκε σε λειτουργία μόλις δυο χρόνια αργότερα, το 1879, με ενέργειες των Κ. Βάμβα και Γ. Δουρούτη που μετέβησαν επί τόπου, ενώ στη θέση του διδασκάλου τοποθετήθηκε, αντί του Βισκόντη, ο επίσης ιερέας Παπαγεώργιος,³⁷ το δε Υπουργείο της Δημοσίας Εκπαιδύσεως παραχώρησε τα απαραίτητα υλικά προς κατασκευή θρανίων και ανέγερση παραπήγματος.³⁸ Ταυτοχρόνως, η αντιπροσωπεία του Φιλολογικού Συλλόγου, «συνενηνοηθείσα μετά των προϊσταμένων» της αποικίας, ανέλαβε να βαπτίσει τον νεογέννητο οικισμό. Δοθέντος ότι οι «εις Ιταλίαν εξ Ηπείρου καταφυγόντες Ελληνοαλβανοί ωρμήθησαν το πλείστον εκ του ηπειρωτικού χωρίου Πικέρνη», η Εφορία του Συλλόγου έδωσε στον νεογέννητο οικισμό το όνομα Νέα Πικέρνη,³⁹ το οποίο και επικυρώθηκε με Βασιλικό Διάταγμα.⁴⁰ Στο σημείο αυτό λανθάνει μια ένδειξη: «ως επί το πλείστον», συνεπώς όχι στο σύνολό τους, οι μετανάστες κατάγονταν από του Πικέρνη.

Παρά την κινητοποίηση που οδήγησε στη γέννησή της και τις υψηλές υιοθεσίες που την συνόδευσαν στα πρώτα της βήματα, η Νέα Πικέρνη υπήρξε από τους πλέον βραχύβιους οικισμούς της νεότερης Ελλάδας. Ενώ, όπως αναφέρθηκε ήδη, το 1879 είχε 71 κατοίκους, δέκα χρόνια αργότερα είχαν απομείνει μόλις 11· στην πραγματικότητα το χρονικό διάστημα υπήρξε ακόμα βραχύτερο. Ήδη το 1881 ενέσκηψε στον οικισμό επιδημία «εγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδος», εξαιτίας της οποίας πέθαναν σε διάστημα λίγων ημερών 27 άποικοι,⁴¹ ενώ οι περισ-

34. Βλ. π. *Παρνασσός* 1/1877, σ. 26-27.

35. *Ό.π.*, σ. 74.

36. Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός 1879*, Αθήνα 1881, σ. 60, 114-115.

37. Βλ. π. *Παρνασσός* 3/1879, σ. 474.

38. *Ό.π.*, σ. 802.

39. *Ό.π.*, σ. 626.

40. *Ό.π.*, σ. 898.

41. Με ενέργειες του «Παρνασσού» στάλθηκε γιατρός από την Πάτρα με φάρμα-

σότεροι από τους υπόλοιπους «διεσκορπίσθησαν τήδε κακείσε», σε σημείο που ο «Παρνασσός» ανακοίνωσε ότι η σχολή του «έπαυσε ούσα Σχολή των εξ Ιταλίας Ελληνοαλβανών, διότι η αποικία αυτή σχεδόν διελύθη», και παρέμεινε ως διδακτήριο «των πέριξ χωρίων», αργότερα δε μεταφέρθηκε, όπως σημειώσαμε ήδη, στου Καπελέτου, «αιτήσαι των κατοίκων». ⁴² Το γεγονός που εμφανίζεται στο σημείο αυτό ως αιτία διάλυσης του οικισμού, είναι μεν σοβαρό, αλλά πρέπει να συνεκτιμηθεί εντός ενός ευρύτερου πλαισίου. Ο βαθμός στον οποίο μια ανάλογη επιδημία είναι δυνατόν να κλονίσει έναν πληθυσμό εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Στην περίπτωση της Νέας Πικέρνης έχουμε απώλειες της τάξης του 38% (27 στους 71), ποσοστό αρκετά υψηλό, υπάρχουν όμως οικισμοί που επιβίωσαν με ολιγομελέστερο πυρήνα – όχι βέβαια κάτω από ένα ελάχιστο επίπεδο που επέτρεπε την αναπαραγωγή τους. Από τους 44 αποίκους που επιβίωσαν –αν τα στοιχεία μας είναι ακριβή– οι 33 διασκορπίστηκαν «τήδε κακείσε», συνεπώς το αίτιο δεν μπορεί να ήταν αποκλειστικά η επιδημία, τουλάχιστον όχι στο βαθμό που να δικαιολογεί μιαν οριστική αναχώρηση.

Δεκαοκτώ χρόνια αργότερα, σε ένα άρθρο όπου παρεπιμπτόντως αναφέρεται η περίπτωση της Νέας Πικέρνης, ο συγγραφέας σημειώνει απερίφραστα έναν διαφορετικό λόγο αποτυχίας του εγχειρήματος: «Αλλ' ουκ ηυδοκίμησε διά την καταδρομήν των περιοίκων Ηλείας η κόμη αυτή». ⁴³ Η φράση αυτή θίγει, κατά τη γνώμη μου, το ουσιαστικό ζήτημα: την αδυναμία ενσωμάτωσης του μοσχεύματος στον τοπικό κορμό, ο οποίος ανέπτυξε σοβαρά αντισώματα. Ήδη κατά τη διάρκεια της κοινοβουλευτικής συζήτησης της 19ης Νοεμβρίου 1876 υπήρξε λογομαχία μεταξύ του υπουργού των Οικονομικών Σωτ. Σωτηρόπουλου και του βουλευτού Ηλείας Κρεστενίτη, καθώς ο τελευταίος υπερασπίστηκε τα δικαιώματα των κατοίκων της περιοχής που κατείχαν *de facto* τις εξαιρούμενες εκτάσεις και διεκδικούσαν το δικαίωμα να τις δηλώσουν, βάσει του σχετικού περί διανομής νόμου, ώστε να περιέλθουν στην κυριότητά τους:

κα, ενώ ο ίδιος ο Σύλλογος διέθεσε έκτακτη βοήθεια 300 δραχμών· βλ. π. *Παρνασσός* 5/1881, σ. 186.

42. Βλ. π. *Παρνασσός* 6/1882, σ. 960 και 8/1884, σ. 731.

43. Αθ. Πετρίδης, «Η Χειμάρρα της Ηπείρου και τα αρχαία προνόμια αυτής», π. *Ελληνισμός* 2/1899, σ. 500.

«ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ: Αφού εξηρέθησαν δια διατάγματος, δεν επιτρέπεται να δηλωθούν αι γαίαι αύται.

ΚΡΕΣΤΕΝΙΤΗΣ: Και εάν εδηλώθησαν;

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ: Κακώς εδηλώθησαν. Μ' όλα ταύτα, κατά την εφαρμογή η κυβέρνησις θα φροντίση να συμβιβάση τα συμφέροντα των αποίκων μετά των συμφερόντων των παλαιών κατοίκων, εάν τώντι κατέχουν γαίας εις την περιφέρειαν αυτήν».⁴⁴

Το χαμηλών τόνων κοινοβουλευτικό επεισόδιο έληξε εκεί, αλλά το πρόβλημα είχε με σαφήνεια διατυπωθεί. Ο επιδιωκόμενος «συμβιβασμός των συμφερόντων» δεν ήταν βεβαίως μια εύκολη υπόθεση, και η υποδοχή των «ξένων» από τους αγρότες της πελοποννησιακής υπαίθρου, δεν είναι σίγουρο ότι αντλούσε το ύφος της από την εμπνευσμένη οικονομολογική σκέψη των πολιτικών εκσυγχρονιστών ή τον ρομαντικό ιδεαλισμό των θαμώνων του «Παρνασσού». Στο περιθώριο των εφημερίδων της εποχής διασώζεται υπόκωφος ο απόηχος του δράματος: «Αφίχθη εξ Αθηνών ο κ. Δ. Λάτας, ο γνωστός ιεροκήρυξ, αναχωρεί δε το προς εσπέρας και μεταβαίνει εις Μανολάδαν, όπου αποστέλλεται υπό της Κυβερνήσεως ίνα πνευματικώ τω τρόπω συμβιβάση τας ατελευτήτους διαφωνίας και έριδας των επ' εσχάτων απωκισθέντων εκεί Ιταλών και των αρχαίων κατοίκων».⁴⁵

Στο σημείο αυτό, μια προσέγγιση από την πλευρά της «εθνοπολιτισμικής» σχολής, θα έδινε ενδεχομένως στους αποίκους κάποιες ελπίδες, δεδομένης της σύμπτωσης ότι εγκαταστάθηκαν σε μια περιοχή κατοικούμενη ήδη σε μεγάλο βαθμό, όπως αναφέραμε πρωτύτερα, από Αρβανίτες. Μια τέτοια όμως εκτίμηση θα ήταν άτοπη, καθώς θα επιχειρούσε να χρησιμοποιήσει προσδιορισμένες ιστορικά έννοιες ως εάν ήσαν σταθερές συνιστώσες της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Συγκεκριμένα, το να υπέθετε κάποιος ότι οι ομάδες που εγκατέλειψαν τον αλβανικό χώρο στα τέλη του προεθνικού 14ου αιώνα και εγκαταστάθηκαν στην βορειοδυτική Πελοπόννησο θα διέκριναν στα τέλη του 19ου αιώνα, μισή χιλιετία αργότερα, κάποιας μορφής εθνική ή άλλη συγγένεια στους εξ Ιταλίας, αλβανικής έστω καταγωγής, μετανάστες που

44. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σ. 304-305.

45. Εφημ. *Φορολογούμενος Πατρών*, 17.2.1878· βλ. και Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Ιταλιώται», *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών*, 2η έκδοση, Πάτρα 1980, σ. 168.

έρχονταν, «ξένοι» αυτοί, να τους πάρουν, αυτών των και επισήμως πλέον από 50ετίας Ελλήνων, τη γη «τους», θα έδειχνε απλώς μια ρομαντική και ανιστόρητη προσέγγιση του φαινομένου διαμόρφωσης των εθνικών συνειδήσεων.⁴⁶

Αν και καίρια τραυματισμένη και υπονομευμένη, η Νέα Πικέρνη δεν παρέδωσε αμέσως το πνεύμα· τυπικά μάλιστα διπλασιάστηκε, καταγράφοντας 22 κατοίκους το 1896, χωρίς εντούτοις να ανακοπεί η μη αναστρέψιμη διαδικασία της φθοράς. Για τελευταία φορά εμφανίζεται στο ΒΔ της 18ης Αυγούστου 1912, βάσει του οποίου υπήχθη, όπως σημειώσαμε ήδη, στην νεοπαγή κοινότητα Καπελέτου. Απουσιάζει από την απογραφή του 1920, συνεπώς η οριστική της συρρίκνωση πραγματοποιήθηκε στο διάστημα των οκτώ ετών που μεσολάβησαν.⁴⁷

Οι σημερινοί κάτοικοι της αλβανικής Πικέρνης γνωρίζουν την υπόθεση της προς Ιταλία μετανάστευσης του 18ου αιώνα, οι δε κάτοικοι της Villa Badessa διατηρούν τη μνήμη της εκείθεν καταγωγής τους. Τι έχει όμως απομείνει από την περιπέτεια της Νέας Πικέρνης; Κανένα τοπωνύμιο ή μικροτοπωνύμιο που να θυμίζει τον βραχύβιο οικισμό του Δήμου Βουπρασιών δεν εντοπίζεται στους λεπτομερείς χάρτες της περιοχής.⁴⁸ Κανείς από τους ερωτηθέντες κατοίκους του Καπελέτου, σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1989, δεν είχε ακούσει περί «Νέας Πικέρνης» ή Αλβανών μεταναστών. Μόνον όταν τέθηκε η –ορθότερη βέβαια– ερώτηση περί Ιταλών μεταναστών, οι ερωτώμενοι επισήμαναν την ύπαρξη άλλοτε κατοικημένης περιοχής γνωστής ως «τα Ιταλικά», την οποία όμως δεν μπόρεσαν να προσδιορίσουν γεωγραφικά με απόλυτη ακρίβεια, ενώ πρόσδεσαν ότι οι περί ων ο λόγος Ιταλοί, «χάθηκαν στα χρόνια της μεγάλης γρίπης».

Η αναφορά στην παγκόσμια επιδημία ισπανικής γρίπης του 1918-1919, η οποία λέγεται ότι προκάλεσε περισσότερα θύματα από τον ίδιο τον Μεγάλο Πόλεμο, και που μόνο στην Ελλάδα υπολογίζεται ότι

46. Πρόσφατο περιστατικό δείχνει ανάγλυφα του λόγου το αληθές: η πρώτη εκ των κάτω οργανωμένη κακοποίηση Αλβανών στη σημερινή Ελλάδα επιχειρήθηκε από κατοίκους του Αρβανίτικου χωριού Κρικεκούκι (σημ. Ερυθρές) της Αττικής· βλ. εφημ. *Ελευθεροτυπία*, 21.5.1993.

47. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

48. Αναφέρομαι εδώ στα φύλλα «Νέα Μανολάς» και «Αμαλιάς» σε κλίμακα 1:50.000 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, εκδ. 1976.

έστειλε στον τάφο 200.000 άτομα,⁴⁹ θα ερμήνευε ιδανικά την εξαφάνιση της ολιγάριθμης ήδη ομάδας των Νεοπικερνιωτών μεταξύ των ετών 1912-1920.

Η δυσπροσαρμοστικότητα και η εύδραυστη αντοχή τους στις συνθήκες της νέας τους πατρίδας που, ως μην το ξεχνάμε, δεν ήταν παρά μια θαλτώδης παραλιακή ζώνη, είχε δειχθεί κιόλας από τα πρώτα χρόνια. Δεν αποκλείεται βέβαια η πληροφορία αυτή να αποτελεί έναν αναχρονισμό, όπου η παλαιότερη ανάμνηση της επιδημίας του 1881 προσαρμόστηκε στην σχετικά πιο πρόσφατη και σοβαρότερη εκείνης του 1918-1919. Σε γενικές γραμμές, κατά την επίσκεψη στον οικισμό του Καπελέτου, παρατηρήθηκε δυσθυμία των ερωτωμένων, αφ' ης στιγμής αντιλήφθηκαν ότι η έρευνα αφορούσε στους «Ιταλούς». Την δυσθυμία αυτή ερμήνευσαν τελικά οι ίδιοι ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι ο τελευταίος επιβιώσας έποικος συνεργάστηκε με τις ιταλικές κατοχικές αρχές κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου.

49. Στην Ιταλία οι θάνατοι έφθασαν τους 274.000, στη Γερμανία 187.000, στο Ηνωμένο Βασίλειο 112.000, στην Ισπανία 147.000 και στη Γαλλία πάνω από 91.000, μόνο στο διάστημα μεταξύ Σεπτεμβρίου και Δεκεμβρίου 1918. Πολλοί μελετητές άλλωστε συσχετίζουν την επιδημία αυτή με τον ίδιο τον πόλεμο και τις συνέπειές του: ο κάματος των πολεμιστών, η αδυναμία των υποσιτισμένων πληθυσμών, η εξαθλίωση των κρατουμένων στα στρατόπεδα δημιούργησαν το πρόσφορο πεδίο εξάπλωσης της ασθένειας· ειδικότερα στην Ελλάδα, ρόλο έπαιξαν όχι τόσο οι εχθροπραξίες, όσο τα οξύτατα προβλήματα επισιτισμού και δημόσιας υγείας που προκλήθηκαν συνεπεία του αποκλεισμού που είχε επιβάλει η Entente· βλ. M. Reinhard και A. Armengaud, *Histoire générale de la population mondiale*, Παρίσι 1961, σ. 409· Β. Γ. Βαλαώρας, «Ελλάς: Δημοσία Υγιεινή», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10^{ος}, σ. 658· ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον 1914-1918*, τ. 1^{ος}: *Η Ελλάς και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, σ. 248-249.

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΙΚΕΡΝΗ
ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΑ ΠΙΚΕΡΝΗ

ΕΤΟΣ	ΠΙΚΕΡΝΗ	ΝΕΑ ΠΙΚΕΡΝΗ
1856	*60	
1877		**13
1878	*100	
1879		71
		<i>39 άνδρες + 32 γυναίκες</i>
1885	**100	
1889		11
1896		22
1907		15
		<i>6 άνδρες + 9 γυναίκες</i>
1913	750	
1955	580	
1960	540	
1969	755	
1979	788	
1989	917	
1991	991	

Παρατήρηση: *=σπίτια, **=οικογένειες.

Πηγή: Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

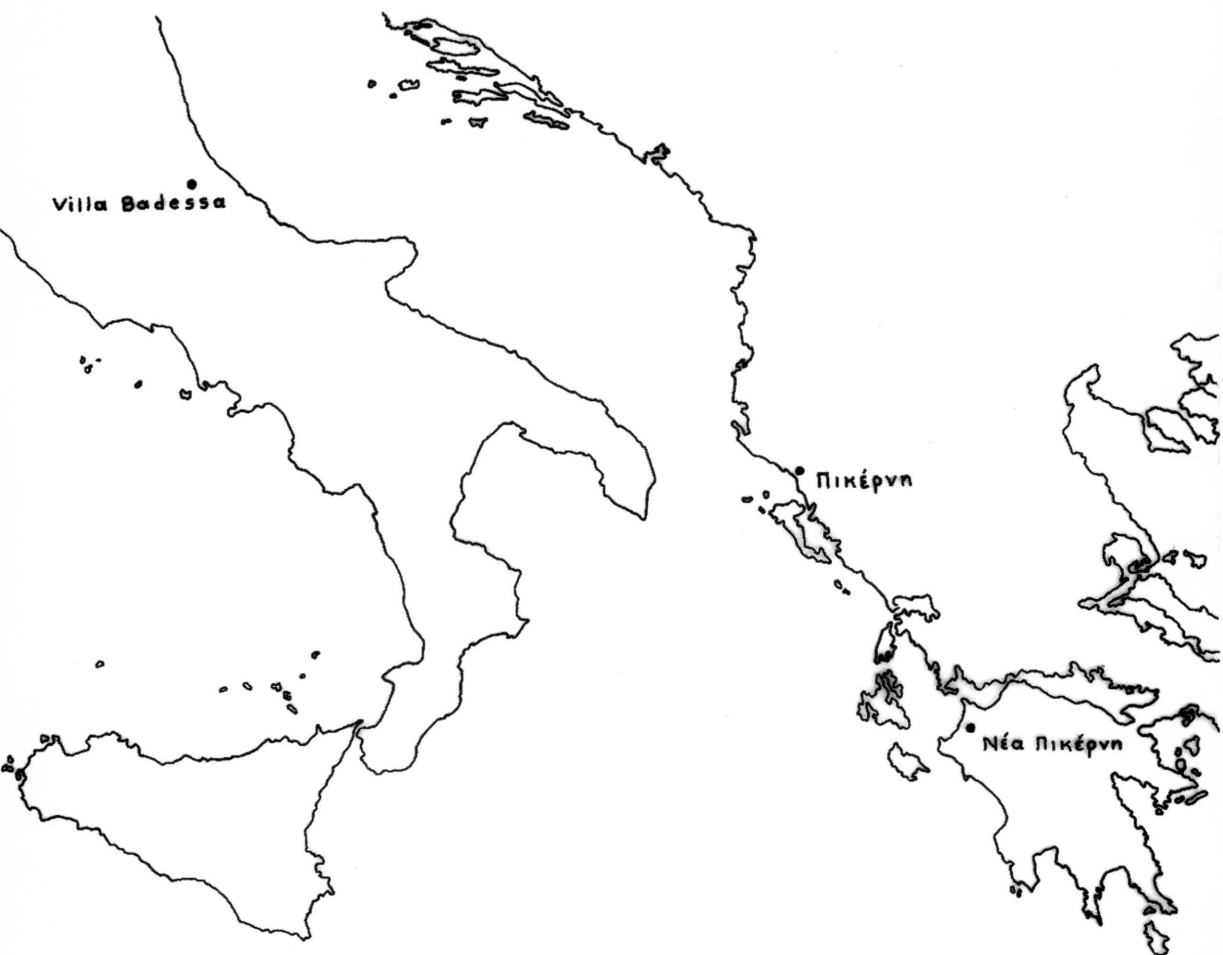
Αν η πληροφορία αυτή είναι έγκυρη,⁵⁰ εικονογραφεί κατά τρόπο δραματικό τις συνειδησιακές αντιφάσεις που βίωσαν οι «Αλβανοί Ιταλοί Έλληνες» στη μακρά και περιπετειώδη πορεία τους. Εν κατακλείδι να επισημάνουμε ότι, και στο καθαρά συμβολικό επίπεδο, οι οιωνοί του εγχειρήματος ήσαν αρνητικοί. Φθάνοντας οι Πικερνιώτες έποικοι το φθινόπωρο του 1876 στην περιοχή που τους παραχώρησε το ελληνικό

50. Κατά την απογραφή του 1907 σημειώνεται η παρουσία 14 αγραμμάτων Αλβανοφώνων (7 ανδρών και 7 γυναικών) και ενός αγραμμάτου Ιταλοφώνου στην περιφέρεια του δήμου Βουπρασιών. Το 1951 απογράφονται στην Ηλεία ένας Αλβανόφωνος Καθολικός και 7 Αλβανόφωνοι Ορθόδοξοι κάτοικοι· βλ. Αρχείο Ερευνητικού Προγράμματος «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδας, 15ος-20ός αι.» Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.

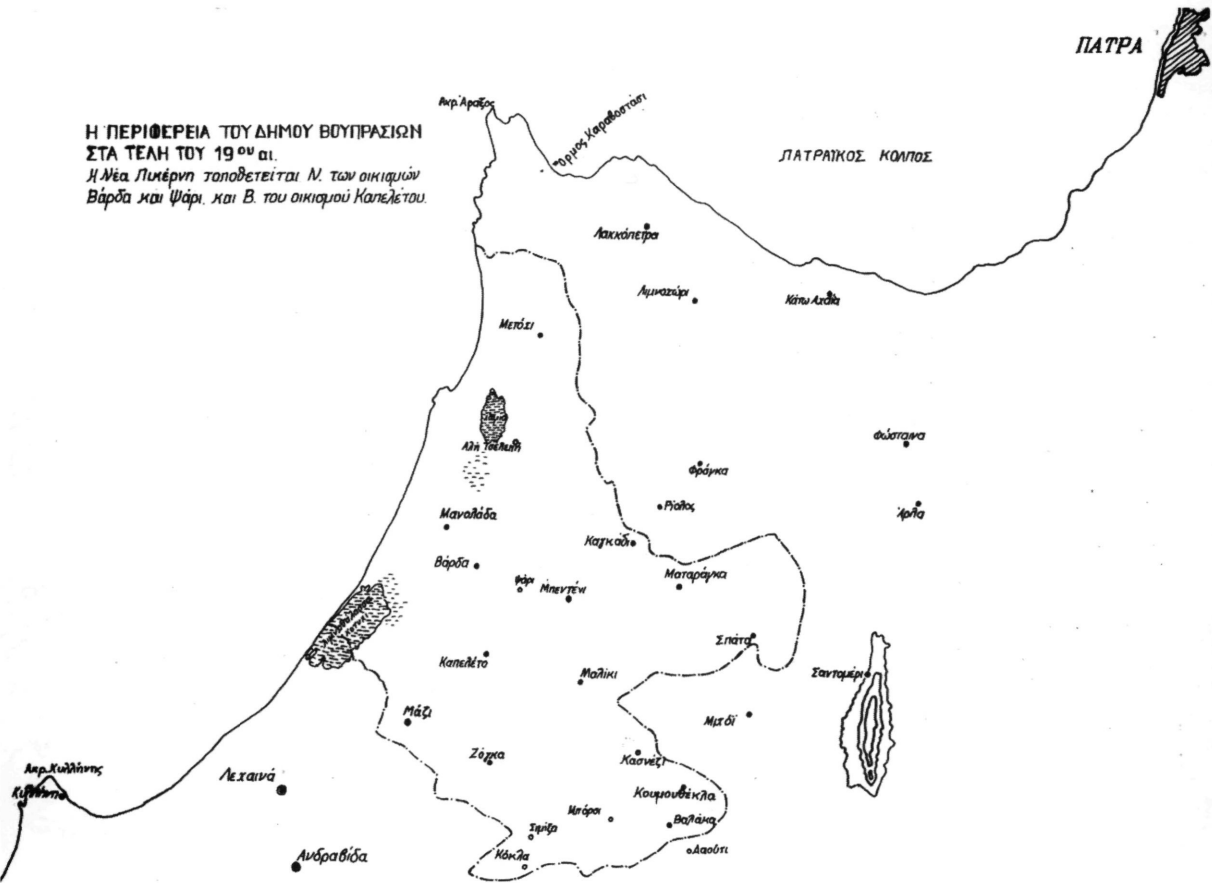
κράτος για εγκατάσταση στην Πελοπόννησο, έκπληκτοι ενδεχομένως να βίωσαν ως κακόγουστο αστείο το γεγονός ότι, σε απόσταση 10 χιλιομέτρων Ν-ΝΔ της Νέας Πικέρνης, υπήρχε χωριό με το μοιραίο όνομα Μπόρσι.

*Αθήνα, Νοέμβριος 1995**

*. Οι χάρτες που συνοδεύουν το άρθρο σχεδιάστηκαν από την αρχιτέκτονα Ιωάννα Τραχανά, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

Χάρτης 1

Χάρτης 2

Μιχάλης Κοκολάκης

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ
ΣΤΟ ΣΑΛΝΑΜΕ ΤΟΥ 1895

1. Προέλευση και σημασία της πηγής

Η Στατιστική του 1895 είναι η μόνη ως σήμερα δημοσιευμένη πηγή που απαρτιζόει αναλυτικά το συνολικό πληθυσμό της Ηπείρου κατά πόλεις και χωριά πριν από την κατάλυση της οθωμανικής εξουσίας στον πρώτο βαλκανικό πόλεμο (1913). Υπάρχουν, βεβαίως, και άλλες εκδόσεις στατιστικών πινάκων με συγκρίσιμο περιεχόμενο, αλλά όχι με την ίδια γεωγραφική ευρύτητα και αναλυτική ακρίβεια. Το γνωστότερο παράδειγμα είναι ο «Στατιστικός Πίναξ της Ηπείρου» του Παναγιώτη Αραβαντινού,ⁱ που καταγράφει την ίδια περίπτωση γεωγραφική περιοχή, αλλά δε δίνει τον ακριβή πληθυσμό του κάθε χωριού, παρά μια απλή εκτίμηση (συχνά κατά προσέγγιση) του αριθμού των μουσουλμανικών και των χριστιανικών του οικογενειών· και για ορισμένες περιφέρειες (Τομορίτσα, Σκραπάρι και Πρέβεζα) σημειώνει μονάχα συγκεντρωτικές εκτιμήσεις. Αν και η ποιότητα των στοιχείων παρουσιάζει βελτίωση σε μεταγενέστερους καταλόγους που δημοσίευσαν Έλληνες λόγιοι, κανείς τους δεν καταγράφει το σύνολο της οθωμανικής Ηπείρου. Παραλείπονται συχνά τα μουσουλμανικά χωριά και ιδίως η περιφέρεια Αυλώνας και Μπερατιού, που ωστόσο ήταν απ' το 1822 ως το 1913 ανασπαστο κομμάτι της επικράτειας του Οθωμανού πασά των Ιωαννίνων. Σπάνια βασίζονται τα στοιχεία αυτών των πηγών σε επίσημες απογραφικές εκτιμήσεις· κάποτε είναι απλή διασκευή των δεδομένων του Αραβαντινού.ⁱⁱ

Η Στατιστική του 1895 αφορά ολόκληρη την περιφέρεια του τουρκικού βιλαετιού των Ιωαννίνων, δηλαδή μια έκταση που απλώνεται από τον Άραχθο μέχρι τις εκβολές του αλβανικού ποταμού Γενούσου ή

i. Επίμετρο στο σύγγραμμα *Χρονογραφία της Ηπείρου (...)*, τ. Β' (Αθήνα 1857), σ. 320-394.

ii. Αυτό ισχύει προπάντων για τους πίνακες του Ι. Κοκίδη στα *Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας* που εξέδωσε το ελληνικό Υπουργείο Στρατιωτικών (Αθήνα 1880, σ. 57-136). Περισσότερα για τις ελληνικές στατιστικές απόπειρες της περιόδου βλ. τώρα στη μελέτη μου *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι: Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο* (Αθήνα 2003), σ. 281-293.

Σκουμπίνη. Είναι επίσημη, πλήρης και σχετικά αξιόπιστη. Για τον Έλληνα μελετητή ωστόσο έχει δύο σοβαρά μειονεκτήματα. Ένα είναι ότι αποφεύγει συστηματικά (με μια μικρή εξαίρεση για 4 ή 5 χωριά της σημερινής Αλβανίας) οποιαδήποτε διάκριση των κατοίκων με βάση το δρώσκειμα, τη γλώσσα ή την εθνότητα· είναι, επομένως, περιθωριακή η σημασία της για όσους αφοσιώνονται πρωταρχικά στην «εθνολογική» ανάλυση παρόμοιων δεδομένων. Επιπλέον, είναι σήμερα πολύ δυσεύρετη και δύσχηρηστη. Αυτός είναι κι ο λόγος που αποφασίστηκε να μεταφραστεί εδώ ολόκληρη στα Ελληνικά.

Η Στατιστική έχει δημοσιευτεί σε γλώσσα τουρκική και οθωμανική γραφή στο έβδομο τεύχος του επίσημου σαλναμέ, δηλαδή της διοικητικής «επετηρίδας» που εξέδιδαν σε άτακτα διαστήματα οι αρχές του βιλαετιού. Το τεύχος αυτό έχει αναλυτικά τον ακόλουθο τίτλο: «Bin üs yüz on bir sene-i maliyesine mahsus Yanya salnamesi. Yedinci defa olarak» (=Σαλναμές Ιωαννίνων για το οικονομικό έτος 1311, έκδοση έβδομη). Πρέπει εδώ να διευκρινίσουμε ότι σύμφωνα με όσα ίσχυαν την εποχή εκείνη στο κράτος των Οθωμανών, το «οικονομικό» έτος 1311 δεν ταυτιζόταν με το αντίστοιχο αραβικό ή «σεληνιακό» έτος (1893/1894), αλλά άρχιζε την 1η Μαρτίου του 1895 και διαρκούσε ως την ίδια μέρα της επόμενης χρονιάς στο Ιουλιανό ημερολόγιο. Στο εσώφυλλο του τεύχους έχει προστεθεί η ένδειξη «Yanya vilayeti matbaasında tab' olunmuşdur» (=Τυπώθηκε στο τυπογραφείο του βιλαετιού Ιωαννίνων) και από πίσω η τιμή (12 γρόσια).

Τα περιεχόμενα του τεύχους μοιάζουν πολύ με των προηγούμενων σαλναμέδων και προπαντός με το έκτο-τους τεύχος, που εκδόθηκε το οικονομικό έτος 1308 (1892/1893).ⁱⁱⁱ Προηγείται η αφιέρωση στο σουλτάνο Αβδούλ-Χαμίτ, την οποία υπογράφει ο μεκτουπτσής ή αρχιγραμματέας του βιλαετιού Χασάν Βεφίκ, και ακολουθούν ημερολόγιο και εορτολόγιο (σ. 3-17), στοιχεία οθωμανικής χρονογραφίας, εδιμοτυπίας και διοικητικής οργάνωσης (σ. 47-70), χρονολογικοί κατάλογοι πασάδων και αξιωματούχων του βιλαετιού (σ. 71-80), πίνακες αρχών και

iii. I. Θεοχαρίδης, «Οι διοικητές των Ιωαννίνων σύμφωνα με το Salname του 1892-1893», *Δωδώνη*, τ. 12 (1983), σ. 162. Για τα άλλα τεύχη βλ. Μ. Κοκολάκης, «Μία οθωμανική περιγραφή της Θεσσαλίας (1871)», *Ιστορ*, τ. 1 (1990), σ. 57 και J. Strauss, «Das Vilayet Janina 1881-1912 – Wirtschaft und Gesellschaft in einen “geretteten” Provinz», *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte: Akten des IV. Internationalen Kongresses*, επιμ. H. G. Majer – R. Motika (Βισμπάντεν 1995), σ. 299.

επισήμων στην έδρα του βιλαετιού (σ. 81-118) και στα υπόλοιπα επαρχιακά κλιμάκια (σ. 119-176). Ακολουθούν οι καινοτομίες του τεύχους 7, χάρη στις οποίες γίνεται το ογκωδέστερο (με 336 σελίδες) από τα 8 που κυκλοφόρησαν τελικά: Η στατιστική του πληθυσμού (σ. 177-308), πίνακες με δημοσιονομικά στοιχεία (σ. 309-320) και κατάλογος δημοσίων έργων (σ. 321-331).

Οι προηγούμενοι σαλναμέδες του βιλαετιού των Ιωαννίνων είχαν δημοσιεύσει διάφορα συνοπτικά στοιχεία για τον πληθυσμό της οθωμανικής Ηπείρου, που αντιγράφηκαν επανειλημμένα από ξένους και Έλληνες γεωγράφους ή διπλωμάτες και γνώρισαν έτσι ευρύτερη δημοσιότητα. Αντίθετα, η αναλυτική στατιστική του 1895 μοιάζει να έμεινε συγκριτικά στην αφάνεια. Μερικά απ'τα συγκεντρωτικά δεδομένα-της έχουν αναδημοσιευτεί στην εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* τον Ιούλιο του 1899 και στο ημερολόγιο *Ηπειρωτικός Αστήρ* του 1904, και κάποι-οι από τους παλιότερους Ηπειρώτες λογίους φαίνεται ότι δεν αγνοούσαν την ύπαρξή της.^{iv} Πάντως το τεύχος που την περιέχει, όπως κι όλοι οι άλλοι σαλναμέδες που εκδόθηκαν στα τουρκοκρατούμενα Γιάννινα, δεν επισημάνθηκαν, απ' όσο ξέρω, σε καμμιά δημόσια βιβλιοθήκη της Ηπείρου ή της υπόλοιπης Ελλάδας.^v

2. Η διάρθρωση του βιλαετιού των Ιωαννίνων

Σύμφωνα με το σχετικό οθωμανικό νόμο, που ίσχυε από το 1864, η πρωτογενής διαίρεση της αυτοκρατορίας ήταν το βιλαέτι («νομαρχία» ή «γενική διοίκηση»). Κάθε βιλαέτι χωριζόταν σε *σαντζάκια* και αυτά σε *καζάδες*, που διευδύνονταν αντίστοιχα από *μουτεσαρίφηδες* και *καϊμακάμηδες*. Στο εσωτερικό των καζάδων διακρίνονταν και μικρότερες περιφέρειες, οι *ναχιγιέδες* με επικεφαλής τους *μουδίρηδες*. Ο τελευταίος αυτός δεσμός δεν αναπτύχθηκε πολύ στην Ήπειρο και η καταγραφή των ναχιγιέδων στη Στατιστική του 1895 είναι ατελής. Σε

iv. Κοκολάκης, *Πασαλίκι*, σ. 273. Από την ίδια πηγή προέρχονται και οι πληθυσμοί των χωριών της Χειμάρας στη *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 399/13-1-1900.

v. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από την *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία* της Β. Κόντη (τ. Β': *Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών*, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 1999, σ. 76). Η παρούσα εργασία βασίζεται σε αυτοψία και σε φωτοτυπίες του αντιτύπου της Βιβλιοθήκης Ατατούρκ στην Κωνσταντινούπολη.

συνδυασμό, όμως, με τους καταλόγους των τοπικών αξιωματούχων που υπάρχουν στις προηγούμενες σελίδες του σαλναμέ, μπορούμε να αποκαταστήσουμε ως εξής τη διαίρεση του βιλαετιού κατά το 1895 (σε παρένθεση οι έδρες των καζάδων και των ναχιγιέδων):

Α. Σαντζάκι Ιωαννίνων

1. Καζάς Ιωαννίνων (Γιάννινα)
 - α. Ναχιγιές Ζαγοριού (Τσεπέλοβο)*
 - β. Ναχιγιές Κουρέντων (Ζίτσα)*
2. Καζάς Παραμυθιάς (Παραμυθιά)
3. Καζάς Φιλιατών (Φιλιάτες)
4. Καζάς Κόνιτσας (Κόνιτσα)
5. Καζάς Λεσκοβικίου (Λεσκοβίκι)
6. Καζάς Μετσόβου (Μέτσοβο)

Β. Σαντζάκι Αργυροκάστρου

1. Καζάς Αργυροκάστρου (Αργυρόκαστρο)
2. Καζάς Πωγωνιού (Βοστίνα)
3. Καζάς Πρεμετής (Πρεμετή)
 - α. Ναχιγιές Φράσαρης (Φράσαρη)*
4. Καζάς Τεπελενιού (Τεπελένι)
5. Καζάς Δελβίνου (Δέλβινο)
 - α. Ναχιγιές Αγ. Σαράντα (Αγ. Σαράντα)*
6. Καζάς Κουρβελεισιού (Προγονάτι)
 - α. Ναχιγιές Χειμάρας (Χειμάρρα)*

Γ. Σαντζάκι Μπερατιού

1. Καζάς Μπερατιού (Μπεράτι)
 - α. Ναχιγιές Μαλακάστρας (;)*
2. Καζάς Αυλώνας (Αυλώνα)
3. Καζάς Γκοσνίτσας (Βλιούσα)
4. Καζάς Λιούσνιας (Λιούσνια)
 - α. Ναχιγιές Φιεριού (Φιέρι)*

Δ. Σαντζάκι Πρέβεζας

1. Καζάς Πρέβεζας (Πρέβεζα)
2. Καζάς Λούρου (Ν. Φιλιπιάδα)
 - α. Ναχιγιές Τζουμέρκων (Νησίστα)*
3. Καζάς Μαργαριτιού (Μαργαρίτι)
 - α. Ναχιγιές Πάργας (Πάργα)*
 - β. Ναχιγιές Φαναριού (Γορίτσα)*

Από τους 19 καζάδες του βιλαετιού, στην Ελλάδα ανήκουν σήμερα ολόκληροι μόνο οι 7 (Ιωαννίνων, Παραμυθιάς, Κόνιτσας, Μετσόβου, Πρέβεζας, Λούρου και Μαργαριτιού). Άλλοι 7 (Πρεμετής, Τεπελενιού, Κουρβελεισιού, Μπερατιού, Αυλώνας, Γκοσνίτσας^{vi} και Λιούσνιας) εκτείνονται αποκλειστικά σε αλβανικά εδάφη, ενώ οι υπόλοιποι διαμελίστηκαν ανάμεσα στις δύο χώρες. Έτσι, από τον καζά των Φιλιατών υπάγονται τώρα στην Αλβανία τα χωριά Βέρβα, Γιάνιαρη, Καρόκι, Κονίσπολη, Μαρκάτι, Νινά-

vi. Ο καζάς της Γκοσνίτσας ιδρύθηκε γύρω στο 1893 και είναι η σημερινή επαρχία του Σκραπαριού· πήρε προφανώς το όνομα απ' το ομώνυμο χωριό του. Ωστόσο ο τύπος «Γκοσνίτσα» ή «Γκοσίντσα» (η γραφή των σαλναμέδων επιτρέπει και τις δύο αναγνώσεις) μοιάζει περισσότερο για κατασκευάσμα της οθωμανικής γραφειοκρατίας, καθώς η σωστή εκφορά του χωριού (όπως τη βρίσκω σε όποια πηγή και να έψαξα) είναι ασφαλώς «Γκοστέντσα» ή «Γκοστάντσα». Στη Στατιστική του 1895 το χωριό είναι γραμμένο, ίσως εξεπίτηδες, με τρόπο ασαφή (λείπουν ολότελα οι “νοκτάδες” του *n* και του *t*).

τι, Ντισιάτι, Σάλεσι και Τούσα τσιφλίκι, ενώ από το Πωγωνί το Μαυρόγερο, η Πολίτσανη, οι Σχωριάδες, η Σωπική, η Τσάτιστα και το Χλωμό. Έντεκα από τα χωριά του Λεσκοβικίου βρίσκονται σήμερα στην Ελλάδα (Βούρμπιανη, Διπαλίτσα, Ίσβορο, Κορσάτσικο, Μπελδούκι, Μποντσικό, Οστανίτσα, Πλάβαλη, Πυρσόγιανη, Στράτσανη και Συκιά)· το ίδιο ισχύει για το Γαΐδαροχώρι, το Ζάβρεχο, το Μαυρόπουλο και τη Χρυσόδαλη του Αργυροκάστρου, και για τη Λίντισδα του Δελβίνου. Απ' τους 1619 συνολικά κατοικημένους τόπους που απαρτίζουν ιδιαίτερα λήμματα στη Στατιστική, οι 625 βρίσκονται στην Ελλάδα και οι άλλοι 994 στην Αλβανία.

3. Η δομή και το περιεχόμενο της Στατιστικής

Οι πόλεις και τα χωριά της Ηπείρου βρίσκονται στη Στατιστική ταξινομημένα σε σαντζάκια και καζάδες με τη σειρά του προηγούμενου πίνακα, που είναι ουσιαστικά αλφαβητική (με βάση, δηλαδή, το οθωμανικό αλφάβητο). Προηγείται πάντα η πρωτεύουσα του καζά, που δηλώνεται στα Τουρκικά με τον όρο «κασαμπάς» (κωμόπολη, Χώρα). Ακολουθούν οι υπόλοιποι συνοικισμοί, καταταγμένοι και πάλι σε λήμματα με τη σειρά του οθωμανικού αλφαβήτου· στην ελληνική όμως μετάφραση, για να κρατήσω το χρηστικό χαρακτήρα της, αποκατέστησα τη σειρά του ελληνικού αλφαβήτου. Ορισμένα λήμματα (Φορτόσι Ιωαννίνων, Βασιάρι Τεπελενιού, Βλάντο Πρέβεζας) συμπεριλαμβάνουν και άλλα γειτονικά χωριουδάκια, αλλά έχουμε και περιπτώσεις όπου Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι του ίδιου χωριού απαρτίζουν ξεχωριστά λήμματα (Ζουλιάτι Δελβίνου και ορισμένα χωριά στο Μπεράτι).

Κάθε λήμμα προσδιορίζεται είτε απλά ως «χωριό» (kayye), δηλ. ελευθεροχώρι, είτε ως «τσιφλίκι» (çiftlik). Φαίνεται ωστόσο πως αυτοί οι χαρακτηρισμοί έχουν γραφτεί με πολλή προχειρότητα, και η κατάχρηση των ομοιωματικών πολλαπλασιάζει τα σφάλματα.^{vii} Σε ελάχιστες περιπτώσεις βλέπουμε τον προσδιορισμό «μοναστήρι» (manastir), που

vii. Στο ναχιγιέ των Κουρέντων π.χ. εμφανίζονται τυπικά ως «χωριά» όλα τα λήμματα της σελίδας 190 του πρωτοτύπου, παρασυρμένα από το σφαιρικό χαρακτηρισμό του χωριού Μποτσαρά στην κορυφή της σελίδας· έξω από τη Ζίτσα, όλα τ' άλλα ήταν τσιφλίκια. Στον καζά της Αυλώνας φέρονται ως «τσιφλίκια» πέντε συνεχόμενα χωριά που αρχίζουν από Β-, μα περιλαμβάνουν δυο από τα μεγαλύτερα Λιάπικα ελευθεροχώρια. Κακώς χαρακτηρίζονται «τσιφλίκια» και η Σκλίβανη των Ιωαννίνων, το Νανώγι του Λούρου, οι Ποντικάτες του Πωγωνιού κ.λπ.

αφορά και μετόχια ή τσιφλίκια μοναστηριών, και, στο σαντζάκι της Πρέβεζας μόνο, «νησί» (ada), «αγρόκτημα» (mezra'a) και «τοποδεσία» (menki'). Ο τελευταίος όρος αφορά προασιακούς συνοικισμούς της Πρέβεζας και το λεγόμενο Τοπ-Αλτί στον καζά του Λούρου, δηλαδή τα προάστια της Άρτας δυτικά του Αράχθου, που απέμειναν στην Τουρκία μετά τις συνοριακές αλλαγές του 1881.^{viii} Η αινιγματική εγγραφή «ταϊφάς των Βλάχων» (taife = μερίδα, ομάδα) στον καζά του Μαργαριτιού αφορά προφανώς νομάδες Αρβανιτόβλαχους ή Σαρακατσάνους.

Οι επόμενες στήλες της Στατιστικής ορίζουν τα εξής: (α) Την απόσταση κάθε χωριού ή πόλης (σε ώρες και σε λεπτά) από τις έδρες των προϊστάμενων διοικητικών κλιμακίων· (β) Το άθροισμα των «χανέδων», δηλαδή των «σπιτιών» ή «εστιών» του, που αντιπροσώπευαν την παραδοσιακή οθωμανική απογραφική μονάδα και χρησίμευαν για αιώνες στον υπολογισμό των φόρων· (γ) Τον πληθυσμό των αρρένων και των θηλέων κατοίκων, που η συνολική τους καταγραφή ήταν ακόμη καινοτομία στην οθωμανική αυτοκρατορία.

Στο τέλος του κάθε καζά υπάρχει μια «σύννοψη» (icmal) των στοιχείων του, όπου δίνεται ο συνολικός πληθυσμός και μαζί του το άθροισμα των «χωριών» και των ναχιγιέδων του. Είναι ξεκάθαρο πως ο όρος «χωριά» συμπεριλαμβάνει εδώ τα τσιφλίκια, ενώ δε φαίνεται να θεωρούνται «χωριά» οι κασαμπάδες, τα μοναστήρια και οι τοποδεσίες. Βλέπουμε ωστόσο κάποιες μικροδιαφορές ανάμεσα στους αριθμούς αυτούς και στο πραγματικό άθροισμα των λημμάτων του κάθε καζά (ιδίως στους καζάδες Αργυροκάστρου, Τεπελενιού και Αυλώνας). Δεν είναι απίθανο να κρύβεται εδώ κάποια παράλειψη του συντάκτη της Στατιστικής, όπως π.χ. στον καζά του Αργυροκάστρου, όπου λείπουν ανεξήγητα δύο χωριά που βρίσκονται σε όλες τις υπόλοιπες στατιστικές και χαρτογραφικές πηγές της περιόδου, το Προγκί κοντά στο Γαρδίκι και η Μέγκουλη δίπλα στο Νόκοβο.

Ο σχολαστικός μελετητής θα βρει και άλλα σφάλματα στις λεπτομέρειες της Στατιστικής. Συχνές είναι, όπως θα δούμε, οι παραποιήσεις τοπωνυμίων· λάθη εντοπίζονται στον υπολογισμό των αποστάσεων· σε μερικές περιπτώσεις μπερδεύτηκαν μεταξύ τους τα λήμματα (Αρμάτοβο Κόνιτσας, Γκούρτζα Φιλιατών, Ταπί Μπερατιού). Οι πληθυσμοί των χωριών είναι πιο δύσκολο να ελεγχθούν με ακρίβεια, σίγου-

viii. Και ιδίως το συνοικισμό Παναγιά ή Ελεούσα. Πβ. Ι. Τσούτσιος, *Αρτινά ιστορήματα* (Άρτα 1976), σ. 36.

ρα όμως υπάρχουν κι εδώ αβλεψίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα τελικά αθροίσματα των πληθυσμών είναι ανακριβή σε όλους τους καζάδες της Στατιστικής εκτός από δύο (Λεσκοβικιού και Μετσόβου). Αν κι αυτές οι διαπιστώσεις δείχνουν ότι είναι επικίνδυνο να υπερτιμάται η αξιοπιστία του οθωμανικού γραφειοκρατικού μηχανισμού, η Στατιστική του 1895 είναι, ωστόσο, καρπός υπεύθυνης έρευνας και όχι συμπύλημα περιστασιακών «εκτιμήσεων».

4. Τα πληθυσμιακά στοιχεία

Ο ακόλουθος πίνακας δίνει συνοπτικά τα αθροίσματα των χανέδων και των κατοίκων στους 19 καζάδες της Ηπείρου. Σε κάθε στήλη δίνονται αριστερά τα ονομαστικά αθροίσματα της Στατιστικής, όπως εμφανίζονται στη «σύννοψη» κάθε καζά, και δεξιά (με πλάγια ψηφία) τα διορθωμένα αθροίσματα που βγαίνουν από την πρόσδεση των λημμάτων του. Τα σχόλια που ακολουθούν βασίζονται στα διορθωμένα αυτά στοιχεία.

Καζάς	Χανέδες		Άρρενες		Θήλειες		Σύνολο	
Γιάννινα	17180	17020	44661	45308	42595	43556	87256	88864
Παραμυθιά	2633	2633	7766	7728	6882	6877	14648	14605
Φιλιάτες	4936	4938	12702	12669	11477	11441	24179	24110
Κόνιτσα	3115	3111	8898	8878	8287	8241	17185	17119
Λεσκοβίκι	3441	3441	9250	9250	8802	8802	18052	18052
Μέτσοβο	1148	1148	2785	2785	2586	2586	5371	5371
Αργυρόκαστρο	5185	5159	15212	15904	15248	15818	30460	31722
Πωγώνι	3301	3301	10007	10007	10768	10774	20775	20781
Πρεμετή	5189	5423	14284	14716	13888	13622	28172	28338
Τεπελένι	4558	4569	12434	12425	11892	11983	24326	24408
Δέλβινο	3476	3477	10097	10089	8906	8991	19003	19080
Κουρβελέσι	3213	3213	7697	7490	7903	7873	15600	15363
Μπεράτι	11802	11796	34568	34596	33425	33367	68011 ^{ix}	67963
Αυλώνα	5546	5495	14378	14072	13077	13177	27455	27249
Γκοσνίτσκα	3589	3614	9180	9135	10094	10124	19274	19259
Λιούσνια	4995	5028	17559	17672	17019	17091	34578	34763
Πρέβεζα	2306	2306	5556	5506	4504	4504	10060	10010
Λούρος	2870	2844	7137	7545	6507	6762	13644	14307
Μαργαρίτι	5224	5303	12576	12566	11379	11357	23955	23923
ΣΥΝΟΛΟ	93707	93819	256747	258341	245239	246946	502004	505287

ix. Το άθροισμα αρρένων και θηλέων είναι εδώ λαβεμένο· έπρεπε να γράψει 67.993.

Είναι φανερό ότι οι περισσότερες αποκλίσεις δεν έχουν στατιστική σημασία και πάντως οφείλονται σε αδροιστικά ή τυπογραφικά σφάλματα. Η ανωμαλία στον πληθυσμό του καζά του Λούρου, για παράδειγμα, σχεδόν εξομαλύνεται αν δεχτούμε την εικασία πως ο συντάκτης του σαλναμέ ξέχασε να προσθέσει στο σύνολο τον πληθυσμό της έδρας του. Πολλαπλές ασυμφωνίες παρατηρούνται και στους καζάδες Ιωαννίνων, Αργυροκάστρου, Πρεμετής και Αυλώνας.

Η παράλληλη αναγραφή πληθυσμού και χανέδων είναι μια ενδιαφέρουσα διάσταση της Στατιστικής και επικυρώνει τις μαρτυρίες που δέλουν τις ηπειρώτικες οικογένειες σχετικά πολυπρόσωπες (μέσος όρος 5,39 άτομα). Το στοιχείο αυτό πρέπει ωστόσο ν' αξιολογείται με προσοχή, γιατί ορισμένες ασυνέπειες φαίνεται να δείχνουν πως οι δυο μεταβλητές δεν εκτιμήθηκαν ταυτόχρονα και με κοινές διαδικασίες. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των χωριών της Χειμάρας, όπου οι στρογγυλοί αριθμοί των χανέδων είναι προφανώς κατά προσέγγιση του νεοσύστατου τότε χωριού Βροντισμένη Κουρέντων, που οι χανέδες του «καταχωρήθηκαν στην Πογδόριανη» του επίσης νέου οικισμού των Βλάχων στο Πωγώνι, όπου αναλογούν 1.321 άτομα σε 20 χανέδες της Γκιάστας στο Δέλβινο, όπου οι χανέδες είναι περισσότεροι απ' τους κατοίκους και μερικών τσιφλικιών όπου καταγράφονται μόνο χανέδες (όπως στους καζάδες Λούρου και Δελβίνου) ή μόνο κάτοικοι (όπως στους καζάδες Φιλιατών και Αυλώνας).

Τα δεδομένα της Στατιστικής συγγενεύουν με τους αριθμούς της οθωμανικής απογραφής του 1884/1886, που κατέγραψε στο βιλαέτι των Ιωαννίνων 271.069 άντρες και 245.408 γυναίκες.^x Έχω υποστηρίξει αλλού ότι τόσο η Στατιστική του 1895, όσο και άλλα συνοπτικότερα πληθυσμιακά δεδομένα που συναντάμε την ίδια εποχή σε διάφορες επίσημες οθωμανικές πηγές είναι προϊόν αναπροσαρμογής των στοιχείων του 1886, αφού συνυπολογίστηκαν οι γεννήσεις, οι θάνατοι και οι μεταναστεύσεις που μεσολάβησαν. Πιστεύω επίσης πως η μικρή έστω μείωση που παρατηρείται στον πληθυσμό δεν απηχεί πραγματικά τις εξελικτικές του τάσεις, αλλά γνωστές δυσλειτουργίες των οθωμανικών ληξιαρχείων,

x. Τα συγκεντρωτικά της αποτελέσματα έχουν δημοσιευτεί από χειρόγραφο του 1893 στο βιβλίο του Κ. Καρpat, *Ottoman population, 1830-1914* (Μάντισον 1985), σ. 146-147. Πέρα από το παραπλήσιο άδρoισμα των δυο πηγών υπάρχουν και βαθύτερες ομοιότητες, όπως το αφύσικα χαμηλό ποσοστό γυναικών που βρίσκουμε στον καζά της Πρέβεζας (43,6% το 1886, 44,8% το 1895).

που σχετίζονταν προπάντων με τον τρόπο της καταγραφής των αποδήμων. Το χαμηλό ποσοστό γυναικών (96 γυναίκες στους 100 άντρες) συναντιέται συχνά σε απαριθμήσεις της εποχής, τόσο στην οθωμανική όσο και στην ελληνική επικράτεια. Οι πολλές γεννήσεις και η κοινωνική υπανάπτυξη μπορούν εν μέρει να το εξηγήσουν, αλλά η έντονη ανισορροπία που βλέπουμε σε μερικούς καζάδες (Πρέβεζα, Δέλβινο, Θεσπρωτία) παραπέμπει μάλλον σε ελλείψεις της καταγραφής.^{xi}

Η σύγκριση της Στατιστικής του 1895 με την πρώτη ελληνική απογραφή του 1913 ενισχύει αυτές τις εκτιμήσεις. Στην απογραφή αυτή, που σε αντίθεση με τις οθωμανικές παρέλειπε ολότελα τους αποδήμους, οι κάτοικοι της ελληνικής Ηπείρου (238.752 ψυχές)^{xii} ξεπερνούν κατά 10,1% τον αντίστοιχο πληθυσμό της Στατιστικής του 1895 (τον υπολογίζω σε 216.916). Η διαφορά οφείλεται προπάντων στις γυναίκες, που αυξάνονται κατά 14,9% και γίνονται πια περισσότερες απ' τους άντρες. Ο αντρικός πληθυσμός αυξήθηκε συνολικά πολύ λιγότερο (5,6%) και μειώθηκε αισθητά στις περιφέρειες Ιωαννίνων, Κόνιτσας και Πωγωνίου, όπου υπήρχε μεγάλο ποσοστό αποδήμων.

5. Η γραφή των τοπωνυμίων

Με λιγότερες εξαιρέσεις, η Στατιστική του 1895 δεν προσφέρει άγνωστο υλικό στη μελέτη των τοπωνυμίων της Ηπείρου. Τα ονόματα των χωριών είναι πολύ καλά γνωστά από άλλες πηγές της περιόδου και στη μεγάλη τους πλειοψηφία διατηρούνται μέχρι σήμερα.^{xiii} Ωστόσο, η ανάγνωση και η μεταγραφή των τοπωνυμίων του πρωτοτύπου δημιουργεί ορισμένα ζητήματα.

xi. Η υπερεπάρκεια γυναικών σε ορισμένες περιοχές της ενδοχώρας (Ζαγόρι, Πωγώνι, Σκραπάρι, μερικά χωριά της Δρόπολης και του Κουρβελεσιού) ασφαλώς οφείλεται στην έντονη αποδημία.

xii. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα 1915, σ. 59-71. Αφαίρεσα μερικά χωριά της Δρόπολης και των Φιλιατών που δόθηκαν στο μεταξύ στην Αλβανία, και την Κουτσούφλιανη του Μετσόβου που το 1895 ανήκε στην Ελλάδα.

xiii. Δεν εντόπισα μονάχα τέσσερα από τα τοπωνύμια της Στατιστικής: Οσμανιέ (Λούρου), Ζουλικάρα (Δελβίνου), Πέμπτος Μύλος/Μπειντζί Ντεγιμεν (Αυλώνας) και Γιαρουχά (;) (Λιούσνιας). Επίφοβη είναι ακόμη (λόγω της πολύ ιδιότροπης γραφής του πρωτοτύπου) η ταύτιση των χωριών Κεσιμπέσι (Πρεμετής), Καπινόδα (Γκοσνίτσας) και Φέραζι (Λιούσνιας).

α) Στη συνηθισμένη εκδοχή της που χρησιμοποιεί και η Στατιστική (δίχως δηλαδή τη χρήση ειδικών συμβόλων), η οθωμανική γραφή αγνοεί ορισμένες διακρίσεις που είναι στοιχειώδεις για τις βαλκανικές γλώσσες: Παραλείπει φωνήεντα (ιδίως το ε), χρησιμοποιεί το *θ* (=αραβ. *w*) ταυτόχρονα ως *ο*, *ου* ή *υ* (=τουρκ. *ü*, αλβ. *y*), ταυτίζει το γ με το γκ και το λι(α) με το λ(α) (=αλβ. *ll*), συγχέει τα ουρανικά σύμφωνα κ(ε), γκ(ε), νι(ε) (=αλβ. *q*, *gj*, *nj*),^{xiv} αγνοεί τους τόνους κ.λπ.^{xv} Βλέπουμε έτσι, π.χ., να γράφονται στη Στατιστική με ολόιδιο τρόπο το Γκούρι της Λιούσνιας και το Γκουβέρι του Πωγωνιού, ή η Λια των Φιλιατών και η Λυγιά της Πρέβεζας. Σε πολλές περιπτώσεις διπλοτυπιών το δίλημμα παραμένει ακόμη και όταν το τοπωνύμιο είναι με σιγουριά ταυτισμένο (Γορίτσα ή Γκορίτσα; Πρένιασι ή Περένιασι; Ρωμανού ή Ρωμανό; Κερκεζάτες ή Κιρκιζάτες; Κορακονήσια ή Κορακονησιά;)

β) Συχνότατα υπάρχουν και λάθη. Παρατηρούνται οι συνηθισμένες συγχύσεις ανάμεσα σε ομοιόσημα γράμματα του οθωμανικού αλφαβήτου που διαφέρουν μονάχα στον αριθμό των τελειών ή «νοκτάδων» (*n/t/ð*, *c/h/m*, *b/y/p*, *r/z/j*, *g/f/q* κλπ.).^{xvi} Σπανιότερα θα συγχέονται το *h* με το *s*, το *r* με το *w* ή το *d*, τα τελικά *n* και *s* κλπ. Κάποτε τα ομοιόσημα γράμματα είναι και φωνολογικά συγγενή (*b/p*, *d/ð*, *c/s*, *s/st*), κάτι που γεννάει πρόσθετα διλήμματα στη διαδικασία της μεταγραφής, γιατί μορφές που μοιάζουν αδόκιμες ή λαθεμένες («Μπροσβάλα» αντί Προσβάλα, «Ντοξάτι» αντί Δοξάτι, «Τσάτσαϊ» αντί Τζάτσαϊ, «Λογκιώτισσα» αντί Λογκιώτισσα) μπορεί ωστόσο ν' αποδίδουν γνήσιες εκδοχές της τοπικής ντοπιολαλιάς. Τέλος, υπάρχουν και περιπτώσεις τοπωνυμίων που έγιναν τελείως αγνώριστα στο πρωτότυπο, όπως η Ραδοστίβα των Φιλιατών ή το Κολεστάτι του Μαργαριτιού.

xiv. Με εξαίρεση τα χωριά του Μπερατιού Καλένια και Σίνια, όπου το *nj* (= *n̄*) έχει γραφτεί ως *kd*.

xv. Να επισημάνουμε ωστόσο πως η οθωμανική γραφή διακρίνει ορισμένους φθόγγους που συγχέονται στη σύγχρονη ελληνική ορθογραφία: *k/q* (=κ), *b/mb/mp* (=μπ), *sm/zm/zm* (=σμ) κ.λπ.

xvi. Διευκρινίζω ότι με πλάγια λατινικά ψηφία αποδίδονται στο εξής τα γράμματα (όχι οι φθόγγοι) του οθωμανικού (πιο σωστά περσικού) αλφαβήτου. Υιοθέτησα τις εξής συμβάσεις: (α) *w*, *y* = «ημίφωνα» γράμματα (*u/w* και *i/y*). (β) *a*, *e* = αραβ. «ελίφ» και τελικό (φωνηεντικό) «χε». (γ) ' , ' = «άφωνα» ψηφία («χεμζέ» και «άιν»). (δ) *c*, *s*, *z*, *j* = «παχιά» *tz*, *ts*, *s*, *z* (αλβ. *xh*, *ç*, *sh*, *zh*). (ε) *q*, *g* = «δασέα» κ και *γ/γκ* (αλβ. *k* και *g*), *k* = «λεπτό» κ/γκ (αλβ. *q*, *gj*, *nj*). (στ) *ð*, *ð*, *x* = αραβ. *dh*, *th*, *kh* (τουρκ. *z*, *s*, *h*). (ζ) Τα υπόλοιπα «δασέα» σύμφωνα υπογραμμίστηκαν (*d*, *l*, *s*, *z*, *h*).

γ) Αλλά η γραφή ενός τοπωνυμίου μπορεί και γι' άλλους λόγους να διαφέρει από τις καθιερωμένες ελληνικές εκδοχές του. Θα διακρίναμε ιδιαίτερα τις ακόλουθες περιπτώσεις:

i) *Τουρκισμοί*. Η πιο σπάνια αλλά και σαφέστερη επιρροή της τουρκικής γλώσσας στο τοπωνυμικό της Στατιστικής είναι όταν ολόκληρο το τοπωνύμιο μεταφράζεται στα τουρκικά (Πέντε Πηγάδια Ιωαννίνων, Τρεβλάζερι Αυλώνας, Κοκκινολιθάρι Φιλιατών κ.ά.) Συνηθέστερα μεταφράζονται οι προσδιορισμοί: Μεγάλο = *kebir*, Μικρό = *sagir*, Νέο = *cedid*, Κάτω = *zir*, Επάνω = *bala* κ.λπ. Η επίδραση της τουρκικής φωνολογίας εντοπίζεται σε λίγες φθογγικές παραφθορές (Βρύση > *Βιρίς > *wyrys*, Δέμπλιανη > *Δίμλιαν > *dymlan*, Κοστρένι > *Κοσρέν > *qwsrk*, Πανοχώρι > *Παναχώρ > *pnahwr*) και στη χαρακτηριστική προσθήκη ενός αρχικού *a-* (=τουρκ. *I-*) πριν από κάποια συμφωνικά συμπλέγματα (Φθίνα > *afdyna*, Σταυράκι > *astavrak*). Η παράξενη ορθογραφία μερικών τοπωνυμίων (π.χ.στην Καλιάσα του Δελδίνου ή το Καρβουνάρι της Παραμυθιάς) μοιάζει να οφείλεται σε παρετυμολογικό συσχετισμό με λέξεις τουρκικές. Με μία ευρύτερη έννοια, τουρκισμούς αποτελούν και οι καθιερωμένες οθωμανικές ονομασίες ορισμένων πόλεων που διαφέρουν και από την ελληνική και από την αλβανική εκφορά τους (Γιάννινα = *Yanya*, Αυλώνα = *Avlonya*).

ii) *Αλβανισμοί*. Όπου αυτό μπορεί να ελεγχθεί, η γραφή των τοπωνυμίων στις αλβανόφωνες περιοχές φαίνεται να βασίζεται περισσότερο στην αλβανική παρά στην ελληνική εκφορά του ονόματος: Άγια Κυριακή > *Shëndielë* > *shndyla*, Βαλοβίστα > *Bionvizhdë* > *bywyzde*, Γαρδίκι > *Kardhiq* > *qardyk*^{xvii} μα υπάρχουν και μερικές εξαιρέσεις (Άγιος Βασίλης > *aywwasyl*, αλβ. *Shënvasil*). Συναντάμε επίσης τις χαρακτηριστικές καταλήξεις *-όδα* και *-άτ* αντί *-οδα* και *-άτες*, ακόμη και σε χωριά ελληνόφωνα που διατήρησαν τις «ελληνικές» καταλήξεις: Λάμποβο > *labwe*, Πόποβο > *pwprwe*, Ρουμπάτες > *rwbat*. Τέλος, παραλείπονται ολότελα τις περισσότερες φορές το *-ς* του ενικού και το τελικό άτονο *-ι* (Πόρος > *pwrgw*, Κράψη > *qrapş*), αλλά τα ίδια φαινόμενα χαρακτηρίζουν ανέκαθεν τις τουρκικές αποδόσεις ελληνικών ονομάτων και δεν είναι αναγκαστικά σημάδι «αλβανισμού».

iii) *Ιδιωματισμοί*. Το άτονο ελληνικό *ε* αποδίδεται συχνότατα με το *γ* (= *ι*), σύμφωνα δηλαδή με την τοπική προφορά του: Νεγάδες >

xvii. Σημειώνω και μία περίπτωση πιθανού «βλαχισμού» – «Κούταρη» αντί Κούταλη (καζάς Πρεμετής).

nygadys, Σεβαστό > *sywastw*. Συναντάμε επίσης *y* στη θέση του αλβανικού *e*, κάτι που είναι χαρακτηριστική περίπτωση «τοσκισμού»: Μπολένα > *bwlyne*, Μαλέσοβο > *malyswe*. Ανάλογα ερμηνεύονται και οι καταλήξεις *-s* αντί *-z*, *-ste* αντί *-st* και *-an* ή *-ak* (= *-añ*) αντί *-ay*: Σουζέζι > *swzs*, Μολίστι > *mwlyste*, Μεμαλίαι > *mmalyan*. Μολονότι οι συγκεκριμένοι τύποι είναι σπάνιοι ή αμάρτυροι σε άλλες πηγές που ερεύνησα, απηχούν ευρύτερα διαλεκτικά φαινόμενα και ασφαλώς δεν είναι «λάθη» του συντάκτη. Η ρευστή προφορά ορισμένων τύπων επιτρέπει άλλωστε πολλές ορθογραφήσεις, όπως στο κοινό αλβανικό τοπωνύμιο Αγγέζ (=Καρυδότοπος), που η Στατιστική το γράφει *arze* (στο Τεπελένι), *arze* (στο Μπεράτι) ή *ryza* (στο Λεσκοβίκι).

iv) Αρχαϊσμοί. Φαίνεται ότι μερικές γραφές της Στατιστικής αποδίδουν παλιότερες εκφορές του τοπωνυμίου, που είχαν πάψει ν' ακούγονται και να γράφονται από το ντόπιο πληθυσμό και τους εγγράμματους Έλληνες της Ηπείρου. Στα χωριά των Ιωαννίνων π.χ. βρίσκουμε τους τύπους «Βλαχοκάτουνο» (=Βλαχάτανο) και «Κουρσοβίτσα» (=Χρυσοβίτσα), που σπανίζουν στις ελληνικές πηγές του 19ου αιώνα. Το χωριό Σινάναί του Τεπελενιού διατηρεί την ονομασία του από τον Αραβαντινό μέχρι σήμερα ουσιαστικά अपαράλλαχτη· η απρόσμενη μορφή «Σινάν-Μεχμέτ» στη Στατιστική του 1895 θα περνούσε για λάθος, ή θα δυσκόλευε την ταύτιση του χωριού, αν δεν έλυνε το ζήτημα ένα πολύ παλιότερο κατάστιχο από το αρχείο του Αθ. Ψαλλίδα,^{xviii} που αποκαθιστά τον αρχικό τύπο «Σινάν-Μεχμέται». Αρχαϊκές επιβιώσεις φαντάζουν, με κριτήριο τη γλωσσική τους μορφή, και άλλοι τύποι οθωμανικοί που σπάνια εντοπίζονται στη γνώριμη διβλιογραφία: «Γότσιστα» αντί «Γότιστα» (καζάς Ιωαννίνων), «Σεκλίστα» αντί «Σεκίστα» (καζάς Μπερατιού).

Από τα παραπάνω προκύπτει, νομίζω, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της οθωμανικής εκφοράς των τοπωνυμίων της Ηπείρου, όπως καταγράφεται στα αντίστοιχα λήμματα της Στατιστικής. Δυσκολεύομαι, έτσι, να πιστέψω τη γνώμη του Γερμανού μελετητή Γ. Στράους,^{xix} που με κύριο στοιχείο τη φαινομενική «λογιότητα» του τύπου «Βροντισμένη» (*wrwndyzmn*) στο ναχιγιέ των Κουρέντων, όπου ο Ι. Λαμπρίδης

xviii. Βλ. παρακάτω, σημ. xxii.

xix. J. Strauss, *Die Siedlungsnamen des Epiros nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, σ. xiv. Η ανέκδοτη αυτή μελέτη υπάρχει σε αντίγραφο στην Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών στα Γιάννινα.

παραδίδει και τη μορφή «Βρουνσμένη», θεωρεί πως ο συντάκτης της Στατιστικής χρησιμοποίησε έναν κατάλογο γραμμένο στα ελληνικά. Αν συνέβαινε αυτό θα περιμέναμε να δούμε κάποιο ίχνος από τους αυθεντικούς λογιωτατισμούς που τόσο αφθονούν στις ελληνικές-μας πηγές (τελικό -ν, β και δ αντί για μπ και ντ, καθιερωμένες «ελληνικούρες» όπως «Περίβλεπτος» και «Κορωνησία» αντί «Περίλεφτη» και «Κορακονήσια»)· μα δε βρίσκουμε κανέναν. Η σχολαστική απόδοση των «παχιών» j και ζ (Ζερμή > jrmy, Σέσοβο > zeswe) επίσης αντιβαίνει στις γραπτές ελληνικές συμβάσεις. Το ίδιο και η λαϊκότητα των τύπων «Πισκοπή», «Λευτεροχώρι», «Αϊ-Γιώργης», «Φιλιπιάδα» κ.ά., που εκτοπίζουν ολότελα τους αντίστοιχους τύπους της καθαρεύουσας.

6. Μεταφραστικά ζητήματα

Η μετάφραση που ακολουθεί έγινε με βασικό σκοπό να καλύψει τις ανάγκες του μελετητή της ιστορίας των οικισμών της Ηπείρου και δεν είναι φιλολογική έκδοση. Τα λήμματα του πρωτοτύπου μπήκαν, όπως είπαμε, στη σειρά του ελληνικού αλφαβήτου και περιορίστηκαν οι διαδοχικές επαναλήψεις των επικεφαλίδων. Άλλαξε επίσης η δέση των δυο τελευταίων στηλών (άρρενες και θήλεις). Συμπληρώθηκαν παντού αλλά συντομογραφικά οι ενδείξεις «χωριό» (χ.) και «τσιφλίκι» (τ.) παρ' όλη την αναξιοπιστία τους. Στους αριθμούς δεν έγινε καμμία διόρθωση.

Τα τοπωνύμια του πρωτοτύπου δεν μεταγράφηκαν μόνο στο δικό-μας αλφάβητο, αλλά μεταγλωττίστηκαν στα ελληνικά. Εξαλείφθηκαν, επομένως, τα λάθη του πρωτοτύπου, αλλά μαζί τους χάθηκαν και οι τουρκισμοί, οι αλβανισμοί και πολλοί από τους ιδιωτισμούς που περιγράφηκαν παραπάνω. Κάθε άλλη λύση θα μας φόρτωνε με κωδικογραφήματα και περιττούς εξωτισμούς, δίχως να 'ναι βέβαιο ότι δ' αποφεύγει τις αυθαιρεσίες. Έτσι, προτίμησα να γράψω π.χ. τον καθιερωμένο τύπο «Μέτσοβο» και όχι «Μετζόβα» ή «Micova» ή «Mejne» ή όπως αλλιώς θα πρέπει «φωνητικά» να μεταγραφεί το Mewh του πρωτοτύπου. Πότε-πότε όμως, όταν η πρωτότυπη γραφή φαντάζει ενδιαφέρουσα ή αποκλίνει αισθητά από τον τύπο της μετάφρασης, την κράτησα ως υποσημείωση. Η σχολαστική μεταγραφή όλων των τύπων της Στατιστικής υπάρχει στα τοπωνυμικά ευρετήρια που έχουν συντάξει οι Γ. Στράους για την Ήπειρο και Ε. Έγγελακ για την Αλβανία,

αν και αυτά μένουν ως τώρα ανέκδοτα.^{xx} Για τους καζάδες Ιωαννίνων και Πρέβεζας μπορεί ν' ανατρέξει κανείς στις δικές-μου αποσπασματικές δημοσιεύσεις.^{xxi}

Στη μεταγλώττιση και την αποκατάσταση των τοπωνυμίων αξιοποίησα συγκριτικά τις μαρτυρίες πολλών πηγών, ελληνικών και ξένων.^{xxii} Δεν στηρίχτηκα μονάχα στις επίσημες ή πιο διαδεδομένες εκδοχές-τους, αλλά πάσχισα να εντοπίσω τύπους που πλησιάζουν περισσότερο στις γραφές του πρωτοτύπου. Έτσι, έγραφα «Ραχοβίτσα» κι όχι «Αραχοβίτσα», «Μπαμπούρι» και όχι «Βαβούρι», «Νανώγι» και όχι «Ανώγι», «Πισκοπή» και όχι «Επισκοπή». Απέφυγα, ωστόσο, τις ολότελα αδόκιμες γραφές, και αγνόησα τις υπαρκτές αλβανικές ή τουρκικές ονομασίες όπου υπήρχαν πάγκοινες ελληνικές αντιστοιχίες (Αργυρόκαστρο, Μαλέσοβο, Γαρδίκι κλπ.) Τα ελάχιστα αμάρτυρα ονόματα ή κάποιοι πρόσθετοι διακριτικοί προσδιορισμοί αποδόθηκαν φωνητικά ή μεταφράστηκαν από τα τουρκικά: *mlas yas* > «Μάλιασι Γιας» (=Μάλιασι-Γκρόπα), *gardyk sgyr* > «Γαρδίκι μικρό» (=Γαρδικόπουλο).

Στα εξής σημεία έγινε μια κάποια συστηματοποίηση: Προστέθηκε παντού το τελικό *-i* (*η, ο, ου*) και γράφτηκε ως *-a* το τελικό άτονο *-e* (=αλβ. *ë*). Διατηρήθηκαν οι γενικές κι αιτιατικές του πρωτοτύπου (Κατσικά, Μουζακιούς). Το πρόθεμα «Αί» ή «Αγιο-» έγινε «Άγιος», «Αγιά». Περιορίστηκαν κάπως οι εξεζητημένες ορθογραφίες (π.χ. «Βήσσανη» ή «Σειστρούνι»). Γράφτηκαν με *-η* τα αλβανικά προπαρο-

xx. Strauss, *ό.π.* και E. Engelschalk, *Die Siedlungsnamen Albanien nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, το οποίο δεν μπόρεσα δυστυχώς να συμβουλευτώ.

xxi. Κοκολάκης, *Πασαλίκι* σ. 493-500 και «Η οικιστική συγκρότηση του καζά της Πρέβεζας», *Η ιστορία της Πρέβεζας: Πρακτικά Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου*, επιμ. Β. Αυδίκου (Πρέβεζα 1993), σ. 153-154.

xxii. Πέρα απ' τις κατοπινές ελληνικές απογραφές και τα γεωγραφικά πονήματα των παλιών Ηπειρωτών λογίων (Π. Αραβαντινός, Ι. Λαμπρίδης, Μ. Χρυσόχοος, Κ. Θεσπρωτός, Α. Αλεξούδης, Σερ. Βυζάντιος) σημειώνω δυο ανέκδοτες πηγές που με βοήθησαν πολύ στην ταύτιση των μουσουλμανικών χωριών της Αλβανίας: (α) ΓΑΚ, Αρχείο Ψαλλίδα (Κ. 71), Γ' 398 (κατάστιχο «Τοτζκαριάς», Λιαπουριάς, Σκραπαριού κλπ.)· (β) «Πίναξ του πληθυσμού της επαρχίας Βερατίου...» του Α. Νομικού (1901) στο ΑΥΕ (Κεντρ.Υπηρεσία, 1907/α.α.κ./Στατιστικά Βερατίου κλπ.). Συμβουλευτήκα επίσης τα διάφορα φύλλα του αυστριακού χάρτη των Βαλκανίων, τις ελληνικές επανεκδόσεις του Ν. Κοντογόνη (1911, 1:200.000) και τους νεότερους χάρτες του ιταλικού Γεωγραφικού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας (1939, 1:50.000), της ελληνικής ΓΥΣ (1972, 1:250.000) και της γερμανικής Geodata (1998, 1:300.000).

ξύτονα σε -αλη, -αη, -αρη (Πέστανη, Φράσαρη) και με -ι τα υπόλοιπα (Μόλασι, Σέπερι).^{xxiii} Το αλβανικό «μαλακό» *l* γράφτηκε γενικά ως *λι-* πριν από *α* ή *ο* (Κούλια, Φλιόκι, Λιούσνια), αλλά τα *ς, ς, j, ζ* ως απλά *τζ, τσ, ζ, σ*, έξω από μερικά ελληνικά χωριά όπου επικράτησε η γραφή με *σι-, ζι-* (π.χ. Μόσιαρη). Η διάκριση ανάμεσα στους φθόγγους *ε/ι, ο/ου, γ/γκ, π/μπ, δ/ντ* και *τζ/τσ* στάθηκε αδύνατο να τηρηθεί με συνέπεια· οι κυρίαρχες συμβάσεις και ίσως εν μέρει το προσωπικό αισθητήριο επηρέασαν καθοριστικά τη μεταγραφή.^{xxiv} Προέκυψαν έτσι, αναπόφευκτα, μερικές ενοχλητικές αντιφάσεις: Το ίδιο τοπωνύμιο γράφτηκε «Δόλιανη» στο Ζαγόρι και «Ντόλιανη» στους Φιλιάτες, «Κοκλιούς» στα Κούρεντα και «Κουκουλιούς» στην Παραμυθιά, «Μαλέσοβο» στην Πρεμετή και «Μαλισόβα» στο Μπεράτι, κ.ά. Πάντως, στις περιπτώσεις αυτές δε γεννιούνται σπουδαία προβλήματα στην αναγνώριση των τοπωνυμίων.

Για τον κοινό αναγνώστη η βασική δυσκολία στην αξιοποίηση τέτοιων πηγών βρίσκεται, όμως, αλλού: Είναι η ασυμφωνία μεταξύ των αυθεντικών ονομάτων της εποχής και των μαζικών μετονομασιών που επέβαλε στο μεταξύ για λόγους «εθνικούς» ο καθεστωτικός ελληνικός εθνικισμός. Διακόσιες ενενηνταέξι παρόμοιες μετονομασίες κι «εξελληνισμένες» εκδοχές δίνονται σε αγκύλες μετά τα πρωτότυπα τοπωνύμια. Για τα χωριά της σημερινής Αλβανίας (όπου έλειψαν ευτυχώς τέτοιου μεγέθους αυθαιρέσιες) πρόσδεσα μόνο τις μετονομασίες ορισμένων παλιών τσιφλικιών στον καζά του Δελθίνου. Τις αντλώ από τους πίνακες που έχει συντάξει ο συνάδελφος Λεωνίδας Καλλιβρετάκης,^{xxv} τον οποίο και ευχαριστώ γιατί ενθάρρυνε την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

xxiii. Αποδόθηκε όμως παντού με -νι η κατάληξη -k (=ñ): *asqak* > Έσκανι (σημ. Eskaj).

xxiv. Στα εξής ιδίως τοπωνύμια άλλαξα το *D-* σε *Δ-*: Δερβίτζιανα, Δοβίσδιανα, Δοβρά, Δόλιανη και Δομπρίνοβο Ιωαννίνων, Δερβένι Κόνιτσας, Δούβιανα Πρέβεζας, και σε όσα άλλα ελληνικά χωριά αρχίζουν από *Δρ-*· επίσης στο Δέλβινο, Δερβιτσάνη, Δοξάτι, Δουκάτι και Δρυμάδες της Αλβανίας. Επιπλέον έγγραφα σχεδόν παντού τα *gd, wd, zd, zg* και *ηg* ως *γδ, βδ, σδ, σg* και *γκ*.

xxv. «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας», *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, επιμ. Θ. Βερέμη – Θ. Κουλουμπή – Η. Νικολακόπουλου (Αθήνα 1995), σ. 51-58.

**ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΣΑΜΠΙΑΔΩΝ, ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΣΙΦΛΙΚΙΩΝ
ΠΟΥ ΑΠΑΡΤΙΖΟΥΝ ΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΚΑΤΑΤΑΓΜΕΝΑ
ΣΕ ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΜΕ ΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΚΑΖΑΔΩΝ ΤΟΥΣ**

ΚΑΖΑΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Περιέχει δύο ναχιγιέδες ονόματι Ζαγόρι και Κούρεντα

Χωριά και τσιφλίκια που υπάγονται απευθείας στο κέντρο

Όνομα	Απόσταση από Γιάννινα (Ώρες/Λεπτά)	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	3314	9194	8370
Κασαμπάς των Ιωαννίνων ¹						
Αλποχώρι Μπότσαρη	τ. ²	7.30	22	73	56	
Αλποχώρι Ταχίρ αγά [Μαντείων]	τ.	4	50	62	61	
Αρδομίστα [Λογγάδες]	τ.	3	41	106	98	
Άρδοσι	τ.	7.30	16	45	44	
Βαγενίτι	τ.	4	11	56	52	
Βαλτσόρα [Πηγάδια]	τ.	4.30	22	43	52	
Βάνιστα [Κρύα]	τ.	1	9	31	24	
Βάρβεσι [Άγ. Απόστολοι]	τ.	3	12	24	18	
Βαριάδες	τ.	6	44	169	143	
Βαρλάμι	τ.	4.30	51	121	79	
Βασταβέτσι [Πετροβούνι]	τ.	6	49	128	116	
Βοτίβιστα ³ [Αμπελεία]	τ.	3	21	36	39	
Βράβορη [Ανάργυροι]	τ.	4	43	156	133	
Γαβρисиούς ⁴	τ.	4.30	20	56	42	
Γαρδίκι μεγάλο	τ.	2	15	46	38	
Γαρδίκι μικρό	τ.	2	7	16	13	
Γερακάρι	τ.	4	39	102	95	
Γιάνιστα [Βασιλική]	τ.	3	11	36	38	
Γιωργάνου	τ.	7.30	56	220	188	
Γοβριτσά [Κρυόβρυση]	τ.	4.30	51	79	77	
Γότισσα ⁵ μεγάλη	τ.	7	91	287	290	
Γότισσα ⁵ μικρή	τ.	7	59	192	183	
Γουλά [Πλατανιά]	τ.	2.30	16	20	21	
Γραμμένο	τ.	6	102	347	368	
Γρατσανά [Ασπροχώρι]	τ.	5	59	179	170	

1. *yanye*

2. τ. =τσιφλίκι

3. *wwdyste*

4. *gwrş*

5. *gwrşte* (= Γότισσα)

Όνομα		Απόσταση από Γιάννινα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Δελτινακόπουλο	τ.	4.30	30	82	78
Δεμάτι	τ.	5	80	229	219
Δερβίζιανα	τ.	8	66	230	168
Δοβίσδιανα [Προσήλιο]	τ.	7.30	52	89	116
Δραγοδέτσι [Ελαφος]	τ.	7	17	58	56
Δραγοψά	τ.	5	63	138	120
Δραμειούς ⁶	τ.	4	38	142	110
Έλεζνα [Αρτοπούλα]	τ.	7	54	148	109
Ζαγόρτσα [Πολύγυρος]	τ.	5.30	63	146	124
Ζέλοθα [Βουνοπλαγιά]	τ.	2	39	136	127
Ζόριανη	τ.	6	7	24	28
Ζόριστα [Πεντόλακκος]	τ.	6	35	150	110
Θεριακήσι	τ.	4	36	100	92
Καλέντζι	τ.	4.30	87	257	262
Κατσικά	τ.	1	44	215	177
Κλαζάδες ⁷ [Δροσοχώρι]	τ.	3.30	64	160	135
Κοβίλιανη [Πολύλοφο]	τ.	4	39	178	139
Κολονιάτι	τ.	1.30	15	23	18
Κοντινούς	τ.	3	11	21	21
Κοντοβράκι [Δαφνούλα]	τ.	3	31	115	104
Κόντσικα	τ.	2	63	242	206
Κοπάνη	τ.	5	52	136	131
Κορίτιανη	τ.	3	38	107	113
Κοσμηρά	τ.	3	61	203	162
Κοτόρτσι [Αετοράχη]	τ.	4	50	140	151
Κουκλέσι	τ.	6.30	29	172	116
Κουρσοβίτσα [Χρυσοβίτσα]	τ.	7	132	368	359
Κουτσελιό	τ.	3	69	150	145
Κράψη	τ.	6	274	498	388
Κρυφοβό	τ.	3.30	34	107	83
Κωστάνιανη	τ.	4	33	74	63
Λαγάτορα [Μυροδάφνη]	τ.	4	22	62	66
Λαψίστα επάνω	τ.	3	27	60	65
Λαψίστα κάτω	τ.	3	20	54	50
Λεσιανά [Αβγό]	τ.	2	10	45	43
Λευτεροχώρι	τ.	5	16	32	25
Λιάπη [Ιτέα]	τ.	5.30	95	198	191
Λιόκο [Ασβεστοχώρι]	τ.	2	45	124	103

6. *dramwšws*

7. *glacadyš* (= Γλατζάδες)

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Γιάννινα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Λίπα	τ.	6	62	182 102
Λογκιώτισσα ⁸	τ.	5	11	19 19
Λοζέτσι [Ελληνικό]	τ.	3	153	384 366
Μάζια	τ.	3	61	125 108
Μανωλιάσα	τ.	4	43	98 82
Μεγκλιούς [Καρούες]	τ.	5	59	36 37
Μελιγκούς	τ.	4	61	165 144
Μελίχοβο [Μελιά]	τ.	5	24	83 63
Μίλιωτάδες	τ.	5	3	6 5
Μιχαλίτσι	τ.	7	49	77 120
Μορκιούς [Ηλιόκαλη]	τ.	3	42	47 40
Μοσπίνα [Λύγγος]	τ.	5	62	159 141
Μουζακιούς	τ.	3	27	15 18
Μουκοβίνα με το μαχαλά Μπιστιά	τ.	7	41	110 91
Μούλες [Πέρδικα]	τ.	4	23	60 69
Μουσιωτίτσα	τ.	6	37	186 145
Μπαγουσιούς	τ.	5	51	181 165
Μπάρτζι [Επισκοπικό]	τ.	3	10	29 32
Μπέρκο	τ.	5	4	19 18
Μπιζάνι	τ.	2	12	45 44
Μπισδούνι μεγάλο [Ελεούσα]	τ.	2	61	145 132
Μπισδούνι μικρό [Αγ. Ιωάννης]	τ.	1	8	22 16
Μπουράτσα [Αγ. Τριάδα]	τ.	4	18	42 28
Μπουρέλιστα [Κουμαριά]	τ.	5.30	47	111 80
Μπράγια [Κρανούλα]	τ.	3	19	32 17
Μπρακμάδι [Καστρίτσα]	τ.	2.30	62	123 100
Νεγράδες	τ.	5	28	89 81
Νιοχώρι Μίτκο μπέη [Νεοχωρόπουλο]	τ.	1	13	32 26
Νιοχώρι Ντερβίς μπέη [Νεοχώρι]	τ.	3.30	18	44 40
Νίστορα	τ.	4	33	64 76
Ντερμπεντίστα [Ανδοχώρι]	τ.	6	83	235 252
Ντίσπερη [Λυκοτρίχι]	τ.	4.30	21	59 43
Ντόμπρο [Πετράλωνα]	τ.	3	30	106 110
Παλιοχώρι [Παλ.Συράκου]	χ. ⁹	9	80	161 136
Παλιοχώρι Μπότσαρη	τ.	7	34	67 56
Πάτερο	χ.	4	40	77 78
Πέντε Πηγάδια ¹⁰ [Ραφαίοι]	τ.	6	13	50 36

8. *İwnkwtste* (=Λογκιώτισσα)

9. χ.= χωριό

10. *bşbkar* (=τουρκ. *Beşbirar*, δηλ. «Πέντε πηγές»)

Όνομα		Απόσταση από Γιάννινα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Πέραμα	τ.	1	50	155	155
Περάτι	τ.	4	24	74	64
Περίλεφτη [Περίθλεπτος]	τ.	3	15	39	36
Πεστά	τ.	4	63	196	184
Πέτρα	τ.	5.30	76	156	159
Πετσάλι	τ.	4	20	60	29
Πλέσια Μαλακασιού	τ.	4	63	191	163
Πλέσια Τσαρκοβίστας [Αγ. Αναστασία]	τ.	4	24	50	51
Πογδορά [Λυκοσάτη]	τ.	4.30	13	25	17
Προσβάλα ¹¹ [Βαθύπεδο]	τ.	9	38	128	103
Προσγόλι ¹¹ [Περιστέρι]	τ.	6	211	594	462
Ραβένια ¹²	τ.	3	22	65	70
Ραδοτόπι [Ροδοτόπι]	τ.	3	50	198	145
Ραψίστα [Πεδινή]	τ.	1	34	85	66
Ρωμανό	τ.	8	44	93	87
Σαντοβίτσα [Μάρμαρα]	τ.	1.30	58	217	214
Σερβιανά	τ.	2	23	68	80
Σεριζιανά	τ.	7	8	30	19
Σιράκο	χ.	10	485	1379	1284
Σιστρούνι	τ.	7	26	52	46
Σκλίβανη	τ.	4	79	258	231
Σπήλιο	τ.	4.30	22	30	25
Σταυράκι	τ.	1	32	113	116
Στρούνι [Αμφιδέα]	τ.	1	8	26	26
Τέροβο	τ.	5	84	302	251
Τόσκεσι [Αχλαδιές]	τ.	6	66	248	207
Τσαρκοβίστα [Δωδώνη]	τ.	4	55	165	109
Τσέριανη [Λοφίσκος]	τ.	4	21	101	97
Τσερίτσανα [Πλατάνια]	τ.	5.30	62	181	96
Τσοντίλα [Ζωοδόχος]	τ.	3	21	106	89
Τσώρας μοναστήρι ¹³	τ.	4	17	30	25
Φορτόσι με το μαχαλά Κωστίτσι		4	77	152	161
Φράστανα [Κυπαρίσσια]	τ.	3	7	15	18
Χίνκα	τ.	6	59	183	177
Χουλιαράδες	τ.	6.30	49	199	182
Ψήνα	τ.	5	50	140	139

11. *brwzwala, brwzgwł* (=Μπροσβάλα, Μπροσγόλι)

12. *rwynę*

13. Αφορά προφανώς τα Καλύθια της Τσώρας (ή Τζώρας, σημ. Μαβίλης)

Χωριά και τσιφλίκια που υπάγονται στο ναχιγιέ Ζαγοριού του καζά Ιωαννίνων

Όνομα		Απόσταση από Γιάννινα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Άγιος Μηνάς	χ.	7.30	30	80	75
Αληζώτ τσιφλίκι [Γεροπλάτανος]		7	72	217	225
Αρτσίστα [Αρίστη]	χ.	7	183	410	489
Βίτσα επάνω	χ.	6	75	168	187
Βίτσα κάτω	χ.	6	72	182	199
Βιτσικό [Βίκος]	χ.	7.30	42	74	91
Βοδούσα	χ.	12	58	269	228
Βραδέτο	χ.	7	44	73	100
Γρεβενίτι	χ.	6	264	542	587
Δοβρά [Ασπράγγελιο]	χ.	5	175	389	419
Δόλιανη [Νέον Αμαρούσιον]	χ.	6	85	146	171
Δομπρίνοβο [Ηλιοχώρι]	χ.	9	157	398	419
Δραγάρι [Καστανιώνας]	χ.	6	58	95	108
Δρεστενικό [Τρίστενο]	χ.	6	190	342	397
Καβαλάρι	χ.	6	43	88	78
Καλωτά	χ.	5.30	126	213	228
Καμνιά	χ.	4.30	46	51	67
Καπέσοβο	χ.	7	64	105	107
Κουκούλι	χ.	6	115	148	188
Λάιστα	χ.	11	377	830	870
Λεσνίτσα [Βρυσοχώρι]	χ.	10	215	421	449
Λιασκοδέτσι [Λεπτοκαρυά]	χ.	6.30	174	287	320
Λιγκιάδες	χ.	3	80	141	136
Μακρίνο	χ.	6.30	90	186	186
Μανασή	χ.	5.30	60	114	134
Μαυροβούνι	χ.	7.30	52	115	147
Μεσοβούνι	χ.	7.30	28	75	83
Μονοδέντρι	χ.	6	100	241	225
Μπάγια [Κήποι]	χ.	6	153	341	338
Μπούλτσι [Ελάτη]	χ.	5	101	256	276
Νεγάδες	χ.	6	90	235	232
Παλιοχώρι [Παλ. Λάιστας]	χ.	11	57	146	163
Πάπιγκο	χ.	7	159	292	349
Ραβένια ¹⁴ επάνω	χ.	6	75	203	225
Ραβένια ¹⁴ κάτω	χ.	7	52	207	209
Σκαμνέλι	χ.	8	169	369	396
Σοποτσέλι [Δίλοφο]	χ.	6	118	197	242

Όνομα		Απόσταση από Γιάννινα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Σουδενά [Πεδινά] επάνω	χ.	6.30	134	306	314
Σουδενά [Πεδινά] κάτω	χ.	7	161	402	411
Στολοβό [Διπόταμο]	χ.	5	54	68	77
Τσεπέλοβο, έδρα της μουδιρίας	χ.	7	187	385	374
Τσερβάρι [Ελαφότοπος]	χ.	7	78	408	442
Τσερνέσι [Ελατοχώρι]	χ.	7.30	187	363	359
Τσοντίλα [Δικόρυφο]	χ.	5	163	349	358
Φλαμπουράρι ¹⁵	χ.	6.30	151	288	347
Φραγκάδες	χ.	6	125	243	257

Χωριά και τσιφλίκια που υπάγονται στο ναχιγιέ Κουρέντων του καζά Ιωαννίνων

Όνομα		Απόσταση από Γιάννινα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Βατατάδες	τ.	5.30	20	60	59
Βελτσίστα [Κληματιά]	τ.	5	170	500	468
Βλαχοκάτουνο [Βλαχάτανο]	τ.	5.30	26	53	69
Βροντισμένη, οι χανέδες-της καταχωρήθηκαν στην Πογδόριανη				44	43
Γερομνήμη	τ.	5.30	57	199	193
Γκρίμπιανη [Αρετή]	τ.	6	64	88	90
Γκρίμποβο	τ.	8	39	170	154
Γλύζιανη [Καταρράκτης]	τ.	4.30	20	72	85
Γουριάνιστα	τ.	7	15	76	78
Γρανιτσοπούλα	τ.	6	23	145	140
Δολιανά	χ.	8	148	416	493
Δραγομή [Παλιουρή]	χ.	4	23	56	59
Ζαγόριανη [Χρυσοράχη]	τ.	6	63	202	176
Ζελίστα [Φωτεινό]	τ.	7	41	165	175
Ζίτσα, έδρα της μουδιρίας	χ.	5	260	712	760
Καλοχώρι	τ.	6.30	37	86	69
Καρίτσα	τ.	4	86	272	267
Κοκκινόχωμα	τ.	4	24	57	54
Κοκλιούς	τ.	6.30	68	259	266
Κοσόλιανη ¹⁶ [Αετόπετρα]	χ.	7	33	192	197
Κούρεντα ¹⁷	τ.	7	56	213	223

15. *flambwlar*

16. *χσώλιαν* (= Χοσόλιανη)

17. *nfs qwrndws* (=nefs-i Kurendos, δηλ. «τα καθαυτό Κούρεντα»)

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Γιάννινα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κουτρουλάδες [Σακελλαρικό]	τ.	5.30	13	60	61
Κρετσούνιστα [Δεσποτικό]	τ.	6.30	66	311	362
Λιγοψά	τ.	5	73	233	275
Λίδινο	τ.	5	21	73	74
Μαζαράκι	τ.	5	24	110	116
Μαυρονόρος	τ.	7.30	20	116	99
Μόσιαρη [Σιταριά]	τ.	8	65	230	271
Μπορντάρι [Δαφνόφυτο]	χ.	5.30	22	47	58
Μποτσαρά	χ.	7	21	101	102
Μπριάνιστα [Βασιλόπουλο]	τ.	5	20	76	86
Πογδόριανη [Παρακάλαμος]	χ.	7	173	446	452
Πρωτόπαπα	χ.	4	97	417	401
Ράικο	χ.	6	28	98	88
Ραχοβίτσα [Λευκοθέα]	χ.	4	28	76	72
Ριάχοβο	χ.	5.30	11	78	66
Ριζό	χ.	7	23	126	146
Σιούτιστα [Καστρί]	τ.	6	14	42	45
Σούλι Μίτκο μπέη [Μικ. Σουλόπουλο]	τ.	6	8	34	44
Σούλι Ντίνου [Σουλόπουλο]	τ.	6	23	61	54
Τσαρκοβίστα [Εκκλησοχώρι]	χ.	6	37	252	204

Σύνοψη του καζά των Ιωαννίνων

Σύνολο :	87256	Άρρενες :	44661	Θήλειες :	42595
Χανέδες:	17180	Χωριά :	223	Ναχιγιέδες :	2

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΚΑΖΑΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ

Όνομα	Απόσταση από Παραμυδιά	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Κασαμπάς της Παραμυδιάς ¹⁸ (από Γιάννινα ώρες 12)		469	1079	930	
Βαλανιδιά	τ.	3	25	79	93
Βαρμπόμπα ¹⁹ [Φτέρη]	τ.	4	6	19	19
Βέλιανη [Χρυσαιγή]	τ.	1	15	45	40
Βερνίκο [Βερενίκη]	τ.	4	35	119	89
Βλαχώρι [Πολύδροσο]	τ.	6	30	109	86
Βοϊνίκο [Προδρόμι]	τ.	1.30	60	200	152
Βρουσίνα	τ.	6	26	79	69
Βρυσσπούλα	τ.	3	7	33	39
Γαρδίκι	χ.	3.30	156	421	359
Γκρίκα ²⁰	τ.	2	40	125	93
Γλαβίτσα [Αυλότοπος]	τ.	3.30	29	103	97
Γρανίτσα	τ.	6	33	121	104
Γράσδανη [Καταμάχη]	τ.	4.30	20	57	60
Δράγανη [Αμπελιά]	χ.	2.30	93	281	236
Δραγουμή [Ζερδοχώρι]	χ.	2	110	363	272
Ζάλογο ²¹ επάνω	τ.	5.30	10	28	31
Ζάλογο ²¹ κάτω	τ.	6	15	73	51
Ζαραβούτσι [Αγ. Νικόλαος]	τ.	4	30	62	49
Ζελεσό [Ξηρόλοφος]	τ.	1	25	28	72
Καΐτσα	χ.	2.30	20	45	33
Καρβουνάρι ²²	χ.	2	188	582	478
Καριώτι	τ.	3	12	77	71
Κεράσοβο [Κερασιά]	τ.	3.30	10	38	27
Κόπρα [Ανδοχώρι]	τ.	6	13	44	42
Κορίστιανη [Φροσύνη]	τ.	3	32	137	113
Κουκουλιούς	τ.	5	30	77	83
Λάλιζα	τ.	6	20	79	88
Λαμπανίτσα [Ελαταριά]	τ.	3.30	60	148	148
Λευτεροχώρι	τ.	1	60	227	214
Λιθιάχοβο	τ.	5	40	104	89
Λιθίκιστα ²³ [Ζωτικό]	τ.	4	50	154	126
Λιογκάτι [Αγορά]	χ.	3	6	20	7

18. *aydnat* (⟨ελλ. Άγιος Δονάτος)·19. *warwya*20. *qyqy* (= Κρίκα)21. *zalanqw* (= Ζάλαγκο)22. *qrebwkar* (= Καραμπουνιάρι)23. *lywyakste*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Παραμυδιά	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Λοζανά	τ.	3.30	7	31	27
Μάζια [Πολύδωρο]	τ.	6	45	107	111
Μενίνα [Νεράιδα]	χ.	2.30	30	101	75
Μποροβάρι [Κυρά-Παναγιά]	τ.	2	15	52	48
Νικολίτσι	τ.	2	48	112	89
Νιοχώρι	χ.	2	30	107	80
Ντοβλά	χ.	3.30	7	35	31
Ντομολεσά	χ.	5.30	7	36	21
Οσδίνα [Πέντε Εκκλησίες]	τ.	5.30	25	84	74
Παγκράτι	τ.	2	25	83	76
Πετούσι	τ.	3	25	59	74
Πετροβίτσα	χ.	3.30	50	117	99
Πλακωτή	τ.	5	40	116	129
Πόποβο [Αγ. Κυριακή]	τ.	2	105	402	367
Πράδαλα [Παρδαλίτσα]	τ.	4	25	86	86
Ραδοβίζι	τ.	5	10	46	51
Σαλονίκι	τ.	2	35	76	91
Σεβαστό	τ.	2	20	53	74
Σέλιανη [Αγ. Μαύρα]	τ.	1	60	190	185
Σενίκο	τ.	5	25	45	36
Σκάνδαλο	τ.	4	6	20	18
Σκουπίτσα [Αγ. Γεώργιος]	χ.	2	7	19	26
Στάνοβο [Μαντρότοπος]	τ.	3.30	7	40	26
Στριγανέτσι [Διχούνη]	τ.	3.30	7	38	30
Τοσκεσάκι [Μικροχώρι]	τ.	5	5	12	13
Τσαγκάρι	τ.	3.30	35	91	110
Τσιφλίκι [Ραχούλι]	τ.	1	15	63	57
Τσουρίλα [Καλλιδέα]	τ.	3	90	196	174
Χόικα	τ.	4	20	64	60
Ψάκα	τ.	2	30	88	75
Μοναστήρια Παγανιών και Διχούνης ²⁴			2	3	4

Σύνοψη του καζά της Παραμυδιάς

Σύνολο : 14648	Άρρενες : 7766	Θήλειες : 6882
Χανέδες : 2633	Χωριά : 62	Ναχιγιέδες : -

ΚΑΖΑΣ ΦΙΛΙΑΤΩΝ

Όνομα		Απόσταση από Φιλιάτες	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κασαμπάς των Φιλιατών (από Γιάννινα ώρες 16)			317	829	746
Αχούρια επάνω [Αγ. Πάντες]	τ.	7	113	166	203
Αχούρια κάτω [Αγ. Νικόλαος]	τ.	7	47	127	134
Βέρβα	χ.	4	64	193	150
Βίλια [Δονάτος]	χ.	4	13	51	48
Βρυσέλα	χ.	1.30	78	207	189
Γηρομέρι	χ.	2	146	282	302
Γιάνιαρη	χ.	4	105	269	225
Γκούρζα [Άνω Παλιοκλήσι] με το Τσιφλίκι [Κάτω Παλιοκλήσι] ²⁵		4	47	51	47
Γλούστα	τ.	4	116	321	270
Γολά	τ.	3.30	29	84	97
Καλπάκι [Ελιά]	χ.	1	110	255	212
Κάριανη [Αχλαδιά]	τ.	2.30	13	48	34
Καρόκι	τ.	6.30	46	111	67
Κεραμίτσα	τ.	4	32	240	240
Κοκκινίστα [Κοκκινιά]	χ.	4	52	160	93
Κοκκινολιθάρι ²⁶	τ.	3	52	109	86
Κονίσπολη	χ.	5	282	820	668
Κότσικα ²⁷	χ.	3	166	506	456
Κούτσι [Βρυσούλα]	τ.	8	32	67	71
Κωστάνα [Μηλιά]	τ.		31	97	76
Λεφτοκαρυά	τ.	7	23	52	52
Λια ²⁸	τ.	7	164	459	415
Λίμποβο [Κρουνέρι]	τ.	4	55	152	117
Λιόψι [Νέο Ασπροκλήσι]	τ.	2	89	414	335
Λίστα	τ.	8	70	194	180
Λύκου [Χαραυγή]	τ.	7	70	157	161
Μαλούνι	τ.	4	59	183	162
Μαντζάρι [Κυπάρισσος]	χ.	4	22	46	36
Μαρκάτι	χ.	6	117	339	325
Μουζάκα	χ.	4	25	40	30
Μπαμπούρι	τ.	8	184	439	444
Μπαμπουριού Αχούρια	τ.	7	48	94	96

25. Και στα δύο λήμματα το πρωτότυπο γράφει *gwırze m'* [κενό] *çftlk*. Μάλλον το πρώτο λήμμα είναι της Γκούρζας και το δεύτερο του Τσιφλικιού, με κοινό το άθροισμα των χανέδων.

26. *qyzalqya* (= τουρκ. *Kızılkaya*, δηλ. «Κοκκινόδραχος»)

27. *qwsqe* (= Κόσκα)

28. *aylyga*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Φιλιάτες	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Μπράνια [Μαρίνα]	τ.	6.30	17	31	28
Νινάτι	χ.	5	93	211	188
Ντισάτι	χ.	4	36	115	77
Ντόλιανη [Γεροπλάτανος]	χ.	4	66	175	130
Ξέχωρο Ζεϊνέλ [Κάτω Ξέχωρο]	χ.	3.15	54	160	144
Ξέχωρο Μέμκο [Ξέχωρο]	χ.	3	39	58	38
Ξέχωρο Ντέμι [Άνω Ξέχωρο]	χ.	3	39	80	47
Παλαμπά	τ.	5.30	17	44	29
Παλιοχώρι	τ.	4	35	91	61
Πηγαδούλια	τ.	2.30	31	38	33
Πιτσάρι [Αετός]	χ.	3	89	191	136
Πιτσάρι	τ.	3		18	19
Πλησιθίτσα [Πλαίσιο]	τ.	2	344	654	643
Πόβλα [Αμπελώνας]	τ.	5	37	118	76
Ραβανή	τ.	6	64	177	165
Ραδοσίτσα ²⁹	τ.	5	15	29	21
Ράχοβα [Ριζό]	τ.	3.30	45	131	145
Σαγιάδα, σάλα	χ.	3	141	308	285
Σάλεσι	χ.	7	150	326	316
Σίδερη	χ.	1.15	66	148	147
Σκέφαρη [Μύλοι]	χ.	1	73	190	176
Σκλιάβι [Αγ. Αρσένιος]	χ.	4	38	75	59
Σκλιάβι	τ.	4	3	7	7
Σκουπίτσα [Κεστρίνη]	χ.	3	33	88	91
Σμέρτο	χ.	1.30	39	111	99
Σμπόκια	τ.	4	3	18	32
Σολοπιά	χ.	4	38	94	83
Σπάταρη [Τρικόρυφο]	χ.	1	65	228	188
Τούσα τσιφλίκι		7	20	27	28
Τσαμαντά	τ.	8	227	650	638
Τσαρακλιμάνι [Καλλιθέα]	τ.	7	52	126	132
Φανερωμένη	τ.	1	37	75	81
Φατίρι [Κερασοχώρι]	τ.	3	46	94	105
Φοινίκι	τ.	1	67	156	177
Μοναστήρι Παναγιάς Γηρομεριού				17	18

Σύνοψη του καζά των Φιλιατών

Σύνολο : 24179	Άρρενες : 12702	Θήλειες : 11477
Χανέδες : 4936	Χωριά : 68	Ναχιγιέδες : -

ΚΑΖΑΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ

Όνομα		Απόσταση από Κόνιτσα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κασαμπάς της Κόνιτσας (από Γιάννινα ώρες 12)			595	1435	1324
Αμάρι	τ.	0.30	1	7	4
[Αρμάτοβο σημ. Άρματα] ³⁰		7.30	45	159	153
Βράνιστα [Τράπεζα]	τ.	2.30	19	27	29
Γκρισμπάνη [Ελεύθερο]	τ.	4	136	232	261
Γορίτσα [Καλλιθέα]	τ.	2	19	70	72
Δερβένι ³¹	τ.	4	18	36	43
Ζέλιστα [Εξοχή]	τ.	3.30	40	137	142
Ζέρμα [Πλαγιά]	χ.	11	44	144	134
Καβάσιλα	τ.	1.30	17	47	42
Κάντισκο [Δροσοπηγή]	χ.	10.30	90	329	339
Καστάνιανη [Καστανιά]	χ.	6	178	404	429
Κεράσοβο [Αγ. Παρασκευή]	τ.	6	120	493	389
Κορτίνιστα [Νικάνωρ]	τ.	2.30	50	89	87
Κουτσούφλιανη [Ηλιόραχη]	τ.	1.30	18	56	15
Λεσκάτσι [Ασημοχώρι]	χ.	10	65	192	194
Λιτονιάβιστα [Κλειδωνιά]	τ.	3	82	138	140
Λούπτσικο [Λυκοράχη]	χ.	11	16	84	66
Μάξιο	τ.	2	36	91	97
Μελισσόπετρα	τ.	3.30	14	32	36
Μόλιστα	χ.	3	212	509	549
Μπλίσδιανη [Λαγκάδα]	τ.	7	28	123	66
Μπράζα [Δίστρατο]	χ.	10	115	412	374
Ντέντσικο [Αετομηλίτσα]	χ.	11	84	466	339
Πάδες	χ.	5.30	168	438	442
Παλιοσέλι	χ.	5	176	541	503
Πεκλάρι [Πηγή] ³²	χ.	1.30	87	195	202
Πληκάτι	χ.	11	83	194	163
Πυροβίτσκα [Καλόβρυση]	τ.	4	15	36	39
Σανοβό [Αετόπετρα]	τ.	3	48	86	104
Σέλτσι [Οξυά]	χ.	9.30	46	170	179
Σταρίτσανη [Πουρνιά]	χ.	4	116	293	259
Τούρναβο [Γοργοπόταμος]	τ.	10.30	89	241	223

30. Λείπει από την πηγή το όνομα του χωριού και τα στοιχεία έχουν μπερδευτεί με του χ. Πεκλάρι.

31. *drbnd* (=τουρκ. *Derbend*)32. *apklr*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Κόνιτσα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Φούρκα	χ.	9	153	696	543
Φυτόκο [Θεοτόκος]	τ.	9	9	27	33
Χιονάδες ³³	χ.		79	249	227

Σύνοψη του καζά της Κόνιτσας

Σύνολο :	17185	Άρρενες :	8898	Θήλειες :	8287
Χανέδες :	3115	Χωριά :	34	Ναχιγιέδες :	-

ΚΑΖΑΣ ΛΕΣΚΟΒΙΚΙΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Λεσκοβίκι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Κασαμπάς του Λεσκοβικιού (από Γιάννινα ώρες 14)		554	1354	1325	
Άριζα	χ.	3.30	29	93	108
Βαλοβίστα ³⁴	χ.	5	51	133	154
Βλάχοι και Αβορίτσανη ³⁵	χ.	4.30	66	179	159
Βλιάσοβο	χ.	1.30	102	323	302
Βούρμπιανη ³⁶	χ.	8	339	922	857
Βρέπτσικο	χ.	2	90	238	175
Γερακάρα	χ.	3.30	16	38	43
Γερμένι ³⁷	χ.	3	42	152	172
Γλίνα	χ.	1.30	40	93	72
Διπαλίτσα [Μολυδοσκεπάση]	τ.	4	64	138	139
Ιλιάρα	τ.	3.30	14	35	32
Ίσβορο [Αμάραντος]	χ.	4.30	124	341	360
Ισγάρι	χ.	5	45	149	136
Κοβατσίστι	χ.	4	62	118	121
Κορσάτσικο [Προσήλιο]	χ.	2	5	17	15
Κούκεσι	χ.	3	2	9	18
Κρεσόβα	χ.	5	44	107	96
Μελεσίι	τ.	0.30	19	57	41
Μέλιανη	χ.	4	32	119	119
Μερτσέκι	τ.	3.30	9	16	26

33. *fywnat*

34. *bywyzde* (=αλβ. *Biovizhdë*)

35. *awlahwsy gwrycan*

36. *wyrbyan* (= Βίρμπιανη)

37. *gramn* (πδ. αλβ. *Gërmenj*)

Όνομα		Απόσταση από Λεσκοβίκι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Μεσαριά	χ.	4	23	40	37
Μοναστήρι ³⁸	χ.	4	25	47	52
Μπελθούκι [Πυξαριά]	τ.	3.30	24	43	49
Μπονταικό [Πωγωνίσκος]	χ.	5	35	105	125
Μπρέστανη	χ.	5.30	37	69	54
Ντάρδεσι	χ.	4.30	11	24	27
Ντελβίνα	χ.	5	69	219	176
Ντερμάρι	χ.	5	14	26	27
Οστανίτσα [Αηδονοχώρι]	τ.	4	72	202	169
Περάτι	χ.	2.30	30	80	92
Πέστανη	χ.	4	61	154	145
Πλάβαλη [Αγ. Βαρβάρα]	τ.	4	60	149	155
Πόδα	χ.	4	69	212	192
Πομπίτσικο	χ.	1	31	76	79
Ποστένιανη ³⁹	χ.	2	105	208	197
Πυρσόγιανη ⁴⁰	χ.	7	293	943	848
Ράντανη	χ.	2.30	130	353	358
Ραντάτι	χ.	1.30	59	89	90
Ραντοχόδα	χ.	2	40	115	106
Σάλεσι	χ.	3	74	246	255
Σαραντάπορο	χ.	2	9	11	11
Σγουραλέτσι	χ.	3	21	95	94
Σέρανη	χ.	2	30	78	78
Στράτσανη [Πύργος]	χ.	5.30	185	537	454
Συκιά	χ.	5	8	11	15
Τορανίκι	τ.	4	10	40	32
Τσαρσόδα	χ.	3	84	255	246
Τσέρτσικο	χ.	1	59	125	115
Χοσέτσικο	χ.	3	24	67	54

Σύνοψη του καζά του Λεσκοβικιού

Σύνολο	: 18052	Άρρενες	: 9250	Θήλειες	: 8802
Χανέδες	: 3441	Χωριά	: 49	Ναχιγιέδες	: -

38. *mnwštr* (πβ. αλβ. *Manushtir*)

39. *pwštan* (γρ. *pwstnan*)

40. *prwšwyan* (= Προυσόγιανη)

بابہ منجانی (۲۱۰)

بجوه قضاسی

بجوه قضاسی	بابہ بہ مسافہ سی		عدد	قومی	
	دقیقہ	ساعت	خانہ	اناث	ذکور
بجوه قضاسی	۱۲	۸۳۵	۱۹۳۱	۲۰۸۴	

اسامی	بجوه بہ مسافہ سی		عدد	قومی	
	دقیقہ	ساعت	خانہ	اناث	ذکور
(۱) قریبہ سی	۳۰	آیلو	۱۷۴	۲۵۲	۲۸۲
(۲) د	۳۰	میلہ	۳	۳۲۹	۳۴۷
(و) د	۳۰	ووطنوس	۲	۷۴	۷۲
				یکونہ	ذکور
بجوه قضاسنکہ اجالہ	۲۵۸۶		۲۷۸۵		۵۳۷۱
			ناحبہ		خانہ
			۰		۱۱۴۸

Ο πίνακας των χωριών του καζά του Μετσόβου (σελ. 210 της Στατιστικής).

ΚΑΖΑΣ ΜΕΤΣΟΒΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Μέτσοβο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Κασαμπάς του Μετσόβου (από Γιάννινα ώρες 12)		835	2084 1931
Ανήλιο	χ.	0.30	174 282 252
Βουτονόσι	χ.	2.30	30 72 74
Μηλιά	χ.	3.30	109 347 329
<i>Σύνοψη του καζά του Μετσόβου</i>			
Σύνολο : 5371	Άρρενες : 2785	Θήλεις : 2586	
Χανέδες : 1148	Χωριά : 3	Ναχιγιέδες : -	

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ

ΚΑΖΑΣ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Αργ/στρο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Κασαμπάς του Αργυροκάστρου ⁴¹ (από Γιάννινα ώρες 18)		1410	4356 4043
Άγιος Νικόλας [Ντρίτα]	χ.	6.30	12 48 54
Βάνιστα	χ.	2	44 - -
Βλαχογοραντζή	τ.	4	47 140 123
Βοδίνου	τ.	6.30	18 59 79
Γαΐδαροχώρι [Αργυροχώρι]	χ.	6.30	53 109 125
Γαρδίκι ⁴²	χ.	3	185 211 215
Γιωργουτσάτες ⁴³	χ.	6	92 225 224
Γκιάτι	χ.	4	38 80 79
Γλίνα	χ.	4	42 133 131
Γορίτσα	χ.	2.30	18 69 65
Γράψη	χ.	5	45 164 177
Δερβιτσάνη	χ.	1.20	150 488 535
Δοξάτι	χ.	2	54 140 160
Δουβιανή	χ.	3	72 290 261

41. *arkry* (= τουρκ. Ergiri)42. *garðyk* (=αλβ. Kardhiq)43. *krɣwɟat* (= Γκεργκουτσάτι)

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Αργ/στρο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Ερίντι	χ.	3.30	147	174	198
Ζάβρεχο	χ.	7.30	16	76	74
Ζερβάτι	χ.	4	46	79	86
Κακαδιά	χ.	7.30	47	144	165
Κακογοραντζή [Κρυονέρι]	χ.	7.	27	86	90
Κακόσι	χ.	4	34	100	110
Καλέζι	χ.	2.30	39	130	115
Καλογοραντζή	χ.	1.30	116	360	345
Κάριανη	χ.	4	41	133	130
Κατούνα	χ.	7.30	14	55	47
Κεστοράτι ⁴⁴	χ.	2	45	131	125
Κολορτσι	τ.	0.20	13	40	43
Κοσοβίτσα	χ.	11	79	452	422
Κρα	χ.	6.30	15	45	54
Κρίνα	τ.	3	17	62	67
Λαζαράτι	χ.	1	143	387	368
Λάμποβο	χ.	3.30	111	972	1392
Λιμπόχοβο	χ.	2.30	454	1527	1463
Λιούγκαρη	χ.	3.30	38	77	83
Λιτοβίστα	χ.	2	7	31	33
Λόγκος	χ.	9	60	250	270
Λουβίνα	τ.	6	22	57	63
Μασκολούρι ⁴⁵	χ.	2.30	88	209	208
Μαυρόπουλο	χ.	6	34	82	95
Μπόντριστα	χ.	6.20	56	101	52
Μπουλιαράτι	χ.	6	115	274	194
Νεπράβιστα	χ.	4	105	319	172
Νόκοβο	χ.	2.30	66	192	220
Παλιόκαστρο	τ.	3	12	53	45
Πέπελη	χ.	7	72	188	204
Πεσάκι ⁴⁶	τ.	2.30	7	63	69
Πισκοπή επάνω	τ.	5	37	127	133
Πισκοπή κάτω	τ.	5	17	117	101
Ραντάτι	τ.	6.30	11	40	59
Σαρακίνιστα	χ.	2	47	141	152
Σελιό	χ.	7	109	331	352
Σέλτσκα	χ.	2.30	70	238	202

44. *kswrat*

45. *maşqıwıwra* (=αλβ. *Mashkullorë*)

46. *psyaq* (γρ. *pyşaq*)

Όνομα		Απόσταση από Αργ/στρο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Σούχα ⁴⁷	τ.	2.30	11	52	40
Στεγόπολη ⁴⁸	χ.	2	73	217	219
Στόγιανη	τ.	2.30	4	20	32
Σωτήρα	χ.	9	107	451	454
Σωφράτικα	χ.	2	46	141	137
Τεριχάτι	χ.	3	77	224	229
Τρανουσίστα	τ.	2	13	54	41
Φρασανή	χ.	3.30	42	91	107
Χάσκοβο	χ.	2.30	38	131	138
Χουμελίτσα	χ.	3	36	54	43
Χρυσόδαλη	χ.	6.30	55	114	106

Σύνοψη του καζά του Αργυροκάστρου

Σύνολο :	30460	Άρρενες :	15212	Θήλειες :	15248
Χανέδες :	5185	Χωριά :	64	Ναχιγιέδες :	-

ΚΑΖΑΣ ΠΩΓΩΝΙΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Πωγώνι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κασαμπάς του Πωγωνιού(*) (από Αργυροκάστρο ώρες 8)			262	629	694
(*) Η έδρα του καζά είναι στη Βοστίνα [Πωγωνιανή]					
Αρίνιστα [Κτίσματα]	τ.	3	41	131	124
Βάλτιστα [Χαραυγή]	τ.	4	57	214	167
Βίσανη	τ.	4	267	769	823
Βομπλό ⁴⁹ [Σταυροδρόμι]	χ.	2	20	47	56
Γκουβέρι [Φαράγγι]	τ.	2	22	59	75
Δελιδνάκι	χ.	3.30	223	522	539
Δημόκορη	τ.	6.30	19	61	75
Δολό	χ.	1	97	231	279
Δρυμάδες	τ.	2.30	96	203	209
Ζαραβίνα [Λίμνη]	τ.	5	33	124	119
Κακόλακκος	χ.	2	26	89	112

47. *swgr*

48. *asqwpwl*

49. *dwmlw*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Αργ/στρο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κακσιούς [Αγ. Κοσμάς]	χ.	4	46	104	126
Καστάνιανη [Καστανή]	χ.	6	79	343	388
Κεράσοβο	χ.	4.30	28	118	161
Κολοβέ [Ψηλόκαστρο]	χ.	6	14	67	56
Κουρεμάδι	χ.	8.30	15	78	72
Κρυονέρι	χ.	4.30	19	81	84
Λάβδανη	χ.	7	55	279	312
Λαχανόκαστρο	χ.	4	71	152	192
Μαυρόγερο	τ.	4	23	40	45
Μέβγεζα [Παλιόπυργος]	τ.	2	90	238	257
Μέγκουλη [Περιστέρι]	τ.	4.30	67	259	282
Μποζανίκο [Ορεινό]	τ.	2.30	27	88	72
Νέο έργο ⁵⁰	τ.	4.30	20	659	662
Ξερόβαλτο	τ.	1	31	73	88
Πολίτσανη	χ.	6	192	696	798
Ποντικάτες	τ.	1.30	99	237	279
Ρουμπάτες [Μερόπη]	τ.	2	62	230	236
Ρουψιά	τ.	4.30	48	104	124
Σκωριάδες	χ.	5	162	331	343
Στραβοσκιάδι	τ.	1	52	170	170
Στρατίνιστα	τ.	5.30	44	145	164
Σωπική	χ.	3.30	294	741	839
Τεριάχι ⁵¹	τ.	2.30	26	88	124
Τσαραπλανά [Βασιλικό]	τ.	2	237	646	629
Τσάτιστα	τ.	4	90	322	333
Φρασανά [Κάτω Μερόπη]	τ.	3	94	246	255
Χλωμό ⁵²	χ.	4	153	393	411

Σύνοψη του καζά του Πωγωνιού

Σύνολο : 20775	Άρρενες : 10007	Θήλειες : 10768
Χανέδες : 3301	Χωριά : 38	Ναχιγιέδες : -

50. Μεταφράζω κατά λέξη τον τουρκικό χαρακτηρισμό *eser-i cedid*, που με όλη του την ασάφεια θεωρώ ότι παραπέμπει στο νεοσύστατο τότε συνοικισμό Μετζιχτιέ (σημ. Κεφαλόβρυσος)

51. *trpaç* (γρ. *tryaç*)

52. *flwmmw* (= Φλωμό)

ΚΑΖΑΣ ΠΡΕΜΕΤΗΣ

Όνομα		Απόσταση από Πρεμετή	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
			606	1236	1182
Κασαμπάς της Πρεμετής ⁵³ (από Αργυρόκαστρο ώρες 8)					
Αργκόβα ⁵⁴	χ.	3.30	25	80	67
Βαριμπόπι	τ.	3.30	7	19	16
Βελτσίστι	χ.	3.30	13	43	34
Βινάχου	τ.	3	15	53	59
Βινοκάσι	χ.	8	63	152	120
Γκίγκαρη	τ.	2	10	45	38
Γκορίτσα	τ.	6	31	59	64
Γκοσνίστι	χ.	3	11	37	37
Γκραμπόβα	χ.	2	22	65	62
Γκραμπόβα Πέρα	χ.	2.30	10	31	26
Ζέπα	χ.	5	54	145	126
Ζεπόβα	χ.	7	92	278	235
Ζερέτσι	χ.	3.30	4	9	11
Ζλεούσα ⁵⁵	χ.	2	35	92	67
Καΐτσα	τ.	8	80	293	235
Καλιούδι	χ.	2.30	17	57	52
Κανικόλι ⁵⁶	χ.	4	6	32	19
Κιλιαρίστι	χ.	1.30	45	125	115
Κλεισούρα	χ.	5	255	636	551
Κοσίνα	χ.	1.30	22	74	61
Κοσόβα	χ.	3.30	69	263	249
Κούκιαρη	χ.	3	29	97	76
Κούταλη ⁵⁷	χ.	0.30	1	4	6
Λεούσα	χ.	1	60	137	142
Λεσκοβέτσι	χ.	6	25	59	51
Λιμπιβάνη	χ.	3	34	113	100
Λιούσνια	χ.	3	30	50	35
Λίπα	χ.	0.45	39	86	93
Λιποστίβανη	χ.	3.30	19	35	37
Λισίτσα	χ.	1.20	30	92	86
Μάζανη	χ.	8	78	217	189
Μαλέσοβο	χ.	4	278	743	795
Μαλιμπάρδα	χ.	1	6	22	16

53. *prmdy*54. *hrgwe* (γρ. *hrgwe*=αλβ. Hargovë)55. *azy'wʒe*56. *qanyqw*57. *qwɔary* (= Κούταρη)

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Πρεμετή	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Μερτίνι	χ.	6	40	82	91
Μοκρίτσα	χ.	3	6	17	22
Μουσουκαρη	χ.	2.30	6	21	17
Μπάλι	χ.	7	34	86	85
Μπαντιλιόνι	χ.	1.20	99	279	253
Μπένια Δεσνίτσας	χ.	5	15	57	60
Μπένια Σκερίας	χ.	2.30	35	107	111
Μποντάρι	χ.	0.30	4	7	11
Μπούμπεισι	χ.	9	157	436	380
Μπούχαλη	χ.	0.20	88	244	212
Μπρέζανη	χ.	3	108	289	350
Νοβοσέλια	χ.	2.30	25	87	81
Ντρατσόδα	χ.	4	20	52	61
Ντρενόδα	χ.	3.30	3	5	7
Ογδούνανη	χ.	3	38	111	118
Πάβαρη	χ.	8	60	193	137
Παλούμπαρη	χ.	4.30	16	67	64
Παναρίτι Δεσνίτσας	χ.	4	25	57	60
Πατσομίτι	χ.	3	44	170	152
Πέτρανη ⁵⁸	χ.	2	6	21	14
Ποτγκοράνη	χ.	6.30	75	226	190
Ράπτσκα	χ.	2	60	147	147
Ρίμπανη	χ.	3.30	23	84	73
Ροντένι	χ.	7	73	185	189
Σέλκι	χ.	6.15	17	42	34
Σενίτσανη	χ.	4	28	81	63
Στρεμπέτσι	χ.	3	57	148	145
Σφράτι	χ.	0.45	4	9	10
Τζάνανη	χ.	4.30	25	58	54
Τόλιαρη	χ.	4	40	89	76
Τοπόγιανη	χ.	5.30	62	205	159
Τόσκεσι	χ.	9	67	207	179
Τρεμίστι	χ.	3	24	64	61
Τρεμποζίστι	χ.	2	24	47	55
Τσορογκούνι	χ.	7	45	120	101
Φράταρη	χ.	3.30	71	186	173
Χοτχόδα	χ.	3.30	90	300	264
Ψάρι	χ.	7	31	74	73

58. *pjan* (γρ. *ptran*)

Ναχιγιές Φράσαρης υποκείμενος στον καζά της Πρεμετής

Όνομα	Απόσταση από Φράσαρη	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Βερτσίστι	χ.	2	15	33	39
Βιτίστι ⁵⁹	χ.	2.30	21	46	47
Γκοροσίανη	χ.	3.30	35	115	100
Γκοστιβίσι ⁶⁰	χ.	2.30	49	138	152
Γκοστομίτσκα ⁶⁰	χ.	2.30	29	47	47
Γκραμπότσκα	χ.	4.30	35	113	82
Έλμεσι ⁶¹	χ.	6.30	17	52	52
Ζαβαλιάνη	χ.	2	74	227	175
Κακόσι	χ.	2	12	39	41
Κεσιμπέσι (;) ⁶²	χ.	3	43	138	107
Κινάμι	χ.	3	46	164	104
Κομπλιάρα ⁶³	χ.	3	62	201	169
Κοστρέτσι	χ.	2.30	33	113	83
Κρεσόβα	χ.	3	49	158	107
Λιούπτσκα	χ.	3	78	305	297
Μέλτσκα	χ.	4	32	77	68
Μίτσανη	χ.	3	96	304	251
Νικολάρα	χ.	3.30	15	30	34
Ογκρένι	χ.	2.30	75	219	233
Παναρίτι Δαγκλής	χ.	6	311	771	834
Πίσκαλη	χ.	4	25	58	56
Ραντοβίτσκα	χ.	3.30	83	201	165
Σελενίτσα ⁶⁴	χ.	0.30	68	162	157
Σίανη	χ.	3	31	51	49
Σορόπουλι	χ.	2	38	131	108
Στερνέτσι	χ.	2	38	75	86
Τέπερι	χ.	2	8	32	24
Φράσαρη, έδρα της μουδιρίας	χ.		239	577	571

Σύνοψη του καζά της Πρεμετής

Σύνολο :	28172	Άρρενες :	14284	Θήλειες :	13888
Χανέδες :	5189	Χωριά :	99	Ναχιγιέδες :	1

59. *wryŕst*

60. *gwŕwpŕst, gwŕwmcqe*

61. *hlmy* (πβ. αλβ. *Helmës*)

62. *kŕwln* (γρ. *kŕwbŕ?*)

63. *gwplare*

64. *snycze*

ΚΑΖΑΣ ΤΕΠΕΛΕΝΙΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Τεπελένι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Κασαμπάς του Τεπελενιού ⁶⁵ (από Αργυρόκαστρο ώρες 7)		79	253	250	
Αληκομίμαι	χ.	7	12	43	34
Άρζα	χ.	5	102	291	280
Αχμανικάι	χ.	4	29	45	39
Βασιάρι με τη Μιρίτσα & την Τσερίλα	χ.	4	110	321	308
Βελικιώτι		1	30	62	63
Γκλάβα	χ.	7	95	200	208
Δέμπλιανη	χ.	6	160	438	435
Ζαμποκίκα	χ.	4	131	294	283
Ζέη	χ.	8	95	302	292
Ισβόρι	χ.	5	74	212	177
Καλιβάτσι	χ.	6	98	326	308
Καμτσίστι	χ.	5	25	61	83
Κασίσι	χ.	3	73	204	191
Κεσαράτι με τη Σίριανη ⁶⁶	χ.	4	80	134	130
Κόμαρη	χ.	7	40	105	114
Κόντρα	τ.	2	17	36	37
Κόντσα	χ.	9	37	76	102
Κόστανη	χ.	5	50	125	193
Κράχασι με το Σταραβέτσι	χ.	7	178	434	393
Λάμποδο μεγάλο	χ.	4	121	348	353
Λάμποδο μικρό	χ.	4	58	164	165
Λέβανη	χ.	7	104	270	266
Λέκλη	χ.	2	70	231	209
Λιαπ-Μαρτολόζι	χ.	4	18	52	49
Λίαρη	χ.	8	41	122	128
Λιουζάτι	χ.	1	118	259	277
Λιουφτίνια	χ.	6	110	311	321
Μαρίτσανη	χ.	4	75	214	195
Ματοχασάναϊ ⁶⁷	χ.	6	81	260	200
Μεμαλίανη	χ.	2	51	141	96
Μετζογκοράνη ⁶⁸	χ.	3	117	247	247
Μπέντζα	χ.	2	127	335	392
Μπεσίσι	χ.	1	44	103	104
Μπιθούκι	χ.	8	16	50	49

65. tpedln

66. sry'aⁿ

67. matw^hsn

68. mcdgwrn

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

Όνομα		Απόσταση από Τεπελένι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Άρρένων/Θηλέων	
Μπούζι	χ.	6	86	220	203
Νίβανη επάνω	χ.	10	64	174	204
Νίβανη κάτω	χ.	9	55	287	210
Ντάμζι	χ.	3	84	222	224
Ντόριζα	χ.	6	33	169	100
Ντοσνίτσα	χ.	8	29	78	79
Ντούκαϊ	χ.	2	144	344	314
Ντραγότι	χ.	2	73	146	128
Παναρίτι	χ.	8	32	77	52
Πέστανη	χ.	3	98	295	250
Ραμπία	χ.	7	74	198	189
Σάλεσι	χ.	7	58	190	149
Σάλιαρη	χ.	3	175	496	478
Σέλτσκα	χ.	7	71	177	192
Σέπερι	χ.	10	126	315	352
Σινάν-Μεχμέται ⁶⁹	χ.	6	67	206	163
Στέπεζι	χ.	4	44	101	104
Τζάτζαι ⁷⁰	χ.	5	25	46	36
Τοπόβα	χ.	8	43	131	137
Τόσκα-Μαρτολόζι	χ.	4	57	176	166
Τότσι	χ.	7	87	260	209
Τουράνι	χ.	2	93	203	178
Τριμπούκι	χ.	4	31	103	111
Χόρμοβο	χ.	4	144	377	457
Χοστέβα	χ.	8	79	257	218
Χουντοκούκι	τ.	4.30	31	108	109

Σύνοψη του καζά του Τεπελενιού					
Σύνολο	:	24326	Άρρενες	:	12434
Χανέδες	:	4558	Χωριά	:	63
			Θήλεις	:	11892
			Ναχιγιέδες	:	-

69. *snan mĥmd* (συνηθέστερη ονομασία: Σινανάι)

70. *ζαζαγ* (= Τσάτσαϊ)

ΚΑΖΑΣ ΔΕΛΒΙΝΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Δέλβινο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κασαμπάς του Δελβίνου (από Αργυρόκαστρο ώρες δ)			482	1178	1027
Άγιος Αντρέας	τ.	6	42	140	123
Άγιος Βασίλης	χ.	3.30	67	160	158
Αλήκο	τ.	4	23	89	68
Αρδάσοβα ⁷¹	τ.	3	14	26	30
Βαγκαλιάτι	χ.	6.30	14	85	74
Βελιάχοβο	τ.	2.30	13	37	38
Βεργό	χ.	3	47	115	87
Βρύση	τ.	1.30	3	17	7
Βρυώνι	χ.	2	28	87	85
Βρωμερό [Μπρέγασι]	τ.	2	5	38	14
Γαρδικάκι ⁷²	χ.	1.30	34	102	62
Γαρδικάκι ⁷²	τ.	1.30	9	29	29
Γέρμα	χ.	6	14	63	50
Γιαντισάτι	χ.	6	14	32	40
Γκιάστα	τ.	2.30	8	1	3
Γράβα	τ.	8	25	68	37
Γράσδανη	τ.	8	46	139	126
Δίβρη	χ.	5	107	354	246
Δρόβιανη επάνω	χ.	5	119	356	355
Δρόβιανη κάτω	χ.	5	123	338	281
Ζουλιάτι - Μουσουλμάνοι	χ.	7	111	334	325
Ζουλιάτι - Χριστιανοί	χ.	7	25	55	43
Ζουλιάτι Φουσαμπάρδα	χ.		103	349	297
Ζουλφικάρα ⁷³	τ.		2		
Ισάκι	τ.	1	2	6	6
Καινούριο	τ.	6	14	35	37
Κακοδίκι	τ.	1	77	221	222
Καλιάσα ⁷⁴	χ.	4	65	164	153
Καλτσάτι	χ.	7	18	53	38
Καλύβια Πασά [Κόντρα]	τ.	5	43	115	89
Καλύβια Σούσι [Ραχούλα]	τ.	5.30	27	15	24
Καρά-Αλήμπεη [Φανάρι]	τ.	5	7	69	67
Καραχάτζι	τ.	1.30	7	12	19

71. *ardexwe*

72. *qarðyqak* (=αλβ. *Kardhikaq*)

73. Τοπωνύμιο αταύτιστο

74. *q'esy*

Όνομα		Απόσταση από Δέλτινο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κασίμ-Αλήμπεη ⁷⁵ [Νεοχώρι]	τ.	5	5	16	17
Κεσαράτι	τ.	9	14	46	54
Κογκότσι	χ.	1.30	4	6	9
Κομάτι	τ.	8	9	45	53
Κοπάτσα	χ.	2	50	174	165
Κουλουρίτσα	τ.	5	8	35	32
Κρανιά	τ.	2.30	23	83	54
Κρόγκι	χ.	3	28	95	85
Κώσταρη	χ.	1	19	43	43
Λαζάτι	τ.	6	32	72	53
Λεσνίτσα επάνω	χ.	8	95	318	294
Λεσνίτσα κάτω	χ.	7.30	100	388	347
Λευτεροχώρι	τ.	1	40	137	143
Λιβίνα	χ.	2.30	13	70	39
Λίντισδα ⁷⁶ [Παλιό Ασπροκκλήσι]	τ.	10	39	99	99
Λούκοβο	χ.	5	58	192	175
Λουψάτι	τ.	6	4	19	12
Λυκούρσι με την Τσουκά	τ.	3.30	10	28	44
Μάλτσανη	χ.	7	27	82	66
Ματομάρα	τ.	1.30	2	4	4
Μαυρόπουλο	τ.	1	5	22	14
Μεμόραχη	τ.	4	8	12	8
Μεμούς-Μπέη [Πλάκα]	τ.	6	9	42	29
Μεσοπόταμο επάνω	τ.	1.30	8	44	28
Μεσοπόταμο κάτω	τ.	1.30	6	16	23
Μετόχι	τ.		9	16	13
Μουζίνα	τ.	4	113	272	261
Μουλά-Μουσά	τ.	3.30	4	10	4
Μουρσί	τ.	8.30	89	326	265
Μουτσοπολίτι	τ.		3		
Μπραϊλάτι	χ.	1	25	49	45
Ναβαρίτσα	χ.	3.30	54	121	125
Νιβίτσα Μπουμπάρι	χ.	3	124	302	252
Ντερμίσι	τ.	4	5	17	13
Ομέρ-Εφέντη [Φυτώρια]	τ.	3	11	40	39
Πάλη	τ.	3	8	29	13
Παλιαυλή ⁷⁷	χ.	2	26	70	76
Παντελεήμων	χ.	7.30	47	91	69

75. *qasm alay bk* (= Κασίμ-Αλάι-Μπέη)

76. *lbeyzde* (γρ. *lydyzde*)

77. *plawaly*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Δελβίνο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Πετσά	χ.	2.30	40	87	112
Πικέρνι ⁷⁸	χ.	5.30	112	346	349
Ρουμάντζα	τ.	3	9	14	16
Σάσαι	χ.	5	44	78	110
Σενίτσα	χ.	4	90	223	130
Σιγιάνη	τ.	1.30	8		
Σιρακάτι	χ.	1	20	58	76
Σμινέτσι	τ.	8.30	29	81	82
Σούλιο	τ.		3		
Σταθάτες	τ.	1.30	2	8	9
Σωπίκι	τ.	6	35	149	135
Τατεζάτι	χ.	5	85	279	198
Τζάρα	τ.	8	16	44	58
Τρέμουλη	τ.		7	19	23
Τσαούσι	τ.	3	21	67	61
Τσερκοβίτσα	τ.	6	23	70	65
Φοινίκι	τ.	2	21	129	119
Χάλιο	τ.	6	6	18	12
Χαντίρ-Αγά ⁷⁹ [Λευτέρ-Τάλιο]	τ.	6	12	34	34
Χότζα [Λειβάδια]	τ.	7	7	32	26
Χουντέσοβο	τ.	4	14	38	51
Μοναστήρι Θεολόγου			1	2	

Σύνοψη του καζά του Δελβίνου

Σύνολο	: 19003	Άρρενες	: 10097	Θήλεις	: 8906
Χανέδες	: 3476	Χωριά	: 92	Ναχιγιέδες	: 1

78. *pykras* (= αλβ. *Piqeras*)

79. *hbdır aga* (γρ. *hydr aga* = Χαϊντάρ-Αγά)

ΚΑΖΑΣ ΚΟΥΡΒΕΛΕΣΙΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Κουρβελέσι χανέδων	Αριθμός	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Κασαμπάς του Κουρβελεσιού (*) (από Αργυρόκαστρο ώρες 10)		233	635	594	
(*) Η έδρα του καζά είναι στο Προγονάτι					
Βερμίκι	χ.	5.30	90	188	177
Γκολέμι	χ.	4	189	436	441
Γκουσμάρι	χ.	2	92	232	171
Καλαράτι	χ.	5	72	244	246
Κολώνια	χ.	5	82	212	159
Κούτσι	χ.	3	230	658	777
Λεκντούσι	χ.	1	85	241	305
Μπολένα	χ.	3.30	149	384	337
Μπόρσι	χ.	6	262	567	569
Νιβίτσα	χ.	3	207	598	664
Πιτσάρι	χ.	4	134	378	453
Ρετσίνι	χ.	3.30	72	199	244
Τσόραϊ	χ.	5	96	181	126
Φτέρα ⁸⁰	χ.	5	86	211	186

Ναχιγιές Χειμάρας υποκείμενος στον καζά του Κουρβελεσιού

Όνομα	Απόσταση από Χειμάρα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Βούνος	χ.	1.20	190	349	516
Δρυμάδες	χ.	3.20	210	536	509
Κηπαρό	χ.	4	200	267	490
Κούδεσι	χ.	4	94	134	112
Παλιάσα	χ.	4	100	270	267
Πήλιουρι	χ.	1.20	120	175	148
Χειμάρα, έδρα του ναχιγιέ		10 [sic]	220	395	382

Σύνοψη του καζά του Κουρβελεσιού

Σύνολο :	15600	Άρρενες :	7697	Θήλειες :	7903
Χανέδες :	3213	Χωριά :	22	Ναχιγιέδες :	1

80. *aftry*

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΜΠΕΡΑΤΙΟΥ

ΚΑΖΑΣ ΜΠΕΡΑΤΙΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Μπεράτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κασαμπάς του Μπερατιού (από Γιάννινα ώρες 36)			1649	4799	4563
Αλαμπρέζι ⁸¹	χ.	5	118	339	316
Αμπάρι	τ.	11	9	16	10
Αρανίτασι	χ.	7	133	387	334
Αράπανι	τ.	5	10	50	40
Άρεζα	τ.	4	13	56	45
Αχμετμπέασι	τ.	10	12	10	13
Βαριμπόμπι	χ.	11	89	233	217
Βελέσνια	χ.	2	77	171	178
Βελιαγκόστι	χ.	3	49	149	143
Βελμίσι	χ.	6	28	79	71
Βέλτσανη	χ.	4	29	56	62
Βέρμπασι	τ.	7	6	48	37
Βερτόπι	τ.	3	18	48	55
Βετερίκι	χ.	1	65	147	141
Βιδίστα	χ.	6	37	182	170
Βισόκα	χ.	9.20	53	188	197
Βλιόσι	χ.	5	53	145	119
Βοϊβόντα ⁸²	τ.	4	10	13	11
Βοϊνίκι	τ.	2	9	13	18
Βοκοπόλια	χ.	3	68	191	180
Βοντίτσα	χ.	2	67	119	140
Βρέστασι	χ.	10	57	115	130
Βρυώνι	χ.	1.30	12	31	47
Γιαγκοντίνα Μαλίκ πασά	τ.	5	18	100	100
Γιαγκοντίνα Σαμπρή μπέη	τ.	5	20	122	126
Γκάιτα	τ.	4	17	62	49
Γκαλίνα	χ.	2	22	78	71
Γκέγκηδες ⁸³	τ.	3	7	34	39
Γκέκιαρη	χ.	5	93	299	279
Γκέρμπεσι	χ.	7.30	126	334	280
Γκεροβένι με το Βελιαμπίστι	χ.	2	53	162	145

81. *xlambrs* (=Χαλαμπρές)

82. *wywdaya*

83. Μεταφράζω το τουρκ. *Gegalar*, που αντιστοιχεί στο αλβ. *Gegë* ή *Gegaj*

Όνομα		Απόσταση από Μπεράτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Γκιόντσα	τ.	11	11	28	27
Γκιροκιάρα	χ.	8	42	122	127
Γκόρακι	χ.	3	45	111	142
Γκορισόβα	χ.	11	123	296	326
Γκοριτσάνη Πασά	τ.	5	13	49	51
Γκοριτσάνη Τζαχίλ	χ.	5	40	103	107
Γκράτσκι	χ.	5	58	153	151
Γκρεσίτσα	χ.	8	120	444	379
Ζαμποκίκα	χ.	4	50	110	127
Ζάρεζα	χ.	7	46	67	77
Ζελεβίτσα	χ.	4	9	20	25
Ζιτόμι	χ.	3	125	366	427
Καλένια ⁸⁴	χ.	7	52	172	176
Κάλμι Ρεσούλ	τ.	11	8	33	30
Καμτσίστι	χ.	2	42	123	128
Κάπανι	χ.	8	57	89	75
Καπινόβα με τη Μπράκουλα	χ.	5	124	424	459
Καρκανιόζι	χ.	3	52	138	145
Κάρσι	χ.	8	33	101	77
Κασίσι	τ.	10	10	19	22
Κασνίτσα	χ.	9	30	79	67
Κασόλασι	τ.	10	10		
Κατούντασι	χ.	4	4	9	16
Καφάρακι	χ.	10	27	106	95
Κελμπεσίρα	τ.	2	11	42	46
Κερεσνίκι	χ.	3	70	176	153
Κέσαρη	τ.	11	11	25	16
Κικίασι	τ.	3	17	42	41
Κιουτσένι	χ.	7	14	31	32
Κλιόσι	χ.	12	52	135	137
Κονισμπάλτα ⁸⁵	χ.	3	25	63	78
Κόντασι	χ.	0.30	3		
Κοστρένι	χ.	3	81	173	103
Κούκιαρη	χ.	8	27	111	106
Κούλια Λάχουτ	τ.	2	11	39	40
Κούμανη	χ.	6	38	87	76
Κουμαράκα	τ.	5	9	26	24
Κούριανη	χ.	5	106	297	317

84. qhłkde

85. qwnbalte

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Μπεράτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κούτα	χ.	12	160	361	292
Κουταλί	τ.	4	19	40	35
Κούτσι	χ.	5	12	29	34
Κουτσόβα	χ.	2	40	136	137
Κράφι	χ.	8	78	202	207
Κρέκεζα	χ.		31	112	109
Κρεμενάρα	χ.	10	57	169	149
Κρέσπανι	χ.	9	137	399	393
Λέβανη Πλιάκα	χ.	5	33	168	163
Λέβανη Σαμάρ	τ.	7.30	22	101	103
Λιάβδανι	χ.	8	18	57	62
Λιάλιαρη	χ.	9	27	111	96
Λιαπάρδα ⁸⁶	χ.	2	111	342	353
Λιαπουλέτσι	χ.	8	69	202	188
Λιούαρη	χ.	6	126	370	385
Λιούζανι	χ.	4	11	51	54
Λιούμασι	χ.	4	31	69	90
Λιουμπέσα	χ.	5	95	260	260
Λιουφκέντι	χ.	6	52	153	133
Μάλιασι Γιας (;) ⁸⁷	χ.	5	18	58	45
Μάλιασι Μπρεκ	χ.	5	14	51	45
Μαλιμπάρδα ⁸⁸	τ.	3	10	19	15
Μαλινάτι	χ.	3	33	87	95
Μαλισόβα	χ.	3	48	151	153
Μαργκλίτσι	χ.	8	19	84	81
Μαρίνεζα ⁸⁹	τ.	6	61	391	319
Μασκουλόρα ⁹⁰	χ.	8	12	38	49
Μάτκα μεγάλη	τ.	5	31	106	111
Μεμίασι	χ.	2	15	51	52
Μετόχι	χ.	5	26	77	74
Μολίστι	χ.	3	131	278	259
Μουρτάγιασι	τ	11	13	40	56
Μουσταφάγιασι	τ.	3	9	22	25
Μπαλγκούρασι	χ.	6	133	484	521
Μπαλιμπάρδα	χ.	4	27	60	60

86. *labazte*

87. Σήμερα λέγεται Malas-Gropë (=Μάλιασι-Γούβα)· εδώ ίσως υπόκειται το αλβ. jaz (=αυλάκι)

88. *âq yaɣla* (τουρκ.= «Άσπρο δέρετρο» ή «ορεινή βοσκή»), έννοια συγγενική προφανώς με το αλβ. Mali-Bardhë (=Ασπροβούνι) στα νότια του Μπερατιού

89. *marbnelr*

90. *maşkwîw'are*

Όνομα		Απόσταση από Μπεράτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Μπάλτσι ⁹¹	χ.	8	29	78	81
Μπάνανι	τ.	4	22	97	103
Μπελίνα	τ.	7	19	87	95
Μπελισόβα	χ.	10	115	327	318
Μπέρσι ⁹²	χ.	5	27	88	82
Μπιεσόβα	χ.	4.30	91	273	267
Μπίλτσα	τ.	2	15	32	45
Μπιστροβίτσα	χ.	4	62	211	189
Μπογδάνι	χ.	3	46	106	106
Μπόλιανη	χ.	2	41	98	105
Μπουνάτσα	τ.	10	11	52	38
Μπουσμάδι	χ.	11	89	229	242
Μπρέστανη ⁹³ - Μουσουλμάνοι του χωριού		2	37	110	108
Μπρέστανη ⁹³ - Χριστιανοί του χωριού		2	74	220	156
Νέο τσιφλίκι Πόσνιας		3	11	56	35
Νέο τσιφλίκι Στρούμι		5	11	63	63
Νόβανι με το Σιράκι ⁹⁴	χ.	7	45	190	188
Νοβοσέλια	τ.	6	21	54	43
Ντομπρονίκι - Μουσουλμάνοι του χωριού		1	46	125	120
Ντομπρονίκι - Χριστιανοί του χωριού		1	36	49	48
Ντονοφρόσα	χ.	4	14	130	131
Ντούκασι μεγάλο	χ.	8	33	108	104
Ντούκασι μικρό	χ.	9	15	53	57
Ντουσνίκι	χ.	1	46	96	99
Ντουχάνασι ⁹⁵	χ.	1	57	144	143
Ντρένια ⁹⁶	χ.	6	39	91	94
Ντρενόβα ⁹⁶	χ.	9	110	312	275
Ντρενόβα ⁹⁶ με τη Μπελίτσα	χ.	5	59	91	94
Ντρενοβίτσα ⁹⁶	τ.	5	59	240	217
Ντρίζα ⁹⁷ επάνω	τ.	3	2	8	10
Ντρίζα ⁹⁷ κάτω	χ.	3	10	28	34
Ντριζάρα	χ.	12	111	230	186
Ορίζα με τη Μοράβα	χ.	1	40	180	128
Οσμάν-Ζέζα	χ.	5	84	282	225
Οσόγια	χ.	8	21	75	60
Ουζνόβα	χ.	1	42	119	126
Παλικέστι	χ.	1	26	59	53

91. *baln* (γρ. *balš* = αλβ. *Ballsh*)

92. *aymrs* (πβ. αλβ. *Mbërs*)

93. *prštan*

94. *nwe m' syraka*

95. *dwgas* (γρ. *dw'nas*= Ντουάνας)

96. *andrn-* (= αλβ. *Ndren-*)

97. *dwryze* (= Ντόριζα)

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Μπεράτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Πανοχώρι	χ.	7.30	75	193	186
Πασαλί	τ.	3	19	87	95
Πάστρανι	χ.	3	18	44	63
Πάχταλη - Μουσουλμάνοι του χωριού		2	35	130	88
Πάχταλη - Χριστιανοί του χωριού		2	53	159	163
Παχτόσι	χ.	10	71	177	133
Πεντροχοντί	χ.	2	144	509	555
Περισνάκα	χ.	4	23	47	52
Πέστανη μεγάλη	χ.	9	198	517	541
Πέστανη μικρή	χ.	9	13	50	52
Πέστανη Ναχιγιέ	χ.	3	80	198	209
Πετροντούαρη	τ.	4	10	21	28
Πλιανισνίκι	χ.	4	154	394	347
Πολιοβίνα ⁹⁸	χ.	3	37	134	126
Πολιοζάνι	τ.	4	7	29	21
Πομπράτι ⁹⁹	χ.	4	54	89	105
Πόσνια ⁹⁹	τ.	3	43	107	119
Ρέθι Νουμάν μπέη	τ.	6	15	61	66
Ρέθι Ταπιού	χ.	3	11	61	68
Ρεμανίτσα	χ.	1	10	33	44
Ρέρεζα	τ.	5	33	116	120
Ρέρεσι	χ.	9	74	200	166
Ρεχόδα	χ.	5	42	120	119
Ρίπανι	χ.	5	36	89	71
Ροκοβέτσι	τ.	5	1	10	7
Ρόμσι	χ.	11	104	251	250
Ροσκοβέτσι	τ.	6	18	66	56
Ροσνίκι	χ.	3	31	93	111
Ρουσδία	χ.	6	68	189	171
Ρουσίνια	χ.	8	23	75	70
Σαντοβίτσα	χ.	3	75	202	200
Σέκεζα	χ.	3	14	53	35
Σέκι Γκάιτας	τ.	4	9	47	46
Σέκι Μούσι Λάλο	τ.	10	10	29	29
Σεκίστα ¹⁰⁰	τ.	6.30	46	113	186
Σελίστα	τ.	11	9	27	15
Σεμούραρι	χ.	4	34	68	72
Σενγκέργκι Βιώσας	τ.	11	14	17	12

98. *pwlyne*
99. *bwbrat, bwşne*

100. *şklyste* (= Σεκλίστα)

Όνομα		Απόσταση από Μπεράτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Σικέτσα	χ.	7	72	167	161
Σίνια - Μουσουλμάνοι του χωριού		3	18	53	34
Σίνια - Χριστιανοί του χωριού		3	44	176	131
Σκέπουρι	τ.	4	20	92	84
Σκρέβιανη	χ.	4	48	171	131
Σλανίτσα	χ.	4	18	46	50
Σουζέζι	τ.	4	12	53	42
Σούκου	χ.	5	113	524	552
Σταματίτσα	χ.	6	42	160	190
Σταρόδα	χ.	1	53	123	138
Στρούμι	τ.	5	44	203	176
Σφίρι	χ.	5	45	168	132
Ταπί μεγάλο ¹⁰¹	τ.	3	8	46	29
Ταπί μικρό ¹⁰¹	χ.	2	26	89	119
Τέρπανι	τ.	5	80	186	174
Τόζαρι με το Τέμανι	τ.	3	138	374	368
Τοϊκάνι	τ.	11	10	24	25
Τομόρι ¹⁰²	χ.	1	132	389	391
Τσάκρανι	χ.	11	175	570	562
Τσερβένι Μαλακάστρας ¹⁰³	τ.	5	36	80	92
Τσερβένι Τροκ	τ.	10	15	89	111
Τσερίλια Τόσκα	τ.	5	14	59	57
Τσομπλέκανι	τ.	5	11	34	32
Τσορμπατζίσι	χ.	2	19	23	40
Τσορογκιάφι	χ.	6	49	160	171
Τσορούσι	χ.	12	177	424	308
Τσοκαλιάτι	χ.	4	42	139	132
Φιέρ-Εσκή	τ.	4	9	17	9
Φλιόκι	τ.	11	5	18	13
Φράκουλα Αλιούς μπέη	τ.	10	20	78	62
Φράκουλα Πασά	τ.	9	27	82	97
Φράσαρη Ναχιγιέ	χ.	4	10	27	31
Φράσαρη Σεκίστας	τ.	6	20	124	131
Φράταρη	χ.	11	293	778	769
Χαϊνταρμπέασι ¹⁰⁴	τ.	3,30	16	81	68
Χαλδατζίσι Ναχιγιέ	τ.	3	4	18	10

101. Προφανώς έχουν αντιστραφεί οι χαρακτηρισμοί

102. *tytwwr*

103. *çrwn malqas*

104. *hydr byaq* «Χαρτμπέαση» στη στατιστική του 1901

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Μπεράτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Χεκάλι	χ. 11	235	603 490
Χίγκα	τ. 5	7	38 36

Σύνοψη του καζά του Μπερατιού

Σύνολο : 68011	Άρρενες : 34568	Θήλειες : 33425
Χανέδες : 11802	Χωριά : 218	Ναχιγιέδες : 1

ΚΑΖΑΣ ΑΥΛΩΝΑΣ

Όνομα	Απόσταση από Αυλώνα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Κασαμπάς της Αυλώνας ¹⁰⁵ (από Μπεράτι ώρες 12)		471	1281 1125
Αλμπάνι ¹⁰⁶	τ. 3	36	97 70
Αμονίτσα	χ. 5.40	33	95 67
Αρμένι	χ. 3	86	313 271
Άρτα ¹⁰⁷	χ. 0.40	175	555 525
Βάιζα	τ. 7	127	274 222
Βεζντανίσι	τ. 2.45	29	106 108
Βέλτσα	τ. 8	184	337 293
Βοντίτσα	τ. 3	25	62 75
Βράνισα	τ. 10	151	586 418
Γκερνέτσι ¹⁰⁸	χ. 4.30	28	76 58
Γκιόνμι	χ. 7	94	185 197
Γκορίσι	χ. 5	214	480 637
Γκραμπιάνη	χ. 1.45	24	41 47
Γκρύκα-Πίισα	τ. 5.30	25	48 65
Γουμενίτσα	χ. 6	70	198 154
Δουκάτι	χ. 8	350	467 591
Ιντρίζι	τ. 3.30	7	29 36
Κάνινα	χ. 1.30	236	594 628
Καρμπουνάρα	χ. 4	89	262 223
Κερκόβα ¹⁰⁹	χ. 2	19	74 70

105. awlwnye

106. rap hwsu 'lban

107. narde (πβ. αλβ. Nartë)

108. grenyce

109. graqwe

Όνομα		Απόσταση από Αυλώνα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κισμπάρδα	χ.	1.30	22	47	42
Κούδεσι	χ.	8	689	1366	1137
Κροπίσι	χ.	3	42	143	130
Λακατούντι ¹¹⁰	χ.	2	47	165	136
Λεπενίτσα	χ.	7.30	37	82	65
Λιαπάρδα ¹¹¹	χ.	4	76	230	190
Λιουμπόνια	χ.	2.30	7	41	33
Μαλκέκι	χ.	5	46	102	108
Μαρτίνα	χ.	5	24	70	62
Μαυρόβα	χ.	3.30	117	313	265
Μεκάτι	χ.	2.30	51	142	113
Μιφόλι	χ.	3.30	32	149	175
Μουρίζι	χ.	4	18	46	44
Μπαμπίτσα	τ.	1		61	67
Μπαρό	τ.	1.30		8	10
Μπεςίσι	τ.	3	38	143	131
Μπεςτρόβα	τ.	1.30	27	53	64
Μπισάνι	τ.	4	38	179	168
Μπουναβί	τ.	1.30	17	42	40
Μπράται ¹¹²	χ.	7.50	117	230	232
Νοβοσέλια	τ.	3.15	28	106	105
Ντρασοβίτσα	χ.	2.30	85	225	337
Παναγιά	χ.	2	43	130	140
Πέμπτος μύλος ¹¹³	τ.	1.30		5	6
Πενκόβα	χ.	2	18	55	56
Πέτα μεγάλο και μικρό	τ.	3	11	17	13
Πισκοπή	χ.	2.30	29	74	70
Πιτσάρι	χ.	2	3	22	12
Πόρος	χ.	4.30	29	86	90
Ραδίμα	χ.	3	81	199	200
Ρισιλί	τ.	1	25	92	92
Ρόμισι	χ.	3.30	125	324	269
Σβερνέτσι	χ.	2	46	113	97
Σγουράτι	τ.	3.10	7	6	1
Σελενίτσα ¹¹⁴	τ.	3.15	36	97	102
Σκραπάρι	τ.	2.30	14	35	37
Σκροφotίνα	τ.	2.45	21	54	59

110. *lacqıwn*

111. *lapazte*

112. *brafas*

113. Μεταφράζω κατά λέξη το αταύτιστο
τουρκικό Beşinci Degirmen

114. *snycı*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Αυλώνα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Σμοχθίνα	χ.	9	385	880	703
Τερμπάτσι	χ.	8	174	505	537
Τζουχερίνα	τ.	1.30	10	29	29
Τραγκιάσι	χ.	5	112	423	389
Τρεβλάζερι ¹¹⁵	χ.	3	88	209	205
Τρεμπλιόβα	χ.	3.30	140	387	303
Τρουμπούλι	τ.		4		
Τσεπαράτι	χ.	1.30	13	85	89
Χαλιμούτσα	τ.	4	6	23	16
Χοστίμα	χ.	3	33	86	102
Χουσοβέρδι	τ.	5	11	33	26

Σύνοψη του καζά της Αυλώνας

Σύνολο :	27455	Άρρενες :	14378	Θήλειες :	13077
Χανέδες :	5546	Χωριά :	71	Ναχιγιέδες :	-

ΚΑΖΑΣ ΓΚΟΣΝΙΤΣΚΑΣ

Όνομα		Απόσταση από Γκοσνίτσα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κασαμπάς της Γκοσνίτσκας (*) (από Μπεράτι ώρες 8)			46	132	167

(*) Η έδρα του καζά είναι στο χωριό Βλιούσα

Βάλια	χ.	10	10	22	31
Βελέσνια	χ.	9	31	100	111
Βεντρέσα	χ.	12	121	288	286
Βεσέστα	χ.	5	45	133	181
Βιδάνι	χ.	10	33	59	57
Βιρζέζα	χ.	7	92	322	334
Βισάνι	χ.	9	15	33	32
Βισότσα	χ.		13	45	74
Βοκοπόλια	χ.	10	73	240	251
Γκεργκιόβα	χ.	3	39	75	91
Γκερμένι	χ.	6	19	52	57

115. *awçqrandas* (=τουρκ. Üçkarındaş ή Üçkardeş, δηλ. «Τρία Αδέρφια», όπως και το αλβ. Trëvllazër)

Όνομα	Απόσταση από Γκοσνίτσα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Γκέρμπεσι	χ.	6	65	169	141
Γκιογκοβίτσα	χ.	7	36	70	82
Γκοστέντσα ¹¹⁶	χ.	1	19	58	67
Γκουραζέζα	χ.	10	23	75	64
Γκραμπόβα	χ.	18	53	147	87
Γκραντέτσι	χ.	10	28	84	75
Γκραντέτσι	χ.	3	23	42	50
Γκρέβα	χ.	8	28	95	130
Γκρέμσι ¹¹⁷	χ.	6	25	65	70
Γκρέπτσα	χ.	9	39	83	100
Ερμένι	χ.	9	45	116	101
Ζαλιόσνια	χ.	7	47	158	171
Ζάμπανη	χ.	6	16	48	60
Ζαμπερζάνη	χ.	10	38	69	73
Ζέπα	χ.	12	10	41	37
Ζόγασι	χ.	6	20	43	44
Θερεπέλι	χ.	8	96	213	238
Κακρούκα	χ.	6	21	58	75
Καλιάνιασι	χ.	5	9	23	25
Καπινόβα (;) ¹¹⁸	χ.	7	28	87	99
Κάστρο ¹¹⁹	χ.	8	11	24	35
Κερπίτσα	χ.	9	51	90	85
Κιάφα	χ.	2	30	76	115
Κοβατσάνι	χ.	5	30	46	49
Κοπρέντσα	χ.	3	52	118	145
Κότκα	χ.	9	36	63	71
Κουρσόβα	χ.	4	31	55	85
Κούτσι	χ.	4	46	65	64
Λεμνιούσα ¹²⁰	χ.	9	22	34	37
Λεσκόβα	χ.	9	34	74	92
Λέσνια	χ.	2	34	79	90
Λιάβδαρη	χ.	12	29	60	62
Λιάπανη	χ.	10	10	22	25
Μαλίντι	χ.	12	21	49	65
Μηλιόβα	χ.	5	47	148	159
Μόλασι	χ.	4	40	149	132
Μουζάκα	χ.	12	22	58	75

116. *gwscqe*

117. *grmn*

118. *qyðre* (γρ. *qrnwe?*)

119. Μεταφράζω το τουρκ. *Kalè*, που αντιστοιχεί στο αλβ. *Kala* ή *Kalaja*

120. *nkbzwe*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Γκοσνίτσα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων		
Μουζέντσα	χ.	12	28	46	41
Μουνουσίρα ¹²¹	χ.	12	40	103	101
Μπάρτσι	χ.	5	45	90	89
Μπάτσα	χ.	4	116	341	469
Μπλεζέντσα ¹²²	χ.	10	27	51	67
Μπορότσα	χ.	12	25	53	57
Μπουράνι	χ.	8	17	29	41
Νάρτα	χ.	12	14	33	50
Νισίτσα ¹²³	χ.	9	26	59	89
Νταβίδι	χ.	8	20	47	32
Ντάρδα	χ.	12	97	266	311
Ντομπρένι	χ.	12	44	115	119
Ντομπρούσα	χ.	6	37	108	91
Ντόρεσι ¹²⁴	χ.	9	4	14	24
Ντούντσα	χ.	10	15	37	45
Οντρίτσανη	χ.	12	67	166	171
Οσόγια	χ.	1	24	70	85
Ουγιανίκου	χ.	9	10	37	41
Παγκρι ¹²⁵	χ.	12	8	21	20
Παρασπόαρι	χ.	12	38	107	100
Πολένα	χ.	4	13	31	35
Ποστένα	χ.	9	17	56	49
Ποτόμι ¹²⁶	χ.	3	80	267	331
Πρένιασι	χ.	3	8	24	32
Πρίστα	χ.	12	54	134	135
Ράμπανι	χ.	12	24	54	46
Ράντεσι ¹²⁷	χ.	4	89	203	312
Ρεχόβα	χ.	9	16	28	33
Ρεχοβίτσα	χ.	10	15	52	67
Ρόγκου ¹²⁸	χ.	10	20	33	30
Ρόμασι	χ.	10	31	87	97
Σέβρανη	χ.	9	80	155	194
Σέλιανη	χ.	8	18	58	63
Σεμερδένι επάνω	χ.	12	53	107	100
Σεμερδένι κάτω	χ.	12	82	140	161
Σκιμάρι	χ.	7	16	35	40
Σκρομπόνια	χ.	12	35	131	140

121. *mnwstnye*

122. *blynerncqe*

123. *lnsyce*

124. *drwze*

125. *bagrr*

126. *pwthwm*

127. *rwaps*

128. *rwqe*

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

Όνομα	Απόσταση από Γκοσνίτακα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Σλιατίνα	χ.	7	31 95 113
Σπαδάρα	χ.	7	70 164 156
Σπατάνι	χ.	8	23 75 70
Σταραβέτακα	χ.	4	76 136 153
Στραφίτακα	χ.	7	33 84 70
Στρόρα	χ.	8	32 89 121
Τερόδα	χ.	12	31 97 87
Τουρμπεχόδα ¹²⁹	χ.	4	13 57 73
Τρέμπλια	χ.	8	38 79 67
Τσέπανη	χ.	10	58 139 150
Τσερενίστι	χ.	6	13 27 36
Τσερίτσα	χ.	10	42 103 115
Τσερόδα	χ.	10	19 54 52
Τσοροτάτι	χ.	9	14 58 62
Φλιόκι	χ.	6	16 35 44

Σύνοψη του καζά της Γκοσνίτακας

Σύνολο : 19274	Άρρενες : 9180	Θήλειες : 10094
Χανέδες : 3589	Χωριά : 101	Ναχιγιέδες : -

ΚΑΖΑΣ ΛΙΟΥΣΝΙΑΣ

Όνομα	Απόσταση από Λιούσνια	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Κασαμπάς της Λιούσνιας (από Μπεράτι ώρες 8)		222	744 760
Αλημπέανι	τ.	5.30	23 94 89
Άλκανι	τ.	2.30	10 26 30
Αλπράντανι	χ.		9 29 31
Αρδενίτσα	χ.	4	21 56 66
Βάδιζα	τ.		14 40 36
Βάναρη	τ.	5	14 46 47
Βερί	τ.	3.30	31 131 130
Βλασούκου	τ.	5	21 54 64
Βοϊκάνι	τ.	4	24 83 97
Γιαρουχά ¹³⁰	τ.		4 15 11

129. *twrblwe*

130. Τοπωνύμιο αταύτιστο και μάλλον παρεφδαρμένο

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Λιούσνια	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Γκερμένι Τσοκ	τ.	3	47	167	153
Γκινορούκα	τ.		3	6	6
Γκιοκαλί	τ.	3.30	11	75	68
Γκιοκαλί Ρίνας	τ.	8.30	15	56	32
Γκιόνασι	χ.	4	16	85	65
Γκογκόλιανη	τ.	4	12	28	21
Γκολέμι	χ.	1	33	96	105
Γκοντολέσι	τ.	3	9	27	32
Γκορέα	τ.	2.30	20	70	69
Γκοριτσάνη	τ.	2	27	86	77
Γκοσδάρανι ¹³¹	τ.	5	12	96	83
Γκούγκασι	τ.		5	31	28
Γκούρεζα μεγάλη	χ.	3	43	165	167
Γκούρεζα μικρή	τ.	3	27	102	106
Γκούρι	τ.	4	9	33	28
Γκραμπιάνη	τ.	4	42	137	127
Γκραντίστα	τ.	2.30	43	94	86
Γκρέμπι ¹³² Κούτζ	τ.	5	10	30	33
Γκρέμπι ¹³² Χασάν	τ.	6	9	41	30
Γκρέμσι ¹³³	τ.	2	42	110	146
Γκρετσαλί	τ.	5	40	169	163
Γκρίεζα	τ.		7	31	28
Γκρούκα	τ.	8	24	62	56
Έσκανι παλιό και νέο	τ.	3	20	111	89
Ζαβάρι	τ.	6.30	3	12	12
Ζαλεζάνη	τ.	3.30	30	173	171
Ζάμα	τ.	4	10	32	10
Ζαρνέτσι	τ.	3.30	13	59	60
Ζούκα Βιώσας	τ.	10	27	68	75
Ζούκα Μολλά	τ.		2	7	8
Ζούμι	τ.	3	9	41	45
Ζούπανι	τ.	6.30	17	56	42
Θάνα	τ.	3	20	73	75
Ίμστα	χ.	4	105	339	244
Ιρίκιασι	τ.	6	12	30	30
Καβακλί νέο τσιφλίκι		8.30	16	57	53
Κάλμι	τ.	4	18	75	72
Κάλμι Μαλίκ πασά	τ.	4	65	203	237

131. *gwrşdark*

132. 'zm (γρ. *grm*)

133. *grmn*

Όνομα		Απόσταση από Λιούσινα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Καμενίτσα	τ.		4	10	10
Καμτσιόσι	χ.	3	42	169	162
Καντίανι ¹³⁴	τ.	1.30	6	21	26
Καντιπάσανι ¹³⁴	τ.	3	32	147	119
Καρμπουνάρα	χ.	1	193	596	610
Κασάρανι	χ.	1	7	35	40
Κασιμπέανι ¹³⁵	τ.	3	31	148	128
Κεμιστανι	τ.		32	110	110
Κένασι	τ.	6.15	12	58	62
Κερέτι	τ.		12	43	50
Κιάρι Ελμπασανιού	τ.	8.30	7	22	18
Κιάρι Πασά	τ.	8.30	8	34	40
Κοζάρα	τ.	3.30	31	152	139
Κολικόντασι	τ.	5	16	57	53
Κολώνια	τ.	4	40	139	127
Κονιάτι	χ.	2	23	70	84
Κοσόβα μεγάλη	χ.	3	40	122	130
Κοσόβα μικρή	χ.	3	22	41	65
Κότσανι	τ.	2	15	49	61
Κουλιάρι	τ.	5	46	152	136
Κούντια	τ.	3.30	9	30	26
Κουριάκασι	τ.	5	6	27	28
Κουρκούτασι	τ.	8	17	63	58
Κραβαστά	τ.	5.30	43	132	131
Κρούατι επάνω	τ.	1.30	29	131	101
Κρούατι κάτω	τ.	1.30	63	265	271
Κρυεγκιάτα ¹³⁶	τ.		13	48	38
Κρυεκούκι ¹³⁶	τ.	3.30	35	111	100
Λέβανη Σαμπάν	τ.	8	35	103	93
Λιμπόφσα	τ.	5	63	248	202
Λιούμδι	τ.	2.30	15	57	60
Λίφανι παλιό και νέο	τ.	2	10	63	67
Μάζανι	τ.	3	13	67	81
Μαρίνασι	τ.	5.30	18	41	44
Μάτκα Δεσπότη	τ.	7	22	127	113
Μεκίσι	τ.		5	10	18
Μέμκανι με το Φίκδι	τ.	8.30	18	57	39

134. qwpak, qwpaşak
135. qscyak

136. qzkaçe, qzqwk

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Λιούσνια	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Μερτίσι	τ.	2	33	117	108
Μεταλί	τ.		9	39	30
Μέτανι	τ.	5.30	29	141	144
Μίζα	τ.	3.30	28	87	98
Μουγιαλί	τ.	5	42	211	194
Μουρίζι	τ.	4	18	67	77
Μουρτάγιασι Βρενός	τ.		5	19	26
Μουρτάγιασι Σπάτα	τ.	1.30	8	29	32
Μούτσανι	τ.	7	14	58	48
Μουτσίασι	τ.	5	17	56	51
Μπάλτεζα Κώτα	τ.	7	12	60	56
Μπάλτεζα Χουσεΐν μπέη	τ.	6	12	27	35
Μπαμπούνα	τ.	4	39	103	117
Μπαρμπουλίγια ¹³⁷	τ.	2	18	52	54
Μπισανάκα	τ.	5	12	34	48
Μπισάνι	τ.	8	22	68	58
Μπισκέθμι	τ.	2	30	112	101
Μπιτάνι ¹³⁸	τ.	4	19	35	30
Μπιτσάκανι νέο	τ.	2	3	14	22
Μπιτσάκανι παλιό και νέο [sic]	τ.	2	14	69	66
Μποτσόδα	τ.	8	24	85	92
Μπουέτι ¹³⁹	χ.	6	17	60	61
Μπουμπουλίμανη ¹⁴⁰	τ.	3	101	393	379
Μπούφασι	τ.	7	2	9	5
Μπροστάρι Δήμου	τ.	4	21	78	74
Μπροστάρι Μεχμέτ	τ.	4	19	92	78
Μπροστάρι Φιέρκο	τ.	6.30	20	80	70
Νέο τσιφλίκι Λιαπάρδας	τ.	2	32	82	91
Νίκασι	τ.	5	21	55	61
Νόβα Καρατοπράκ	τ.	4	13	48	38
Νταούλασι Μίνου	τ.	5	24	118	120
Νταούλασι Τρυφόν	τ.	5.30	4	30	23
Ντελή-Γιουσούφ Βιώσας	τ.	10	7	16	17
Ντελίνια	τ.	10	16	46	39
Ντελισούφανι	τ.	3	46	129	136
Ντερμένασι ¹⁴¹	τ.	2	10	52	50
Ντερνάναςι ¹⁴²	τ.	7	31	88	98

137. *barbwlykelr*

138. *bykak*

139. *aympwat* (πβ. αλβ. Mbyet)

140. *bwmbwlcac*

141. *δrmmnas*

142. *andrnnanas* (πβ. αλβ. Ndërnenas)

Όνομα		Απόσταση		Πληθυσμός	
		από Λιούσια	χανέδων	Αρρένων/Θηλέων	
Ντούσκου Γκραμπιάνης	τ.	4	11	28	30
Ντούσκου Πεκίνης	τ.	2	38	128	122
Ντρίζα Μουρτεζάκα ¹⁴³	χ.	6	30	118	100
Ουρεγκούρτα ¹⁴⁴	τ.	6.30	4	16	12
Πετόβα	τ.		42	119	97
Πετόσανι	τ.	5	14	74	69
Πίρα	τ.	3	22	110	120
Πίσα	τ.	9	5	14	18
Πλέμερα	τ.	3	13	27	33
Πόγιανι	τ.	7	28	93	65
Πόρος	τ.	9	26	58	64
Πόρτεζα	τ.		2	7	4
Ράμανι	τ.	5.30	18	54	41
Ραντοστίνα Δήμου	χ.	6.30	30	104	79
Ραντοστίνα Μουσλίμ	τ.	6.30	24	102	91
Ραντοστίνα Μπεηλέρ	χ.	6.30	8	28	35
Ράπεζα	τ.	2.30	21	88	93
Ρέθι Κώτσου	τ.		20	101	83
Ρέθι Λιμπόφσας	τ.	5	7	27	19
Ρέθι Μποτσόβας	τ.		5	20	24
Ρέθι Σταύρου	τ.	8.30	10	31	31
Ρέμασι με το Πέρβασι	τ.	4.30	32	105	89
Ροσομάνι	τ.	5.30	20	65	70
Ρουγκάγια νέα	τ.	4	5	32	24
Ρουγκάγια παλιά	τ.	4	12	38	30
Ρούπανι με τη Στάνη	τ.	2	22	114	101
Ρουστάμανι	τ.	5.30	19	57	65
Σάκουι	τ.	2	17	55	58
Σάλτσα Κοζάρας	τ.	3	21	88	103
Σγκιάνα	χ.	2	11	27	37
Σέγκασι ¹⁴⁵	χ.	2	42	142	126
Σεϊμένεζα ¹⁴⁶	τ.	3	6	19	28
Σέκι μεγάλο	τ.	6	35	101	111
Σέκι μικρό	τ.	5	20	69	57
Σέκι Μαρίνασι	τ.	5.30	4	10	10
Σέκι Ράμανι	τ.	5.30	16	46	36
Σέμανι	τ.	5.30	35	146	134

143. *drbze mrlqage*

144. *ἱαῖ κωρυ* (=τουρκ. *Taşköprü*, δηλ. «Πετρογέφυρο», όπως και το αλβ. *Urë-Gurtë*)

145. *ḡnas*

146. *skbanze*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Λιούσια	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Σεμπιέτρα ¹⁴⁷ Κώστα	τ.	8	20	68	73
Σεμπιέτρα ¹⁴⁷ Σάκου	τ.	8	15	52	33
Σενγκέργκι Γκραντίστας	χ.	2.30	10	22	21
Σένεζα	τ.		4	13	11
Σενεπρέμε Ελμάς αγά	τ.	3.30	6	18	17
Σενεπρέμε Εμλιάκι	τ.	3.30	18	55	54
Σενκόλασι	τ.	4	4	12	14
Σινάν-Μπελί	τ.	7	13	60	39
Σκίλιανη	τ.	2.30	9	31	48
Σκόζα	τ.	7	42	123	96
Σόπεζα	τ.	1	18	60	69
Σόπι	τ.	8	22	97	102
Σουλζότανι	τ.	4	21	75	71
Σούλιανι	τ.	7	20	66	46
Σπολιάτα	χ.	3	41	123	123
Στάνη Τσιπλάκας	χ.		23	91	73
Στέρπασι	τ.	8.30	20	78	68
Στούλασι	τ.	8	54	141	131
Τζέγκου ¹⁴⁸	τ.	3.30	18	63	56
Τοπόγια Κερίμ	τ.	8.30	18	63	49
Τοπόγια Σεφάν	τ.	8	21	73	54
Τόσκεσι	τ.	2.30	14	73	61
Τσακάγιασι	τ.	5	6	13	20
Τσακάγιασι Εμλιάκι	τ.	5	7	23	25
Τσελιγκράτι	τ.	6	14	46	60
Τσέρμα	τ.	4.30	47	97	118
Τσέρμα Γκερμάνι ¹⁴⁹	τ.	4	28	77	73
Τσέρμα Μπιστσούκεζα	τ.	4.30	14	21	32
Τσέρμα Πασά	τ.	4.30	21	74	72
Τσινάρι	τ.	2.30	12	35	44
Τσιπλάκα Ελμπασανιού	τ.	5	28	41	38
Τσιφλίκι μεγάλο	τ.	5	44	144	141
Τσούκασι	τ.	3	24	91	104
Φέραζι (;) ¹⁵⁰	τ.	2	2	12	17
Φέρασι Βιώσας	χ.	8.30	43	85	65
Φέρασι Κοζάρας	τ.	3.30	16	68	85

147. *şeyir, şeyire*

148. *hıyk* (γρ. *cnk*)

149. *şırme krymat*

150. *frð lwç* (=αλβ. *Frëth-Lluçë?*)· αλλά στις

ελληνικές πηγές βρίσκω μόνο «Φέραζι»
ή «Φεράζα», και σε μια περίπτωση
(εφημ. *Ιωάννινα*, φ. 278/1-1-1875)
«Φεράς Νάτσου».

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

Όνομα		Απόσταση από Λιούσια	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Φιέρεζα	χ.	8.30	13	46	50
Φιέρι μεγάλο	χ.	3.30	152	458	432
Φιέρι Βεΐς μπέη	τ.	3	14	78	59
Φιέρι Κοζάρας	τ.	3.30	28	81	88
Φιέρι Σεγκάν	τ.	2.30	11	26	27
Φιέρι Σέμανι	τ.	3	15	47	50
Χαβαλέασι Εμλιάκι	τ.	7	10	38	37
Χαβαλέασι Κοζάρας	τ.	3.30	14	41	54
Χαβαλέασι Τούζλα	τ.	5	15	83	71
Χαϊντάρανι	χ.	1	7	50	59
Χαλβατζίασι	τ.	4	4	16	23
Χαλίλιανι	τ.	3	40	184	178
Χαμίλι	τ.	7	14	61	62
Χάντανι	τ.	5	21	81	62
Χασαλί	τ.		24	107	90
Χασμέτανι	τ.	3.30	2	5	6
Χαστούρκανι	τ.	5.30	19	70	70
Χοτζάρα	τ.		11	50	42

Σύνοψη του καζά της Λιούσιας

Σύνολο : 34578	Άρρενες : 17559	Θήλειες : 17019
Χανέδες : 4995	Χωριά : 215	Ναχιγιέδες : 1

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

ΚΑΖΑΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Όνομα		Απόσταση από Πρέβεζα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κασαμπάς της Πρέβεζας (από Γιάννινα ώρες 18)			1235	2395	2132
Αγιά Τριάδα	τοποθεσία	1	6	22	23
Άγιος Θωμάς	τοποθεσία	1	10	41	26
Αγόρανα [Τρίκαστρο]	τ.	10	12	52	47
Βλάντο ¹⁵¹ [Δεσποτικό] επάνω & κάτω	τ.	8	30	89	79
Γκιόναλα [Ρεματιά]	τ.	11	21	72	65

151. *wylaxw*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Πρέβεζα	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Δούβιανα [Κρυσπηγή]	τ.	4	41	106	76
Ζαραβίνα [Σκεπαστό]	τ.	12	17	35	41
Ζερμή [Βρυσούλα]	τ.	10	24	115	87
Καμαρίνα	τ.	6.30	99	262	196
Κανάλι	τ.	3	55	135	112
Καστροσυκιά	τ.	4	25	73	54
Κορακονήσια [Κορωνησία]	νησί	1	11	48	37
Κορίτιανη	τ.	11	30	81	76
Κοτσανόπουλο επάνω και κάτω	τ.	8	40	113	101
Κουκούλι	τ.	9	18	76	68
Κράβαρη [Ανωράχη]	τ.	8	37	121	95
Λιμπόχοβο	τ.	5.30	5	-	-
Λούρος	τ.	5	76	170	101
Λούτσα	τ.	11	34	81	52
Λυγιά ¹⁵²	τ.	8	10	23	15
Μαρτανιούς	τ.	5.30	14	26	24
Μεγαδέντρο	τ.	6	18	44	30
Μιχαλίτσι	τ.	2.30	25	104	84
Μουζάκα [Σφηνωτό]	τ.	7	19	55	34
Μποντάρι [Βαλανιδούσα]	τ.	10	24	83	47
Μύτικας	τ.	1	29	132	121
Νιαγκάτες ¹⁵³ [Κορυφούλα]	τ.	13	8	18	22
Νιοχώρι	τοποδεσία	1	9	29	20
Παλιορόφορο	τ.	6	88	223	154
Ρηνιάσα [Ριζό]	τ.	7	28	57	33
Ρουσάτσα [Παλιοστάφυλο]	τ.	13	23	86	75
Σέσοβο [Πολύδροσο]	τ.	6	19	49	39
Σιντικλιά [Μυρσίνη]	τ.	7	30	71	44
Σκαφιδάκι	τοποδεσία	1	5	17	8
Σκέμπο [Βράχος]	τ.	10	16	42	27
Σκιαδά	τ.	12	22	78	49
Τοπόλα [Χειμαδιό]	τ.	9	32	94	61
Τσερκούβιανα [Εκκλησίες]	τ.	9	17	60	40
Φθίνα [Αηδονιά]	τ.	9	22	62	47
Φλάμπουρα	τ.	3	22	66	62

Σύνοψη του καζά της Πρέβεζας

Σύνολο :	10060	Άρρενες :	5556	Θήλειες :	4504
Χανέδες :	2306	Χωριά :	36	Ναχιγιέδες :	-

152. *aylya*

153. *nogans* (=Νωγάτες)

ΚΑΖΑΣ ΛΟΥΡΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Λούρο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Κασαμπάς του Λούρου [Νέα Φιλιπιάδα] (από Πρέβεζα ώρες 8)		176	407 270
Αγιά Παρασκευή	τ.	4	40 121 108
Άγιος Γιώργης	τ.	1.30	29 73 56
Αλή-Μπέη [Ψαδοτόπι]	τ.	3.30	23 63 60
Ανέζα	τ.	2	26 66 86
Βίγλα	τ.	3	11 22 29
Βορδό [Μονολίδι]	τ.	5	30 61 54
Βούλιανα	τ.	4	5 8 16
Βούλιστα	τ.	3	19 58 52
Γαβριά	τ.	2.30	14 33 49
Γενίτσαρη [Ψαθάδες]	τ.	2.30	32 95 105
Γιωργουσιούς	τ.		31 67 66
Γκολιάδες [Γυμνότοπος]	τ.	2.30	27 64 56
Γρεμενίτσα	τ.	3	51 111 111
Γρίμποδο	τ.	3	11 39 46
Ζαβάκα [Πολύδροσο]	τ.	2	12 22 19
Ιμάμ-Τσαούση [Αγ. Σπυρίδων]	τ.	2	40 97 86
Κιρκιζάτες	τ.	2	23 69 75
Καλογερικό	τ.	3	26 48 45
Κανεισιούς [Καλαμιά]	τ.	1.30	43 107 81
Καντζάς [Στεφάνη]	τ.	3	61 143 154
Κεραμάτες	τ.	3	7 25 26
Κεράσοβο [Κερασώνα]	τ.	2.30	9 40 32
Κλεισούρα	τ.	3.30	66 150 110
Κολομόδια	τ.	4	14 41 38
Κουμτζάδες [Αμμότοπος]	τ.	2	101 214 206
Κρανιά	τ.	3.30	77 291 186
Κυρνικολού [Ανδότοπος]	τ.	4	17 52 52
Κωστακιούς	τ.	2	56 143 140
Λέλοβα [Θεσπρωτικό]	τ.	2.30	155 475 399
Λευτεροχώρι	τ.	0.15	49 141 135
Μαρατιού ¹⁵⁴ [Πολύδροσο]	τ.	3	15 42 43
Μελιανά	τ.	4.30	19 59 44
Μουλιανά [Γοργόμυλος]	τ.	4	62 198 147
Μπαντούλα [Απόμερο]	τ.	3.30	8 12 25
Μπλίσκα [Καλόδατος]	τ.	2	22 52 51

154. 'martw

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Λούρο	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Μπουλμέτι [Γαλατάς]	τ.	3.30	34	94	79
Μπρένιστα [Κορφοβούνι]	τ.	1.30	63	97	103
Μύτικας	τ.	3.30	18	49	49
Νανώγι [Ανώγι]	τ.	5	46	135	168
Νάσαρη [Άσσος]	τ.	4.30	29	101	96
Νησίστα [Ροδαυγή], έδρα ναχιγιέ	τ.	4	100	159	57
Νικολίτσι	τ.	3	58	210	173
Νιοχώρι	τ.	5	130	415	397
Ντάρα [Ελιά]	τ.	3	14	27	27
Οσμανιέ ¹⁵⁵	τ.		1		
Παναγιά	τ.		18	66	50
Παντάνασσα	τ.	1	29	105	96
Παπαδάτες	τ.	4.30	102	232	302
Παχυκάλαμο ¹⁵⁶	τ.	4.30	30	165	148
Πέτρα	τ.	3	26	68	68
Πιστιανά ¹⁵⁷	τ.	0.30	38	38	68
Πλησιούς ¹⁵⁷	τ.	2	6	21	18
Ποδογόρα [Ριζοβούνι]	τ.	2.30	95	343	335
Ράχη	τ.	2.30	41	115	91
Ραφίστα [Πλατανούσα]	τ.	3.30	114	340	210
Ρουμπάς	τ.	2.30	6	23	21
Σκούπα	τ.	2	65	133	142
Σταρόκα [Ρόκα]	τ.	1.30	52	47	45
Στρεβίνα [Καμπή]	τ.	0.30	37	133	114
Στρογγυλή	τ.	4	14	27	25
Σφελένικο [Δρυότοπος]	τ.	2	19	32	26
Τσαγκαρόπουλο	τ.	4	23	66	55
Τσαπραζλί [Ακροποταμιά]	τ.	4.15	51	179	160
Τσικριτσι	τ.		2		
Τσουδίστα ¹⁵⁸ [Δαφνωτή]	τ.	2.30	37	75	64
Φιλιπιάδα	τ.	0.15	50	170	149
Χαλκιάδες Γκίνου	τ.	1.30	23	79	65
Χαλκιάδες Μπέη	τ.		8	13	15
Μοναστήρι Αηλιά ¹⁵⁹		1	14	32	33
Μοναστήρι Βλαχέρνας ¹⁶⁰		2.30	30	34	40
Αγρόκτημα Προγόνου		3	5	4	4
Τοποδεσία Τοπ-Αλτι ¹⁶¹			9	9	11

155. Τοπωνύμιο αταύτιστο

156. *byqlamw*

157. *bstyana, blyzws*

158. *zwlyste*

159. Εννοεί ασφαλώς το μετόχι του Προφή-
τη Ηλία στους Ρωγούς

160. *wlaxwryne*

161. Βλ.τη σημείωση viii της εισαγωγής

Σύνοψη του καζά του Λούρου

Σύνολο :	13644	Άρρενες:	7137	Θήλειες :	6507
Χανέδες :	2870	Χωριά :	68	Ναχιγιέδες :	1

ΚΑΖΑΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΙΟΥ

Όνομα	Απόσταση από Μαργαρίτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Κασαμπάς του Μαργαριτιού ¹⁶² (από Πρέβεζα ώρες 16)		546	1153 1077
Άγια Κυριακή ¹⁶³	χ.	1.30	10 23 19
Αγιά	χ.	4	186 496 484
Αρβενίτσα ¹⁶⁴ [Αργυρότοπος]	χ.	5	86 216 163
Αρπίτσα [Πέρδικα]	χ.	4	386 766 682
Άρτσα [Νάρκισσος]	τ.	5	26 42 44
Βαλανιδόραχο ¹⁶⁵	τ.	4	32 76 75
Βάρφανη [Παραπόταμος]	τ.	6	141 381 345
Βόλια [Σύβοτα]	τ.	6	257 576 490
Βράστοβο [Παλιόκαστρο]	τ.	0.30	50 123 107
Βρατίλια	τ.	6	15 32 28
Βραχωνά	τ.	5	86 225 170
Βρύση	τ.	5	19 43 35
Γιονούζι ¹⁶⁶ [Αχερουσία]	τ.	5	17 30 40
Γκλομποτσάρι [Μακροχώρα]	χ.	3	33 82 72
Γλυκή	τ.	5	41 75 76
Γορίτσα [Σταυροχώρι], έδρα ναχιγιέ		4	53 115 121
Γράβα [Βουνοσπηλιά]	χ.	5	53 119 118
Γρικοχώρι	χ.	5	244 656 574
Δράμεσι	χ.	6	68 152 128
Δριμίτσα	χ.	5	21 62 43
Καναλάκι	χ.	5	79 177 196
Καρτέρεζα [Καρτέρι]	χ	1.	27 61 53
Καστρί [Δήμου Φαναρίου]	τ.	4	33 82 79
Καστρί Ντάγι [Δήμου Ηγουμενίτσας]	χ.	6	189 399 396
Κλεισούρα	τ.	5	11 22 24
Κολεστάτι ¹⁶⁷	τ.	4	19 45 46

162. *marglyc* (= αλβ. Margëllic)

163. *zndyla* (= αλβ. Shëndiela, συνώνυμο του ελλ. «Αγία Κυριακή»)

164. *ardgze*

165. *wylandwrahw* (= Βλαντόραχο)

166. *ywns* (= τουρκ. Yunus)

167. *qwletbany*

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Όνομα		Απόσταση από Μαργαρίτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων	
Κόντρα	χ.	3	17	49	53
Κορίτιανη	χ.	4	23	57	54
Κορώνη	τ.	3	33	83	81
Κορωνόπουλο	τ.	4	28	54	63
Κοσοβίτσα [Αγ. Μαρίνα]	χ.	6	35	97	91
Κουρτέσι [Μεσοβούνι]	χ.	3	130	363	303
Κούτσι [Πολυνέρι]	χ.	4	78	182	138
Λέδιζα ¹⁶⁸ [Λαδοχώρι]	χ.	5	14	36	26
Λιθαδάρι	χ.	1	31	78	83
Λιγοράτι [Καταβόδρα]	χ.	0.30	163	379	339
Λυκούρσι [Μεσοπόταμο]	τ.	3	13	56	58
Μαζαράκι	χ.	2.30	318	775	639
Μάνια	τ.	3	9	17	19
Μαυρούδι	χ.	6	27	62	61
Μηλοκοκιά	χ.		19	50	39
Μορφάτι [Μόρφι]	χ.	1.30	23	44	30
Μουζακάτι [Μουζακέικα]	τ.	5	29	62	66
Μούρη [Πηγή]	χ.	1	5	9	8
Μπεσερέ [Γεφύρι]	τ.	3.30	15	44	46
Μπετελένι ¹⁶⁹	χ.	6	13	40	32
Μπιρμπίλι [Αηδόνι]	τ.	5	13	17	22
Νεμίτσα [Βουβοπόταμο]	τ.	5	36	67	95
Νιοχώρι	τ.	3	15	27	25
Νίστα [Φασκομηλιά]	τ.	4	108	212	197
Νουεσάτι	χ.	3	62	148	123
Πάργα, έδρα ναχιγιέ		3	377	893	809
Πέστανη [Κρυόβρυση]	χ.	4	43	125	106
Πλαταριά	χ.	5.30	34	77	63
Ποταμιά	τ.	5	26	67	59
Ράπεζα [Ανδούσα]	χ.	4	101	279	251
Ρετσάτι [Τροπαιούχος]	χ.	6	7	20	16
Ρίζιανη [Αγ. Γεώργιος]	χ.	6	60	127	109
Σαλίτσα [Λάκκα]	χ.	4	128	309	258
Σαράτι [Μύλοι]	χ.	3	47	111	99
Σενίτσα [Ελευθέριον]	χ.	1	55	166	138
Σενμερίζα	χ.	6	24	53	43
Σκορπιώνα ¹⁷⁰	χ.		36	105	93
Σμοκοβίνα [Συκοχώρι]	χ.	1	33	102	91

168. *Idyde*

169. *bdls*

170. *asqwrwka* (= Σκορμπόνια)

Όνομα	Απόσταση από Μαργαρίτι	Αριθμός χανέδων	Πληθυσμός Αρρένων/Θηλέων
Σούβλιαση [Άγ. Βλάσιος]	χ.	7	194 459 430
Σπαδαράτι [Σπαδαραίοι]	χ.	1.30	23 72 67
Σπλάντζα [Αμμουδιά]	τ.	4	34 106 107
Τουρκοπάλουκο ¹⁷¹ [Κυψέλη]	τ.	4	43 133 129
Τσεκουράτι [Τσεκούρι]	τ.	7	7 12 14
Τσουκνίδα	τ.	4	25 36 37
Χατζή-Κασίμη [Ράγιον]	χ.	7	17 31 28
Μοναστήρι Πούντας			4 13 11
Ταΐφάς των Βλάχων			33 23

Σύνοψη του καζά του Μαργαριτιού			
Σύνολο :	23955	Άρρενες :	12576
Χανέδες :	5224	Χωριά :	71
		Θήλεις :	11379
		Ναχιγιέδες :	2

171. *tyghwbalghw*

τετράδια ἐργασίας

1. *Κατάλογος Μικροταινιοθήκης. Φωτογραφήσεις ἐγγράφων, καταστάσεων, χειρογράφων, ἐντύπων καὶ προσωπογραφιῶν 1960-1980.* Ἐπιμ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, 1982, σσ. ιδ'+4+137.
2. *Καταγραφή ἐγγράφων, χειρογράφων, ἐντύπων Ρόδου καὶ Σύμης.* Ἐπιμ. Λουκία Δρούλια, Ἀλ. Πολίτης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, 1982, σσ. ιβ'+59.
3. Γιώργος Μπῶκος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Ἄγνωστα ἐπτανησιακὰ μονόφυλλα (1798-1817)*, 1982, σσ. 7+67.
4. Φίλιππος Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσδῆκες-Συμπληρώσεις*, 1983, σσ. κα'+3+340.
5. Γιάννης Κόκκωνας, *Κατάλογος τῶν ἀρχετύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (μὲ ἔνταξη τῶν ἀντιτύπων τοῦ Μουσείου Μπενάκη)*, 1983, σσ. ιζ'+80+8.
6. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *Ἀρχεῖον Μιχαὴλ Ἰατροῦ 1802-1893. Γιώργος Σμπιλίρης, Ἀρχεῖο Δημητρίου Καλλέργη 1824-1867*, 1983, σσ. 189.
7. *Σεμιναριακὰ μαθήματα.* Σπ. Ἀσδραχάς, Κ. Θ. Δημαρᾶς, Π. Μουλλάς, Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, Γ. Τσιώμης, 1984, σσ. η'+151.
8. Ε. Νικολαΐδης – Δ. Διαλέτης – Η. Αθανασιάδης, *Τυπολογία των βιβλίων των Θετικών και Φυσικών Επιστημών (1700-1821). Δημήτρης Αγγελάτος, Αρχεῖο Ανδρέα Χ. Λόντου (1811-1881). Χάρης Μ. Κουτελάκης, Βιβλιοθήκες Τήλου και Αστυπάλαιας*, 1986, σσ. 95.
9. *Νεοελληνικὲς Βιβλιοθήκες (17ος-19ος αι.). Μέρος Α': Γιάννης Καρᾶς, Πνευματικὲς ἐστίες κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα. Ἡ περίπτωση τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας. Ἀλέξης Πολίτης, Τέσσερις ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες μέσου τύπου, 18ος αἰῶνας. Λουκία Δρούλια, Λογισύνη καὶ βιβλιοφιλία. Ὁ Δημήτριος Μόστρας καὶ ἡ βιβλιοθήκη του*, 1987, σσ. 308.
10. *Βιβλιογραφικά. Συνεργάζονται: Ὅλγα Αὐγουστάτου, Ἐλλη Δρούλια-Μητράκου, Εὐφημία Χρ. Ἐξίσου, Φίλιππος Ἡλιού, Γιώργος Κεχαγιόγλου, Γιάννης Κόκκωνας, Χριστίνα Κουλούρη, Ἰωάννης Μαζαράκης-Αἰνιάν, Π. Δ. Μιχαηλάρης, Γιώργος Δ. Μπῶκος, Βίκυ Πάτσιου, Πόπη Πολέμη, Δημήτριος Πολέμης,*

- Μαριέττα Σέρβου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Δημήτρης Σ. Τσερές, 1988, σσ. 578. ISBN: 960- 7094-01-8.
11. Αϊκ. Κουμαριανού – Δ. Άγγελάτος, Άρχείο Κοδρικᾶ. Γ. Ροδολάκης. Ὁδηγὸς Ἀρχείου Ὑδρας. Φλοριν Μαρινέσκου, Τὰ ρουμανικὰ ἔγγραφα τοῦ Πρωτάτου καὶ τῶν μονῶν Ξηροποτάμου, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου καὶ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Πρόδρομη παρουσίαση, 1987, σσ. 224.
 12. Florin Marinescu, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi (1613-1980)*, 1987, σσ. 173+πίν.
 13. Κομνηνή Πηδώνια, *Παλαιότυπα στις Βιβλιοθήκες των Ελλήνων της Βιέννης*. Κωνσταντίνα Κριαράκη, Δωρεὰ βιβλίων Θεόδωρου Αυδεντόπουλου στο ΚΝΕ/ΕΙΕ. Γ. Μπαρούτας, *Χαρακτικά νεο-ελληνικὸ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τὴ Νυρεμβέργη*, 1987, σσ. 296.
 14. Ἄννα Ταμπάκη, *Ὁ Μολιέρος στὴ φαναριώτικη παιδεία. Τρεῖς χειρόγραφες μεταφράσεις*, 1988, σσ. 242. ISBN: 960- 7094-02-6.
 15. *Ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία στὴ Νοτιοανατολικὴ Ευρώπη (19ος καὶ ἀρχὲς 20οῦ αἰ.)*. Συνάντηση ἐργασίας 21 -22 Ἀπριλίου 1988, 1995, σσ.171. ISSN: 1105-0845.
 17. *Περιηγητικὰ Θέματα. Ὑποδομὴ καὶ Προσεγγίσεις*. Επιμ. Λουκία Δρούλια, 1993, σσ. 558, ISBN: 960- 7094-21-2, ISSN: 1105-0845.
 18. *Πληθυσμοὶ καὶ Οἰκισμοὶ τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου: Ἱστορικὰ μελετήματα*, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου, 2003, σσ. 318, ISSN: 1105-0845-18.
 19. *The evolution of wooden shipbuilding in the Eastern Mediterranean during the 18th and 19th centuries*. First International Workshop, 1993, σσ. 152. ISBN: 960- 7094-18-2, ISSN: 1105-0845.
 21. *Ἀρχεῖα βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων. Ζητήματα διαχείρισης*. Πρακτικὰ σεμιναρίου ευρωπαϊκοῦ προγράμματος “Leonardo 1995”, Ἀθῆνα, Δεκ. 1996, 1998, σσ. 180. ISBN: 960-372-002-X, ISSN: 1105-0845.
 22. Varban Todorov, *Catalogue of Greek manuscripts and printed books (17th-19th century). The Collection in Nyiregyhaza, Hungary. Contribution to the History of the Greek Diaspora*, 1999, σσ. 216.

23. Hans Eideneier, Ulrich Moennig, Helma Winterwerb, *Neograeca in Germania*. Bestände frühneugriechischer und liturgischer Drucke des 16-18 Jahrhunderts in Bibliotheken des deutschsprachigen Raums, 2000, σσ. 128. ISSN: 1105-0845.
24. Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, *Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ παλαιότυπα στὴ σερβικὴ ὀρθόδοξη βιβλιοθήκη τοῦ Ἁγίου Ἁνδρέα (Szentendre) Βουδαπέστης*, 2002, σσ. 269. ISBN: 960-7916-24-7, ISSN: 1105-0845.
- 25-26. *Eastern Mediterranean Cartographies – Χαρτογραφίες τῆς Ανατολικῆς Μεσογείου*. Επιμ. Γιώργος Τόλιας καὶ Δημήτρης Λούπης, 2004, σσ. 403. ISSN: 1105-0845-25/26.

ΤΟ ΤΕΤΡΑΔΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 18
ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΛΛΥ ΑΓΓΕΛΗ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΔΕΔΕ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2003
ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

